

THE FIRST SEX: CRITICAL STUDIES ON MEN AND MASCULINITIES

EDITORIAL

- 9 **Majda Hrženjak:** Critical Studies on Men and Masculinities: Contexts, Concepts and Applications
- 23 **Jeff Hearn:** Dva izziva za kritične študije moških in moškosti: moška hegemonija in trans(nacionalni) patriarhati
- 35 **Milica Antić Gaber, Deja Crnović and Irena Selišnik:** Political Masculinities in Slovenia: Comrades, Heroes and Real Men
- 62 **Sandi Abram:** "We are guys": The Genealogy of the Reproduction of Dominant Socialistic Masculinity through the Dispositive of the Army on the Territory of Slovenia
- 81 **Martin Gramc and Sabina Janičjević:** Revival of Androcentric Nationalism through Beer Advertising
- 94 **Michael A. Messner:** Still a Man's World? Studying Masculinities and Sport
- 115 **Christian Scambor and Elli Scambor:** Gender Based Violence and the Role of Men
- 128 **Shahin Gerami:** Islamist Masculinity and Muslim Masculinities
- 145 **Julia Franz:** Preizpraševanje in utrjevanje družbenega reda: izobraževalni diskurzi, usmerjeni proti mladim muslimanom
- 158 **Živa Humer:** Contemporary Fatherhood between Paid Work and Care for Children
- 171 **Aleksandra Kanjuo Mrčela and Jasmina Revinšek:** Men Who do "Women's Work": The Slow Defeminization of Kindergarten Teaching
- 189 **Katarzyna Wojnicka:** Evropski aktivizem moških za enakost spolov

THE ATTRACTION OF GENDERS

EDITORIAL

- 207 **Katarina Majerhold:** The Attraction of Genders
- 221 **Alan Soble:** Sexual Concepts
- 241 **Bogdan Lešnik:** Gender and Sexuality
- 255 **Maca Jogan:** Sexuality Management and Gender Inequality
- 275 **Donna L. Dickenson:** Feminist Bioethics: Embodiment, Alienation and Identity
- 291 **Simon Maljevac and Lana Gobec:** Neo-Conservative Populism on the Rise: Elitism of Marriage
- 301 **Suzana Tratnik:** "The Loudest Whisper" – Lesbian Sexuality on Screen

PRVI SPOL: KRITIČNE ŠTUDIJE MOŠKIH IN MOŠKOSTI

UVODNIK

- 9 **Majda Hrženjak:** Kritične študije moških in moškosti: konteksti, koncepti in aplikacije
- 23 **Jeff Hearn:** Two Challenges for Critical Studies on Men and Masculinities: The Hegemony of Men, and Trans(national)patriarchies
- 35 **Milica Antić Gaber, Deja Crnović in Irena Selišnik:** Politične moškosti v Sloveniji: kameradi, heroji in pravi dedci
- 62 **Sandi Abram:** »*To smo fantje*«: Genealogija (re)produciranja dominantne socialistične moškosti skozi dispozitiv JLA na Slovenskem
- 81 **Martin Gramc in Sabina Janičijević:** Obnavljanje moškosrediščnega nacionalizma skozi oglaševanje piva
- 94 **Michael A. Messner:** Je šport še moški svet? Proučevanje moškosti in športa
- 115 **Christian Scambor in Elli Scambor:** Nasilje na podlagi spola in vloga moških
- 128 **Shahin Gerami:** Islamistična moškost in muslimanske moškosti
- 145 **Julia Franz:** Unsettling and Stabilizing Social Order: Educational Discourse Targeting *Young Muslim Males*
- 158 **Živa Humer:** Sodobno očetovstvo med plačanim delom in skrbjo za otroke
- 171 **Aleksandra Kanjuo Mrčela in Jasmina Revinšek:** Moški, ki opravljajo »žensko delo«: Počasna defeminizacija vzgojiteljskega dela
- 189 **Katarzyna Wojnicka:** Men's Pro-Gender Equality Initiatives in Europe

PRIVLAČNOSTI SPOLOV

UVODNIK

- 207 **Katarina Majerhold:** Privlačnosti spolov
- 221 **Alan Soble:** Seksualni koncepti
- 241 **Bogdan Lešnik:** Spol in seksualnost
- 255 **Maca Jogan:** Upravljanje spolnosti in družbena neenakost spolov
- 275 **Donna L. Dickenson:** Feministična bioetika: utelešenje, odtujitev in identiteta
- 291 **Simon Maljevac in Lana Gobec:** Neokonservativni populizem na pohodu: Elitizem zakonske zveze
- 301 **Suzana Tratnik:** »Najglasnejši šepet« – lezbična seksualnost v filmu

LECTURE

319 **Nancy Lindisfarne and Jonathan Neale:** Sexism, Class, and Violence

REVIEWS

339 **Borut Brezar:** When a Struggle for History does not Suffice

343 **Lilijana Stepančić:** Fine Art and Ideological Markation of Space

349 **Gaber Aleš:** Transforming the System of Institutional Care

355 **Elena Pečarič:** Beyond Handicap, Beyond Capitalism

358 **Sandra Bašić Hrvatinić:** There's no Democracy Until the Power Reigns

362 **Subscription**

PREDAVANJE

319 **Nancy Lindisfarne in Jonathan Neale:** Sekszem, družbeni razred in nasilje

RECENZIJE

339 **Borut Brezar:** Ko samo boj za zgodovino ni dovolj

343 **Lilijana Stepančič:** Likovna umetnost in ideološka markacija prostora

349 **Gaber Aleš:** Sistem institucionalnega varstva pred preoblikovanjem

355 **Elena Pečarič:** Onkraj hendikepa, onkraj kapitalizma

358 **Sandra Bašič Hrvatinić:** Ne dovoliti, da bi igrali demokracijo, dokler tisti, ki imajo moč, vladajo

362 **Naročanje**

**PRVI SPOL: KRITIČNE ŠTUDIJE
MOŠKIH IN MOŠKOSTI**

Kritične študije moških in moškosti: konteksti, koncepti in aplikacije

Čeprav v zadnjih desetletjih narašča raziskovanje moških in moškosti kot ospoljenih, se koncept spola in spolnih razmerij pogosto še vedno razume, kot da zadeva predvsem ženske, ne pa tudi moških in številnih drugih spolnih kategorij ter poleg razmerij med moškimi in ženskami tudi razmerij med moškimi, med ženskami in med drugimi spoli. Moški in njihove vsakdanje javne in zasebne prakse so še vedno pojmovani kot spolno nevtralni, družbena konstrukcija in poustvarjanje kategorije moških in moškosti v konkretnih vsakodnevnih praksah, skozi institucije in v odnosih z drugimi kategorijami ostaja v dominantni vednosti neizrečena, nedvomljiva in skrita. Navidezno spolno nevtralnost kategorije moških in moškosti razumemo kot specifično obliko ospoljene moči in način dominacije, saj se moškost s tem vzpostavlja kot normalnost, kot univerzalna norma in merilo, kot središče, v odnosu do katerega se merijo »drugi« spoli. Zato je raziskovanje moškosti prispevek k dekonstrukciji samoumevnih, neizgovorjenih središč vselej spolno zaznamovane moči. Čeprav je kategorija moškosti v (političnih, ekonomskih, vojaških, simbolnih ipd.) centrih moči očitna, ostaja samoumevna, neproblematizirana, kot pravi Hearn (2015: 8; gl. tudi Hearn v tem tematskem bloku) »odsotno/prisotna« in neraziskana.

Konteksti

Kritične študije moških in moškosti (KŠMM), ki se pojavijo v 80. letih prejšnjega stoletja v Severni Ameriki in Avstraliji, v Evropi pa predvsem v Veliki Britaniji in v skandinavskih državah od 90. let naprej, omogočajo vidnost moškosti in problematiziranje položaja

moških (Connell, Hearn in Kimmell, 2005) ter s tem razgrajujejo samoumevnost in naturalizacijo kategorije moških. Pri tem črpajo iz različnih virov: iz feministične analize moških privilegijev, seksizma in nasilja; iz gejevskih in lezbičnih študij, ki razkrivajo heteronormativnost in homofobijo kot eno temeljnih potez moškosti; iz queer teorij in politik ter dekonstrukcije fiksnega, binarnega in kompleментарnega mišljenja spolov in seksualnosti; iz mirovnih, ekoloških in antirasističnih civilnodružbenih gibanj v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja, ko so se moški solidarizirali s prizadevanji žensk za enakost spolov; iz postkolonialnih in intersekcionalnih študij, ki opozarjajo na heterogenost moških in njihove različne umeščenosti do lokalnih in globalnih centrov moči.

V zahodnih družbah so se v 70. letih prejšnjega stoletja kot eksplicitne politike moškosti razmahnila antifeministična gibanja za pravice moških (kot so npr. skupine za pravice očetov do dodelitve otroka po razvezi, skupine za moške žrtve nasilja, gibanja za tradicionalno družino ipd.), v katerih so se moški odzvali na družbene spremembe, ki naj bi vodile v domnevno krizo moškosti. Zaton industrijske proizvodnje, njeno nadomeščanje s storitveno ekonomijo in porast nestandardnih zaposlitev so povečali brezposelnost moških; množično vključevanje žensk v plačano delo je načelo ekonomsko premoč moških; demokratizacija odnosov med moškimi in ženskami ter starši in otroki je izzvala predpostavko o naravni moralni avtoriteti moških v družini; javna problematizacija družinskega nasilja je zasenčila podobo moškega kot zaščitnika družine; reproduktivne tehnologije so omogočile ločitev spolnosti ne samo od reprodukcije, ampak tudi od očetovstva ipd. (Hrženjak, 2016: 9). Pripadniki teh gibanj, ki so v številnih evropskih družbah dobro organizirana, financirana in imajo glas v javnih politikah, identificirajo moške kot žrtve in kot deprivilegirane v primerjavi z ženskami. Za to obsojajo feminizem in politike enakosti spolov, izhod, tudi za domnevno naraščajočo »feminizacijo moških«, pa vidijo v vrnitvi k tradicionalnim vrednotam in »pravi« moškosti (Beasley, 2005: 180). Diskurz deprivilegiranosti moških so posvojila nekatera aktualna populistična gibanja, ki povezujejo ksenofobijo, rasizem, homofobijo in seksizem v odziv »jeznih belih moških« (Kimmel, 2013) na svojo naraščajočo revščino, brezposelnost in degradiranost. To razumejo kot posledico večanja pravic žensk, gejev in migrantov, zato v retradicionalizaciji spolnih vlog ter reafirmaciji monokulturnosti iščejo načine za povrnitev patriarhalnih dividend. Tudi antifeministična gibanja za pravice moških so bile spodbuda za razvoj KŠMM, ki so nanje odgovorile s kritično dekonstrukcijo moškosti in razkrivanjem

ospoljene in rasne politike neoliberalizma, v katerem se z deregulacijo ekonomije strateška in ekonomska moč premeščata v roke določenih skupin moških.

Koncepti: strukturna opredelitev spola ter hegemone, mnogotere in alternativne moškosti

KŠMM se torej vzpostavljajo kot relativno mlado področje družbenokritičnih analiz moških in moškosti v študijah spolov. Temeljni konceptualni okvir zanje je razvila Raewyn Connell v delih *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics* (1987), *Masculinities* (1995)¹, *The Men and the Boys* (2000) in *Gender* (2009). Raewyn Connell (2009: 11) spol opredeli kot »strukturo družbenih razmerij, ki temelji na reproduktivni sferi, in kot konfiguracijo družbenih praks, ki reproduktivne razlike med telesi vključujejo v družbene procese.« Čerprav odnosi spolov, torej odnosi med ljudmi in skupinami, ki so organizirani na podlagi reproduktivne sfere, pri vseh dokumentiranih družbah tvorijo eno temeljnih struktur (Connell, 2012: 113), zavrne biološki ali identitetni spolni esencializem ter vsakršno homogeno, fiksno in transhistorično jedro spolnih kategorij. Poudarja dinamičnost spola, torej spol kot »proces konfiguriranja prakse v času« (ibid.: 115) na ravni identitet, diskurzov, ideologije in kulture ter institucij, kot so država, družina, delovno mesto, šola. Poudarja notranjo kompleksnost strukture spola, v kateri se prekriva več medsebojno součinkujočih logik, kot so razmerja moči (patriarhat), produkcijska razmerja (delitve dela po spolu), libidinalne investicije (normativna heteroseksualnost) in simbolizem (prevlada moških v institucijah produkcije pomena). Ker je spol splošen način strukturiranja družbenih praks, je vpleten tudi v druge družbene strukture in deluje vzajemno z etničnostjo in razredom. Taka opredelitev koncipira spol kot vseobsegajoč, kot »totalno družbeno

¹ To temeljno delo smo leta 2012 pri založbi Krtina dobili tudi v slovenskem prevodu; uredila ga je Milica Antić Gaber, ki v spremni študiji Connellino delo analitično umesti v študije spola. V slovenščino sta prevedeni tudi dve klasični teoretizaciji moškosti, ki sicer ne izhajata iz študij spolov: delo Pierra Bourdieua *Moška dominacija* (Sophia, 2010) in delo Georgea L. Mossa *Nacionalizem in seksualnost* (*cf., 2005). Aplikacije KŠMM konceptualnega aparata v Sloveniji ostajajo redke: prisotne so v premislekih rap kulture (Šadl in Pivec, 2007); intimno partnerskih umorov (Podreka, 2014); politike in politikov (Crnovič, 2014); vrstniškega nasilja med mladimi (Hrženjak, 2011) in neenakosti v izobraževanju (Hrženjak, 2013a).

dejstvo« (Mauss, 1996), ki zaznamuje vsa področja in vse ravni življenja, je pa zgodovinsko spremenljiv in medkulturno variabilen, poustvarjan v vsakokratni individualni praksi skozi družbene strukture in v njih vpisana razmerja moči ter, kot pravi Raewyn Connell (2009: 11), »ima začetek in morda ima tudi konec«. Čeprav se R. W. Connell zelo približa poststrukturalističnemu razumevanju spola, se eksplicitno distancira od diskurzivnega pristopa in svoje razumevanje spola opredeli kot strukturni pristop. To utemeljuje s tem, da kot temeljne dimenzije spola identificira makro in razredni vidik – kot so ekonomska (ne)enakost in država ter revščina in globalne spremembe, ki jih vzpostavljajo vzpon neoliberalizma, tržne ekonomije in nasilja –, kot tudi mikroempirični vidik, kot so specifično kontekstualne produkcije spola in spreminjanja spolnih identitet skozi življenje. Zanima jo torej makroinstitucionalna logika, ki vzdržuje določen spolni red, ter heterogena umeščena moških v konkretnem spolnem redu. Zato se metodološko osredinja na študije družbenih struktur in na biografsko metodo, s katero podrobno raziskuje živeto izkušnjo konkretnih moških. Beasley (2005: 224) teoretski okvir KŠMM opredeli kot socialistični, profeministični in materialistični pristop k spolu.

R. W. Connell moškost opredeli kot »mesto v odnosih spolov, prakse, skozi katere moški in ženske to mesto vključujejo v spol, pa tudi kot učinke teh praks na telesne izkušnje, osebnost in kulturo« (Connell, 2012: 112). Moškost zahodnih družb koncipira kot hierarhično organizirano z normativnim središčem, ki ga zasedajo določeni ideali moškosti, povezani z belimi, heteroseksualnimi, razredno privilegiranimi moškostmi, ti ideali pa postajajo vse bolj normativni tudi globalno. Čeprav posebno pozornost namenja diferenciacijam v kategoriji moških, torej mnogoterim moškostim, z upoštevanjem makrostrukturnih hierarhij v razmerjih moči ostaja osredinjena na hierarhično umeščanje moških kot skupine do žensk kot skupine. Vendar, kot pravi, medtem ko moškim na splošno njihov dominantni položaj v globalnem spolnem redu prinaša materialne in simbolne koristi, te »patriarhalne dividende« med moškimi niso porazdeljene enako – nekateri jih prejemajo zelo malo, nekateri jih tudi plačujejo skupaj z ženskami (Connell, 2000). S takim niansiranim/interseksionalnim razbiranjem razmerij moči v spolnih kategorijah se distancira od binarnih konceptov spola in preprostega razumevanja spolnih razmerij kot razmerij med dvema homogenima skupinama. Medtem ko makrospolni binarizem vzpostavlja moško privilegiranost, so v spolnem redu in v posamezni kategoriji spolov ti privilegiji porazdeljeni hierarhično, na vrhu hie-

rarhije pa so dominantne ali hegemonne norme in ideali moškosti.

Ideja hegemonne moškosti se opira na koncept hegemonije, ki ga je Gramsci (1955) razvil pri interpretaciji razrednih neenakosti, R. W. Connell pa ga je razširila v interpretacijo odnosov med spoli in znotraj njih. Hegemonija, pri kateri gre bolj kot za nasilno nadvlado za dominacijo »zdravega razuma« prek kulture, institucij in legitimne (tudi znanstvene) vednosti, je ključni koncept postavljanja vprašanj o spoljene moči v KŠMM, ki se prevaja v koncept hegemonne moškosti (Connell, 2012). Ta pa se ne nanaša toliko na specifično obliko moškosti, temveč predvsem na večstranske in nenehno potekajoče procese oblikovanja moškosti ter na različno umeščenost konkretnih moških v razmerju do idealov hegemonne moškosti in s tem do virov o spoljene moči. Koncept hegemonije sugerira, da v vsakem sistemu ena ali več družbenih skupin zavzema izjemno mesto, ki ji omogoča vpliv, moč in nadzor. Moč dominantne skupine je odvisna od njene zmožnosti vzpostavljanja samoumevnih norm, pogojev in idealov, s katerimi družba interpretira moč na splošno. Dominacija se tako vzpostavlja in ohranja prek nadzora nad družbenimi institucijami (pri Gramsciju so to zlasti mediji in izobraževanje), ki razširjajo ideale in vednost po meri dominantne skupine, kar vodi v naturalizacijo in normalizacijo dominacije, torej v to, da marginalizirane skupine soglašajo z dominacijo, ker jo interpretirajo kot naravno. Podrejene skupine so tako po Gramsciju soudeležene pri vzpostavljanju hegemonije in soodgovorne za svojo marginalizacijo, s tem ko privolijo v diskurz samoumevnosti, četudi je soglasje pogojno, navidezno ali prisilno. Tako pojmovanje hegemonne moškosti ni (nujno) vezano na vladajočo elito in njene specifične interese, temveč se nanaša na družbeno in kulturno dominantne norme »prave« moškosti, ki utrjujejo medsebojno solidarnost moških pri ohranjanju dominantnega položaja. Takole pravi R. W. Connell: »To pa ne pomeni, da so najvidnejši nosilci hegemonne moškosti vedno najbolj vplivni ljudje. Lahko so tudi vzorniki, na primer filmski igralci, ali celo domišljajske osebe ... Vseeno je precej verjetno, da se hegemonija vzpostavi le, kadar obstaja določeno ujemanje med kulturnimi ideali in institucionalno močjo, če ne individualno pa kolektivno.« (Connell, 2012: 119)

R. W. Connell (2012: 119–120) hegemonno moškost definira kot »konfiguracijo spolnih praks, ki poseblja trenutno sprejet odgovor na vprašanje legitimnosti patriarhata, kar zagotavlja (ali se obravnava kot zagotovilo za) prevladujoč položaj moških in podrejenost žensk.« Gre za trenutno v družbi najbolj sprejemljivo in nagrajeno uprizarjanje moškosti, ki se izoblikuje okrog konceptov avtoritete,

(fizične) moči, heteroseksualnosti in plačanega dela (Antić Gaber, 2012: 363) ter je konstitutivna ali pa vsebovana v številnih institucionalnih praksah. Bolj ko se moški v javnosti identificirajo s hegemono moškostjo kot naravno, ustrezno in pravo obliko moškosti, bolj si lahko izboljšajo svoj položaj. Razumevanje spola kot dinamičnega, relacijskega, kontekstualnega in zgodovinskega predvideva, da ni ene same oblike hegemonne moškosti, ki bi bila skupna vsem družbam in kulturam, ampak je lahko hegemonna moškost na lokalni ravni in v nekem obdobju bistveno drugačna od tiste na globalni ravni ali v drugem obdobju. Učinek vsake oblike hegemonne moškosti pa je, da legitimira globalno podrejenost žensk v odnosu do moških in da hierarhizira moške v odnosu do norm »prave« moškosti, ki jih vzpostavlja.

Hegemono moškost Connell obravnava tudi v kontekstu »globalizacije spola« in »svetovnega spolnega reda«, pri čemer poveže imperializem (ekonomsko in politično ekspanzijo evropskih držav) v njegovih raznolikih oblikah (zavojevanje, kolonializem, postkolonializem) s spolnimi razmerji. Globalna ekspanzija kapitalističnih/razrednih razmerij predvideva tudi globalno ekspanzijo zahodnih norm hegemonne moškosti: »Ko zahodne institucije (kot so vojska, država, korporacije, trgi dela in kapitala, šole ipd.) postanejo dominantne v globalni družbi, vzorci moškosti, ki so investirani v teh institucijah, postanejo globalni standard.« (Connell, 2000: 43) V aktualnem svetovnem redu kot hegemono obliko moškosti opredeli »transnacionalno poslovno moškost« z značilnostmi, kot so egocentrizem, pogojna lojalnost, zmanjševanje etičnih standardov in skrbi za druge ter osredinjenost na akumulacijo in poblagovljenje (Connell, 2005). S tem se razpira pogled na vpletenost spolnih dinamik (kot so tradicionalne spolne norme in specifičen koncept hegemonne moškosti) v politiko in ekonomijo, in nakazuje, da egalitarna, trajnostna ekonomija in politika ne moreta temeljiti na modelu moške hegemonije, ki je izključujoč ne samo do žensk, temveč tudi do »drugih« moških.

Medtem ko poststrukturalistične diskusije spola obravnavajo heterogenost v okviru spolnih kategorij z vidika nestabilnosti, fluidnosti in performativnosti identitet, antropološke študije pa jo tematizirajo v kontekstu medkulturnih variabilnosti, se Connellina artikulacija mnogoterih moškosti navezuje na razmerja moških, medsebojno razlikujočih se glede na razred, etničnost, raso, seksualnost, starost, fizično konstitucijo ipd. do idealov hegemonne moškosti. Spolno zaznamovana razmerja med moškimi (pri čemer R. W. Connell spet poudari nujnost ohranjanja dinamičnosti, kontekstual-

nosti in relacijskosti analize, da se mnogoterost moškosti ne bi izjavila v značajsko tipologijo) so razmerja dominacije, soudeležbe, podrejenosti in marginalizacije. Spolno zaznamovano razmerje dominacije in podrejenosti med moškimi se kaže kot prevlada heteroseksualnih in podrejenost homoseksualnih moških, pri čemer gre za veliko več kot le za kulturno stigmatizacijo homoseksualnosti. »Maskulinitet ne obstaja drugače kot v kontrastu s femininiteto,« (Connell, 2012: 108) zato je za identiteto moških primarnega pomena, da niso takšni kot ženske (Kimmel, 1995: 10). Z vidika hegemonije moškosti je gejevstvo mogoče preprosto primerjati z »ženskostjo«, zato je gejevstvo v patriarhalni ideologiji skladišče vsega, kar je izgnano iz hegemonije moškosti – od tod, pravi R. W. Connell (2012: 121), je mogoče razumeti silovitost homofobnih napadov. Čeprav norme hegemonije dosega le manjšina moških, ima zaradi njihove hegemonije večina moških koristi od patriarhalnih privilegijev, kar R. W. Connell opredeljuje kot razmerje soudeležbe ali »soudeležene moškosti« (ibid.). Medtem ko so hegemonija, podrejenost in soudeležba razmerja, ki so lastna spolnemu redu, pa vzajemno delovanje spola z drugimi strukturami, kot sta etničnost/rasa in razred, med moškimi vzpostavlja odnose marginalizacije (R. W. Connell pri tem pravi, da to sicer ni povsem ustrezen izraz za opis odnosov med moškostmi vladajočih in podrejenih razrednih in etničnih skupin) (ibid.: 123). Beli moški se ne konstituira le v nasprotju do belih žensk, temveč tudi v odnosu do temnopoltih moških, pripadnikov etničnih manjšin in različnih razrednih položajev.

Norme hegemonije moškosti, ki delujejo skozi individualne prakse, institucije, ideologije in stereotipe o tem, kaj je moško in kaj je žensko, kaj je »prava« moškost, so hkrati tudi načini družbene kontrole moškosti, skozi katere se moški medsebojno nadzorujejo in disciplinirajo (ne)ustrezno izvajanje moškosti in deviacije od norm »prave« moškosti (Kimmel, 1995). Skupinsko nasilje nad geji ali priseljenci je izraz discipliniranja/sovraštva do podrejene in marginalizirane moškosti in hkrati kolektivna demonstracija dominantne moškosti, ki se opredeljuje kot heteroseksualna in nacionalna. Kot pravita Šadl in Pivec (2007), hegemonija moškosti črpa svojo razliko/dominancijo z izključevanjem/zatiranjem ne le žensk, temveč tudi preostalih »drugih« – razrednih, rasnih, etničnih in seksualnih –, pri čemer same opredelitve hegemonije moškosti (z lastnostmi kot so razumskost, objektivnost, moralnost, moč, instrumentalnost, nadzor, neodvisnost, uspeh ipd.) opravičujejo in pomagajo ohranjati premoč dominantnih moških nad ženskami in »drugimi« moškimi. Seksizem, homofobija, heteroseksizem, rasizem, ksenofobija,

razredna aroganca, ki so ključni mehanizmi družbenega zatiranja, so tako inherentni homogeni moškosti, ne kot kategoriji moških, temveč kot kulturni normi. Pomembno je ohraniti pozornost na tem, da gre za nenehne in večsmerne družbene procese, ne za kategorije ljudi – na primer, mladi priseljenci, ki ne morejo doseči norm lokalne hegemonne moškosti, jo kompenzirajo s konstrukcijo hipermaskulnosti, ki se lahko izrazi v nasilju nad ženskami; ženska, ki doseže profesionalni položaj, ki ga po navadi zasedajo moški, se približa hegemoni moškosti, kajti ta ni vezana na moško telo; tempoliti moški z vrhunskimi športnimi dosežki je lahko ideal hegemonne moškosti ipd. (Mechthild in Neuber, 2011).

Kritike koncepta hegemonne moškosti so številne in različne, očitajo pa mu zgodovinsko specifičnost, etnocentrizem, potencialni psihologizem, nedorečenost in nepreciznost, zmedo pri uporabi ipd. (Hearn, 2011; Anderson, 2009). Nekaj elementov opredelitve hegemonne moškosti pa je deležnih splošnega konsenza: pluralnost in hierarhiziranost moškosti z vidika umeščenosti glede na vire moči; simbolna, normativna in performativna moč norm hegemonne moškosti v konkretnih življenjih fantov in moških; zgodovinska in medkulturna variabilnost hegemonne moškosti in iz tega izhajajoča možnost spreminjanja norm moškosti (Connell in Messerschmidt, 2005; Antić Gaber, 2012: 365).

Kot pravi Messerschmidt (v Chong, 2008: 13), se družbene strukture udeležujejo v družbenem delovanju, zato posamezniki in posameznice v svojem izvajanju spola poustvarjajo, včasih pa tudi spreminjajo družbene strukture. V zvezi s tem se v zadnjih letih kot poskus dopolnjevanja koncepta hegemonne moškosti pojavljajo artikulacije alternativnih moškosti (Buschmeyer, 2013), torej raziskovanje moških, ki zavzemajo kritično distanco do idealov hegemonne moškosti, se jim strateško izogibajo in sistematično preizkušajo načine, kako biti moški na nehegemon način. Anderson (2009) na podlagi kvalitativnih študij ekipnih športov, atletike in univerzitetnih bratovščin (torej tipičnih vratarjev (*gatekeepers*) norm hegemonnih moškosti) v Združenih državah Amerike in Veliki Britaniji meni, da v sodobnih družbah pridobiva na kulturnem in institucionalnem pomenu model »vključujoče moškosti«, ki ni soudeležena ali podrejena, čeprav pomeni distanciranje moških (zlasti mladih, belih, izobraženih in srednjega razreda) od hierarhičnosti in ortodoksne heteroseksualnosti. Med mladimi moškimi opaža izvajanje moškosti na način, ki vključuje tudi prakse, ki so kulturno kodirane kot ženske ali gejevske, kar tematizira kot pojemanje spolne binarnosti. Posebej poudarja rahljanje kulturnih kodov, vedenj in simbolov, ki

razlikujejo in hierarhizirajo maskulinizirane in feminizirane moške (ki so posledično homoseksualizirani). S konceptom »vključujoče moškosti« Anderson razbira mikroprakse izvajanja spola v situacijah, ko moški, ki so blizu hegemonih položajev, prostovoljno opustijo mehanizme (homohisterijo, mizoginijo, rasizem), s katerimi ohranjajo svojo dominacijo.

Drugi primer artikulacije alternativnih moškosti je »skrbna moškost« (Hanlon, 2012; Scambor in dr., 2015; Elliott, 2015), pri kateri gre za zavestno zavračanje dominacije in integracijo vrednot, izpeljanih iz etike skrbi, kot so medsebojna odvisnost, podpora, empatija, pozornost in soodgovornost. Skrbstvene prakse so eno temeljnih področij ospoljenja, torej izvajanja in poustvarjanja spola tako za moške kot za ženske: ženske skozi skrbstveno delo, kot so gospodinjstvo, skrb za otroke, ostarele in bolne, konstruirajo in utrjujejo ženskost (posebej močan normativen in regulacijski pritisk prihaja iz družbene institucije materinstva); moški se z distanciranjem od skrbstvenega dela simbolno distancirajo od ženskosti in približujejo normam hegemone moškosti. Študije (Hanlon, 2012; Hrženjak, 2013b) kažejo, da ko se moški angažirajo v skrbstvenem delu bodisi v družini bodisi v plačanem delu v feminiziranih skrbstvenih poklicih (npr. kot vzgojitelji v vrtcih, negovalci ipd.), postane njihova moškost ali vsaj heteroseksualnost predmet dvoma v ožjih in širših socialnih mrežah, ker se z vidika norm hegemone moškosti preveč približajo ženskosti. Medtem ko se koncept vključujoče moškosti nanaša predvsem na rahljanje hierarhij med moškimi in ne problematizira hierarhičnih razmerij med moškimi in ženskami, ideja skrbne moškosti opozarja na patriarhalna razmerja med moškimi in ženskami, saj se skrbstveno delo v kapitalizmu skozi ideološko dihotomijo moški hranitelj/ženska skrbnica vzpostavlja kot ena temeljnih normativnih ločnic, ki spola konstituira kot biološka, komplementarna, binarna in neenaka. Zato ima lahko koncept skrbne moškosti, zlasti če je apliciran tudi na politiko in ekonomijo, kot so skrb za skupnost, okolje, marginalizirane skupine, in ne samo na medosebna razmerja (starševstvo, partnerstvo, prijateljstvo), transformativne potencialne za patriarhalne maskulinizirane kulturne norme in družbene institucije. Omejenost koncepta alternativnih moškosti pa je treba videti v tem, da nehegemono izvajanje moškosti tematizira predvsem na mikroravni identitetnega spreminjanja in ozaveščanja moških, ki ima potencialne širše učinke zgolj skozi mehanizem zgleda, spregleda pa, da možnosti individualnega spreminjanja moškosti pomembno določajo širše strukture in organizacije, ki lahko individualno spreminjanje omogočajo,

ovirajo ali celo kaznujejo (Levtov in dr., 2015). Tako je npr. država s svojimi politikami ključna za družbeno regulacijo spolnih razmerij, ki npr. s politikami očetovstva spodbuja prakse skrbne moškosti, po drugi strani pa z izključujočim definiranjem, kdo je legitimen oče, omejuje tovrstne prakse. Po drugi strani trg dela z normo idealnega delavca, ki predvideva samozadostnega, kompetitivnega, racionalnega posameznika, ki je fleksibilen, brez skrbstvenih obveznosti in povsem na voljo delodajalcu, kaznuje moške, ki prakticirajo skrbno moškost, skozi ekonomske sankcije in statusno razvrednotenje (Hrženjak, 2016).

Aplikacije

Teoretski okvir KŠMM v približno štirih desetletjih obstoja ni bil niti presežen niti izrazito pluraliziran. Razloge za to nekateri vidijo v tem, da gre za mlado raziskovalno področje, ki je relativno majhno in disciplinarno homogeno (v ozkem krogu temeljnih avtorjev prevladujejo sociologi) (Beasley, 2005). Spodbudil pa je številne aplikacije svojih konceptov pri razumevanju, kako spolna zaznamovanost moških vpliva na družbene pojave, kot so nasilje, šport, izobraževanje, delo, družina, spolnost, zdravje in neenakosti. KŠMM pridobivajo vidno mesto tudi v politikah enakosti spolov, ki so bile dolgo pojmovane predvsem kot da zadevajo samo ženske (Scambor in dr., 2014; Flood in Howson, 2015). Pri vključevanju vidikov moškosti v politike enakosti spolov pa ne gre (kot si to predstavljajo gibanja za pravice moških) zgolj za razbiranje področij, na katerih se zdi, da so moški v slabšem položaju kot ženske (npr. zdravje, izobraževanje, dodelitev otroka po razvezi), temveč je poudarek na prepoznavanju stroškov (kot so enodimenzionalni življenjski poteki, podrejeni delovni etiki; izguba intimnih povezanosti s partnerji, otroki in prijatelji; v primerjavi z ženskami zgodnja umrljivost, visoka stopnja samomorilnosti, alkoholizma in nasilja ipd.), ki jih moški (in tudi nekatere ženske) plačujejo v prizadevanjih in medsebojnem tekmovanju za doseganje norm hegemonne moškosti. Vključevanje moških v enakost spolov pomeni predvsem problematiziranje in dekonstrukcijo norm hegemonne moškosti (gl. Hearn v tem tematskem bloku) v konkretnih institucionalnih in simbolnih okoljih, s čimer se moški sicer odrečejo patriarhalnim dividendam, ki so jih deležni iz neenakosti, vendar na drugi strani tudi pridobijo.

Pričujoči tematski blok vključuje enajst prispevkov, ki z uporabo predstavljenega konceptualnega aparata KŠMM (in vključevanjem

drugih relevantnih teoretskih okvirjev in konceptov) analizirajo različne vidike moškosti in nekatere aktualne družbene probleme. Jeff Hearn, eden od začetnikov in temeljni avtor študij moškosti v Evropi, skozi dekonstrukcijo družbene kategorije moškosti in artikulacijo koncepta transpatriarhalnosti nakazuje nove poti razvoja KŠMM. Milica Antić Gaber, Deja Crnović in Irena Selišnik skozi branje zgodovinskih in medijskih profilov politikov izdelajo kontekstualno umeščeno tipologijo transformacij uprizarjanja političnih moškosti v Sloveniji v obdobju od konca druge svetovne vojne do aktualne posttranzicijske situacije. Tudi prispevek Sandija Abrama seže v polpreteklo zgodovino, kjer skozi raznoliko etnografsko evidenco, ki priča o mehanizmih konstrukcije hegemonie moškosti v kontekstu Jugoslovanske ljudske armade, reflektira socialistične moškosti. Martin Gramc in Sabina Janičijević v svojem članku aplicirata koncept hegemonih in alternativnih moškosti v kontekstu študij oglaševanja in teorij nacionalizma, da bi razvila interpretacijo treh oglasov za pivo v Sloveniji. Christian Scambor in Elli Scambor problematizirata koncept spolnega nasilja, ki v avstrijskem kontekstu v praktičnem preventivnem in kurativnem delu predvideva predvsem nasilje moških nad ženskami, izključuje pa različne druge konstelacije spolnega nasilja, zlasti nasilje med moškimi. Članek Julie Franz reflektira konstrukcijo kategorije »mladih muslimanskih moških« v javnih in izobraževalnih diskurzih v Nemčiji, ki, kot pokaže, zaradi umanjkanja samorefleksije, zlasti kritičnosti do neoliberalne ideologije in do dejanskega zahodnega spolnega reda vzpostavljajo mlade muslimanske migrante kot nevarne, patriarhalne in neizobražene. Živa Humer obravnava vključenost moških v skrbstveno delo in skozi empirično analizo razlik v očetovskih praksah pri moških v prekarnih zaposlitvah ter moških na vodstvenih in vodilnih delovnih mestih razkriva, kako položaj posameznika na trgu dela vpliva na njegove zmožnosti za aktivno očetovstvo. Aleksandra Kanjuo Mrčela in Jasmina Revinšek odpirata temo spolne segregacije trga dela in pozornost od spodbujanja žensk v vključevanje v maskulinizirane tehnične poklice preusmerjata na odsotnost moških v feminiziranih skrbstvenih poklicih, konkretno na primeru vzgojiteljev v vrtcih. Članek Katarzynie Wojnicke prinaša informativen pregled primerov aktivističnih moških gibanj in organizacij v EU, ki si aktivno prizadevajo za transformacijo moškosti in enakost spolov. Tematski blok vključuje tudi dva prevoda klasičnih besedil na področju KŠMM. Besedilo Shahin Gerami kontekstualno umeščeno analizira dejavnike – od kolonializma, globalizacije (in globalne hegemonie moškosti), sekularizacije, graditve naroda,

vloge religije do socialno-ekonomskih dejavnikov –, ki vzpostavlja-jo raznolikost muslimanskih moškosti in spolnih režimov ter tako dekonstruira zahodni mit o nasilnih fundamentalističnih islamskih moškostih. Besedilo Michaela A. Messnerja pa prinaša podroben pregled študij športa in spola, ki se zdi zaradi fascinacije s športnimi dosežki v Sloveniji zelo relevanten; opozori na vlogo športa pri vzdrževanju spolnih hierarhij tako med moškimi in ženskami kot tudi med samimi moškimi ter opozarja na visoke stroške hegemonie moškosti, ki se vzpostavlja skozi šport.

Literatura

- ANDERSON, ERIC (2009): *Inclusive Masculinity: The Changing Nature of Masculinities*. London, New York: Routledge.
- ANTIĆ GABER, MILICA (2012): Onkraj binarnosti in dihotomij: ženske študije in študiji spola v Sloveniji. V *Moškosti*, R. Connell, 349–370. Ljubljana: Krtina.
- BEASLEY, CHRIS (2005): *Gender & Sexuality. Critical Theories, Critical Thinkers*. London: Sage.
- BOURDIEU, PIERRE (2010): *Moška dominacija*. Ljubljana: Sophia.
- BUSCHMEYER, ANNA (2013): The Construction of 'Alternative Masculinity' among Men in the Childcare Profession. *Revue internationale de sociologie* 23(2): 290–310.
- CHONG, VINCENT (2008): *Negotiating with Agency: towards an Intersectional Understanding of Violence and Resilience in Young Southeast Asian Men*. UC Berkley: Institute for the Study of Social Change.
- CONNELL, RAEWYN W. (1987): *Gender and Power*. Sydney: Allen and Unwin.
- CONNELL, RAEWYN W. (2000): *The Men and the Boys*. Cambridge: Polity Press.
- CONNELL, RAEWYN W. (2005): Globalization, Imperialism, and Masculinities. V *Handbook of Research on Men and Masculinities*, M. Kimmel, J. Hearn in R. W. Connell (ur.), 71–90. Thousand Oaks: Sage.
- CONNELL, RAEWYN W. (2009): *Gender*. Cambridge: Polity Press.
- CONNELL, RAEWYN (2012): *Moškosti*. Ljubljana: Krtina.
- CONNELL, RAEWYN W. IN JAMES W. MESSERSCHMIDT (2005): Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender & Society* (19): 829–859.
- CONNELL, RAEWYN W., JEFF HEARN IN MICHAEL KIMMEL (2005): Introduction. V *Handbook of Research on Men and Masculinities*, M. Kimmel, J. Hearn in R. W. Connell (ur.), 1–13. Thousand Oaks: Sage.
- CRNOVIĆ, DEJA (2014): Uprizarjanje moškosti v predvolilni predsedniški kampanji 2012: primer Boruta Pahorja. *Družboslobne razprave* (75): 49–64.
- ELLIOTT, KARLA (2015): Caring Masculinities: Theorizing an Emerging Concept. *Men and Masculinities*. Dostopno na: doi:10.1177/1097184X15576203.
- FLOOD, MICHAEL IN RICHARD HOWSON (2015): *Engaging Men in Building Gender Equality*. Cambridge: Scholars Publishing.

- GRAMSCI, ANTONIO (1955): *Pisma iz ječe*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- HANLON, NIALL (2012): *Masculinities, Care and Equality: Identity and Nurture in Men's Lives*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- HEARN, JEFF (2011): Neglected Intersectionalities in Studying Men: Age(ing), Virtuality, Transnationality. V *Framing Intersectionality. Debates on a Multi-Faceted Concept in Gender Studies*, H. Lutz, M. T. Herrera Vivar in L. Supik (ur.), 89–105. Burlington: Ashgate.
- HEARN, JEFF (2015): *Men of the World. Genders, Globalizations, Transnational Times*. Los Angeles: Sage.
- HRŽENJAK, MAJDA (2011): Vrstniško nasilje v perspektivi dominantnih konstrukcij ženskosti in moškosti ter sovpadanja strukturnih neenakosti. *Šolsko polje* 22(3/4): 131–147.
- HRŽENJAK, MAJDA (2013a): Kompleksnost (spolnih) neenakosti v izobraževanju. *Šolsko polje* 24(5/6): 71–88.
- HRŽENJAK, MAJDA (2013b): Negotiating Masculinities in Informal Care Work. *Revue internationale de sociologie* 23(2): 346–362.
- HRŽENJAK, MAJDA (UR.) (2016): *Transformacije očetovstva: moški med delom in starševstvom*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- KIMMEL, MICHAEL (1995): *The Politics of Manhood*. Philadelphia: Temple University Press.
- KIMMEL, MICHAEL (2013): *Angry White Men. American Masculinity at the End of an Era*. New York: Nation Books.
- LEVTOV, ROBERT, NIKKI VAN DER GAAG, MICHAEL GREENE, MICHAEL KAUFMAN IN GARRY BARKER (2015): *State of the World's Fathers: A MenCare Advocacy Publication*. Washington: Promundo, Rutgers, Save the Children, Sonke Gender Justice, and the MenEngage Alliance.
- MAUSS, MARCEL (1996): *Esej o daru in drugi spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- MECHTHILD, BERESWILL IN ANKE NEUBER (2011): Marginalised masculinity, Precarisation and Gender Order. V *Framing Intersectionality. Debates on a Multi-Faceted Concept in Gender Studies*, H. Lutz, M. T. Herrera Vivar in L. Supik (ur.), 69–89. Burlington: Ashgate.
- MOSSE, GEORGE L. (2005): *Nacionalizem in seksualnost*. Ljubljana: *cf.
- PODREKA, JASNA (2014): Intimnopartnerski umori v Sloveniji in njihova spolna zaznamovanost. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo* 65(1): 60–73.
- SCAMBOR, ELLI, NADJA BERGMANN, KATARZYNA WOJNICKA, SOPHIA BELGHITI-MAHUT, JEFF HEARN, ØYSTEIN GULLVÅG HOLTER, MARC GÄRTNER, MAJDA HRŽENJAK, CHRISTIAN SCAMBOR IN ALAN WHITE (2014): Men and Gender Equality: European Insights. *Men and Masculinities* 17: 552–577.
- SCAMBOR, ELLI, MAJDA HRŽENJAK, NADJA BERGMAN IN ØYSTEIN GULVAG HOLTER (2015): Man's Share of Care for Children and Professional Care. *Contribution to Humanities* 14(2): 53–72.
- ŠADL, ZDENKA IN NATAŠA PIVEC (2007): Reprezentacija moškosti v popularnem rapu na primeru 50 Cent. *Teorija in praksa* 44(3/4): 447–460.

Two Challenges for Critical Studies on Men and Masculinities: The Hegemony of Men, and Trans(national) patriarchies

Povzetek

Dva izziva za kritične študije moških in moškosti: moška hegemonija in trans(nacionalni) patriarhati

Članek ponuja kratek pregled področja kritičnih študij moških in moškosti (KŠMM), ki ga avtor razume kot široko podpodročje feminističnih študij, študij spolov in ženskih študij; tematizira tudi nekatere napetosti in kontradikcije. Osrednji del prispevka je namenjen dvema velikima izzivoma sodobnih KŠMM. Prvi je vprašanje konceptualnega in političnega premika od moškosti in hegemonije moškosti k hegemoniji moških. Drugi izziv je vprašanje premika od etnografije h globalnim in transnacionalnim procesom, še zlasti k spremembam v patriarhalnih sistemih, ki se iz lokalnih in nacionalnih preobražajo v transnacionalne, kar označuje termin trans(nacionalni) patriarhati. Avtor prouči temeljne značilnosti takšnih transpatriarhatov. Ključna naloga KŠMM je po njegovem mnenju prav preizpraševanje razmerja med moškimi in moškostmi ter lokalnimi in transnacionalnimi patriarhalnimi sistemi.

Ključne besede: moški, moškosti, hegemonija, transnacionalno, patriarhati

Jeff Hearn je profesor na Fakulteti za humanistične vede, izobraževanje in družbene vede Univerze v Örebro. Raziskovalno se ukvarja s spolom, moškimi, moškostmi, socialnimi politikami, organizacijskimi vedami in managementom. (jeff.hearn@oru.se)

Abstract

This article provides a brief overview of Critical Studies on Men and Masculinities (CSMM), a broad sub-field of Feminist Studies, Gender Studies, and Women's Studies, and some of the tensions and contradictory processes there. The main body of the article explores two major contemporary challenges for CSMM. The first concerns the conceptual and political move from masculinities, and hegemonic masculinity, to the hegemony of men. The second addresses the move from the ethnographic moment to global and transnational processes, and specifically the transformations of patriarchy from the local and the national to the transnational, as summed up in the term trans(national)patriarchies. Characteristic features of such transpatriarchies are examined. Challenging both the relations of men and masculinities and the relations of local and transnational patriarchies are key tasks for CSMM.

Keywords: men, masculinities, hegemony, transnational, patriarchies

Jeff Hearn is a Professor at the School of Humanities, Education and Social Sciences, Örebro University. His research is focused on gender, men, masculinities, social policies, organization, and management. (jeff.hearn@oru.se)

Introduction

Gender is a shorthand for a very complex set of embodied, institutionalized structures, practices and processes, and one of the most fundamental and powerful structuring principles of most societies. Gender is not equivalent to either sex or sexuality, nor to women and femininity; rather, it equally concerns men, masculinities, and indeed LGBTIQ+ people and social movements. Gender is a matter of relations constructed with local and broader gender orders. Global gender relations are still characterized by various forms of male dominance, even with the huge variations in the extent of that dominance, and the myriad complexities and complications in gender regimes.

For a long time, the concept of gender was used largely to mean 'women' while men were often seen as ungendered, neutralized; this is now less so. Studying men, and indeed policy development on men and boys, has become more popular in recent years in many parts of the world. Yet studying men is not anything special, and not anything new. Men, and women, have studied men for centuries, but often as an 'absent presence'. Academia, libraries, disciplines and canons are full of books by men, on men, for men! And studying men is not necessarily in itself linked to progressive social change; it all depends on how it is done.

In this article I focus on Critical Studies on Men and Masculinities (CSMM), a broad sub-field of Feminist Studies, Gender Studies, and Women's Studies, and some of the tensions to be found there. More specifically, there are a number of contradictory processes in and around CSMM. Following some initial discussion of these issues, this article explores two fundamental changes for CSMM: first, the conceptual move from masculinities, and hegemonic masculinity, to the hegemony of men; and, second, the move from the ethnographic moment to trans(national)patriarchies.

Critical Studies on Men and Masculinities

Critical Studies on Men and Masculinities (CSMM) are a series of attempts to study men and masculinities differently from the mainstream. CSMM have expanded considerably over the last 40 years or so (see Kimmel et al., 2005), with, for example, at least 16 international specialist journals. CSMM refers to critical, explicitly gendered studies of men and masculinities that engage with feminist and other critical gender scholarship, as opposed to (supposedly) non-gendered, non-feminist or anti-feminist scholarship. Thus, CSMM stands opposed to work under the ambiguous label of 'Men's Studies' (as if most academic work is not already), as well as more explicit interventions, such as men's rights and 'men's liberation' approaches. CSMM comprise *historical, cultural, relational, materialist, deconstructive, anti-essentialist* studies on men (Hearn and Pringle, 2006). The idea that the gender of men derives from a fixed, inner trait or core is antagonistic to CSMM:

men are not essentialized or reified. Certain themes have been stressed, often in contradiction with dominant definitions and priorities of men. Studies range from masculine psychology to broad societal and collective analyses of men; they include ethnographies of particular men's activity and investigations of masculinities in specific discourses. They have often been local, personal, bodily, immediate, interpersonal, as in the 'ethnographic moment' (see Connell, 2000) rather than facing the 'big (historico-socio-political) picture' (Connell, 1993).

While not wishing to downplay debates and differences among recent traditions in studying men, the broad critical approach to men and masculinities that has developed in CSMM is characterized in several ways. These studies, in recognizing men and masculinities as *explicitly gendered*, emphasize men's differential relations to *gendered power*. They entail *specific*, rather than an implicit or incidental, *focus* on men and masculinities, informed by *feminist, gay, queer and other critical gender scholarship*. Moreover, in this broad approach men and masculinities are seen:

- as *socially constructed, produced, and reproduced*, rather than as 'naturally' one way or another;
- as *variable and changing* across time (history) and space (culture), within societies, and through life courses and biographies;
- spanning the *material and the discursive* in analysis; and
- through *intersections of gender and gendering with other social divisions* (Connell et al., 2005: 3).

In debates in and around CSMM the most developed and most cited approach is that which can be called masculinities theory (for example, Connell, 1987; 1995; Carrigan et al., 1985), in which various masculinities are framed in relation to the theorizing of patriarchy and patriarchal relations. Within this approach, the concept of hegemonic masculinity has been a central pillar and especially influential, while other concepts, such as complicit masculinity, have been taken up far less. Hegemonic masculinity has been defined in various ways, but most notably as "... the configuration of gender practice which embodies the currently accepted answer to the problem of legitimacy of patriarchy, which guarantees (or is taken to guarantee) the dominant position of men and the subordination of women." (Connell, 1995: 77) Key features of this approach are:

- the critique of sex role theory;
- the use of a power-laden concept of masculinities;
- emphasis on men's unequal relations to men as well as men's relations to women;
- attention to the implications of gay scholarship and sexual hierarchies more generally;
- distinguishing between hegemonic, complicit, subordinated, and marginalized masculinities;

- emphasis on contradictions, and at times resistance(s);
- analysis of institutional/social, interpersonal and intrapsychic (psychodynamics) aspects of masculinities;
- exploration of transformations and social change.

Masculinities theory has been extremely important and influential, and there have been very many applications and many different interpretations of masculinities theory, and hegemonic masculinity in particular, in theoretical, empirical and policy studies (see Connell and Messerschmidt, 2005; Hearn et al., 2012; Morrell et al., 2012), along with a range of critiques of masculinities theory and the concept of hegemonic masculinity (see Hearn, 1996b; 2004; 2012).

From masculinities to the gender hegemony of men

I now turn to two key challenges for masculinities theory and for CSMM more generally. Returning to the definition of hegemonic masculinity just cited, I focus first on the naming and problematizing of men: "... the configuration of gender practice which embodies the currently accepted answer to the problem of legitimacy of patriarchy, which guarantees (or is taken to guarantee) the dominant position of *men* and the subordination of women." (Connell, 1995: 77; italics are mine) Specifically, in focusing primarily on and thereby de-naturalizing masculinities, men as a social category may be re-naturalized in some applications and interpretations – in assuming it is masculinities that vary, with less attention to the given social category of men. This focus may inadvertently divert attention from the interrogation of the social category of men and even naturalize it. In this sense, the concept of hegemony has been used in a restricted way in some applications of hegemonic masculinity. On the other hand, what is more hegemonic than the social category of men?

Thus, I have been more concerned with *the hegemony of men* and gender hegemony more generally, in contrast to hegemonic masculinity (see Table 1). When I speak of men here, I am not referring to any essence or given-ness. Men-ness is inessential and non-given. Men are best understood both as a *social category* formed by the gender system, and *collective and individual agents*, often dominant agents, though not necessarily so, together constituting the hegemony of men (Hearn, 2004) or more widely gender hegemony. For these and other reasons, over the years, my own research and political concerns have been not so much with masculinity, or even masculinities, *per se*, but the naming, identification, construction, historicizing, problematizing and deconstruction of men, both as persons and as a gender category. To put this directly, even though there is a large literature and politics problematizing 'women' as a category, 'men' as a social category

has typically *not* been problematized within CSMM.

Table 1: Broad emphases in hegemonic masculinity and hegemony of men framework (Hearn, 2012: 598)

	<i>hegemonic masculinity framework</i>	<i>hegemony of men framework</i>
<i>focus</i>	masculinity	men
<i>use of hegemony</i>	adjectival to masculinity, though hypothetical and elusive	noun applied ambiguously to category of 'men' and men's enactments
<i>relation to masculinity</i>	central in analysis	part of analysis
<i>relation to men</i>	assumed	named, problematized
<i>relation to women</i>	emphasized femininity	named, problematized
<i>gender influences</i>	socialist feminism gay studies social constructionism	materialist feminism queer studies post-constructionism

Dominant uses of the social category of men are contested and contingent in many ways. First, the assumption that men are based in the biological is typically seen as foundational, even though, from intersex studies, it is difficult to give a precise, foundational definition of what male is: chromosomal, hormonal, genital, somatic, and so on. The sex of 'male' is a variable, a 'summary', category, summarizing many and various bodily – or assumed to be bodily – variations. Some of these can be changed to an extent, some not. 'Male' is used to include creatures ranging from some fetuses to traces of the long dead, human and non-human. Next, the notion of men is variable historically across time and anthropologically across cultures – this is clear in the multifarious gender patterns, including transgender, non-binary, and third sexes/genders across societies.

The category of men is used differentially; it operates in many ways, as individual men, groups of men, all men, the gender of men, in state, military, educational, medical, and religious discourses, and in discursive, rhetorical and other plays. There are also the challenges of shifting *relations* of claimed identity, physiological variation, embodiments, and social movements, as in the challenges that LGBT*IQ+, gender ambiguous, gender plural (Monro, 2005), and gender diverse politics and practice bring to any hermetically closed category of men. Somewhat similarly, the very differential definitions of age and generation, in terms of the social definitions of boys, young men, old men, disabled men, dying men, as well as men cast as insane or outcast in other ways, may problematize a clear concept of men. Complex issues arise from the diffusion of ICTs and virtualization, and machine/technology-human interfaces more generally – and the creation of virtual men or non-binary categories more broadly. The social category of men is (re)cre-

ated in everyday life and institutional practices, and in interplay with other social categories, such as class, ethnicity and sexuality. Finally, there are human-animal interfaces – where does the man end and the dog begin? To develop analysis of the hegemony of men, men need to be thoroughly denaturalized and deconstructed, just as postcolonial theory deconstructs the white subject or queer theory the sexual subject.

From the ethnographic moment to trans(national)patriarchies

The context of much, probably most, research on men and masculinities within patriarchy has been national or societal, 'methodologically nationalist' (Scott, 1998), rather than transnational. Despite critical insights on the relations of men, masculinities, nations and nationhood, the gendering of men often remains primarily within the context and confines of the nation-state or supra-nation-state, such as the EU. Similarly, formulations of both hegemony and patriarchy have characteristically been based on a single particular society or nation (Bocock, 1986).

Thus, a second challenge for CSMM concerns moves from the local ethnographic moment(s) in studying masculinities to more global, postcolonial and transnational approaches (e.g. Ouzgane and Coleman, 1998; Pease and Pringle, 2002; Cornwall et al., 2011). This raises the question of how, for example, in the cited definition of hegemonic masculinity, it is patriarchy that needs to be reconsidered and transnationalized, as in: "... the configuration of gender practice which embodies the currently accepted answer to the problem of legitimacy of *patriarchy*, which guarantees (or is taken to guarantee) the dominant position of men and the subordination of women." (Connell, 1995: 77; italics are mine) This leads to reconsiderations of neopatriarchy, neoliberal patriarchy and 'neoliberal neopatriarchy' (Campbell, 2014), as ways of making sense of both neoliberalism and globalization.

To be more specific, while local patterns of work, or its lack, are still the major context for much labour market activity, in some ways globalization challenges gendered work divisions, for example, through economic restructurings and migrations. The impacts of gendered global relations of production and reproduction are very uneven, often contradictory, even paradoxical. Globalization both creates, even liberates, and constrains, even oppresses – even at the same time for the same gendered people and groups. In many global processes, both physical and virtual, particular groups of men are the main purveyors of power (Connell, 1993; Hearn, 1996a; 2015). Intensification of gender inequalities proceeds by extending the means for accumulation and concentration of resources around those already with more resources. This can be through, for example, increased mobility of labour, technologies, industry, production and reproduction, and finan-

cialization of capital. Concentrations of capital are increasing, with gendered forms and effects, and increasing inequalities in China and many parts of Europe and North America, though not so in parts of Latin America. The richest “1% are getting richer and the 99% are getting poorer. The wealth of the world’s 475 billionaires is now worth the combined income of the bottom half of humanity.” (Nixon, 2012; also see Fuentes-Nieva and Galasso, 2014; Hardoon et al., 2016)

Global and transnational corporate managerial elites are highly gendered. The ‘transnational capitalist class’ (Sklair, 2001) is in practice very much a male transnational capitalist class (Donaldson and Poynting, 2006). Men’s domination continues at the highest corporate levels, with relatively little gender change at that level over time. Gender divisions of managerial control are maintained partly through men’s domination of engineering and ICT industries, as well as education and training, even with greater dispersal away from Western centres, to India, for example (Poster, 2013). Various transnational business masculinities have been identified (e.g. Reis, 2004; Connell and Wood, 2005; Hearn et al., 2008). Meanwhile, in many countries there have been significant increases of women in the professions and middle management (Walby, 2009). Relatedly, globalizing democratization and educational processes tends to increase women’s representation in governmental, policy and educational institutions.

Global restructuring has led to the movement of capital, finance and industrial production. This in turn has facilitated the creation of large-scale, often precarious, employment, often for women as cheap *labour*, in some global regions in factory and sweatshop work, for example, in ‘*Special Economic Zones*’ in China, *export-processing plants (maquilas)* in Mexico, and similar newly industrializing areas designed for foreign investment (MacLeod, 2009). Movements of women into the labour market have involved both rural-urban migration within nations and migration across national boundaries, and the disruption of local gender orders and the relations of production and reproduction there. Childcare and other reproductive care work are restructured to become the everyday responsibility of relatives and others in local communities, mirroring patterns long established in some parts of the world, for example, southern Africa. Gendered labour migrations based on shifts in reproductive labour include global care chains, for example, beyond Eastern Europe, and global nurse care chains, for example, from the Philippines. In some cases, gendered migrations and relocations are linked to the global sex trade, with some regions becoming more specialized providers, largely of women, and other regions of consumption, largely for men. Global shifts also affect men unevenly, with the loss of assumption of lifelong employment for many men in regions, including those in the global North, formerly reliant on manufacturing or extractive industries. Within the global South large-scale temporary migration of men from the Indian sub-continent has been attracted to, for example, the construction industry in the Gulf states.

A further area of gendered and contradictory global change concerns

consumption flows, online image manufacture, and transnational branding. With the large and growing inequalities, what may be a routine purchase of, say, trainers, in one part of the world may become a reason to mug or kill in another part (Ratele, 2014). Transnational commercialization of sex, sexuality and sexual violence is another aspect of globalization, with expansions of the relatively new configurations of the flesh/online sex industry. Virtualization processes present sites for both reinforcements and contestations of hegemony in terms of bodily presence/absence of men. ICTs bring contradictory effects for men's and women's gendering, sexuality and violences, as men act as producers and consumers of virtuality, represent women in virtual media, and are themselves represented.

All these aspects of globalization, that is, gendered globalization, are severely complicated by financial crisis, that is, gendered financial crises (Elson, 2010; Bettio et al., 2013; Griffin, 2013; Pollard, 2013; Walby, 2015). This applies in the gendered structuring of the moves to financialized capitalism, and the consequent very uneven growth and development, and intensifying financial linkages, all gendered, all the way down. Economic crisis highlights gendered aspects and biases in policy development. Finance ministers, financial boards, economists and banks have generally maintained a 'strategic silence' on gender, even though their policies have uneven effects on men and women (Young et al., 2011). Generally, deflationary policies, policies based on the assumption of the male breadwinner, and state cutbacks, rather than higher taxes, tend to have less effect upon men, more upon women (Villa and Smith, 2010; Conley, 2012; Fawcett Society, 2012).

To make sense of all this means moving beyond limiting patriarchy, like hegemony, to a *particular* society or nation. In so-called Second Wave feminism the concept of patriarchy was both central and critiqued within feminism. Its usefulness as a concept is as a guide to looking at gender relations beyond the personal, the interpersonal, identity, the local, and towards the societal, the systemic, the global, the transnational. Moving beyond national, societal and cultural contexts has, for me, been prompted by immersion in various transnational studies and projects over recent years. Through this, I have found it useful to see gender hegemony in terms of not just patriarchy but transnationally, as transnational patriarchies, or transpatriarchies for short: thus, talking simultaneously about patriarchies, intersectionalities and transnationalizations. The concept of transpatriarchies speaks of the structural tendency and individualized propensity for men's transnational gender domination; it focuses on non-determined structures, forces and processes, not totalizing unity or fixity.

Transnational patriarchal processes, transnationalizations, occur *beyond*, *between*, and *within* nations. The transnational carries overlapping meanings, both reaffirming and deconstructing the nation:

- *moving across* something or *between* two or more national boundaries;
- *metamorphosing*, problematizing, blurring, transgressing, even dissolving national boundaries; and

- *creating new configurations*, intensified transnational, supranational, deterritorialized, dematerialized or virtual entities (Hearn and Blagojević, 2013).

Transnationalizations take many forms and have many implications for men, gender relations and labour markets. They comprise acutely contradictory processes, with multiple forms of difference, presence and absence for men in power and men dispossessed. Movements from the national to the transnational can be more voluntary or more involuntary; structural, institutional, organizational or individual; or through complex webs and networks. In simultaneously affirming and deconstructing the nation, transnationalization is a more useful term than globalization or internationalization. Structured patriarchal gender domination shifts from being located in or limited to domestic, national or societal contexts towards transnational contexts. These are historical, geographical processes, moving from the domestic and the individual to nation-state to the transnational: new forms of trans(national)patriarchies. Within transpatriarchies, the gendered distribution of wealth and well-being, the presence/absence of sustainable gender egalitarian social arrangements, and long-term environmental (un)sustainability are all strongly interconnected. Men's practices are heavily embedded in social, economic, and cultural relations so that men's transnational dominant or complicit practices are easily equated with that seen as normal.

Transnational processes and transpatriarchies entail intersections of gender relations with *inter alia* citizenship, ethnicity, location, migration, movement, nationality, racialization, religion, space. Seen thus, there are many transnational patriarchal arenas. They range from transnational business and global finance corporations and governmental organizations, with almost total dominance of men in top transnational corporate management, to military institutions and the arms trade, international sports industries, and biomedical industries and transfers, through to arenas of migration, religion, mobility and virtualization, environmental change, and knowledge production (Hearn, 2015: 20–21).

Concluding comments

Transnationalization involves transnational spaces, physical, social, virtual. Changing relations of national and transnational space have different implications for power, prestige, money, and wealth. This raises the question of different connections between men, transnationalization and social stratification, empirically and theoretically. Different groups of men move transnationally, between nations, becoming more or less situated in and between different national and transnational realms, with very different consequences depending on their political-economic power and prestige. Some men are fixed in a national/local space; others are forced into transnational space; some seek affluent transnational 'freedom'; some

construct national space through transnational endeavour. Such transnational locations and movements do not necessarily reduce social stratification, but rather impact it in concrete ways.

Transpatriarchies operate partly in the flesh, partly virtually, creating new forms of extended power for certain groupings of men. Apart from extensions of transnational patriarchal power, as through new technologies or corporate concentrations, they facilitate processes of transnational individual and collective non-responsibility of men; problems created are held to be the business of others elsewhere, as part of a long history of patriarchal imperialism and colonialism. Such changes bring processes of loss of entitlement and privilege for some men. Such losses, or perceived losses, of power amongst certain groupings of men interplay with processes of recouping patriarchal power (Hearn, 2009). In such ways local masculinities increasingly need to be understood within the contexts of trans(national)patriarchal hegemony of men. Challenging both the relations of men and masculinities, and the relations of local and transnational patriarchies, are key tasks for CSMM.

Bibliography

- BETTIO, FRANCESCA, MARCELLA CORSI, CARLO D'IPPOLITI, ANTIGONE LYBERAKI, MANUELA SAMEK LODOVICI, AND ALINA VERASHCHAGINA (2013): *The Impact of the Economic Crisis on the Situation of Women and Men and on Gender Equality Policies*. Luxembourg: European Union.
- BOCOCK, ROBERT (1986): *Hegemony*. London: Tavistock.
- CAMPBELL, BEATRIX (2014): *End of Equality*. London: Seagull.
- CARRIGAN, TIM, BOB CONNELL, AND JOHN LEE (1985): Towards a New Sociology of Masculinity. *Theory and Society* 14(5): 551–604.
- CONLEY, HAZEL (2012): Economic Crisis, Austerity and Gender Equality – The UK Case. *European Gender Equality Law Review* (2): 14–19.
- CONNELL, RAEWYN W. (1987): *Gender and Power*. Oxford: Basil Blackwell.
- CONNELL, RAEWYN W. (1993): The Big Picture: Masculinities in Recent World History. *Theory and Society* (22): 597–623.
- CONNELL, RAEWYN W. (1995): *Masculinities*. Cambridge: Polity.
- CONNELL, RAEWYN W. (2000): *The Men and the Boys*. Berkeley, CA: University of California Press.
- CONNELL, RAEWYN W., AND JULIAN WOOD (2005): Globalization and Business Masculinities. *Men and Masculinities* (7): 347–364.
- CORNWALL, ANDREA, JERKER EDSTRÖM, AND ALAN GREIG (EDS.) (2011): *Men and Development: Politicizing Masculinities*. London: Zed.
- DONALDSON, MIKE, AND SCOTT POYNTING (2006): *Ruling Class Men: Money, Sex, Power*. Bern: Peter Lang.

- ELSON, DIANE (2010): Gender and the Global Economic Crisis in Developing Countries: A Framework for Analysis. *Gender and Development* (18): 201–212.
- FAWCETT SOCIETY (2012): *The Impact of Austerity on Women*. London: Fawcett Society.
- FUENTES-NIEVA, RICARDO, AND NICHOLAS GALASSO (2014): *Working for the Few: Political Capture and Economic Inequality*. Oxford: Oxfam International.
- GRIFFIN, PENNY (2013): Gendering Global Finance: Crisis, Masculinity, and Responsibility. *Men and Masculinities* (16): 9–34.
- HARDOON, DEBORAH, SOPHIA AYELE, AND RICARDO FUENTES-NIEVA (2016): *An Economy for the 1%*. Oxford: Oxfam International. Available at: https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/file_attachments/bp210-economy-one-percent-tax-havens-180116-en_0.pdf (27 September 2016).
- HEARN, JEFF (1996a): Deconstructing the Dominant: Making the One(s) the Other(s). *Organization* (3): 611–626.
- HEARN, JEFF (1996b): 'Is Masculinity Dead?': A Critical Account of the Concepts of Masculinity/masculinities. In *Understanding Masculinities: Social Relations and Cultural Arenas*, M. Mac an Ghaill (ed.), 202–217. Milton Keynes: Open University Press.
- HEARN, JEFF (2004): From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men. *Feminist Theory* (5): 49–72.
- HEARN, JEFF (2009): Patriarchies, Transpatriarchies and Intersectionalities. In *Gender and Intimate Citizenships: Politics, Sexualities and Subjectivity*, E. Oleksy (ed.), 177–192. London: Routledge.
- HEARN, JEFF (2012): A Multi-Faceted Power Analysis of Men's Violence to Known Women: From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men. *Sociological Review* (60): 589–610.
- HEARN, JEFF (2015): *Men of the World: Globalizations, Genders, Transnational Times*. London: Sage.
- HEARN, JEFF, MARJUT JYRKINEN, REBECCA PIEKKARIAND, AND EEVA OINONEN (2008): 'Women Home and Away': Transnational Managerial Work and Gender Relations. *The Journal of Business Ethics* (83): 41–54.
- HEARN, JEFF, MARIE NORDBERG, KJERSTIN ANDERSSON BRUCK, DAG BALKMAR, LUCAS GOTZÉN, ROGER KLINTH, KEITH PRINGLE, AND LINN SANDBERG (2012): Hegemonic Masculinity and Beyond: 40 Years of Research in Sweden. *Men and Masculinities* (15): 31–55.
- HOLTER, ØYSTEIN GULLVÅG (2014): 'What's in It for Men?' Old Question, New Data. *Men and Masculinities* (17): 515–548.
- LEVTOV, RUTI GALIA, GARY BARKER, MANUEL CONTRERAS-URBINA, BRIAN HEILMAN, AND RAVI VERMA (2014): Pathways to Gender Equitable Men: Findings from the International Men and Gender Equality Survey in Eight Countries. *Men and Masculinities* (17): 467–501.
- MACLEOD, DAG (2009): *Downsizing the State: Privatization and the Limits of Neoliberal Reform in Mexico*. University Park: Pennsylvania State University Press.

- MONRO, SURYA (2005): *Gender Politics: Activism, Citizenship and Sexual Diversity*. London: Pluto.
- MORRELL, ROBERT, RACHEL JEWKES, AND GRAHAM LINDEGGER (2012): Hegemonic Masculinity/ies in South Africa: Culture, Power and Gender Politics. *Men and Masculinities* (15): 11–30.
- NIXON, BRUCE (2012): *The Biggest Challenge in Human History*. Available at: <http://www.bruce-nixon.com/pdf/GlobalTeachIn-25April.pdf> (27 September 2016).
- OUZGANE, LABOUCHINE, AND DANIEL COLEMAN (1998): Postcolonial Masculinities: Introduction. *Jouvert: A Journal of Postcolonial Studies* 2(1). Available at: <http://english.chass.ncsu.edu/jouvert/v2i1/CON21.HTM> (27 September 2016).
- PEASE, BOB, AND KEITH PRINGLE (EDS.) (2002): *A Man's World: Changing Men's Practices in a Globalized World*. London: Zed.
- POLLARD, JANE (2013): Gendering Capital: Financial crisis, Financialization and (an Agenda for) Economic Geography. *Progress in Human Geography* (37): 403–423.
- POSTER, WINIFRED (2013): Subversions of Techno-masculinity: Indian ICT Professionals in the Global Economy. In *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*, J. Hearn, M. Blagojević, and K. Harrison (eds.), 113–133. New York: Routledge.
- RATELE, KOPANO (2014): Currents against Gender Transformation of South African Men: Relocating Marginality to the Centre of Research and Theory of Masculinities. *NORMA: The International Journal of Masculinity Studies* (9): 30–44.
- REIS, CRISTINA (2004): *Men Managers in a European Multinational Company*. Mering: Rainer Humpp Verlag.
- SCOTT, JAMES C. (1998): *Seeing Like a State*. New Haven, CT: Yale University Press.
- SKLAIR, LESLIE (2001): *The Transnational Capitalist Class*. Oxford: Blackwell.
- VILLA, PAOLA, AND MARK SMITH (2010): *Gender Equality, Employment Policies and the Crisis in EU Member States*. Rome, Italy: Fondazione G. Brodolini.
- WALBY, SYLVIA (2009): *Globalizations and Inequalities*. London: Sage.
- WALBY, SYLVIA (2015): *Crisis*. Cambridge: Polity.
- YOUNG, BRIGITTE, ISABELLA BAKKER, AND DIANE ELSON (EDS.) (2011): *Questioning Financial Governance from a Feminist Perspective*. London: Routledge.

Politične moškosti v Sloveniji: kameradi, heroji in pravi dedci

Abstract

Political Masculinities in Slovenia: Comrades, Heroes and Real Men

The following paper deals with masculinities in the political field and analyses representations of different types of masculinities that we evaluated as being commonly present in Slovene politics between 1945 and 2016. We will be examining the ways in which political masculinities in Slovenia have formed through different time periods and homosocial circumstances, the attributes of those masculinities and their means of sustaining their domination of the political field, maintaining the status quo and preventing "different types" of masculinities (particularly those marginalized and subordinated) and femininities from entering "their" field. The analysis of the representations of masculinity employed by the most prominent politicians will be based on written memories, media content and historical analysis of specific time periods.

Keywords: masculinities, politics, Yugoslavia, Slovenia, gender, homosociality

Milica Antić Gaber, Department of Sociology, Faculty of Arts. Lecturer in several courses on the bachelor and master levels. Her research is focused on gender, politics, migration, the body and violence. (milica.antic-gaber@guest.arnes.si)

Irena Selišnik, Department of History, Faculty of Arts. Lecturer in the social and political history of the 19th century and the history of women. Her research is focused on social history, history of women, their political activation, and violence. (Irena.Selisnik@ff.uni-lj.si)

Deja Crnović holds a PhD in Social Sciences. Her dissertation dealt with the question of gender performativity in media representations of politics. She works as a journalist. (dejacrnovic@gmail.com)

Povzetek

Pričujoči prispevek se ukvarja z moškostmi v politiki in analizira reprezentacije različnih tipov moškosti, ki so po naši oceni prevladovali v slovenski politiki v obdobju med letoma 1945 in 2016. Zanimalo nas bo, kako so se v različnih obdobjih v tipičnih homosocialnih okoliščinah oblikovali določeni tipi politične moškosti v Sloveniji in kateri so bili; kako so ohranjali svojo dominacijo v politiki; ohranjali status quo, onemogočali vstopanje »drugačnih tipov« moškosti (predvsem marginalizirane in podrejene) in ženskosti na »njihovo področje«. Analiza reprezentacij moškosti najvidnejših politikov bo temeljila na spominih in medijskih prispevkih ter zgodovinski analizi obravnavanih obdobj.

Ključne besede: moškosti, politika, Jugoslavija, Slovenija, spol, homosocialnost

Red. prof. dr. Milica Antić Gaber, Oddelek za sociologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. Predava številne predmete na dodiplomskem in podiplomskem študiju in na doktorskem študiju koordinira študije spolov. Ukvarja se z vprašanji spola, politike, migracij, telesa in nasilja. (milica.antic-gaber@guest.arnes.si)

Dr. Irena Selišnik, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. Predava socialno in politično zgodovino 19. stoletja ter zgodovino žensk. Ukvarja se s socialno zgodovino, zgodovino žensk in njihovega političnega delovanja ter z vprašanji nasilja. (Irena.Selisnik@ff.uni-lj.si)

Dr. Deja Crnović je na Fakulteti za družbene vede doktorirala z disertacijo z naslovom Performativnost spola v medijskih reprezentacijah politike. Dela kot novinarka. (dejacrnovic@gmail.com)

Uvod

Čeprav je bila politika dolgo domena izključno – v zadnjem času pa še vedno prevladujoče – moških, se moški in moškost v politiki izjemno redko tematizirata, se o njih razpravlja ali ju raziskuje in analizira. Moškost, ki prežema politiko na vseh ravneh delovanja, je bila skorajda nevidna, zakrita in sprejeta kot nekaj naravnega, nedvomnega, in zato tudi dolgo ni bila deležna kritičnega obravnavanja. Šele v zadnjih nekaj desetletjih je mogoče v okviru kritičnih študij moških in moškosti in feminističnih analiz politike, (vojaške) zgodovine, diplomacije, globalne ekonomije in (nacionalne) politike in njihovih najbolj vidnih eksponentov zaslediti nekatere razprave na to temo (Connell, 1995/2012; Dean, 1998; Dudink, Hagemann in Tosh, 2004; Sauer, 2010; Foxall, 2012; Messerschmidt, 2016).¹

Zato bomo v pričujočem prispevku poskušale identificirati tipe moškosti, ki so v določenih obdobjih prevladovali v slovenski politiki, in ugotoviti, kako je to zaznamovalo področje politike oziroma kakšne so bile širše politične posledice njihovega delovanja v zadnjih nekaj desetletjih. Načini razumevanja in delanja politike se namreč izražajo tudi v praktičnem političnem delovanju in posledično vplivajo na vsakdanje življenje. Med drugim se to izraža tudi v dostopnosti politike ženskam in v načinih mobiliziranja novih kandidatk in kandidatov, v dostopnosti najvišjih političnih mest za novinke in novince in »sprejemljivih« načinih uprizarjanja tako moškosti kot ženskosti. Prevladujoče reprezentacije političark in politikov namreč močno oblikujejo politično kulturo, saj vrednote in norme, ki jih zastopajo, reprezentirajo nacijo, hkrati pa vplivajo tudi na druge kulturne vzorce v družbi. Pri tem ni nepomembno, katere moškosti ali ženskosti imajo v njej (naj)večjo moč in vpliv.

Svojo analizo bomo zasnovali na razumevanju naslednjih konceptov: področje, moška dominacija (Bourdieu, 2001/2010), spol, spolni red, spolni režim, (hegemon) moškost (Connell, 1995/2012; Connell in Messerschmidt, 2005) in homosocialnost (Moss Kanter, 1977), ki jih bomo aplicirale na dogajanja v našem lokalnem (nacionalnem) okolju na podlagi ohranjenih »egodokumentov« in medijskih zapisov. V to analizo bomo vključile reprezentacije moškosti najvidnejših politikov posameznega obdobja (predsednikov vlade, države ali posameznih parlamentarnih strank, poslancev Državnega zbora ali Evropskega parlamenta).

Naša metodologija tako temelji na kritični analizi dosegljivih virov, ki so bili izbrani glede na dostopnost in ustreznost za aplikacijo zgoraj omenjenih konceptov iz sociologije spola in študij moškosti. Vodila nas je želja po sintezi več kot sedemdesetletnega obdobja. Ob tem se zavedamo, da je pričujoča analiza preliminarna in da bi bili rezultati sistematične, pregledne analize večjega števila akterjev lahko rahlo drugačni, zagotovo bi bili obsežnejši in izčrpnější, a to ostaja *desiderata* in naloga za prihodnost.

Viri, na katerih smo gradile svojo analizo, so zaradi (ne)dostopnosti prilagojeni

¹ Še toliko bolj zgornja ugotovitev velja za tematiziranje moškosti in politike v Sloveniji, enega redkih člankov je prispevala ena od avtoric pričujočega prispevka (Crnovič, 2014).

različnim zgodovinskim obdobjem. Za socialistično obdobje in analizo moškosti v tranzicijskem obdobju se bomo oprle predvsem na spomine, pričevanja, objavljena v dnevnem časopisju, in na zgodovinske analize tistega časa, medtem ko bomo analizo moškosti v zadnjih dveh desetletjih zgradile predvsem na analizi medijskih zapisov. Čedalje bolj izrazita mediatizacija družbe in s tem tudi politike namreč pomeni, da se uprizarjanje spola v politiki nujno dogaja v prepletu z medijskim oziroma novinarskim področjem, na katerem je poleg novinarske logike s komercializacijo vse bolj prisotna tudi tržna logika. Uprizarjanje moškosti v politiki je tako v čedalje večji meri podrejeno žanrom zabave in spektaklu.

Strukturiranje področja politike in položaj moških in moškosti (ter žensk in ženskosti)

Politiko v pričujočem prispevku razumemo kot eno od področij socialnega, za katero Bourdieu (2004) pravi, da ga tvori več mikrokozmosov oz. področij (religijsko, šolsko, športno, politično, akademsko, podjetniško idr.). Vsako od teh področij je notranje strukturirano (vzdolž razreda, rase, spola, nacije, če omenimo samo nekaj najvidnejših), spolna struktura pa je ena pomembnejših struktur vsakega področja. V tem kontekstu bomo spol razumeli kot način urejanja družbene prakse (Connell, 1995/2012), zato je za pričujočo analizo zanimivo pogledati, prvič, kako je spol zaznamoval področje politike in kako se je to področje spolno strukturiralo, ter drugič, kako prevladujoča spolna struktura vpliva na umeščanje agentov v njem in kako ti agenti delujejo na tem relativno zamejenem in avtonomnem področju (prim. tudi Antić Gaber, 2015).

Spolni režim na področju politike je precej jasen (zamika se šele v zadnjih nekaj desetletjih). Moški so tisti, ki so zaradi posedovanja relativno visokega deleža različnih vrst kapitala (ekonomskega, kulturnega, socialnega, simbolnega) to področje strukturirali po svoji podobi in svojih potrebah. Količina in struktura teh vrst kapitala se v času seveda spreminjata, na kar vplivajo življenjski trajektoriji in agentove dispozicije (habitusi). To sicer pomeni, da se spolni režim na področju politike spreminja, a še vedno velja Bourdieujeva ugotovitev, da dominantni agent »v strukturi zaseda tako mesto, da struktura deluje v njegovo prid« (Bourdieu, 2004b: 75). Ti dominantni agenti so na političnem področju še vedno moški. Ker v družbi deluje princip hegemonie moškosti (beli, srednji razred, heteroseksualni), ki je zasnovan na tem, da ohranja vodilni položaj teh moških, podrejenost žensk in ženskosti ter podrejenih moškosti, si določeni (lokalno in/ali regionalno obarvani) tipi hegemonie moškosti tudi v politiki še vedno lastijo dominantni položaj. Čeprav tudi veliko moških v politiki ne sodeluje, pa v tem primeru igrajo vlogo tistih, ki takšno politiko podpirajo (soudležena moškost), saj imajo od tega konkretne koristi (dividende). Takšen spolni režim v politiki (z ustrezno oblikovano zakonodajo) varuje njihov privilegirani položaj v družbi, v javnem in zasebnem življenju.

Dober dokaz tega je še vedno precejšnje strinjanje moških v Sloveniji s trditvijo, da so moški boljši politični voditelji. Njihov delež sicer upada, a je bilo takšnih leta 2011 še vedno 30,7 odstotka, medtem ko je bilo žensk, ki so se s to trditvijo strinjale, skoraj pol manj (Antič Gaber, 2016: 139). Čeprav je spolni režim v politiki le eden od spolnih režimov (polj) prek katerih se konstruira področje socialnega, pa menimo, da je eno pomembnejših, saj ima v rokah odločilne vzvode (predvsem s spreminjanjem zakonodaje), ki lahko vplivajo na zamikanje in spreminjanje spolnih režimov tudi na drugih področjih. Zato je zamikanje spolnega režima na področju politike toliko pomembnejše za možnosti spreminjanja tako lokalnega kot globalnega spolnega reda. Politika je namreč še vedno maskulina institucija, institucija, v kateri prevladuje takšen spolni režim, ki deluje v korist moških in moškosti. Tega ne trdimo samo na podlagi statističnih oz. preverljivih podatkov, ki kažejo, da je slovenska politika še vedno v rokah moških, da Slovenija še ni imela predsednice države, predsednico vlade pa je prvič dobila leta 2013 in še ta je bila na tem mestu le leto in dva meseca; do leta 2011 je delež žensk v DZ nihal med 7,8 in 13,3 odstotka in šele takrat presegel kritično maso (32 %). Navedena dejstva namreč vplivajo na veliko pomembnejše pojave in procese na tem področju: na spolu utemeljen način rekrutiranja tistih, ki na to področje vstopajo, in prakse napredovanja v njem, notranje delitve dela, načinov oblikovanja politik in postavljanja prioritet, oblikovanja praktičnih rutin in podobno.

Navedeni podatki pritrjujejo ugotovitvi, ki jo je pri raziskovanju organizacij razkrila Rosabeth Moss Kanter (1977), o velikem pomenu moške homosocialnosti pri ohranjanju vzorcev moške dominacije. Pri homosocialni reprodukciji na področju politike gre namreč za to, da moški ohranjajo svoje pozicije moči tudi ali pa predvsem tako, da se družijo in delijo isti (politični) prostor in privilegije s tistimi moškimi oz. moškostmi, ki so njim samim kar najbolj podobni, s tem pa izključujejo drugačne tipe moških in moškosti in seveda predvsem ženske in ženskosti.

Spolni režim v politiki je viden tudi v praksah umeščanja žensk in moških na tem področju, v tem, katera mesta so na voljo (na kandidatnih listah ali pri imenovanju na določene položaje) enim in katera drugim; do kod lahko sežejo eni in do kod drugi (kdo so voditelji in kdo zaseda mesta pod vrhom – učinek steklenega stropa); kdo je lahko »oče naroda« in koliko »mater županj« prenese določeno lokalno okolje; kakšen tip moškosti in ženskosti volivci in volivke v politiki podpirajo in kateri nikakor ne dobijo dovolj podpore za vstop vanjo.

Že če samo na hitro pregledamo fotografije vodilnih politikov in redkih političark v Sloveniji, je razlika očitna. Medtem ko so za slovensko politično področje (po meri volilnega telesa) primerni različni tipi moškosti (z izjemo nekaterih marginaliziranih – npr. gejevske), pa se je kot eden redkih primernih tipov ženskosti, ki je do zdaj dobil več podpore, izkazala konservativna, materinska ženskost, za katero se zdi, da se lahko vsaj delno izogne določenemu tipu personalizacije v politiki in temelji predvsem na profesionalni politični personi. Tovrstna ženskost v medijskem svetu praviloma ni seksualizirana, zato lahko ohrani nekaj več politične

kredibilnosti.

Dosedanje razprave o moškosti v politiki so se po Birgit Sauer (2010: 7–8) osredinjale predvsem na naslednje vidike oziroma dimenzije: 1. nad-representiranost moških v politiki (nominalna ali pozicijska moškost), ta izhaja iz spola kot biološke kategorije; 2. način delovanja institucij in birokratskega aparata, tj. organizacijsko dimenzijo, ki opozarja, da so moške norme in vrednote, skratka moška kultura, vključene v sam sistem; 3. na razmerja moči, odnosov in praks, tj. dimenzijo moči, ki opozarja, da so v državni politiki in njenih institucijah kondenzirani in kristalizirani odnosi moči v družbi na splošno, na spolu temelječe oblike podrejanja; 4. na politični proces (»politika-moškesti«), v katerem so moški način življenja in njihovi interesi privilegirani na podlagi zakonodaje, ki preferira določene tipe moškosti, druge pa postavlja v podrejen položaj; 5. na dejstvo, da sta državnost in moškost pojmovana kot homologna, iz česar je moškost konceptualizirana kot struktura, ki tem subjektom pušča tudi možnosti transformiranja, prilagajanja in sklepanja kompromisov. Pričujoča razprava pa poskuša v tem kontekstu ugotoviti, kateri tipi moškosti in zakaj so se oblikovali, vztrajali in ohranjali v politiki na slovenskih tleh v zadnjih nekaj desetletjih.

Pri tem se bomo oprli tudi na tipologijo dominantnih moškosti, ki jo je izdelala Charlotte Hooper (2001), ta navaja štiri modele dominantne moškosti (buržujsko-racionalistični, grški model državljana bojevnika, patriarhalni judeo-krščanski model in častni/podporni model). V politiki je buržujsko-racionalistični model nasledil model državljana bojevnika, saj so nekoč državniki, ki so sledili makiavelističnemu načelu skrivne diplomacije, utelešali model državljana bojevnika, okrepljenega s patriarhalnimi privilegiji. Vendar pa tovrstni državljani bojevniki v novem obdobju mednarodnega sodelovanja niso ustrezali potrebam mednarodnih zadev in nadomestili so jih buržujsko-racionalistični strokovnjaki (Hooper, 2001: 104), ti so v »pisarniških« zadevah prevzemali prakse, ki so nekoč veljale za ženske, kot je na primer delo za mizo. Fizičnost, mišičastost in bojevništvo tako niso bili izbrisani, temveč nadomeščeni (Carver, 2014: 119). Kot nakazuje že ime, je bistvena komponenta tovrstne moškosti racionalnost, ki je stereotipno povezana z moškostjo in javnim življenjem; abstraktno logiko trga, dominantnimi principi birokratske organizacije in vodenja zasebnega življenja; racionalnost je ideološka tema, ki združuje razred in spol ter hkrati tvori jedro moderne hegemonne moškosti (Morgan, 2005: 170). Buržujsko-racionalistična moškost kot hegemonna moškost v mednarodni politiki vse »negativne lastnosti moškosti«, kot so mačo identiteta, mizoginost in agresija, premešča na podrejene moškosti. Uprizarjanje tovrstne moškosti tako pomeni uprizarjanje moči v razmerju do bolj tradicionalnih moškosti, hkrati pa signalizira utečenost in izkušnje v političnem delovanju.

Zato je danes najbolj razširjen in uveljavljen model moškosti v politiki zagotovo buržujsko-racionalistični model oziroma globalizirana moškost (Connell, 2005), ki temelji na razumu in preračunljivosti, uveljavil pa se je v mednarodni politiki in gospodarstvu, kjer so ženske v veliki meri odsotne. Bistvena komponenta tovrstne moškosti sta habitus višjega (srednjega) razreda in racionalnost, gre za privilegira-

no moškost, ki po eni strani zavrača čustvenost tako nižjih razredov kot ženskosti, po drugi strani pa njena racionalnost in preračunljivost nadomeščata fizičnost in bojevitost, glavni značilnosti predhodnega prevladujočega modela moškosti (državljana bojevnika). Uprizarjanje tovrstne moškosti tudi zunaj političnega življenja lahko prinaša koristi (dividende); v globalizirani politiki in gospodarstvu so po Sauer (2010) namreč dominantne bela polt, moškost in pripadnost razredu hiperburžoazije (Duclos, 1998); te pa so osnova za moč in vpliv tudi na ravni države. Pa vendar se hegemoni moškosti na globalni ravni ne prevedejo preprosto v lokalne. Kot lahko vidimo po vstopu Slovenije v EU, evropska politika zahteva drugačno uprizarjanje moškosti kot državna politika v Sloveniji.

Na prikazanem konceptualnem ozadju bomo v pričujočem besedilu poskusile identificirati v domači – slovenski – politiki prevladujoče modele moškosti, kako so v določenih zgodovinskih obdobjih nastajali, se modificirali in prepuščali prostor drugim. Zanimalo nas bo predvsem, kako so se v različnih obdobjih v tipičnih homosocialnih okoliščinah oblikovali določeni modeli politične moškosti v Sloveniji in kateri so bili; kako so ohranjali svojo dominacijo v politiki; ohranjali status quo, onemogočali vstopanje »drugačnih« moškosti (predvsem marginalizirane in podrejene) in ženskosti na »njihovo področje«.

Politične moškosti v socialistični Jugoslaviji

Z vidika nominalne, pozicijske moškosti je bila povojna jugoslovanska politika moška politika. Politično oblast so v novi državi zasedli tisti, ki so v vojni zmagali, a čeprav so ženske v vojni (v neposrednih spopadih in v zaledju) odigrale pomembno vlogo in čeprav so z ustavo leta 1946 dobile aktivno in pasivno volilno pravico in čeprav jih je bilo v prvih povojnih letih v najvišjih partijskih organih od 30 do 40 odstotkov (Jeraj, 2011: 66), jih je na prvih volitvah kandidiralo izjemno malo, zato jih je bilo tudi v ustavodajni skupščini Ljudske republike Slovenije le 8,3 odstotka. Kar je še bolj povedno in govori o tem, kako delujejo homosocialna moška okolja in razmerja moči na »pravila igre« v politiki, je to, da sta praviloma za vsako delegatsko mesto kandidirali dve osebi, le v primeru nekaterih močnih moških kandidatov samo po eden (Vrečko in Antić Gaber, 2011: 84). To so bili praviloma vojni tovariši, pomembni borci narodnoosvobodilne vojne in člani komunistične partije. Čeprav je nova oblast v marsičem na formalni ravni (v ustavi in zakonih) položaj moških in žensk izenačila, pa to še ne pomeni, da je bila pripravljena za dejansko izenačitev storiti pomembne korake; po navadi so za to nalogo delegirali kakšno žensko iz svojih vrst in torej na njo oz. na ženske prevalili delo in odgovornost (Jeraj, 2011), ki bi v osnovi morala biti tudi ali predvsem stvar moških.

Tovariško-herojska moškost povojnega obdobja

Leta 1945 izvoljena nova oblast v Republiki Sloveniji je torej imela povsem določeno poenoteno komunistično in partizansko podobo. Naj povzamemo opis Primoža Kozaka po Božu Repetu (2003: 242):

Sredi košatih, mladostnih mož zmagovite vojne, polnih trdnega prepričanja, da je zadnji cilj že na dosegu rok, razgretih, dinamičnih in udarnih, v svetlih uniformah in s škornji iz mehkega črnega usnja, ... ki so bili zmagovalci, čutili je bilo, da prihajajo iz dolge in težke bitke, bili so nova slovenska oblast, zdelo se je, kot da so skoraj sami presenečeni nad razsežnostjo svojega dejanja, ves patos zmagovitega prodora v zgodovino jih je nosil.

Podobe moškosti, ki jih je mogoče razbrati iz navedenega opisa, pričajo o pomenu izkazovanja prave herojske podobe njihove fizičnosti, izklesanosti teles (prim. Nye, 2007: 423), sposobnih ne samo boja, ampak tudi zmag, s tem se v marsičem razlikujejo od žensk in kakšnih drugih bolj feminiziranih podob moškosti in dokazujejo, da so le takšni primerni zasesti tudi mesto oblasti.

Zato ne preseneča, da so svojo povojno oblast gradili na temeljih vojnih let. Na vodilna upravna in politična mesta so postavljali člane komunistične stranke, predvsem pa najzvestejše soborce iz partizanskih vrst, ki so uživali veliko zaupanje jugoslovanske oblasti. Tudi med pristaši partizanskega boja in žrtvami okupatorjev se je izoblikovala svojevrstna hierarhija s partizanskimi borci na vrhu in drugimi pripadniki odporiškega gibanja pod njimi (Vodopivec, 2006: 317). Kameradstvo oziroma tovarištvo, ki se je kalilo že v predvojnem ilegalnem delu, se je v času druge svetovne vojne okrepilo in postalo edini normativ oz. skoraj edini pogoj za vstop v polje politike in predvsem za prevzemanje najvišjih političnih funkcij.

Podobno kot v času prve svetovne vojne so se tudi v naslednji med vojaki spletle posebne vezi. Vojne so družbeni pojav, ki so vztrajno povezane predvsem z moškostjo. Moški so postali soborci, moškost pa je postala eksplicitno povezana z militarizmom in nacionalizmom. Moški so v času vojne vstopili v homosocialni svet, se osvobodili agresorjev in sprostili živalske nagone, v sebi naj bi našli pravo naravo bojevnika (Mosse, 1996: 110). Borci naj bi izkusili individualno svobodo, prosto vseh družbenih imperativov, saj so vendarle gledali »smrti v obraz« (Mosse, 1996: 111). Številni borci so tako v svojih spominih opisovali eksistencialističnost izkušnje.

Doživljam posebne vrste regeneracijo svojega osebnega življenja. Doma, v šoli, v mestnih formah in formulah bi bil brez tega energičnega preobrata, ki ga pomenja partizanstvo, še naprej izročen demoničnemu mehanizmu tako imenovanih intimnih položajev. Vsakdo med nami se je posiljeval v družini, med sorodniki, med znanci, pristaši, celo med prijatelji in neprijatelji. Tu

pa sem grobo in radikalno razbremenjen in slečen vsega nepristranega. Tu živimo v eni sami naravni smeri. Med nebom in zemljo živimo, upamo in se bijemo za eno samo elementarno idejo. Vsakdo med nami je reduciran na svoje bistvo, iz dneva v dan vedno bolj človeški. Zato živimo tvegano, v vedno novih nepreračunljivih položajih. Zato smo prisiljeni, da se nepretrgoma iz oči v oči srečujemo z usodo. (Kocbek, 1949: 138)

Posvečeni v tovarišijo bodo v njej vztrajali tudi po vojni. Ohranjale se bodo zgodbe, ki so pričale o herojski moškosti partizanov, njihovi požrtvovalnosti v imenu naroda in pogumu. Tako v vseh spominih najdemo spomine na solidarnost tovarišev, ki si delijo zadnje cigarete, sledijo svoji dolžnosti v svoji neizprososti do sebe in drugih, so do konca predani partiji in višjim ciljem.² Josip Vidmar (1979: 413) o Edvardu Kardelju pravi:

Vprašanje hrane in kaje[nja], ki nas je precej zaposlovalo, njega ni vznemirjalo, čeprav je bil kadilec tudi sam. In ravno v zvezi s cigaretami naj opišem zanimiv dogodek. Nekoč je brskal po svojem nahrbtniku in se nepričakovano razveselil, ker je zatipal tok za naočnike. Spreletelo ga je upanje, da je naletel na rezervo. Odprl ga je nervozno in v hipu nenavadno zardel. Iz toka so se vsule cigarete, s katerimi je bil zatrpan. V zadregi, ker bi ga bili mogli imeti za sebičnega skrivača, se je hipoma odločil, nas preštel in zložil toliko kupčkov cigaret, kolikor nas je bilo, in nam jih nato izročil. »In kaj bo ostalo zate?« smo ga vprašali, ker smo vedeli, da kadi. »Jaz ne bom več kadi,« je mirno izjavil.

Mosse (1996: 11) ugotavlja, da je moškost v službi višjih idealov, med katerimi je zagotovo prevladovalo domoljubje, ki je postalo sestavni del zgodovine moderne moškosti, v 20. stoletju pa postane njegov izrecni del tudi agresivni nacionalizem, ki v svoje središče postavi borca za nacionalni karakter. Temu pritrjuje tudi Jeff Hearn (2015: 82), ko pravi, da so bili moški, narod in država pogosto razumljeni kot nerazdružljivo povezani. Zato ni presenetljivo, da je bilo tudi za vse jugoslovanske prvoborce domoljubje³ med višjimi cilji. Josip Broz Tito v oceni osebnosti Edvarda Kardelja zapiše, da se ta bolj zanima »za Slovenijo in premalo za Jugoslavijo« (Pirjevec, 2011: 377). Tudi Đilas opisuje, da pri nobenem jugoslovanskem narodu

² O Borisu Kidriču in Edvardu Kardelju Josip Vidmar zapiše (1979: 403) »... da je treba obema prijateljema priznati posebno revolucionarno svetništvo, ki se je odražalo v tem neodjenljivem, nesmiljenem vztrajanju pri veliki stvari njunega življenja, kateri sta služila od mladih, mladih nog,« ali pa: »Za cilj svobode so bili vsi revolucionarji pripravljeni žrtvovati tudi svoje družinske člane.« (Vidmar, 1979: 416)

³ Tako Kocbek (1949: 21) v svojem dnevniku zapiše, kako ga je pretresel pogled na »stotine obo-roženih Slovencev, ki so se proti vsem navadam našega mišljenja in čustvovanja in modernemu nasilju navkljub zbrali v slovensko uporniško tovarišijo. Zdaj šele sem občutil, da je v naši zgodovini nastal definitiven prelom. Puška v njihovih rokah ni le obrambno sredstvo proti okupatorju, temveč je simbol nove sile v Slovencih.« (Kocbek, 1949: 21)

ni bilo takšne samozavesti in takšnega ponosa pri rojstvu lastne države, kot je bila pri Slovencih (Đilas, 1995: 341).

Mladi in strastni partizanski funkcionarji, ki so prevzeli novo oblast, so v prvih povojnih letih zgolj nadaljevali z dejanji, ki so se izkazala za uspešna v vojnem času. V tej herojski moškosti, če jo lahko tako razumemo, ni bilo pričakovati veliko prostora za čustva. Zato nas v spominih nekoliko preseneti omenjanje čustev, ki pa kljub očitni intimnosti med udeleženci, izraža predvsem distanco med njimi.

Tisto noč sva se s Kardeljem – bilo je po našem porazu – objela prvič v življenju. Drugič in zadnjič pa se je to zgodilo pri pogrebu njegovega sina Boruta, ko sem pristopil k njemu, mu stisnil roko, on pa me je ihte objel; toda pomiril se je takoj in se zaprl v obvladano žalost. (Vidmar, 1979: 426)

Zdi se, da je pomanjkanje intimnosti nadomestil humor: »V takih in podobnih pogovorih se je razvilo med nama živo tovarštvo, ki je bilo popolnoma svobodno, sproščeno in polno humorja, igre.« (Vidmar, 1979: 382)

Zaupljivost naj bi omejevala partijska disciplina:

Prekleta baraba! Psovka, s katero je povedal vse: da me je spregledal in da ga lovim zaman. In preveč preprosto in še, da je vse moje početje nesramno in pobalinsko. Nato sva se smejala oba. In ni mi zameril mojega preizkušanja ... (Vidmar, 1979: 377)

Partija je namreč od svojih članov zahtevala, da hierarhijo v oblasti popolnoma upoštevajo, tako je npr. Stane Kavčič (1988: 474) kritično pisal o »zvestobi in predanosti ter hlapcih revolucije«, in bil tudi zato, ker se ni prilagodil tedanjim tokovom, odstranjen z oblasti.

Partizanska herojska povojna moškost (razen redkih izjem) pa v nasprotju s številnimi revolucionarnimi elitami ni bila egalitaristična. To denimo velja za Kardelja, ki je vztrajal v revolucionarno romantičnih in egalitarističnih pričakovanjih skrajne leve dvajsetih let in bil odklonilno razpoložen do vsega meščanskega ali malo-meščanskega, tako naj bi imel zlasti vzvišen in odklonilen odnos do inteligence (Pirjevec, 2011: 373). Vendar pa je po vsej verjetnosti bila to bolj izjema, številni pripadniki partizanske elite so bili namreč meščanski sinovi in tudi tisti, ki temu krogu niso pripadali, so se jim, vsaj v izražanju okusa želeli pridružiti. Tako so številni politiki potem, ko so se namestili v najbolj elitnih vilah Ljubljane, te želeli tudi izbornopremiti. Nekateri od njih so si umetniške slike izposodili kar iz državnih galerij (Repe in Prinčič, 2009: 209). V prostem času pa so se tovariši izredno radi ukvarjali tudi z lovom, ki je bil pred vojno pravzaprav *par excellence* meščansko oziroma celo plemiško preživljanje prostega časa. Lov je bil tako ena najprestižnejših dejavnosti vrha jugoslovanske politike (Repe, 2003: 250), kar se je skladalo z njihovo zaželeno, oboževano in visoko cenjeno podobo herojske moškosti; le da takrat niso več

Tito in Maček na lovu. Foto: Leon Jere. Fotografijo hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

zvesto poživiljala Kidričeva žena Zdenka, se pravi naša draga partizanska tovarišica Marjeta, ki je za našo družbico žrtvovala tudi veliko nočnih ur.« (Vidmar, 1979: 394) Le redkim (Vida Tomšič, Zdenka Kidrič) pa je uspelo zasesti kakšen pomemben položaj. Iz tega je povsem jasno razviden spolni režim v tedanji jugoslovanski politiki, v kateri so pomembne pozicije iz vojnega obdobja obdržali moški (partizani), močne ženske, heroine, partizanke, ki so se med vojno izkazale, pa so (razen nekaterih izjem) po vojni lahko v novi državi in njeni politiki igrale le vloge v ozadju (kot tajnice ali pomožno osebje).

Toda v povojni slovenski družbi v nasprotju z Zahodno Evropo ni nastopil t. i. manko oblasti (*power hole*), saj je še vedno obstajal notranji sovražnik. Medtem ko je drugod v povojni Zahodni Evropi »patriotični pacifizem« začel spreminjati razumevanje moškosti v manj agresivno obliko (Horne, 2004: 32), se v Jugoslaviji pacifikacija družbe ni v celoti zgodila. Vojno stanje se je podaljšalo za celo desetletje, herojska moškost je morala odločno obvarovati Jugoslavijo. Po sporu z Informburojem je bil na vrsti obračun s Stalinovimi privrženci. Vojno stanje z Avstrijo se je s posebno odločitvijo predsedstva zvezne skupščine končalo šele leta 1951 (Vodopivec, 2006: 339).

V petdesetih letih se je nadaljeval obračun s t. i. informburojevci, nato pa s katoliškimi duhovniki, izobraženci in ustanovami, ki so postale žrtve obnovljenih protiverskih in proticerkvenih ukrepov (Vodopivec, 2006: 341). Medtem ko se je drugod po Evropi odvijala pacifikacija, je ta na Slovenskem umanjala, prav tako je umanjalo tudi kakršnokoli umeščanje novih moškosti v povojni družbi, saj dileme okrog tega, kdo je predstavnik dominantne moškosti, ni bilo.

ubijali nasprotnikov, ampak so lovili in ubijali živali.

V tej partizanski/herojski moškosti slovenskega političnega vrha seveda ni bilo prostora za ženske. V sam vrh komunistične stranke so bile pripuščene le nekatere redke predvojnne komunistke in žene najvidnejših predstavnikov partije (Jeraj, 2005: 324). Toda čeprav so bile družice oziroma žene najvišjih politikov v državi in so občasno zasedale zelo visoke položaje v slovenski politiki, so te v ozadju služile bolj kot organizatorke kulis, za katerimi nastopajo njihovi možje. »Omizje je skrbno in

Podaljšano vojno stanje, ki potrebuje vojaka, in tako jasno opredeljena hegemonna moškost, se nadaljuje še v petdeseta in šestdeseta leta. Razmere v petdesetih letih so zaostriili mednarodni dogodki zlasti v zvezi s položajem Trsta in Svobodnega tržaškega ozemlja ter vstaj na Poljskem in Madžarskem. Sredi petdesetih let so v Komunistični partiji potekale nove čistke in zaostritev partijske discipline. Šele konec petdesetih in v začetku šestdesetih let so se napetosti začele umirjati. Toda Jugoslavija je bila v prvi polovici šestdesetih let še vedno v dobršni meri policijska država, politične elite pa je pretresal razkol med trdim demokratičnim centralizmom in novim Kardeljevim konceptom socialističnega samoupravljanja (Vodopivec, 2006: 362).

Vztrajanje herojske moškosti in skrbno nadzorovano rojevanje lokalne različice »birokratsko-buržajske« moškosti

Že konec 60. let se začnejo uveljavljati politiki mlajše generacije, ti naj bi nasledili predvojne revolucionarje ter seveda zavarovali in ohranili socializem in Jugoslavijo. Generacija politikov, ki se je kalila v mladinskih partijskih vrstah (SKOJ), pa je vsaj z nekaterimi izjemami imela nove ideje, ki so se odmikale od starih začrtanih poti (Repe, 2003: 90). Med temi izjemami je bil tudi Stane Kavčič, ki mu je uspelo med letoma 1967 in 1972 postati najbolj priljubljen politik v Sloveniji, četudi je spadal med tiste, ki, kot trdi v svojih dnevniških zapisih, »niso imeli neposrednega dostopa do politikov najvišjega kova.« O Titu namreč zapiše, da sta se vedno pogovarjala »preko drugih ljudi« (Kavčič, 1988: 24). S tem se potrjuje, kako močno je bilo področje politike takrat zamejeno, kako ekskluzivni so bili vstopni pogoji in kako se je vojno »kameradstvo« le s težavo in počasi umikalo novim, sodobnejšim oblikam političnih zavezništva, kakor tudi novim podobam moškosti.

V nastopih in političnih idejah Staneta Kavčiča je bilo zaznati usmerjenost v prihodnost in ne v herojske vojne dni. Zanj pravijo, da je v nasprotju s prejšnjo generacijo politikov znal poskrbeti za lastno promocijo, da se je rad udeleževal javnih srečanj z znanimi športniki in umetniki ter tudi s širšo javnostjo (Repe, 2003: 279). Kardelj naj bi bil užaljen zaradi popularnosti Staneta Kavčiča in mu je skupaj z nasprotniki večkrat očital, da »jaha na valovih populizma« (Repe in Prinčič, 2009: 163). Za Kavčiča velja, da je bil med prvimi, ki so v javne nastope in politično komuniciranje vnašali »odkrito besedo«, sočen jezik in prisposodbe, ki so bile ljudem všeč, v nasprotju s siceršnjimi duhamornimi in grozečimi političnimi govori (Repe in Prinčič, 2009: 209). Ker je njegov čas sovpadel z vzponom »TV zaslona«, je to zagotovo pripomoglo k njegovi priljubljenosti. Zagovarjal je »liberalne ideje« v gospodarstvu in političnem življenju in več političnega pluralizma, več teže pri odločanju pa naj bi imelo tudi politično vodstvo v posameznih republikah.

Generacijsko je bil njegov sopotnik Stane Dolanc, ki pa je bil v svojih političnih pogledih in delovanju na precej bolj trdi partijski liniji. Stane Dolanc, ki se je rad pohvalil, »da ne vidi ne levo, ne desno, ampak samo naravnost«, »kontrolor množic«, kot so ga imenovali drugi, je prav tako pazil na svojo javno podobo. Rad je igral košarko in nogomet, ne pa tenisa, ker naj bi bil ta buržujski (Repe, 2003: 290). Prav tako je rad gobaril in bil je lovec, v javnosti so krožile govornice, da je to človek, s katerim ni varno iti na lov na medveda (Pirjevec, 2011: 610).

Toda stara herojska generacija seveda ni privolila v takojšnjo zamenjavo, čeprav se je nova garda polna optimizma podala v ofenzivo za prenovo družbe, šlo naj bi za »obračun s stalinizmom«, kot je zapisal Stane Kavčič. Nove razmere v Jugoslaviji so potrebovale več znanja in povzročile so, da se je nakazoval nov tip hegemonne moškosti, pri kateri naj bi glavno vlogo prevzeli strokovnjaki in menedžerji, nakazoval se je »tehnokratizem« (Pirjevec, 2011: 513). Nova generacija politikov je brez izjem izjemno cenila izobrazbo. Celo Stane Dolanc se je na skrivaj in brez dovoljenja partije vpisal na študij prava (Repe, 2003: 285). Mlajši opozicijski politiki so namreč menili, da novih nasprotij v družbi ni bilo več mogoče razreševati na stari, kot pravi Pirjevec, kominternovski način, torej z disciplino, regresijo in sabljo. Družba konec 60. in v začetku 70. let prejšnjega stoletja se je hitro spreminjala, sovražniki so izginjali in s tem tudi potreba po herojski moškosti. Toda stara garda je, ko je opazila, da mladi postajajo prenevarni, na nove izzive odgovorila prav na ta način, z boljševidnimi metodami (Pirjevec, 2011: 513). Generacija revolucionarjev je v sedemdesetih letih obračunala z generacijo sinov. Stane Dolanc, ki se je uveljavil kot Titov naslednik, pa je »vladavini ... dajal energijo alpinista in okrutnost lovca na male živali« (Pirjevec, 2011: 609). Takšno stanje duha se je odražalo tudi v zaporih. Medtem ko v jugoslovanskih zaporih proti koncu 60. let skoraj ni bilo več političnih zapornikov, pa jih je bilo za njihovimi zidovi sredi 70. let verjetno več kot v katerikoli drugi vzhodnoevropski državi, z izjemo Sovjetske zveze (Pirjevec, 2011: 625). Z njimi so obračunavali na star partizansko-partijski način, tako da so se po političnih odstavitvah mnogi lahko bali za svoja življenja (Kavčič, 1982: 58).

Zato se herojstvo, vojne izkušnje in partizanstvo, ki so veljali kot pomembni vstopni pogoji v povojno politično življenje, v 70. letih soočajo z novimi usmeritvami, kjer v ospredje stopata znanje, širša, predvsem tehnična izobrazba, in miselnost, ki je mehčala do tedaj trdi demokratični centralizem kot način vodenja države in politike. Doba potrošništva je na piedestal postavljala nove vrednote in potrebovala nove načine delovanja, zahtevala je korporativno moškost, v politiki pa buržujsko-racionalistični model moškosti.

S Titovo smrtjo v 80. letih še nekaj časa ni bilo opaznejših opozicijskih gibanj, kljub temu pa je zaživela močna civilna družba, ki je imela svoj zametek v raznih alternativnih gibanjih.

Herojska moškost – druga izdaja

Politične in družbene spremembe so se iztekle v osamosvojitve Slovenije, dogodki so poskrbeli, da je v teh časih svoj prepород doživela tudi herojska moškost, ki je zagotovo črpala in se navduševala v tradiciji partizanstva.⁴ Podobno kot je partizansko gibanje pomenilo prepород slovenskega nacionalnega karakterja, naj bi enako vlogo imeli nekateri politiki v vojni za osamosvojitve. V spominih nekaterih akterjev tako lahko spet beremo odlomke, podobne partizanskim. Osamosvojitvena vojna naj bi spremenila slovenski narodni značaj, ki naj bi bil nagnjen k pasivnosti in strahopetnosti. Večina politikov naj bi tako v tistih časih »bila daleč od odločnosti«, v slovenskem narodnem značaju pa naj bi se skrivali nezanesljivost in strahopetnost (Janša, 1992: 135–137). V nasprotju z maloštevilnimi odločnimi in pogumnimi politiki naj bi tako v slovenski politiki po Janševem mnenju prevladovali neodločneži in neresneži, kot kontrast njegovemu načinu delovanja pa opiše delovanje Jožefa Školča, »ki je bil po celonočnem veseljačenju močno pretresen nad razdejanjem, ki naj bi ga v noči po osamosvojitvi za seboj pustili tanki, vendar še vedno ne čisto prepričan, da se to res dogaja« (Janša, 1992: 165). V časih, ki so puščali odprte vse možnosti, je tako kot partizanski heroji pred njim uprizarjal domoljubje:

Nikoli se ne bomo vdali. ... Mi smo doma, agresorji pa bodo prej ali slej spoznali, da so na tuji zemlji, da samo tanki in letala niso dovolj, da morajo jesti in piti in vsako noč jih bo manj. (Janša, 1992: 173)

Predvsem pa je Janša izražal neupogljivo vdanost ciljem, nekaj, kar je bilo značilno za partizanske heroje:

Vendar pa imam sam postavljeno precej ostro mejo. Ko gre za zadeve, v katere verjamem, za pomembne stvari, za katere si prizadevam že od leta 1988 in zaradi katerih sem tudi v politiki, potem ne kalkuliram. (Golob, 2003)

Akterje torej zaznamujeta pogum in akcija. Janša tako na primer piše, kako je v spopadu pri Rušah, kljub temu, da je bil minister, v boj posegel tudi sam. Najprej z ostrostrelsko puško, nato z metalcem raket RPG-22 (Janša, 1992: 176). V času vojne ljudstvo potrebuje junake in ravno zaradi njihove »odločnosti, treznosti in avtoritarnega nastopa« naj bi laže prenašalo grozljive dneve (Kacin, 1991: 85). Zato ni nič nenavadnega, če je ljudstvo katerega od osamosvojitvenih junakov primerjalo s partizani: »Maček je bil drugačen, od novih mu je najbolj podoben Janša. Rad je prišel v uniformi, bil je strog in natančen možakar, nisi se mu smel zameriti.«

⁴ Spomine na to obdobje v svoji knjigi spominov opisuje tudi Aleš Čerin (1999: 283–284).

(Štamcar, 2012)

Herojska moškost takrat izpostavljenih politikov pa ni bila omejena samo na posege v spopadih z jugoslovansko armado, ampak so jo njeni akterji uprizarjali tudi zunaj tega konteksta. Takratni generalni sekretar Čerin se spominja, da sta Bavčar in Janša v javnosti pogosto nastopala v uniformi, ter dodaja, da so ju ženske opazovale z občutkom varnosti in se ju hkrati tudi bale, saj sta več kot očitno kazala željo in odločnost, da za vsako ceno uresničita projekt osamosvojitve (Čerin, 1999: 284–285).

Ženske so bile tudi v obdobju osamosvojitve po mnenju številnih pomembnih sopotnikov tistega časa zgolj obstranske akterke. Za ženske in ženskost v času nove slovenske herojske moškosti ni bilo prostora v politiki. Nekateri vidne politične akterke, predstavnice civilne družbe ali pomembne komentatorke dogajanja s konca 80. let, kot so

Janez Janša in Igor Bavčar. Foto: Nace Bizilj. Fotografijo hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Sonja Lokar, Vika Potočnik ali Spomenka Hribar, če omenimo samo nekaj najbolj prepoznavnih, so bile, ko se je po volitvah delila politična pogača, praviloma prezrte celo v svojih vrstah.

Tudi v herojski moškosti iz 90. let lahko prepoznamo odsotnost čustev, Jelko Kacin tako v enem svojih intervjujev na vprašanje, od kod mu tako samoobvladovanje na novinarskih konferencah, odgovori:

Nekateri to štejejo kot posebno odliko, moja žena pa pravi, da sem preveč hladen. Po mojem gre preprosto za nujnost samokoncentracije, maksimalne zbranosti, zaradi katere v takih trenutkih človek ne popusti. Če razum popusti, so reakcije lahko čustvene, za tako resne razmere pa čustva nikoli niso primerna. (Kacin, 1991: 42)

Podobno so sopotniki ugotavljali tudi za Janeza Janšo. Janez Janša v svojih spominih zabeleži, kako se je počutil po grožnji generala Rašete, ta je namreč zagrozil » ... *sada se konačno kreće. Za dva sata bićete gotovi.*« Janša se spominja, da ga pogovor ni ravno prestrašil, potolažil pa tudi ne (Janša, 1992: 168).

Heroji osamosvojitvene vojne so v nasprotju s partizanskimi heroji živeli v

demokraciji, kjer je volja volivcev in volivk negotova, spomin na zasluge pa hitro zbledi. Disciplina in avtoritarnost, ki sta pripadali herojem druge svetovne vojne in s katerima so uspešno ohranjali oblast, sta bili v nasprotju s svobodo in demokratičnimi standardi nove večstrankarske in politično pluralne družbe. V miru in drugačnih družbeno-ekonomskih razmerah so volivke in volivci začeli nagrajevati drugačne politike. Heroji z odločno in avtokratsko držo so si sicer zavzeto začeli prizadevati za nov cilj – zmago na volitvah –, toda ta se jim je začel izmikati. Bavčar se je recimo že v letu 1992 prelevil iz uspešnega koordinatorja v vodjo miniature stranke (Todorovski in Sovdat, 2009: 106), Janez Janša pa je vstopil v stranko s 1500 člani (Golob, 2003). V novih razmerah naj bi tako junaki vojne prepoznali, da vlada v njihovih strankah »pomanjkanje pozitivnega aktivističnega vzdušja«, v njej naj bi se nahajali socialno dobro situirani ljudje, ki so se politike lotevali nepoklicno in brez političnih ambicij (Todorovski in Sovdat, 2009: 122).

Janezu Janši je v naslednjem desetletju v nasprotju z Bavčarjem v svoji stranki uspelo uvesti strogo disciplino in se umestiti kot nenadomestljiv. To priznavajo vsi člani stranke, nekdanji član Miha Brejc (Karba, 2012) ugotavlja, da »je v SDS Janez Janša daleč prvi. In potem dolgo ni nikogar. Je pač ključna oseba stranke.« Član stranke Vinko Gorenak (2014) pa: »Še nikoli nisem srečal nikogar znotraj SDS, ki bi si želel naslediti Janeza Janšo na čelu SDS.«

Tudi v principih delovanja nekaterih politikov v novem tisočletju se tako kažejo strategije, zelo podobne tistim iz 50. ali 60. let – jasna razmerja moči in hierarhija v stranki, s katero komunistična partija ni imela težav.

Herojska osamosvojitvena moškost ima podobno kot partizanska veliko privržencev, ti jim zvesto sledijo ne glede na vsa zlonamerna natolcevanja in afere. Za mnoge je Janez Janša ostal »simbol ljudskih src in moralni zmagovalec« vseh bitk, za njim in pred njim.⁵ Prav tako so Bavčarjevi privrženci ugotavljali, da je tudi ta ostal kar nekaj časa »kralj eldeesovskih src« in izbranec »navadnih« članov LDS, saj naj bi veljal za prijaznega ljudskega človeka, ki naj bi na strankarskih kongresih doživljal ovacije (nasprotno na primer kot Anton Rop) (Todorovski in Sovdat, 2009: 141). S tovrstno moškostjo je povezan močan čustven naboj, ki skoraj nikogar ne pušča hladnega.

V svojem delovanju so osamosvojitveni heroji podobni eliti iz 50. let tudi v tem, da večinoma skrivajo svojo zasebnost oziroma jo javnosti dostavljajo zelo odmerjeno. V to primerjavo pa spada tudi način preživljanja prostega časa, npr. z lovom (Todorovski in Sovdat, 2009: 126). Lovska in ribiška srečanja so še vedno bila imenitna priložnost za neformalno lobiranje (Todorovski in Sovdat, 2009: 127), medtem ko drug izbor ostajata pohodništvo in plezanje (Janša in Kacin, npr., fotografije teh dejavnosti objavljata tudi na spletu).

Njihov princip delovanja najbolj razkriva pronicljiv opis Bavčarjevega delovanja,

⁵ Glej blog Tatjane Malec, dostopen na: <http://www.rtvsl.si/blog/karolina/janez-jansa-je-simbol-ljudskih-src-in-moralni-zmagovalec/65749/> (30. november 2016).

ta naj bi v nasprotju z drugimi poslanci v DZ rad »šprical« obveznosti v poslanski klopi in raje svoj dragoceni čas namenjal večjim in pomembnejšim projektom, koordiniranju, povezovanju, usklajevanju in lobiranju (Todorovski in Sovdat, 2009: 128). Čerin (1999: 253–254) Janšo in Bavčarja označi za »nerazdružen par«, ki sta:

stalno tiščala glavi skupaj kot dva šolarja, ki si gledata v zvezke, si marsikaj pošepetala, pogosto pa hodila iz dvorane k telefonu. Glede na marsikateri razplet se je bilo jasno, da so bile stvari dogovorjene in zlobirane že prej, pri čemer je bilo zelo jasno, da skoraj nobena pomembnejša zadeva ne bo šla skozi vlado, če je ne bo podprl Bavčar ali Janša.

Bavčar naj bi med kolegi veljal za zvitega, iznajdljivega in drznega, človeka, ki si upa hoditi po robu, po potrebi obiti hierarhijo in se raje zanesti na nekdanje sošolce in prijatelje, iz česar je jasno razviden homosocialni princip povezovanja. Toda kar je prednost v vojni, je slabost v miru (Todorovski in Sovdat, 2009: 109). Pomanjkljivosti tovrstne moškosti se kažejo v pomanjkanju empatije, kar zna biti problem v času vodenja vlade v miroljubnih in ne ogrožajočih razmerah.

Tranzicijske in posttranzicijske moškosti

V 80. letih prejšnjega stoletja se slovenski kulturni in politični prostor oddaljuje od jugoslovanskega samoupravnega socializma. Kot na primeru revije Jana opaža Breda Luthar (2008), je popularna kultura že od druge polovice osemdesetih let oblikovala diskurzivni kontekst kulturnega nacionalizma. »Diskurz državljanstva, utemeljen v slovenski nacionalni kulturni čistosti, ni bil rezultat odcepitve od Jugoslavije in osamosvojitve, temveč prej obratno.« (Luthar, 2008)

Ta odmik se dogaja na dveh oseh: domačijsko-nacionalistični, ki poudarja slovensko nacionalno identiteto in »slovenske« (domačijske) vrednote, pri kateri gre za obračanje navznoter, k slovenstvu, konservativnim politikam in krščanstvu, ter po osi kozmopolitskosti, kjer gre za preseganje jugoslovanskega okvira z obračanjem na zahod, torej k mednarodni politiki, transatlantskim povezavam, evropski skupnosti in liberalnim demokracijam.

Vzporedno s tem procesom se začne tudi v slovenskem revijalnem tisku, predvsem v reviji Jana (Luthar, 2008) graditi na vzpostavljanju sistema domačih, slovenskih zvezdnikov in zvezdnic, med katerimi so tudi politiki in političarke. Čeprav se v tem sistemu pojavljajo tako stari kot novi, opozicijski politiki, morajo prav zadnji svojo legitimnost graditi na »običajnosti in podobnosti z ljudstvom« (Luthar, 2008). Diskurz v Jani tako temelji na egalitarnem etosu, ki »priča o strategiji samouprizarjanja kot navadnega človeka z navadnimi problemi, občutji, željami«. Slovenski politiki so v Jani nastopali kot navadni »Janezi«, prikazani doma z družino, pri športnih aktivnostih, s poudarjanjem skromnosti in delavnosti, politika pa je predstavljena kot heroični moški projekt.

Na splošno je moškost, ki jo tekstualno upodabljajo Janine fotoreportaže, ambivalentna različica moškosti, ki ni niti v celoti v skladu s tradicionalno moškostjo (ki jo označujejo fizično delo, heroizem, tesna zveza z naravo in dejavnosti v naravi, pogum in neomajnost, tekmovalnost in šport), niti z antiheroično moškostjo »novega moškega« (ki jo označujeta ironična samorefleksivnost in pripoznanje svoje šibkosti). Podoba oscilira med obema nocijama moškosti, čeprav se različne verzije uprizorjene moškosti povezujejo z različnimi političnimi diskurzi, ki jih reprezentirajo politiki. (Luthar, 2008: 173)

Domačijske moškosti poosamosvojitvene opozicije

V diskurzivnem kontekstu nacionalizma v politiki lahko predvsem v obdobju Demosa zaznamo domačijske politične moškosti, ki prek krekovskega diskurza slovenstva poudarjajo tradicionalne slovenske vrednote, utemeljene v krščansko-demokratski politični usmeritvi. Kmetstvo oziroma kmečki etos nastopi kot »nosilec in esencialno jedro slovenstva, ki se utemeljuje na tradiciji slovenskega naroda« (Vezovnik, 2009: 145).

V kolektivni zavesti, ki jo reproducirajo diskurzi, se Slovenci istovetijo z majhnostjo, nebogljenostjo, obrobnostjo in provincialnostjo, ki ji neprestano grozi tujec. Ta se v krekovskem diskurzu kaže kot idealizacija domačijskega etosa, ki visoko vrednoti dom in družino kot temelja identifikacije s slovenstvom. (Vezovnik, 2009: 152; za podobno analizo gl. tudi Dežman, Hudales in Jezernik, 2008)

Primer domačijske moškosti, ki politično moškost gradi na poudarjanju kmečkega porenja, je Ivan Oman, predsednik Slovenske kmečke zveze, ki jo je vodil od ustanovitve leta 1988 do leta 1992, ko je vodenje prevzel njegov zet Marjan Podobnik. Pozneje podpredsednik Demosa, član predsedstva Republike Slovenije in poslanec v prvem mandatu državnega zbora Republike Slovenije, je ves čas poudarjal svoje kmečko porenje. Božo Repe ga v knjigi Prvi predsednik (Biografija Milana Kučana) opisuje kot kmeta konservativnega prepričanja, v knjigi pa je naveden Omanov citat o čakanju na prisego v skupščini, na katero so čakali ure: »Jaz sem potem odšel, sem moral pomolsti krave. ‚Pokličite me,‘ sem rekel, ‚ko bomo na vrsti,‘ in sem prišel kasneje nazaj.« (Repe, 2015: 254)

Kot bomo videli pozneje, je pri večini politikov, predvsem pa pri tistih, ki uprizarjajo domačijsko moškost, ključno poudarjanje skromnosti in navezanosti na dom in družino, ter nekakšno zavračanje prestiža, ki naj bi ga ponujal svet državne in mednarodne politike. Oman npr. izjavi: »Tedaj sem imel šestdeset let. Kot član predsedstva sem bil ‚gospod‘. Hoteli so mi dati šoferja, pa sem rekel, naj mi dajo

en avto, bom sam vozil. In so mi dali renoja, bolj starega. Z njim sem prevozil vso Slovenijo.« (Repe, 2015: 255) Po odhodu iz politike se je vrnil na kmetijo, kjer, kot so zapisali v Playboyu leta 2008, »pomaga svojemu sinu na kmetiji, kjer imajo kar 40 molznih glav živine. Politike ne pogreša, čeprav je na lokalni ravni še vedno v občinskem odboru SLS, a ni bil že na kar nekaj sejah.« (Stojilkovič, 2008)

Podobna domačijska moškost, ki je temeljila na poklicnem kmetovanju in domoljubju, je vidna tudi pri Omanovem zetu Marjanu Podobniku in pozneje pri njegovem bratu Janezu, s katerim sta dolga leta vodila Slovensko ljudsko stranko. Marjan Podobnik je svojo domačijskost in domoljubje, tako kot pozneje Lojze Peterle z orglicami, uprizarjal tudi prek glasbe. Med parlamentarnimi počitnicami leta 1996 je na primer posnel kaseto »Za Slovenijo z ljubeznijo«, del besedila naslovne pesmi pa se je glasil: »Kjer diše prijetna vsem ognjišča, srečna sta slovenska hči in sin.« (Gl. Modic, 2009) Njegov brat Janez Podobnik pa je slovensko kmetstvo med volilno kampanjo leta 2004 podprl s pobudo, da se »blaženega Antona Martina Slomška proglasi za zavetnika kmetov, slovenskega kmetijstva in kmetijskega slovstva.« (Mladina, 2004)

Domačijska moškost, pri kateri so glavno vlogo pri organizaciji imele moške (kot vidimo tudi sorodstvene) mreže, pa za ženske v politiki ni posebej skrbela. Homosocialno okolje je takšno stanje stvari trdno in dolgo vzdrževalo, kar je razvidno tudi v skoraj izključni moški zasedbi v poslanskih klopeh oz. vladi v času, ko je bila ta moškost pomemben dejavnik v takratnih vladnih koalicijah.

Podobne poteze opazimo pri Lojzetu Peterletu, prvem demokratično izvoljenem predsedniku vlade v Sloveniji, ki je bil soustanovitelj in prvi predsednik Slovenskih krščanskih demokratov in pozneje soustanovitelj stranke Nova Slovenija. O njem je Meta Roglič leta 2006 v Dnevniku zapisala, da kot član krščanskih demokratov v okviru Demosa ni bil zlahka sprejet, saj so ga imenovali »črnuharski Peterle«, v Demosu pa naj bi ga opisovali kot naivnega, a tudi poštenega. Njegova podoba dolgobradega harmonikarja naj bi ob pamet spravljala predstavnike za stike z javnostmi, ki naj bi zaradi tega težko oblikovali njegovo javno podobo resnega politika, a je sčasoma, predvsem pa kot poslanec v Evropskem parlamentu, začel uprizarjati bolj buržujsko-racionalistično moškost, čeprav je ostal zvest svojim domačijskim potezam, kot je bilo na primer nošenje domačega medu in vina na sestanke v Evropskem parlamentu (Golob, 2007). Meta Roglič (2006) je v že omenjenem prispevku poudarila njegovo skromnost, ki jo je ponazorila z zgodbo, da je Peterle večkrat povedal, da je v politiko prišel z deset let staro poročno obleko, pozneje pa sta za njegovo garderobo poskrbeli glavni tajnici stranke, Vida Čadonič Špelič in Hilda Tovšak, s čimer se izkazuje vloga, ki so jo ženske v politiki takrat lahko igrale – to je vloga skrbnic, vloga iz zakulisja, vloga podpornic glavnih akterjev. Poudarjeno pomanjkanje smisla za oblačenje, pa tudi pomanjkanje primerne habitusa za državno politiko, je bilo morda v medijih tematizirano kot problematično, a je hkrati bilo dokaz tradicionalne moškosti, ki v nasprotju z novimi moškostmi, za katere je značilna skrb zase in za videz, skrb za videz pripisuje ženskostim.

Domačijska moškost v slovenski politiki pomeni uprizarjanje slovenstva, domoljubja, a hkrati zanikanje privilegijev političnega razreda z zavračanjem nekaterih lastnosti buržujsko-racionalistične moškosti. Domačijska moškost ima populistične poteze, saj se postavlja nasproti »vladajoči eliti«, pri čemer svojo »ljudskost« utemljuje na slovenstvu, kmetstvu in domoljubju. Uporniško-mladostniška moškost, o kateri bomo govorili v nadaljevanju, podobno zavzema populistični položaj na področju politike, ki ga prav tako utemljuje na zavračanju privilegijev in uprizarjanja buržujске moškosti, a alternative ne vidi v domačijstvu, temveč v kozmopolitstvu, pluralnosti, ekologiji in feminizmu.

Uporniško-mladostniške moškosti v politiki

Uporniško-mladostniške moškosti v slovenski politiki zasledimo v več zgodovinskih trenutkih, kot vidnejši pojav pa velja poudariti vzpon Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) konec osemdesetih let, ko so se pod vodstvom Jožefa Školča pozneje preoblikovali v Liberalno demokracijo Slovenije (LDS). Repe jih v knjigi Prvi predsednik opisuje kot takrat »uporniško politično generacijo najmlajšega rodu« (Repe, 2015: 112). Upor ZSMS je bil v osnovi uperjen proti »matični« Zvezi komunistov Jugoslavije, njeni člani in članice pa so bili tudi del širšega procesa demokratizacije slovenske družbe, skupaj s punkom in alternativno kulturo tistega časa – njihov upor je bil tako ideološki kot generacijski. Njihovo delovanje Ali H. Žerdin (2005) ilustrira z anekdoto, povezano z Jožefom Školčem:

Jožef Školč, po poklicu politolog, je celotno profesionalno kariero preživel v politiki. Začel je v ZSMS, kjer se je, med drugim, ukvarjal z vprašanjem, kako naj udarniške mladinske delovne brigade prilagodi novemu času. Anekdote so zabavne: ko je na delovne akcije pripeljal pank bende, da bi ti brenkali prepotenim brigadirjem iz Slovenije in federacije, so federalni brigadirji člane idrijskih Kuzel lovili s krampi, prepričani, da se s tem orodjem najlažje ubije naciste, ki so bili menda skriti v muzikantih. Školč je glasbenike v zadnjem trenutku rešil pred brigadirskim besom.

Školč je leta 1997 postal minister za kulturo in tudi takrat, čeprav je bil že del etabrirane slovenske politike, deloval nekonvencionalno, uporniško. Marcel Štefančič jr. je njegov mandat na ministrstvu opisal kot prelom z dotedanjo kulturno politiko (Štefančič, 2000):

Res ima otožne oči, toda profil kulturnega ministra je dvignil ravno toliko, da se ga je končno videlo. Zaslovel je po kar nekaj rečeh. Prvič, prirejal je najboljše novoletne žure, neke sorte mini spektakle. Drugič, redno je prihajal na zelo alternativne popkulturne lokacije, se udeleževal rock koncertov in kulturnih fešt,

recimo satanistične orgije Petra Mlakarja, ter Slavku Avseniku ob 70-letnici osebno čestital, s čimer je lepo pokazal, kaj vse sodi v slovensko kulturo. Bil je prvi kulturni minister s poslušom za pop in rock: v razvid samostojnih kulturnih ustvarjalcev lahko poslej vstopijo tudi pop in rock muzikanti.

Podobno je prav z vidika kulturnega kapitala in zavračanja kodov buržujsko-racionalistične moškosti, hkrati pa tudi domačijske, uporniško moškost uprizarjal Aleš Leko Gulič, poslanec LDS, ki je postal direktor Urada za verske skupnosti. Znan je bil predvsem po dolgih sivih laseh, nošenju usnjenih jaken, cokel in majice z napisom motoristične skupine Satan's Brothers. Na starševski spletni strani so ga na primer opisali takole: »Dolgolasega in bradatega motorista opisujejo krajanji kot preprostega človeka, ki kljub gibanju v političnih vodah ni pozabil na svoje korenine in svoj jaz.« (bibaleze.si) Podobno, a z drugačnim kulturnim kapitalom, je svojo uporniško moškost uprizarjal Matjaž Hanžek, nekoč varuh človekovih pravic, zdaj poslanec Združene levice. Hanžka Trampuš v Mladini opiše kot tipičnega predstavnika generacije 68, »dolgolasi upornik proti sistemu, ki pa ga politika in družbeni aktivizem pravzaprav ne zanimata, bistveno bolje se počuti v vodah avantgardne umetnosti« (Trampuš, 2001). Ter:

Na predstavitvi pred parlamentarci novi ombudsman s svojo nekonvencionalno podobo užali Zmaga Jelinčiča; ta mu očita, da bi moral nositi kravato. Matjaž se mu prijazno opraviči in mu razloži, da je ena izmed človekovih pravic tudi drugačen življenjski slog. Nekaj ur kasneje se Matjaž pojavi na manifestaciji proti nestrpnosti do tujcev in obljubi medijem, da jih bo izkoriščal, politikom pa, da bo tečen.

Prav nošenje kravate v politiki pogosto signalizira ali upor proti etabrirani politiki ali znak sproščenosti in populizma. Kravati se je na predvolilnih soočenjih leta 2008 odrekel Borut Pahor, ne nosijo pa je niti poslanci Združene levice, poleg Hanžka Luka Mesec, Miha Kordiš, Franc Trček in Matej Tašner Vatovec. Omenjeni podobno kot nekoč ZSMS-jevci svoje uprizarjanje moškosti utemeljujejo na zavračanju političnih privilegijev, kodov oblačenja in vedenja, še posebej s sodelovanjem in govori na demonstracijah. Pri tem je na primer uprizarjanje moškosti Mihe Kordiša, ki je nekoč nosil čepico v slogu Che Guevare, podobo marksističnega revolucionarja pa pogosto nosi tudi na majici, že nekoliko bližje prej omenjeni herojski moškosti. Pri tedniku Reporter so ga na primer opisali takole (Turk, 2015):

Na straneh državnega zbora se oglašuje s tem, da je »zasedel« največjo fakulteto ljubljanske univerze. Tu pa se demagogija staplja z nasiljem. Zasedba je namreč nasilno dejanje, a poslanec ZL gre še en korak naprej. Na družbenem omrežju se prikazuje kot specialec s šibrovko – poznano iz najbolj krvočnih in eksemplaričnih obračunov v vojaških ali mafijskih okoljih.

Čeprav bi morda pričakovali, da bo v vrstah uporniško-mladostniške moškosti nekaj več prostora tudi za ženske in ženskosti v politiki, pa žal ni videti tako. To ni veljalo niti za generacijo iz devetdesetih let niti za generacijo v trenutnem sklicu Državnega zbora. Čeprav so eni in drugi sicer vsaj z verbalnimi strategijami podpirali vstopanje žensk v politiko in čeprav so se oboji postavljali po robu diskriminatornim obravnavam žensk in povečini podpirali zakone, ki so bili ženskam v prid, pa ne enim ne drugim večjih političnih dosežkov v smeri širjenja polja političnega za ženske ne moremo pripisati.

Uporniško-mladostniške moškosti v politiki niso stalnica, zato se postavlja vprašanje, ali lahko preživijo. Velik del članov ZSMS je z leti delovanja v politiki spremenil uprizarjanje svoje moškosti, saj so se nekateri poslovlili od politike, številni pa približali buržujsko-racionalistični moškosti, ki se ji bomo posvetili v nadaljevanju.

Razcvet buržujsko-racionalistične moškosti

Kot je bilo že omenjeno, je racionalnost stereotipno povezana z moškostjo in javnim življenjem; zato je racionalnost ideološka tema, ki združuje razred in spol ter hkrati tvori jedro moderne hegemonne moškosti (Morgan, 2005: 170). Uprizarjanje tovrstne moškosti tako pomeni uprizarjanje moči v razmerju do bolj tradicionalnih moškosti, odmik od herojske moškosti, obenem pa signalizira utečenost in izkušnje v političnem delovanju.

Tako je na primer Danilo Türk, ki v slovenskem prostoru uteleša model buržujsko-racionalistične moškosti, svojo kariero v slovenskem političnem prostoru začel po petnajstih letih izkušenj v mednarodni politiki. Leta 1992 je postal prvi stalni predstavnik Republike Slovenije na sedežu OZN v New Yorku, leta 2000 pa ga je takratni generalni sekretar OZN Kofi Anan imenoval za pomočnika za politične zadeve, kjer je ostal pet let. Leta 2007 je prvič kandidiral za predsednika države in z uprizarjanjem buržujsko-racionalistične moškosti prepričal volilno telo, pet let pozneje, na predsedniških volitvah 2012, pa je ta model moškosti premagal Borut Pahor z uprizarjanjem povsem drugačne moškosti, o kateri bomo govorili pozneje.

V Türkovem uprizarjanju moškosti izstopa disciplinirano telo (Elias, 2000), odsotnost izražanja čustev in poudarjanje racionalnosti ter umirjenega, diplomatskega načina reševanja sporov. Repovž v Mladini to poimenuje kot »togost, ki jo človeku rada nadene visoka funkcija« (Repovž, 2009), v Svetu na Kanalu A pa so njegovo predsedniško kampanjo leta 2012, ki je bila v primerjavi s Pahorjevo precej bolj konvencionalna, opisali z besedami: »Dobesedno v belih rokavicah kuje predsedniško žezlo.« (Svet, 2012) Njegova žena Barbara Miklič Türk ga je opisala takole: »Je prefinjen. Lahko sedi zraven princa Filipa ali kraljice Elizabete popolnoma enakopravno.« (Hacler in Kozorog Blatnik, 2012)

Türk zaradi svojih dolgoletnih izkušenj v Združenih narodih verjetno najbolj jasno uprizarja buržujsko-racionalistično moškost, značilno za mednarodno poli-

tiko, a podobno uprizarjanje lahko zasledimo pri vseh slovenskih politikih, ki so imeli stike z mednarodno politiko, pa tudi pri nekaterih drugih, ki tega stika niso imeli. Janez Drnovšek je bil pred prevzemom premierskega in pozneje predsedniškega mesta direktor banke v Trbovljah, jugoslovanski diplomatski uslužbenec, član slovenske delegacije v Zboru republik in pokrajin v jugoslovanski skupščini ter predsednik predsedstva SFRJ. Mark V. Vlasic ga v Repetovi (2015) knjigi opiše kot »tehnokrata«. Podobno na racionalnost in umirjenost prisega Tone Rop, nekdanji minister za delo, družino in socialne zadeve, finančni minister in premier. Pred imenovanjem na mesto ministra za delo, družino in socialne zadeve je povedal (Pirc, 2002), da mora biti dober minister:

... razmeroma umirjen, znati mora poslušati in imeti veliko življenjske energije; zelo priporočljivo je, da ni neumen; avtoriteto si mora zagotoviti s strokovnostjo in z načinom dela, ne sme se zapletati v afere; znati pa se mora spoprijeti tudi z javno kritiko.

Prav umirjenost je bila dolgo prevladujoča in cenjena lastnost slovenskih političnih moškosti, precej podobnosti tako lahko na primer najdemo med uprizarjanjem moškosti Janeza Drnovška, ko je bil predsednik vlade, in Mira Cerarja. Oba uprizarjata asketsko moškost, odpovedala sta se prehranjevanju z mesom (Drnovšek sicer šele po diagnozi raka), alkoholu in drugim razvadam. Kontrast med Cerarjevo držo v študentskih letih in pozneje v času vstopa v politiko Mekina (2014) opiše takole:

Ker v uredništvu rubrike *Kdo je kdaj* upoštevamo visoke novinarske standarde, tipov zaužitih substanc ali oblik zabav iz njegovega predvegetarijskega obdobja ne omenjamo. Niti ne bomo objavljali fotografij Mira Cerarja v pozah, ki bi lahko bile v opoziciji z njegovo današnjo asketsko držo, ki vsekakor vliva zaupanje v njegove voditeljske sposobnosti.

Disciplina telesa (in duha) je v skladu z Eliasovim (2000) konceptom civilizirane telesa, ki je ena pomembnejših komponent uprizarjanja buržujsko-racionalistične moškosti. Disciplinirano, vitko, skoraj manekensko telo je bilo tako dolgo značilno za Boruta Pahorja, ki je po prevzemu predsedovanja Združeni listi socialnih demokratov leta 1997 s svojim uprizarjanjem »nove« moškosti skušal signalizirati napredek in modernizacijo stranke. Medtem ko so na desnici tako uprizarjali domačijskost, je Pahor uprizarjal obračanje navzven, kozmopolitskost. V intervjuju za Playboy (Golob, 2008) je svojo medijsko prisotnost na primer opisal kot strategijo, s katero želi javnosti sporočiti, da je predsednik moderne stranke, kot prejemnik viktoria za najbolj elegantno medijsko osebnost pa se je umestil kot »novi« moški 90. let, ki skrbi za svoje telo, oblačenje in videz. Njegova mladostniška manekenska kariera in poudarek na skrbi za videz sta po prevzemu vodenja vlade leta 2008 v

medijih postala izstopajoča lastnost pri opisovanju Pahorjeve kariere, v tedniku Mladina so ga v rubriki Rolanje po sceni poimenovali Barbika. Poudarjanje njegovega manekenstva in skrbi zase je bilo v medijih pogosto posmehljivo, pogosto je šlo za (posreden) očitek, da Pahor uprizarja ženskost in ne moškosti.

To se je bistveno spremenilo med predsedniško kampanjo leta 2012, ko je Pahor kandidiral proti takratnemu predsedniku republike Danilu Türku. Ker je zadnji uprizarjal izrazito buržujsko-racionalistično moškost, se je Pahor z uprizarjanjem drugačne moškosti po eni strani distanciral od svojega protikandidata, po drugi pa skušal zasesti mesto kandidata desnice, in sicer z uprizarjanjem domačijskosti, ki pa je še vedno nosila vrednote leveice, torej dela in solidarnosti (delavsko-domačijska moškost). Tako je Pahor med predsedniško kampanjo opravljal številna prostovoljna dela, ki so bila večinoma fizične narave, z delom na terenu in srečevanjem z ljudmi pa je poudarjal svojo domačijskost, ki je bila še bolj izrazita v primerjavi z Danilom Türkom, ki se je večinoma udeleževal protokolarnih dogodkov in še vedno opravljal funkcijo predsednika. Pahor je svojo drugačno moškost poudarjal tudi s šovinističnimi in seksističnimi izjavami (»Jebenti, še bab nisem tako dobro podiral!«), ter spogledovanjem, ko je uprizarjal različne tipe »pravega dedca« in obiskoval ženske delovne kolektive, zaradi česar je njegova moškost med kampanjo delovala hipermaskulino (gl. Crnović, 2014).

S tem ko se je oddaljil od buržujsko-racionalistične moškosti, se je oddaljil tudi od uprizarjanja srednjega oziroma višjega razreda. S populističnim premikom na stran ljudstva je ustvaril distanco do mednarodne politično-ekonomske elite, ki velja za povzročiteljico svetovne gospodarske krize, in tako zanikal svoje privilegije, čeprav jih kot predsednik republike seveda še vedno ima. Različne politične moškosti torej niso samo stvar osebnega sloga, temveč imajo vedno tudi svojo ideološko pozicijo. Signalizirajo razred, moč, vpliv in ideološko usmeritev, predvsem pa kažejo tudi svoj odnos do žensk in ženskosti.

Sklep

V pričujočem besedilu smo poskusile identificirati in analizirati prevladujoče modele moškosti v slovenski politiki v izbranih obdobjih slovenske (jugoslovanske) zgodovine: v povojni Sloveniji (Jugoslaviji), v času tranzicije in v aktualnem post-tranzicijskem času. Ugotovile smo, da je bila politika v obdobju po drugi svetovni vojni in še desetletja po njej področje, na katerem so dominantni položaj zavzela in ga dolgo ohranjala homosocialna moška omrežja, ki so se kalila in preizkušala med vojno. Moško herojstvo, partizanstvo, tovarišstvo in domoljubje so bili pomembni vstopni pogoji za to področje, tesno prepleteni z vzpostavitvijo določenega tipa moškosti.

Ugotavljamo pa, da se herojska moškost vedno znova uveljavi kot dominantni model moškosti na področju politike v času kriz in »zunanje nevarnosti«, saj je do

njenega ponovnega prodora prišlo v času tranzicije konec osemdesetih in začetku devetdesetih let in je svojo reinkarnacijo doživela v podobi novih bojevnikov, revolucionarjev (slovenski Che) med pripadniki Združene leveice, kar govori o številnih podobah herojske moškosti na področju politike ter možnostih, da vedno znova fascinira javnost in najde nove generacije podpornic in podpornikov.

Čeprav je do prvih poskusov umeščanja novega modela moškosti v politiki prišlo že v sedemdesetih letih, pa ugotavljamo, da je do distanciranja od modelov moškosti iz časa socializma in uveljavitve novih modelov prišlo šele v tranzicijskem času.

Že v osemdesetih letih nastanejo, v času tranzicije pa stopijo v ospredje novi modeli moškosti v politiki. Med njimi se od svojih predhodnih modelov morda najbolj razlikuje uporniško-mladostniška moškost, ki temelji na zavračanju privilegijev političnega razreda, na drugačnih (bolj neformalnih) kodih oblačenja in obnašanja (še posebej s sodelovanjem in govori na protestih in demonstracijah).

Medtem ko buržujsko-racionalistične moškosti, ki temeljijo na uprizarjanju višjega razreda, svojo razliko pokažejo z odpiranjem navzven in kozmopolitskostjo, novimi uglajenimi zunanjimi podobami in kodom oblačenja, ki asociira na mednarodne diplomatske kroge, pa se domačijske moškosti vzpostavljajo z obračanjem na narod, s »slovensko« preprostim oblačilnim slogom in neformalnim stilom obnašanja v javnosti.

V svoji analizi tudi ugotavljamo, da se politične moškosti spreminjajo glede na konkretne zgodovinske okoliščine in da lahko tudi iste osebe uprizarjajo različne moškosti glede na obdobje v svoji karieri in zgodovinski kontekst.

Ker je naša analiza eden prvih poskusov tematiziranja moškosti v politiki, smo v njej trčile tudi na določene omejitve, zaradi katerih je doseg naše razprave omejen. Te se kažejo predvsem v časovni obsežnosti obravnavane teme, dostopnosti virov in njihovi raznolikosti. V prihodnjih analizah bi se bilo treba analize lotiti bolj sistematično, po posameznih segmentih oz. plasteh ter posebej analizirati dogajanja v civilni družbi in na lokalni ravni.

V prihodnje bi se bilo treba temeljito posvetiti tudi odnosu analiziranih političnih moškosti do ženskosti v politiki in ženskosti sploh. Teoretična izhodišča sicer nakazujejo, da bi na primer buržujsko-racionalistične in uporniško-mladostniške moškosti imele več »feminističnega potenciala«, a za potrditev te teze bi bilo treba omenjeni potencial teh moškosti temeljiteje raziskati.

Literatura in drugi viri

- BOURDIEU, PIERRE (2004): *Znanost o znanosti in refleksivnost*. Ljubljana: Liberalna akademija.
- BOURDIEU, PIERRE (2001/2010): *Moška dominacija*. Ljubljana: Sophia.
- CONNELL, RAEWYN W. (1995/2012): *Moškosti*. Ljubljana: Krtina.
- CONNELL RAEWYN W. IN JAMES W. MESSERSCHMIDT (2005): Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender and Society* (6): 829–859.
- CRNOVIĆ, DEJA (2014): Uprizarjanje moškosti v predvolilni predsedniški kampanji 2012: Primer Boruta Pahorja. *Družboslovne razprave XXX(75)*: 49–64.
- ČERIN, ALEŠ (1999): *Vsi moji predsedniki*. Ljubljana: Tiskarna Optima.
- DEŽMAN, JOŽE, JOŽE HUDALES IN BOŽIDAR JEZERNIK (2008): *Slovensko meščanstvo: od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)*. Celovec: Mohorjeva družba.
- DUDNIK, STEFAN, KAREN HAGEMANN IN JOHN TOSH (UR.) (2004): *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History*. Manchester: Manchester University Press.
- ĐILAS, MILOVAN (1990): *Revolucionarni rat*. Beograd: Književne novine.
- MOSSE, GEORGE L. (1996): *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*. Oxford: University Press.
- ELIAS, NORBERT (2000): *O procesu civiliziranja. Sociogenetske in psihogenetske raziskave. Prvi zvezek*. Ljubljana: *cf.
- GOLOB, TADEJ (2003): *Playboy intervju: Janez Janša*. Dostopno na: <http://www.playboy.si/branje/intervju/playboy-intervju-janez-jansa/> (1. oktober 2016).
- GOLOB, TADEJ (2007): Dr. Danilo Türk. *Playboy*. Dostopno na: <http://www.playboy.si/branje/intervju/dr-danilo-turk/> (1. oktober 2016).
- GOLOB, TADEJ (2008): Borut Pahor. *Playboy*. Dostopno na: <http://www.playboy.si/branje/intervju/borut-pahor/> (1. junij 2013).
- GORENAK, VINKO (2014): *Blog*. Dostopno na: <http://www.vinkogorenak.net/2014/11/20/klavzura-sds-klavzura-vseh-klavzur>.
- HACLER, TINA IN TANJA KOZOROG BLATNIK (2012): *O stricih, zdravju in ženah – kandidati so se soočili še zadnjič*. Dostopno na: <http://www.rtv slo.si/predsedniske-volitve-2012/o-stricih-zdravju-in-zenah-kandidati-so-se-soocili-se-zadnjic/295359> (1. oktober 2016).
- HEARN, JEFF (2015): *Men of the world*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC, Boston: Sage.
- HOOPER, CHARLOTTE (2001): *Manly states: masculinities, international relations, and gender politics*. New York: Columbia University Press.
- HORNE, JOSH (2004): Masculinity in politics and war in the age of nation-states and world wars, 1850–1950. V *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History*, S. Dudnik, K. Hagemann in J. Tosh (ur.), 22–40. Manchester: Manchester University Press.
- JANŠA, JANEZ (1992): *Premiki. Nastajanje in obramba slovenske države 1988–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- JERAJ, MATEJA (2005): *Slovenke na prehodu v socializem*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- JERAJ, MATEJA (2011): Ženske v slovenski politiki v socializmu. V *Ženske na robovih politike*, M. Antić Gaber (ur.), 63–81. Ljubljana: Sophia.
- KACIN, JELKO (1991): *Veliki zmagovalec*. Maribor: Založba za alternativno teorijo.
- KANTER MOSS, ROSABETH (1977): *Men and women of the corporation*. New York: Basic Books.
- KARBA, DEJAN (2012): Miha Brejc: Človeška plat pri Janezu Janši včasih odpove. *Dnevnik*, 16. januar. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042502547> (1. oktober 2016).
- KAVČIČ, STANE (1988): *Dnevnik in spomini (1972–1987)*. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti.
- KOCBEK, EDVARD (1949): *Tovarišija*. Ljubljana: DZS.
- KOS, JANKO (2015): *Umetniki in meščani: spominjanja*. Ljubljana: Beletrina.
- LUTHAR, BREDA (2008): *Proizvodnja slave. Politika v popularni kulturi*. Ljubljana: Založba FDV.
- MEKINA, BORUT (2014): Miro Cerar mlajši. *Mladina*. Dostopno na: <http://www.mladina.si/162814/miro-cerar-mlajsi/> (7. oktober 2016).
- MLADINA (2004): *Volizmi*. Dostopno na: <http://www.mladina.si/94438/volizmi/> (9. oktober 2016).
- MODIC, MAX (2009): Rad bi bil sonce. *Mladina*. Dostopno na: <http://www.mladina.si/80319/05-03-2009-rad-bi-bil-sonce/> (8. oktober 2016).
- MORGAN, DAVID (2005): Class and Masculinity. V *Handbook of Studies on Men & Masculinities*, M. S. Kimmel, J. Hearn in R. W. Connell (ur.), 165–177. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- PIRC, VANJA (2002): Anton Rop. *Mladina*. Dostopno na: <http://www.mladina.si/91499/anton-rop/> (5. oktober 2016).
- PIRJEVEC, JOŽE (2011): *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- REPE, BOŽO (2003): *Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma*. Ljubljana: Sophia.
- REPE, BOŽO IN JOŽE PRINČIČ (2009): *Pred časom. Portret Staneta Kavčiča*. Ljubljana: Modrijan.
- REPE, BOŽO (2015): *Milan Kučan, prvi predsednik*. Ljubljana: Modrijan.
- REPOVŽ, GREGA (2009): Dr. Danilo Türk, predsednik republike. *Mladina*. Dostopno na: <http://www.mladina.si/48396/dr-danilo-t-rk-predsednik-republike/> (1. oktober 2016).
- ROGLIČ, META (2006): Od naivnega Lojza do prekanjenega Lojzeta. *Dnevnik*. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/211564/vec-vsebin/211564> (1. oktober 2016).
- ROSE, SUZANNA M. (1985): Same- and cross-sex friendships and the psychology of homosociality. *Sex Roles* 12(1/2): 63–75.
- STOJILJKOVIČ, GORDANA (2008): Kam so šli vsi? *Playboy*. Dostopno na: <http://www.playboy.si/branje/clanki/kam-so-sli-vsi/> (1. oktober 2016).
- SVET (2012): *Pahor se je pomešal med delavke*. Dostopno na: <http://www.24ur.com/>

- novice/slovenija/foto-in-video-pahor-sarmiral-delavke.html (1. oktober 2016).
- ŠTAMCAR, MIHA (2012): Legenda o Ivanu Mačku Matiji in pršutu. *Dnevnik*, 23. januar. Dosegljivo na: <https://www.dnevnik.si/1042502387> (1. junij 2016).
- ŠTEFANČIČ, MARCEL (2000): Kar jih je sinov slovenske matere. *Mladina*. Dostopno na: <http://www.mladina.si/93561/kar-jih-je-sinov-slovece-matere/> (5. oktober 2016).
- TODOROVSKI, ILINKA IN PETRA SOVDAT (2000): *Vsa življenja Igorja Bavčarja*. Ljubljana: Časnik Finance.
- TRAMPUŠ, JURE (2001): Matjaž Hanžek. *Mladina*. Dostopno na: <http://www.mladina.si/91495/matjaz-hanzek/> (1. oktober 2016).
- TURK, BOŠTJAN M. (2015): Poslanec Miha Kordiš, ZL, se na družbenem omrežju prikazuje kot specialec s šibrovko. *Reporter*. Dostopno na: <http://www.reporter.si/slovenija/poslanec-miha-kordi%C5%A1-zl-se-na-dru%C5%BEbenem-omre%C5%BEju-prikazuje-kot-specialec-s-%C5%A1ibrovko/49426> (1. oktober 2016).
- VEZOVNIK, ANDREJA (2009): *Diskurz*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- VIDMAR, JOSIP (1979): *Obrazi*. Ljubljana: DZS.
- VODOPIVEC, PETER (2006): *Od Pohlinove zbornice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.
- VREČKO, LEA IN MILICA ANTIĆ GABER (2011): Mesto in položaj žensk v slovenskih skupščinah in vladah. V *Ženske na robovih politike*, M. Antić Gaber (ur.), 83–102. Ljubljana: Sophia.
- ŽERDIN, ALI H. (2005): Popravni kongres. *Mladina*. Dostopno na: <http://www.mladina.si/94751/popravni-kongres/> (3. oktober 2016).

»To smo fantje«: Genealogija (re)produciranja dominantne socialistične moškosti skozi dispozitiv JLA na Slovenskem

Abstract

“We are guys”: The Genealogy of the Reproduction of Dominant Socialistic Masculinity through the Dispositive of the Army on the Territory of Slovenia

The article theoretically and ethnographically presents the genealogy of the (re)production of hegemonic masculinity through military service on the territory of Slovenia. It commences by delineating the recent history of conscription and its regulations, as the obligation to serve in the armed forces has always played an important part in the construction of spatialized masculinities. Various mechanisms of establishing a socialist heteronormativity in practice are discussed later – from state-regulated measures and performative practices to community customs. Given the assumption that the development of nation states and conscription are parallel to the process of constructing hegemonic masculinity, the naturalization of the relation between the specifically determined masculine and feminine is shown through diverse examples. A particular analytical focus is placed on the military masculinity present within the Yugoslav People's Army (YPA) and its reinforcement of asymmetrical power relations between genders. The productive distinction between external and internal hegemonic masculinity is introduced through the concept of militant socialist masculinity. The case of the YPA suggests that internal hegemonic masculinity coexisted with other forms of non-hegemonic masculinity. Tattooing and homoeroticism in the YPA are presented as examples of how such subordinated, non-hegemonic masculinity manifested itself.

Keywords: masculinity, hegemony, Yugoslav People's Army, tattooing, homoeroticism

Sandi Abram is a cultural and social anthropologist, an independent researcher, and a member of the editorial board of the Journal for the Critique of Science, Imagination, and New Anthropology. (sabram2@gmail.com)

Povzetek

Članek teoretsko in etnografsko osvetljuje genealogijo (re)produciranja hegemonne moškosti skozi vojaščino na Slovenskem. V uvodnem delu oriše polpreteklo zgodovino vojaškega vpoklica in regulacij rekrutiranja, saj ima vojaščina že od nekdaj pomembno vlogo pri konstrukciji upostorjenih maskulinitosti. V nadaljevanju pokaže razne mehanizme vzpostavljanja socialistične heteronormativnosti v praksi, ki so se razprostirale od državno reguliranih ukrepov in uprizoritvenih praks pa vse do običajev in navad skupnosti. Ker sta oblikovanje nacionalnih držav in vojaščina vzporedna procesa konstruiranju hegemonne moškosti, je večkrat prikazana naturalizacija razmerja med natančno določenim maskulinim in femininim. Poseben analitični poudarek je namenjen specifični vojaški moškosti v Jugoslovanski ljudski armadi (JLA), ki je učvrstila asimetrična razmerja moči med družbenima spoloma. S pomočjo koncepta militantne socialistične moškosti se uvede produktivno razlikovanje med zunanjo in notranjo hegemonijo moškosti, pri čemer na primeru JLA lahko govorimo o notranji hegemoni vojaški moškosti, ki je soobstajala z drugimi oblikami nehegemonne moškosti. Tetoviranje in homoerotika v JLA sta prikazana kot primera manifestacije takšne podrejene, nehegemonne moškosti.

Ključne besede: moškost, hegemonija, Jugoslovanska ljudska armada, tetoviranje, homoerotika

Sandi Abram je kulturni in socialni antropolog, neodvisni raziskovalec in član uredništva Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo. (sabram2@gmail.com)

Uvod

Prispevek je poskus mišljenja genealogije socialistične maskulinitete skozi problematizacijo konstruiranja moškosti pred jugoslovanskim socializmom in pod njim. Nameravam se torej podati v »raziskav[oj] razmerij med spoloma [...] v lokalni in partikularni obliki, s kontekstualnim ozadjem razmerij moči« (Greif, 2007: 36). Spraševal se bom, kako se militantna socialistična moškost, predvsem v okviru najbolj jugoslovanske institucije, torej Jugoslovanske ljudske armade (v nadaljevanju JLA), umešča v historično hierarhijo družbenega spola oziroma kakšno vlogo je pravzaprav zavzemala v jugoslovanski heteronormativnosti, saj sta režim vojaščine in vzpostavljanje pripadajočih moškosti odvisna od kulturnih okolij v času in prostoru. Posebnost jugoslovanskega socializma je tičala pravzaprav v obveznem naborništvu izjemno inkluzivne institucije, kar seveda ni nekaj univerzalnega, kvečjemu nas napelje k predpostavki, da vzpostavljanje nacionalne države in vojaščina gresta z roko v roki pri konstruiranju hegemonne moškosti.

Besedilo se bo tako posebej osredinjalo na JLA, večkrat pa bom moral poseči nekoliko globlje v zgodovinsko malho, saj lahko zametke dominantne (socialistične) moškosti skozi dispozitiv vojske zasledimo že vsaj med prvo in drugo svetovno vojno, če ne že prej. Po zgodovinski vinjeti se posvetim konstruiranju dominantnih kulturnih vzorcev militantne moškosti in z njimi povezanih razmerij moči med družbenima spoloma, kar me pripelje na premišljevanje o razdvojeni hegemoni moškosti v času socializma. Namesto zaključkov o nekakšni monolitni vojaški moškosti v JLA raje obravnavam heterogene prakse vojaške kulture v JLA, všteti tiste, pri katerih je s prevzemanjem začasnih vzorcev nehegemonne moškosti prihajalo do začasnega spodnašanja institucionaliziranega spolnega reda.

Raziskovanje opiram na literaturo, za katero lahko kaj hitro ugotovimo, da analitična vprašanja zvečine obravnava predvsem s feminističnega stališča in v precep postavlja zlasti konstruiranje ženskih vlog v socializmu. V pričujočem besedilu želim prikazati še »drugo«, manj obravnavano stran socialistične heteronormativnosti. Kot ugotavlja Monique Wittig, je »binarna omejitev spola potrebna za reprodukcijo ciljev politične ekonomije heteroseksualnosti [...], kjer je biološki spol naturalizirana politična kategorija, ki utemeljuje družbo kot heteroseksualno« (v Greif, 2007: 41; prim. Nagel, 2001). Poslužujem se tudi drobcev iz etnografskega gradiva, ki sem ga napaberkoval v zadnjih treh letih, večinoma v Sloveniji (cf. Abram, 2013). Glavnino etnografije sestavljajo vodeni pogovori z nekdanjimi pripadniki JLA, od dvajsetih polstrukturiranih intervjujev v nadaljnjem besedilu citiram samo nekatere kratke izjave sogovornikov. Večina sogovornikov je želela ostati ogrnjena v plašč anonimnosti, zato njihova osebna imena pri dobesednem navajanju izpuščam.

Kratek oris regulacij vojaškega rekrutiranja

Nastanek arhetipa moškega kot naravnega branilca pred (prežečo) zunanjo nevarnostjo skozi zgodovino druge Jugoslavije povzame Berdak (2013), začeni z antifašističnim gibanjem, ko je potekala prva množična mobilizacija moških in žensk ter zasadila mit o neobstoju pacifizma, mit, ki so ga nato odvodili popularne kulture (predvsem partizanski filmi in romani) pogosto reafirmirali. Po ocenah zgodovinarjev in zgodovinarok se je v narodnoosvobodilni boj (NOB) aktivno vključilo okrog 100.000 žensk, 25.000 jih v bojih padlo, 40.000 jih je bilo poškodovanih, zgolj približno 2000 jih je pridobilo oficirski čin (Oakley v Hearn, 2003: xii; Jancar-Webster, 1999: 70). Povprečen delež žensk v slovenskih partizanskih enotah je bil ves čas približno enak – štiriodstoten (Bernik, 2002: 110; Križnar v Bernik, 2001: 176; prim. Klanjšček v Petrovčič, 2003; Deželak Barič v Bernik, 2001: 176). Med partizankami na Slovenskem je bilo med letoma 1941 in 1943 največ bork (35,22 %), druge so bile razporejene v saniteti (22,48 %), poveljstvu večinoma nižjega ranga (13,36 %); kuharic in sekretark je bilo 7,70 %, politdelegatk 5,50 %, preostale so bile intendantke, šivilje, šiferke, kurirke, perice ali obveščevalke (Bernik, 2001: 204).

Reprezentacije spolov v (pol)preteklosti se seveda ne dogodijo v nekakšnem družbeno-političnem vakuumu, različne ideologije sedanjosti jih konstruirajo retrogradno, za nazaj skušajo vzpostaviti in vpeljevati trdovratne razlagalne sheme spolov v preteklost (*engendering the past*) (Greif, 2007: 45, 47). Vpoklic v vojsko, s tem pa tudi partikularno in lokalizirano konstruiranje maskulnosti, ima vseeno nekoliko daljšo zgodovino.

Na ozemlju sedanje Slovenije se je vojaški vpoklic vztrajno zasidral tudi v jezik. Od uvedbe najemniških vojsk v 14. stoletju so se denimo nekateri mladeniči med šviganjem hegllovskih pijanih strel duha nevede zapisali v »žold« (vojaščino). Najemovalci namreč fantov niso novačili samo z navadnim bobnanjem, ampak so jim proces rekrutacije v vojsko »olajšali« z denarjem in raznimi alkoholnimi zvarki. Od tod izhajata izraza *žolnír* in *soldát* za vojaka, saj so najemniki prejeli plačo – *žold* oziroma *soldo* (novec po italijansko) (Kumer, 2006: 159–160; 1992: 12).

Vse od leta 1771, ko je cesarica Marija Terezija z zakonom vpeljala splošno vojaško obveznost za vse sposobne državljane (oproščeni dolžnosti so bili oženjeni in v družini edini sposobni za delo), se je tak občutek fatalizma ob dosmrtni pridružitvi oboroženim silam lahko čvrsto obdržal. Dosmrtno selektivno vojaško službo je leta 1802 ukinila habsburška monarhija, naslednja večja vojaška reforma je prišla šele leta 1845, ko je cesar Ferdinand omejil vojaščino na osem let. Tako je do prve svetovne vojne služenje trajalo med oboroženimi silami *načeloma*¹ tri leta (Kumer,

¹ Vojaščina je z zakonom iz leta 1868 zajemala – z nekaterimi izjemami – vso moško populacijo. Ker je bil letni vojaški kontingent rekrutov številčno omejen, je služenje temeljilo na žrebu. Od leta 1889 je aktivno služenje trajalo eno leto, leta 1893 se je podaljšalo na dve leti. Leta 1912 so sledile manjše zakonske spremembe: aktivno splošno služenje v skupni vojski se omeji na dve leti, razen v konjenici in topništvu (tri leta) ter mornarici (štiri leta) (Stergar, 2004: 20, 27, 35, 220).

1992: 15; 2006: 161; Klobučar, 2012: 35; Stergar, 2004: 20, 32).

Če preskočim obdobje 2. svetovne vojne, je JLA doživela precej sprememb glede trajanja vojaščine in na tem mestu zgolj povzemam (po Kolar, 2005: 53–57) samo nekatere bistvene mejnike. Trajanje služenja vojaščine prvič opredeljuje Zakon o vojaški obveznosti državljanov Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) leta 1946, v katerem se določa trajanje splošnega služenja na dve leti. Leta 1955 Zvezna ljudska skupščina sprejme Zakon o narodni obrambi, ki opredeljuje trajanje splošnega vojaškega roka na dve leti, leta 1964 se vojaščina omeji na 18 mesecev, leta 1972 na 15 mesecev za splošne obveznike. S sprejetjem zadnjega Zakona o vojaški obveznosti leta 1980, se služenje vojaščine skrajša s 15 na 12 mesecev za nabornike, ki so bili edini hranitelji družine (Kolar, 2005: 53–57).

Bežen prelet preteklih regulacij vojaškega rekrutiranja naj daje vedeti, da je vojaščina že od nekdaj vezana na konstrukcijo partikularno uprstorjenih maskuliniteti. Že feministične raziskovalke za obdobje jugoslovanskega socializma dokazujejo, kako se je vzpostavljala politični in medijski diskurz o moških kot vojakih. Berdak (2013: 40) denimo izhaja iz predpostavke, da je reprezentacija takšnega »naravnega stanja« in razmerij med spoli svojo legitimnost gradila na nujnosti vpoklicanosti moških v služenje vojaščine, s čimer se je ponovil zgodovinski in kulturni vzorec obeh Jugoslavij, po katerem so moški portretirani kot zaščitniki oziroma branilci.

Politike moškosti

Socialistična Jugoslavija z vpoklicem moških na obvezno služenje vojaščine ni samo perpetuirala konceptov množične mobilizacije in Damoklejevega meča v rokah zunanjega sovražnika. Starostno mejo ideološke indoktrinacije, omniprezentne paranoičnosti o zunanjem napadu *neprijatelja* in vzpostavljanje heteronormativnega dispozitiva je razpotegnila čez vse družbeno telo.

Vojaško-obrambna vzgoja mladine je bila skrbno načrtovana in redno izvajana, aktivnosti pa so pogosto vključevale dekleta, kot denimo pri usposabljanju v osnovnih in srednjih šolah (osnovnošolcem je bilo namenjenih 70, srednješolcem pa 135 ur usposabljanja v okviru predmeta Obrambe in zaščite), 20-dnevnem usposabljanju vse zunajšolske mladine, usposabljanju na višjih šolah in fakultetah (predmet Splošna ljudska obramba – skupaj 120 ur), prostovoljnem usposabljanju mladine v teritorialni obrambi in podobno (Garb, 2002: 128–129). Sogovornik se je denimo spominjal, da so v prvih dveh letnikih srednje šole, pri obrambni vzgoji pri predmetu Obramba in zaščita, morali streljati iz puške M48, ki je bila Zastavina kopija nemške »mavzerice« (model Mauser M24). V kolektivnem spominu pripadnikov in pripadnic nekdanje socialistične federativne republike je vse do danes še vedno zasidran izrek vrhovnega poveljnika jugoslovanske vojske Josipa Broza pred njegovo smrtjo: »Delujmo, kot da bo sto let mir, pripravljajmo se, kot da bo že jutri vojna.«

Po dominantnih kulturnih vzorcih moški ni dolgoval svojega telesa zgolj državi (že po definiciji je *bil* osrednje telo patriarhalnosti), ampak tudi skupnosti, ki je presojo o kompatibilnosti vključevanja vanjo zasnovala na podlagi posameznikovega uspešnega vstopa v JLA in na sposobnost, da služenje vojaškega roka uspešno preneha. Tvegati bom ugotovitev, da se je v času, ko so klasični običaji in navade (vaške) skupnosti, s katerimi je posameznik izpeljal prehod v novo družbeno skupino (van Genneep, 1960), začeli pešati, če niso že popolnoma usahnili v spreminjajočih se družbenih razmerah (industrializacija podeželja, povečana mobilnost zaradi motorizacije itd.), vojaška rekrutacija v socialistični Jugoslaviji vnovič vzpostavila kot iniciacijski rekvizit (vaške) skupnosti.

Tako so ponekod že od svetovnih vojn naprej poznali organizirano popotnico k vojakom, bolje poznano pod germanizmom *štelunga* (tudi *štelnga*; iz nem. »Stellung«, nabor), ponekod se uporablja tudi izraz *vestirenga* (iz nem. »visitieren«, natančno preiskati, kontrolirati, oziroma »Visite«, vizita). Oba termina sta označevala nabor – torej ugotavljanje zdravstvenih in splošnih sposobnosti vojaških obveznikov –, ki je bil nujno pospremljen s slovesnim obredjem vaške skupnosti. Bodoči vojaki so se zbrali ob vpreženem vozu, okrašenem s cvetjem iz krep papirja, kar je bila umetelna stvaritev ženskih rok, in se odpeljali do najbližje vojaške izpostave na prevzem vojaške knjižice.

Rezultat naborniške šege ni bil samo nekakšna predfaza ločevanja mladosti od odraslega življenja. Nabor je hkrati ločeval navznoter, na *potrjene* in *nepotrjene*: na moške, sposobne služenja vojaškega roka, in tiste, ki nalogi ne bi bili kos zaradi zdravstvenega stanja, telesne hibe ali drugih podobnih (»opravičljivih«) razlogov. »Čast vojaške službe [...] je navzven najbolj poudarjala šega, da so sprejetim, 'potrjenim' rekrutom zavrtni novinci morali oddati ves naglavni okras. Zaradi zasmehovanja nepotrjenih vojakov je ob naborih prihajalo do pretepev, ki so se velikokrat končali tudi s smrtjo.« (Klobučar, 2012: 35) Pomembnosti štelunge se je spominjal sogovornik iz Ljubljane:

On je bil drugače vaški muzikant s harmoniko in mi je razlagal, da ko so šli v 1. svetovni vojni na »štelungo«, nabor takrat [potekajoč] na vasi ... tistega, ki ni šel na »štelungo«, je vsa vas obsodila. »Štelunga« je bila nekako krona družine. To je bila čast za družino.

Nepotrjeni naborniki so obveljali za družbene izobčence, v rabi je bil zanje zaničljiv označevalec »kripl bataljon«, torej kripelj bataljona oziroma izobčenec, ki pripada družbenemu bataljonu »nekoristnih«. V rabi so bile tudi druge zaničljive oznake. Kolarjev (2005: 71) oče denimo navaja, da so fante, ki niso odslužili vojaškega roka, bili poimenovali *škart*, torej neuporaben material oziroma, v odnosu do družbene funkcije, reprezentirani so bili kot nekvaliteten (ženitveni) material. Še celo Slovar slovenskega knjižnega jezika ohranja enako definicijo *škarta*, in sicer »naborniki, ki pri naboru niso potrjeni«. O zasmehovanju tistih, ki niso mogli služiti

vojske in potemtakem niso »postali« moški, priča tudi že med avstrijskimi vojaki prepevana pesem, katere verz se glasi: »Škart pa naj doma ostane.«

Hegemona moškost državljanov v uniformi

Prav čast v kombinaciji z vojsko je odigrala pomembno vlogo pri oblikovanju modalitet moškosti.² Rok Stergar za obdobje ob koncu 19. stoletja piše o kodeksu časti, ki je moške ločevala na dva neenakovredna pola. Na enem so v veliki večini prednjačili tisti z neustrezno izobrazbo, brez visokega družbenega položaja ali uglednih prednikov. Na drugi strani so vse naštete kriterije izpolnjevali tudi vojaški častniki, ki jih je zavezoval častni kodeks in povzdigoval iz mož v *gentelme-ne*. Izguba časti je hkrati pomenila izgubo poklica in s tem pripadnosti družbeni eliti, zato je bilo veliko poklicnih oficirjev s koreninami v nižjih socialnih slojih še posebej občutljivih na svojo čast. Branili so jo z vsemi sredstvi in si niso dovoljevali kakršnega koli javnega ekscesa (denimo žalitve) s strani pripadnikov nižjega stanu (Stergar, 2004: 84). Avstro-ogrška vojska je vse do prve svetovne vojne pri življenju ohranjala tudi običaj, v katerem se je na štiri oči vihtelo orožje – dvoboj. Medtem ko je družba že ostro problematizirala prakso in običaj duela, je vojska vztrajala pri oklepanju lastnih posebnosti z dvobojem vred (Stergar, 2004: 192).

Če se vrnem k postopkom naborne komisije za ugotovitev zdravstvenega stanja rekruta JLA in splošne fizične kondicije, se je rezultat, čeprav je postopek potekal za zaprtimi vrati, na koncu razglašal javno. Potrditev je bila tako s simbolnimi praksami razgaljena pred vso skupnostjo. *Potrjeni* niso bili več samo naborniki, saj so skoraj postali vojaki *in* moški. Zadovoljujoča zdravstvena kondicija je pomenila dvojno potrditev *potrjenih*: da so ti *sposobni moški* zmožni rokovati z orožjem in so potemtakem primerni za vojsko *ter* da zadovoljujejo ustrezne kvalifikacije za dosego nekakšnega linearnega triptiha snubljenje-poroča-družina.

Ideološke implikacije je mogoče razviti naprej: zgornje je skladno z matriko, po kateri lahko *potrjen* moški zdravo reproducira patriarhalno nuklearno družino (ob pogoju, da se seveda vojak sploh vrne domov) in jo s svojimi pridobljenimi vojaškimi sposobnostmi, fizično kompetenco in korpulenco varuje pred zunanjimi pretnjami.³ Moški kot arhetip branilca domovine je tako nosil na ramenih primat varnosti in avtoritete (hranilec/lovec in gospodar), medtem ko je imela ženska kot biološka rodnica *patrie* pasivno in podrejeno vlogo zveste pribočnice moške-

² Za razumevanje kompleksnosti časti in ponosa (*honour*) na ozemlju Balkana gl. denimo Schneider (1971) in Davis (1977).

³ Dominantna karakteristika moškega kot krepkega branitelja domovine se je še izraziteje pokazala v vojnah po razpadu Jugoslavije. Hegemona moškost se je odražala znotraj »moškega« sveta bojišč z dokazovanjem poguma in hrabrosti pred sovojaki, medtem ko so za vojaški spopad omahujoči moški obveljali za mevže in mamine sinčke (Mostov, 2000: 93).

mu, bila je skrbnica domačega ognjišča, z nalogo vzgajanja družine. »Značilnost nacionalizma je, da vsakomur predpisuje njegovo mesto, moškemu in ženski [...]; vsakršno mešanje med kategorijami bi pomenilo kaos in izgubo kontrole. Ključne so jasne in distinktivne vloge.« (Greif, 2007: 142) *Nepotrjeni* so reprezentirali čisti funkcionalni antipod hegemoni moškosti, simbolno gledano niso bili impotentni samo fizično, temveč tudi politično. Ker jim je »umanjkalo« moškosti, se niso mogli (samo)realizirati kot »državljeni v uniformi«. Homi K. Bhabha šteje to vez med moškostjo in nacionalizmom za *amor patriae*, ki ni nič drugega kot »falična identifikacija v službovanju naroda« (Bhabha, 1995: 95).

Po tej zasnovi je nadvlada moške vloge *zastavljena* v zunanjo sfero (plačanega) *produktivnega dela* znotraj države (politika, gospodarstvo, vojska), medtem ko je bila z zidovi gospodinjstva zamejena ženska zreducirana na neplačano *reproduktivno vlogo* (in delo!) rodnice, matere in žene. Spomnimo se samo notorične Clausewitzove teze, da je vojna (in dejal bi tudi vojska) le nadaljevanje politike z drugimi sredstvi. Cinično, na vzhodu ni nič novega: *polis* je veljal za ekskluziven prostor moških, le da modela *moški-državljan* ter *moški-lovec* nasledil oziroma, bolje rečeno, dopolnil model *moški-vojak*. V končni posledici je nacionalna država vendarle maskulina institucija, v kateri se državne organizacijske prakse strukturirajo v odnosu do reproduktivne sfere (Connell, 2012: 114). Nič pretirano drugače ni bilo niti v partizanskem boju na Slovenskem, saj so številne partizanke namesto bojevniškega imele status militariziranih civilistk, ki so večinoma opravljale tradicionalno ženska dela in aktivnosti; le okoli 35 % jih je (lahko) aktivno poprijelo za orožje, vodstveni položaji so bili prav tako skorajda izključno rezervirani za moške soborce (Bernik, 2002: 112; prim. Jancar-Webster, 1999: 71–74).

Povojni jugoslovanski socializem (še zlasti v prvih dvajsetih letih njegovega obstoja) nadaljuje politično, kulturno in simbolično instrumentalizacijo žensk⁴ – njihove pravice, vidnost, politična participacija in znaki moči so bili povsod prisotni, vendar je, ko so ideološke napetosti popustile in se je uveljavila liberalna mentaliteta, paradoksnost, patriarhalni diskurz zopet dobil svež veter v jadra (Slapšak, 2008: 98). O tem zgovorno priča leta 1943 ustanovljena Antifašistična fronta žensk (AFŽ): čeprav je ta družbeno-politična organizacija proti koncu vojne štela približno stokrat več članic kot Komunistična partija, so jo leta 1952 razpustili in odtlej so ženske v socialističnem režimu lahko prevzemale zgolj reprezentativne in simbolične (tipične) vloge (Slapšak, 2008: 98–99; prim. Slapšak, 2000: 32–36; Ramet, 1999).

⁴ Za kratek zgodovinski oris političnega udejstvovanja žensk in ženskega gibanja pred 2. svetovno vojno na Balkanu gl. npr. Slapšak (2000: 25–32), za območje Slovenije pa Jalušič (1999).

Naturalizacija maskulinega in hegemona moškost

Obdobje najmanj zadnjih sedemdeset let je perpetuiralo večino dominantnih spolnih vlog in čeprav emancipacija žensk postane pomembno politično vprašanje v jugoslovanskem socializmu,⁵ ostaja v veliki meri prisotna reprodukcija razmerij moči med družbenima spoloma, vključno s patrilinearnostjo in patrilokalnostjo, ko lastnino in moč posedujejo moški: moški je reprezentiral dednega nosilca moči (arhetipi lovca, vojaka, bojevnika, junaka, osvoboditelja), ki rokuje z orožjem (najprej sablja in meč, pozneje puška), ženska pa mu je kot glavi družine relativno podrejena, je objektivirana in polastninjena (arhetip na dom vezane matere, gospodinje, vzgojiteljice in žene). »Sodobne interpelacije žensk v matere in žene se zgodijo skupaj z oblikovanjem sodobnih nacionalnih držav.« (Rener in Ule, 1998: 104)⁶ Z drugimi besedami, šlo je za proces naturalizacije razmerja med točno določenim maskulinim in femininim znotraj konstrukcije socialistične nacionalne države. Družbeni koncept vojaka je še dodatno učvrstil to asimetrijo, kajti velja za »državljana v uniformi«⁷ (Kolar, 2005: 53), medtem ko je koncept ženske v tej

⁵ Miličević sicer opozarja, da je z družbeno emancipacijo žensk v socializmu tradicionalna moška vloga zaščitnika in hranilca usihala (Miličević, 2006: 271). Kokalj ta obrat po 2. svetovni vojni, ki sta ga sprožila industrializacija in urbanizacija, razume kot obrat k bolj simetrični delitvi dela, saj se moški vse bolj vključujejo v vse pore vsakdanjega življenja, ženske pa v produktivno delo zunaj doma (Kokalj, 2007: 20–21; cf. Sadar, 1991). V nasprotju s kapitalističnimi ureditvami jugoslovanski socializem prinese relativno ekonomsko neodvisnost žensk od moškega partnerja kot temeljni pogoj emancipacije, kar v praksi še ni pomenilo odprave neenakosti žensk, vseeno pa vpeljava individualnih socialnih pravic žensk, javnih sistemov socialne varnosti in javnih ustanov (npr. zaposlenost za polni delovni čas, delavske pravice, materinske pravice, parcialno državno prevzemanje neplačanega [gospodinjkega] reproduktivnega dela z javnimi servisi – javni vrtci, menze) izboljša družbeno-ekonomski položaj žensk.

⁶ O razumevanju pomena družine za internirance med 2. svetovno vojno je denimo etnolog in antropolog Božidar Jezernik zapisal: »Prevladujoči tip slovenske družine je bil bolj ali manj strogo patriarhalen, vloge in pomen posameznih članov so bili dokaj natančno določeni. Moški je bil glavni hranilec in gospodar družine, medtem ko je ženska skrbela za vzgojo otrok in vzdrževanje doma. [...] Takšni odnosi med spoloma so bili v podeželskih družinah doslednejši in očitnejši; podaljševali so se sicer tudi v mesta, vendar jih je meščanska ekonomija tam močnejše krhala.« (Jezernik, 1997: 264; cf. Greif, 2007: 114–115) Kritične arheologinje in antropologinje so tudi zdavnaj zavrnille predimenzionirano predstavo o moškem-lovcu v nabiralniško-lovske skupnosti, kjer je lov zavzemal nosilno komponento razvoja (vloga *produkcije*) človeštva in je bil obravnavan kot nekompatibilen z rojevanjem in vzrejo otrok (vloga *reprodukcije*). Reprodukativno vlogo, po kateri so ženskam bile prisojene pasivne, z materinstvom združljive vloge (nabiralništvo, skrb za prehrano), je bila prav tako razkrinkana kot druga plat iste ideologije o spolni delitvi dela (Greif, 2007: 72–74; 114).

⁷ Po drugi svetovni vojni se ženske v vojaški uniformi znova pojavijo šele leta 1971, ko so se skupaj z moškimi urile za parado ob 30. obletnici revolucije; vadili so predvsem paradni korak (Garb, 2002: 130). V slovenski partizanski vojski je bila ena izmed zelenih podob podoba maskularizirane ženske, ki je za vzpostavlanje enakovrednega položaja z moškimi soborci bila prisiljena »žrtvovati« svojo ženstvenost, vseeno pa lahko iz povojnih pričevanj razberemo, da so jih moški soborci (zlasti na začetku) videli kot drugačne in moteče: »Nošenje hlač in uniforme je bilo simbol ženske uzurpacije pozicij moči in statusa, ki je bil tradicionalno povezan z moškimi. Moški so se na to odzvali s posmehom in nerazumevanjem.« (Bernik, 2002: 106)

mitološki konstelaciji skrčen na domesticiran »biološki razmnoževalec naroda« (Sofos, 1996), ki z rojevanjem pomladka države rojeva tudi bodoče vojščjake. Kot strne Wilford (1998: 1), so ženske pogosto skonstruirane kot simbolična oblika nacije, medtem ko so moški reprezentirani kot njeni osnovni agenti, ki po doseženi suverenosti države postanejo še glavni koristniki. Ali drugače: moški postavljeni za aktivne branike socialistične očetnjave znotraj obranjene matere Jugoslavije.⁸ Kot priča skupinska fotografija, posneta 13. avgusta 1944 v Dobrovi, so z zgornjim simboličnim konceptom še kako operirali tudi slovenski domobranci – glavino posnetka zasedajo uniformirani domobranci z generalom Leonom Rupnikom na sredini, skrajno desno fotograf ujame v objektiv še nekaj deklet v tradicionalni narodni noši, na zastoru pa je poleg orla iz domobranske kokarde pripet napis MATI DOMOVINA BOG.

Zato za razumevanje graditve militantne socialistične moškosti skozi dispozitiv vojske ni dovolj, da analiziramo konstrukcijo odnosov zgoj med moškimi in zgoj

Skupinska fotografija, posneta v Dobrovi, 13. avgusta 1944. Foto: neznan. Fotografijo hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

⁸ Brutalna premestitev iz metaforično-simbolnih vlog žensk kot personifikatork nacije (Seifert, 1996; cf. Mostov, 2000), ki rojevajo bodoče vojake, v njihovo instrumentalizacijo se je manifestirala skozi skrajno nasilne etnično-nacionalistične ideologije militariziranih moškosti v obliki medvojnih posilstev žensk po razpadu druge Jugoslavije. »[Ž]enske so postale simboli in lastnina nacionalne skupnosti, tvorke nacionalne identitete. Posilstva žensk so bila reteritorializirana, ko so ta postala predvsem dejanja etničnega nasilja, ne pa odslikava razmerij moči med družbenimi spoli.« (Sofos, 1996: 82) V kontekstu simbolnega razmerja moči med spoloma posilstva niso bila samo nasilna dejanja nad ženskimi telesi, razumemo jih lahko tudi kot poniževanje moških nasprotnikov, češ da niso bili sposobni obraniti *svojih* žensk (Olujić, 1995: 62; poudaril S. A.). K zastavitvi ženske kot matere, žene in hčere je pridodana še vloga žrtev, njihova ranljivost pred fizično »invazijo«, zapeljevanjem itd. (Mostov, 2000: 98).

znotraj te ločene sfere; analiza je zahtevala vsaj še širši premislek ugnezditve tovrstne militantne moškosti.

Na tej točki ne moremo mimo genealogije partikularnega poustvarjanja *ene izmed* takratnih moškosti. Kot trdi R. W. Connell, nikoli ni obstajala ustaljena in univerzalna kategorija moškosti, ampak se je le-ta fragmentirala na mnogotere moškosti z vsemi svojimi notranjimi protislovji, historičnimi prekinitvami in uprostorjenjem (lokalnim, regionalnim, globalnim), med katerimi je vselej potekal gramscijevski boj za hegemono moškost, ki je povzdignil eno vrsto moškosti, ne pa neke druge (Connell, 2012; Connell in Messerschmidt, 2005). Zato lahko »[h]egemono moškost [...] opredelimo kot konfiguracijo spolnih praks, ki pooseblja trenutno sprejet odgovor na vprašanje legitimnosti patriarhata, kar zagotavlja (ali se obravnava kot zagotovilo za) prevladujoči položaj moških in podrejenost žensk« (Connell, 2012: 199). Zato je koncept hegemone moškosti »način za teoretizacijo spolno zaznamovanih razmerij moči med moškimi in za razumevanje učinkovitosti moškosti pri legitimizaciji spolnega reda« (Connell, 2012: 19).

Po Demetriou (v Connell in Messerschmidt, 2005: 844–845) poznamo dve obliki takšne hegemonije: notranjo in zunanjo. *Zunanja hegemonija moškosti* sovпада s tistim, čemur sem se posvečal nekaj vrstic više, in sicer gre, če poenostavim, za institucionalizacijo oblasti moških nad ženskami.⁹ *Notranja hegemonija moškosti* pa se nanaša na družbeno premoč ene skupine moških nad vsemi ostalimi skupinami moških, odnos med njima pa je dialektično pragmatičen, saj si hegemon moškost od preostalih moškosti prilasča vse, kar se zanjo zdi pragmatično uporabnega za nadaljevanje dominacije (ibid.).

Pri mišljenju heteronormativne militarizacije socialistične družbe si lahko pomagamo še s konceptom vojaške moškosti, ki služi identifikaciji in razlaganju delovanja spolno določenih identitet v obrambnih silah. Teoretske opredelitve vojaške moškosti se razlikujejo, a vseeno obstaja vrsta spolno določenih kulturnih atributov, ki oblikujejo prakso vojaškega življenja, in ta skupek značilnosti moške vojaške identitete v grobem obsega: ponos na fizično trdoživost, neemocionalnost, agresivno heteroseksualnost, homofobijo v kombinaciji s slavljenjem homosocialnosti v skupini, zmožnost razporeditve kontrolirane fizične agresije in obvezo k izvrševanju zaukazanih nalog (Woodward, 2003: 44; Barrett, 1996). Hegemona

⁹ Kako bizarno se lahko kaže reprodukcija takšne hegemonije tudi v vojski, lepo kažejo uredbe prostovoljnega vojaškega usposabljanja žensk v obdobju 1983–1985. Za vojakinje v JLA denimo niso veljali predpisi o *dolžini* las (moški so bili vsi po vrsti na kratko ostriženi), dovoljeno jim je bilo *nevpadljivo* ličenje zunaj usposabljanja (lahko so uporabljale črtala za ustnice, nohte pa so morale – po poročanju revije Teleks – *iz varnostnih razlogov* pristriči), zanje so zgradili *posebna, udobnejša* bivališča, kar je v neki ljubljanski vojašnici bilo videti tako, da so dogradili montažno stavbo, ki je bila opremljena s *toplo vodo, pralnico in likalnico* (Garb, 2002: 131). Kot je zapisala Yuval-Davisova, »[k]onstruktija 'ljudstva' v 'ljudski vojski' odseva glavni spolno zaznamovani karakter družbenih razmerij v vojski celo v primerih, kjer domnevno obstaja formalno enak dostop za moške in ženske,« (Yuval-Davis, 2009: 157) in obenem dodaja, da nosi inkorporacija žensk v vojsko v sebi dvojno sporočilo: ženske naj bi bile, vsaj simbolno, enakopravne članice nacionalne skupnosti ter da naj bi bili vsi člani nacionalne skupnosti, vsaj simbolno, vključeni v vojsko (Yuval-Davis, 2009: 153).

vojaška moškost je tako ultimativna oblika instrumentalne funkcije moškosti.

Podoba notranje hegemonije vojaške moškosti je bila vse prej kot unitarna in nedotakljiva. Sogovornik, rojen leta 1949, je pripovedoval:

Spomnim se nekega fanta, jaz sem bil star 21 let, ko sem šel v vojsko, on pa je prišel noter star ene 26, 27 let in je šepal. In so se čudili, kako da je prišel v vojsko – ker o tem odloča komisija –, in je sam povedal, da je bila sramota, da ne bi šel v vojsko. Potem je fotr, ne vem, ali podkupil tistega doktorja komisije, da so mu dali štampelj na potrdilo, da je lahko prišel v vojsko, da je kot rekrut šel od doma, da so ga pospremili na vlak ... Vso to ceremonijo. Potem, ko pa je prišel v vojsko, ko je bil tisti pregled ... ja, fant je šepal. Potem so ga poslali domov in je bil razočaran. In spomnim se, da je jokal, da so mu uničili življenje in da ne bo nič več vreden, da ni dec, da bo mel težave v življenju naprej ... da, če ni sposoben za vojsko, potem ni dec.

JLA je bila skupaj z vsemi praktičnimi družbenimi konvencijami pred vstopom v vojsko poligon za preizkušanje in normiranje moškosti. Vzpostavljanje vzajemnega odnosa med normo in odklonom je bilo »zaris družbenih meja, za opredeljevanje 'prave' moškosti glede na oddaljenost le-te od izobčencev« (Connell, 2012: 73–74). Izjalovitev izpolnjevanja normativne moškosti je tako pogosto razumljena kot moška požensčenost. Kdor se je JLA vsemu navkljub aktivno pridružil, a ob tem ni dohajal nalog in izpolnjeval pričakovanj zaradi fizične hibe ali drugih »pomanjkljivosti«, ga je lahko na primer doletela neformalna sankcija vojaške skupnosti (avtorjevi terenski zapiski, 2015–2016). »Čebovanje«, kakor se je v vojaškem žargonu imenoval običaj (iz srb. »čebe«, odeja), je bilo kaznovanje splošno nepriljubljenega (nadrejenega) sovojaka, ki so mu med spanjem čez glavo povezali odejo in ga nato skupinsko s pasovi ali v kombinaciji pesti in brc pretepli, odeja pa je žrtvi onemogočala prepoznavanje storilcev.¹⁰ V praksi so se izvajale še druge disciplinske zvijače: »*paljenje bicikle*« (spečemu vojaku so med prste na nogah vtaknili vžigalice in jih nato zanetili), »*sviranje gitare*« (enaka metoda kot prej opisana, le da so bile vžigalice vtaknjene med prste na roki), »*španske gače*« (z vrstico so povezali testise spečega vojaka z njegovim palcem na nogah in »*zapolili biciklu*«) (ibid.). »Produkcija vzorne moškosti je torej del politike hegemonije moškosti.« (Connell, 2012: 287)

¹⁰ Običaj je nemara starejši od JLA, saj so ga uporabljali že slovenski interniranci v italijanskih koncentracijskih taboriščih med 2. svetovno vojno, ko so v bivalni enoti vsi stanovalci barake kaznovali tatove (Jezernik, 1997: 201).

Mnogoterosti vojaške kulture JLA: primer tetoviranja in homoerotike

Poleg tovrstne kulturne »spodbude« bodočim rekrutom velja znova poudariti pomen družbene horizontalnosti, zaobjete v vojaškem tovarštvu, ki jo Yuval-Davis najde skoraj povsod, ko je govor o tem, kaj vojakom pomaga prebroditi izjemne napore in trpljenje: »Občutek, da se lahko zaneseš na svoje tovariše in na vzajemno lojalnost, kjer gre za življenje in smrt, [je] tisto, kar vojakom v njihovem vsakdanjem življenju nenehno daje moč.« (Yuval-Davis, 2009: 168)

Srečamo se z dialektiko med vertikalno kulturo vojske in samoniklo vojaško kulturo. Kot ugotavlja Koteska, je bil komunizem zgolj nominalno obdobje tovarštva, strukturno gledano pa se je kazal kot obdobje ojdipovske dinamike med očetom in sinom (Tito je pogovorno veljal za »Starega«, Stalinov naziv je bil »Dedek«) (Koteska, 2012: 120). Zastavitev Koteske lahko na prvi pogled zlahka apliciramo na JLA: nominalno se je JLA oklicala za *kovačnico bratstva i jedinstva*, strukturno pa kot hierarhična, od-zgoraj-navzdol razporeditev jeklenega odnosa med očetom in sinom (hierarhični odnos med figurama nadrejeni – podrejeni). Na tej točki bi poudaril pomembnost razumevanja vojaške kulture od-spodaj-navzgor, ki jo lahko poenostavljeno razumemo kot točko, kjer preseže nominalnost patriotske maksime *kovačnica bratstva i jedinstva*, saj na čisto vsakdanji ravni strukturira bolj ali manj horizontalne odnose med vojaki.

Tetovaže iz JLA spadajo v eno širših snovanj vojaške kulture od spodaj. Pri prenosu teh permanentnih kulturnih inskripcij so glavne akterje odigrali ravno vojaški sotovariši. Zahvaljujoč njim se v telesno pokrajino ni aktivno vpisovala samo ideologija, s tetovirano *uspomeno iz JNA* se je hkrati dosegel tudi trajen »zapis moškosti v telo« (Connell, 2012: 244). Razmeroma redke so namreč bile priložnosti, pri katerih si lahko predstavljamo bolj intimen proces in odnos, kakor je bilo vrstniško recipročno tetoviranje med moškimi vojaki, ko se je, v kombinaciji krvi in črnila na telo ob vsej nevarnosti infekcij in posledično vložnem zaupanju permanentno pisala ter z dotiki izmenjevala partikularna ideologija moškosti, h kateri se je tu pa tam primešal še patriotizem. Pri takem zlitju, ko ima kri na ravni nacionalizma religijsko moč (Evans-Pritchard), se velja spomniti na besede Kuzmaniča: »Gibljemo se v kontekstu [...] krvi, zemlje, dedov, dedovine in dediščine.« (Kuzmanič, 1999: 11)

Drugi primer kulturnega impulza od spodaj je homoerotika v JLA – element, ki je prisoten v tako rekoč vseh ekskluzivno moških skupnosti, zaprtih v totalne institucije (npr. zapori, samostani, psihiatrične bolnišnice, poboljševalnice, sirotišnice). Najbolj množične totalne institucije socialistične Jugoslavije nista prevevala samo performativna hipermaskulinitet v skupnem telesnem uprizarjanju (urjenje, vadba, hierarhično razporejena moč) ali reprodukcija univerzuma simbolnih pome-

Spomenik talcem v Rožni dolini. Foto: Sandi Abram. Osebni arhiv.

no uprizarjanje), nudizem ni bil vprašanje, kakor tudi ne medsebojno opazovanje in komentiranje drugih golih moških teles.

Medtem ko je bilo reproduciranje dominantne moškosti upravljano od zgoraj navzdol, znotraj kompleksnih patriarhalnih razmerij moči, se je sočasno dogajal še nasproten in včasih dopolnjujoč, začasen proces manifestiranja druge oblike, lahko bi dejal celo podrejene, nehegemone moškosti od spodaj, in sicer v obliki homoerotike med sovojaki.

Premise homoerotike so se kazale že v vsakdanji verbalni komunikaciji in v marsikdaj neslanih šalah. O takšnih prigodah nam odprto pripovedujeta dva filozofa iz držav nekdanje Jugoslavije. Slavoj Žižek (2006: 156) piše, da takratni prevladujoč pozdrav med vojaki JLA ni zvenel nič kaj formalistično, saj so se vojaki med sabo pozdravljali kar s standardiziranim »*puši kurac*«. Drug primer ponudi Boris Buden, ki pri obujanju svojega služenja vojaščine priklīče v spomin albanskega tovariša, s katerim je »kljub nepremostljivi jezikovni oviri razvil najintimnejši človeški odnos«, ta pa je med drugim zajemal Budnovo psovanje (tudi v albanščini), kar označi za »fantastičen univerzum incesta, sodomije, pedofilije, blasfemije in homoseksualnosti vsake vrste [...] naš skupni *hard core* porno« (Buden, 2004: 176). Vulgarna falična semiotika je prevevala tudi formaliziran vojaški jezik med

¹¹ Povezavo med militantno moškostjo in faličnostjo orožja flagrantno upodablja prizor iz Kubrickovega filma *Full Metal Jacket* (1987), ko rekruti med marširanjem po vojašnici v eni roki držijo bojno puško tipa M14, z drugo pa si »tehtajo« mednožje, pri tem pa skandirajo: »*This is my rifle, this is my gun. / This is for fighting, this is for fun.*«

¹² Če se spet vrnemo nekoliko nazaj, naj spomnim denimo na »Verigarja« iz serije znamk države SHS, nastalega izpod čopiča slovenskega slikarja Ivana Vavpotiča, na kateri je upodobljen motiv razgaljenega sužnja, ki se s še vedno okovanimi rokami triumfalno osvobaja izpod verig. Že za slovenske taboriščnike je znano, da so jim fašisti med priprtjem jasno zabičali, da morajo imeti do vratu zapete srajce, interniranci pa so jim v odgovor kljubovali z razgaljenimi prsmi kot simbolom upora (Jezernik, 1997: 70).

nov moškosti (faličnost orožja,¹¹ potrjevanje s čini, heroiziranje padlih vojaških osebnosti). Inherenten element JLA je bila skupinska rutinirana golota vojakov – predvsem med fizikulturo in skupinskim tuširanjem v vojašnicah –, pri kateri je šlo še kako dobesedno za (ponovno) golo utrjevanje pomena moškosti.¹² V teh intimnih prostorih in pri redkih priložnostih (kot je bilo denimo skupno teles-

podrejenim vojakom in nadrejenim oficirjem;¹³ tako se je dialoga z oficirjem spominjal sogovornik: »Zdej bom povedal eno prostaško. Ko ti je oficir neki govoru, ti je potem reku: 'Razumeš ti ovo, vojniče?' 'Razujem, družo kapetane!', 'Ma razumeš ti moj kurac!'«

Temu eksPLICITNEMU »fantastičnemu univerzumu« je bila pogosto dodana še neverbalna ustreznica; šale so vojaki komplementarno dopolnili še s telesnimi zvižgami, ki iz verbalne osredinjenosti na telesa moških taista moška telesa naredijo za osrednja fizična »prizorišča«. Verbalna »mehka« homoerotika se spremeni v »trdno« performativnost. Sočasno s cementiranjem ideologije možitosti, izražene prek fizičnega in (ne)verbalnega (simbolnega) nasilja, je potekalo začasno transcendiranje (ne pa tudi resno spodjedanje) normativnega spolnega reda z erotizacijo in seksualizacijo moških teles – rečeno s Freudom, libidinalna investicija se ni izvajala zgolj na simbolni ustroj vojske-države, ampak se razpotegne na vojake, pri čemer se telesa temporalno simbolno feminizirajo, vendar le *do določene* mere.

Takšna kohezivna družbena matrika vojske temelji na zgodovinski podstati. V poznem 19. stoletju so z vidika hegemonie moškosti »potencial za homoerotično zadovoljitev izgnali iz maskulinega in ga umestili v odklonsko skupino, ki so jo simbolno povezovali z ženskami [...]. Zrcalni tip 'heteroseksualca' ni obstajal, namesto tega pa je heteroseksualnost postala obvezen del možitosti.« (Connell, 2012: 264) *Določena mera* homoerotičnosti v JLA ni pomenila družbene deviantnosti, mesto odklonskosti je zasedel šele njen absolutni presežek, ko je nekdo na lepem obveljal za homoseksualca, za podrejenega in (tudi po kazenskopravni ureditvi) za sprevrženega (delinkventnega) moškega (prim. Korošec, 2008). Prav v tem »ekscesu« vidi Žižek razlog, zakaj vojska tako ognjevito javno zavrača sprejemanje homoseksualcev v svoje vrste: ne zaradi domnevne grožnje falično-patriarhalni libidinalni ekonomiji vojaške skupnosti, temveč zato, ker se sama vojaška skupnost zanaša na odrekanje homoseksualnosti kot ključnega elementa moškega povezovanja (*male-bonding*) med vojaki (Žižek, 2006: 156). V igranem filmu iz leta 1984 z naslovom *Vojnici* (r. Stjepan Zaninović) se denimo srečamo s prizorom, v katerem vojaki JLA priredijo novoletno zabavo in zaradi odsotnosti soplesalk poprosijo za ples kar sovojake.

Feminiziran moški Drugi je bistven pri konstruiranju moškosti, še zlasti hegemonie moškosti (Jones, 2006: 453). Namesto premočrtnega *distanciranja*, neposrednega odklona od »normalnega«, se v JLA srečamo z navideznim paradoksom skupne telesne *bližine* moških teles, katere se avtobiografsko spominja prav Žižek: čeprav je bila JLA ekstremno homofobna, je bil vojaški vsakdan prežet s homoseksualnimi namigi (Žižek, 2006: 156). Ohranjanje oddaljenosti drugega od drugega je eden od konstitutivnih elementov vzdrževanja spolnega reda: »Razdalja med večino in manjšinami je bistvenega pomena za ohranitev sistema politične ekonomije

¹³ Za primer subverzije uradne komunikacije med podrejenim in nadrejenim v JLA s čezmerno identifikacijo gl. Petrović (2011).

heteroseksualnosti.« (Greif, 2012: 229)

Poudarek na prostorski dislokaciji in družbeni segregaciji zahteva širši premislek o družbenih implikacijah takšne odmaknjenosti, še posebej ob omenjenem primeru začasne družbeno-prostorske transgresije. Že prej omenjeni koncept totalne institucije je skoval Erving Goffman in ga definiral kot socialni sistem, v katerem so osebe izolirane od zunanjega sveta in nimajo interakcije s svojim širšim ali ožjim družbenim krogom. JLA je bila totalna institucija, postavljena na terenu »nasilne kartografije« (Shapiro v Hearn, 2003: xiv). Skratka, nahajala se je na področju vojaške geografije, po katerem so se raztresali prej omenjeni prostorsko-identifikacijski koncepti zemlje in dežele, korenin in pripadnosti, krvi in očetnjave. Takšen preplet lahko zasledimo tudi drugod, recimo v popularni kulturi tistega časa. Ideologija »Blut und Boden«, zemlje in krvi, je slikovito reprezentirana že v prvem slovenskem partizanskem celovečercu *Na svoji zemlji* (r. France Štiglic, 1948), v katerem skoraj ni internacionalnih proletarskih simbolov, temveč se ves čas poudarja skoraj izključno samo ozek nacionalni vidik v obliki nacionalne osvoboditve. Nekajsekundni prizor iz filma nam dramatično prikaže eno izmed vaščank (Stanetovo mater), ki, tik preden jo nacisti pošljejo na usmrtitev, strmeč predse, neomajno reče: »Sezula se bom, ker grem poslednjič po naši zemlji,« nato pa skupaj z nekaj sovaščani bosonoga odkoraka v objem zanesljive smrti.

Vojaški mitotvorni kozmos izoblikuje »vojaške identitete in spolne identitete znotraj vojske, [ki] so skonstruirane in izražene ne samo družbeno, temveč tudi prostorsko« (Woodward, 2003: 44). Prostori vojaške moškosti (vojašnice, vadišča in ne nazadnje tudi totalizacijski poligon JLA) so konstruirali in transformirali osebe – v telesnem, predvsem pa v simbolnem pomenu: civilisti so postali vojaki, iz vojakov nastanejo državljani v uniformi, fantje »zrastejo« v »prave moške«, še pred kratkim popolni neznanci se fraternizirajo v tovariše in, kot še danes lahko pričajo nekateri, dosmrtni prijatelje.

Sklep

Pri sestavljanju genealogije (re)produciranja dominantne socialistične moškosti sem obravnaval mnogotere, na prvi pogled mogoče celo nepovezane filamente, ki so bili nazadnje povezani v sveženj, imenovan JLA. Da JLA ni bila le klasičen marksističen monolit – že Althusser je denimo vojsko (vzporedno s policijo) obravnaval kot represivni *in hkrati* ideološki aparat države –, ki je ideološko ukalupljala vojake v točno določen tip moškosti, je dokazovalo tako tetoviranje kot tudi homoerotika. Obe praksi nakazujeta simbolen pobeg iz militarizirane konfinacije in upor proti njej, saj sta pripadnikom JLA pomenili produktiven način, s katerim so lahko dobesedno nase, na lastna telesa, vpisovali alternativne oblike moči in se hkrati izvili izpod socialistične objektivizacije telesa in telesne instrumentalizacije, obeh premis tako zelo spektakelsko vseprisotnih v vsakdanjiku tedanje zgodovinske

epohe, spomnimo samo na vojaške parade – značilna rutinska utelešenja biooblasti, performirana v javnem prostoru. Znotraj militantne institucije reda in oblasti s strogo določeno regulacijo telesnih praks in družbenih konvencij so včasih bolj, drugič manj oddali politično kontroverzno sporočilo: telo mi pripada in vzel sem si ga nazaj. Če beremo samoniklo vojaško kulturo na ta način, potem gre bržkone pri teh odprtih reappropriacijah za negacijo tedanjega režima moči natanko istem mestu (telesu kot enemu osrednjih konstitutivnih elementov graditve jugoslovanškega socializma) in v natanko isti prostorski konstelaciji (ekskluzivnih prostorih vojaške moškosti v JLA), kjer se je po navadi potrjeval in poustvarjal. Z mislimi Lefebvra (1974): še tako utopičen revolucionarni projekt mora na agendo skupaj z reappropriacijo telesa postaviti tudi reappropriacijo prostora.

Samonikla ambivalentnost do spolnega reda v oboroženih silah Jugoslavije, ki potihem izzove socialistično heteronormativnost, ta performativna špranja v heteronormativnosti, se kvečjemu ponovno pripeti z družbenimi pretresi poznih šestdesetih let in s poznejšimi subkulturami oziroma subpolitikami, medtem ko začne tranzicija v postsocialistične nacionalne države postopoma vnašati čedalje večji neokonservativizem in s tem tudi težnje po retradicionalizaciji družbenega prostora ter posledično moške vloge.¹⁴ Premišljevanje o konstrukciji socialističnih moškosti in vojaški kot zgolj eni od tedanjih oblik, je zato nemara le košček veliko večjega mozaika, ki ga bo treba šele sestaviti.

Literatura

- ABRAM, SANDI (2013): Na koži pisana Jugoslavija. Tetovaže iz Jugoslovenske narodne armije i naracije s poviješču oslikanog tijela. *Etnološka tribuna* 36(43): 65–80.
- BARRETT, FRANK (1996): The Organizational Construction of Hegemonic Masculinity: The Case of the US Navy. *Gender, Work and Organization* 3(3): 129–142.
- BERDAK, OLIVIA (2013): Who Owns Your Body: Conscientious Objectors in Croatia in the 1990s. *Polemos* 16(1): 37–59.
- BERNIK, VALERIJA (2001): *Vloga žensk v osvobodilnem gibanju na Slovenskem*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- BERNIK, VALERIJA (2002): Ženske v slovenski partizanski vojski (1941–1945). V *Seksizem v vojaški uniformi*, L. Jalušič in M. Pešec (ur.), 106–125. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- BHABHA, HOMI K. (1995): Are You a Man or a Mouse? V *Constructing Masculinity*, M. Berger, B. Wallis, S. Watson in C. M. Weems (ur.), 57–65. New York: Routledge.

¹⁴ Razpad Jugoslavije prinese govor o »krizi moškosti«, ki jo zaznamujejo projekti rehabilitacije t. i. »ranjene moškosti«, s katerimi se spopadajo nacionalne kulture, še posebej pri soočenju z novimi globalnimi modeli (hegemone) moškosti (Rosić, 2012: 61). Nekateri raziskovalci denimo umeščajo nastanek homofobnega nacionalizma v Srbiji že v čas pred razpadom Jugoslavije, in sicer v drugo polovico osemdesetih let (cf. Veličković, 2012).

- BUDEN, BORIS (2004): Jeton i ja u JNA. V *Leksikon Yu mitologije*, I. Adrić, V. Arsenijević in Đ. Matić (ur.), 172–176. Beograd: Rende.
- CONNELL, RAEWYN (2012): *Moškosti*. Ljubljana: Krtina.
- CONNELL, RAEWYN W. IN JAMES W. MESSERSCHMIDT (2005): Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender Society* 19(6): 829–859.
- DAVIS, JOHN (1977): *People of the Mediterranean: An Essay in Comparative Social Anthropology*. London: Routledge.
- GARB, MAJA (2002): Ženske na služenju vojaškega roka v JLA. V *Seksizem v vojaški uniformi*, L. Jalušič in M. Pešec (ur.), 127–136. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- GREIF, TATJANA (2007): *Arheologija in spol: podobe spolov v interpretaciji prazgodovinskih kultur v Sloveniji*. Ljubljana: Škuc.
- GREIF, TATJANA (2012): Nemočni alfa mužjaci. *Sarajevske sveske* 39–40: 221–229.
- HEARN, JEFF (2003): On Men, Women, Militarism, and the Military. V *Military Masculinities: Identity and the State*, P. Higate (ur.), xi–xv. Westport: Praeger.
- JALUŠIČ, VLASTA (1999): Women in Interwar Slovenia. V *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, S. P. Ramet (ur.), 51–66. University Park: Pennsylvania State University Press.
- JANCAR-WEBSTER, BARBARA (1999): Women in the Yugoslav National Liberation Movement. V *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, S. P. Ramet (ur.), 67–87. University Park: Pennsylvania State University Press.
- JEZERNIK, BOŽIDAR (1997): *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije.
- JONES, ADAM (2006): Straight as a Rule. Heteronormativity, Gendercide, and the Noncombatant Male. *Men and Masculinities* 8(4): 451–469.
- KOLAR, SLAVKO (2005): *Služenje vojaškega roka v Jugoslovanski ljudski armadi (Jugoslovanski armadi)*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- KLOBUČAR, MARIJA (2012): Prva svetovna vojna in slovenske ljudske vojaške pesmi. V *Vojne na Slovenskem: pričevanja, spomini, podobe*, M. Godina Golija (ur.), 27–46. Ljubljana: Založba ZRC.
- KOKALJ, NINA (2007): *Moški v potrošniški družbi*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- KOROŠEC, DAMJAN (2009): *Spolnost in kazensko pravo: od prazgodovine do t. i. moderne spolnega kazenskega prava*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
- KOTESKA, JASNA (2012): Tri funkcije balkanske muškosti. *Sarajevske sveske* 39–40: 115–130.
- KUMER, ZMAGA (1992): *Oj, ta vojaški boben: slovenske ljudske pesmi o vojaščini in vojskovanju*. Celovec: Drava.
- KUMER, ZMAGA (2006): *Delo in ljudska pesem na Slovenskem*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.

- KUZMANIĆ, TONČI (1999): *Bitja s pol strešice: slovenski rasizem, šovinizem in seksizem*. Ljubljana: Open Society Institute Slovenia.
- LEFEBVRE, HENRI (1974): *The Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishing.
- MILIČEVIĆ, ALEKSANDRA SASHA (2006): Joining the War: Masculinity, Nationalism and War Participation in the Balkans War of Secession, 1991–1995. *Nationalities Papers* 34 (3): 265–287.
- MOSTOV, JULIE (2000): Sexing the Nation/Desexing the Body. Politics of National Identity in the Former Yugoslavia. V *Gender Ironies of Nationalism. Sexing the Nation*, T. Mayer (ur.), 89–112. London, New York: Routledge.
- NAGEL, JOANE (2001): Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Making of Nations. *Ethnic and Racial Studies* 21(2): 242–269.
- OLUJIC, MARIA B. (1995): Women, Rape, and War: The Continued Trauma of Refugees and Displaced Persons in Croatia. *Anthropology of East Europe Review* 13(1): 62–67.
- PETROVČIČ, TANJA (2003): *Udeležba in promocija žensk v narodnoosvobodilnem gibanju v Sloveniji*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- PETROVIĆ, TANJA (2011): Studijski portreti vojakov JLA: O možnostih interpretacije. V *Politike reprezentacije v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij*, T. Petrović (ur.), 312–332. Ljubljana: Založba ZRC.
- RAMET, SABRINA P. (1999): In Tito's Time. V *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, S. P. Ramet (ur.), 89–105. University Park: Pennsylvania State University Press.
- RENER, TANJA IN MIRJANA ULE (1998): Back to the Future: Nationalism and Gender in Post-socialist Societies. V *Women, Ethnicity and Nationalism*, R. Wilford in R. Miller (ur.), 120–132. London, New York: Routledge.
- ROSIĆ, TATJANA (2012): Panika u redovima tj. Balkan, zemlja s one strane ogledala. *Sarajevske sveske* 39-40: 49–71.
- SADAR, NEVENKA (1991): *Moški in ženske v prostem času: socialne in psihološke dimenzije načinov preživljanja prostega časa*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- SCHNEIDER, JANE (1971): Of Vigilance and Virgins: Honor, Shame and Access to Resources in Mediterranean Societies. *Ethnology* 10(1): 1–24.
- SEIFERT, RUTH (1996): The Second Front: The Logic of Sexual Violence in Wars. *Women's Studies International Forum* 19(1): 35–43.
- SLAPŠAK, SVETLANA (2000): Yugoslav War: A Case of/for Gendered History. *Topos* 2 (1/2): 17–68.
- SLAPŠAK, SVETLANA (2008): The After-War War of Genders: Misogyny, Feminist Ghettoization, and the Discourse of Responsibility in Post-Yugoslav Societies. V *Violence and Gender in the Globalized World: the Intimate and the Extimate*, S. Bahun-Radunović in V. G. J. Rajan (ur.), 91–106. Aldershot: Ashgate.
- SOFOS, SPYROS A. (1996): Inter-ethnic Violence and Gendered Constructions of Ethnicity in Former Yugoslavia. *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture* (1): 73–92.
- STERGAR, ROK (2004): *Slovenci in vojska, 1867–1914: slovenski odnos do vojaških vprašanj*

- od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- VAN GENNEP, ARNOLD (1960): *The Rites of Passage*. Chicago: The University of Chicago Press.
- VELIČKOVIĆ, VUKŠA (2012): Homofobni nacionalizam i kriza maskulnosti u Srbiji. *Sarajevske sveske* 39-40: 255–260.
- WILFORD, RICK (1998): Women, Ethnicity and Nationalism. Surveying the Ground. V *Women, Ethnicity and Nationalism*, R. Wilford in R. Miller (ur.), 120–132. London, New York: Routledge.
- WOODWARD, RACHEL (2003): Locating Military Masculinities: Space, Place, and the Formation of Gender Identity and the British Army. V *Military Masculinities: Identity and the State*, P. Higate (ur.), 43–56. Westport: Praeger.
- YUVAL-DAVIS, NIRA (2009): *Spol in nacija*. Ljubljana: Sophia.
- ŽIŽEK, SLAVOJ (2006): *The Universal Exception*. London, New York: Continuum.

Obnavljanje moškosrediščnega nacionalizma skozi oglaševanje piva

Abstract

Revival of Androcentric Nationalism through Beer Advertising

The world is becoming increasingly interconnected in the economic field. In order to find new profitable niches, capitalism uses all the available discourses to attract consumers. Transnational corporations have to differentiate their products on a local level in order to reach the broadest public possible. The aim of this article is to explore, through the use of the method of discourse analysis, how this differentiation is apparent in the Slovenian advertising space, where two different approaches for branding beer are used. The advertising approaches employed by both of the analysed beer brands, Laško and Union, use Slovenian national myths and images of masculinity that consumers can identify with. The advertising of beer through masculinity contributes to the public sphere being gendered as masculine, especially when it comes to its most prestigious positions.

Keywords: hegemonic masculinity, nationalism, consumerism, advertising

Martin Gramc is a student of Sociology at the Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana. (gramatin@gmail.com)

Sabina Janičijević is a student of the Sociology of Culture at the Faculty of Arts, University of Ljubljana. (sabina.janicijevic@gmail.com)

Povzetek

Svet je danes v gospodarskem pogledu čedalje bolj in bolj povezan in ker kapitalizem potrebuje nove tržne niše za povečevanje dobička, za dosego tega cilja uporabi vse razpoložljive diskurze, da pritegne potrošnike. Zato morajo transnacionalna podjetja na lokalni ravni diferencirati lastne proizvode, da pridobijo čim širšo publiko. Namen pričujočega članka je skozi diskurzivno analizo proučiti, kako se to kaže v slovenskem oglaševalskem prostoru, z uporabo dveh različnih pristopov v oglaševanju znamk piva Laško in Union. Pri oglaševalskih pristopih obeh pivskih znamk so upoštevani slovenski nacionalni miti in prikazi moškosti, da bi pritegnili potrošnike, ki se na podlagi oglasa identificirajo v prikazu različnih moškosti ob podpori nacionalnih mitov. Oglaševanje piva skozi moškost in z obujanjem maskulinih nacionalnih mitov tudi ohranja spolno zaznamovanost javne sfere kot moškega prostora, predvsem tistih najbolj prestižnih mest.

Ključne besede: hegemonia moškost, nacionalizem, potrošništvo, oglaševanje

Martin Gramc, študent sociologije na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. (gramatin@gmail.com)

Sabina Janičijević, študentka sociologije kulture na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. (sabina.janicijevic@gmail.com)

Uvod

Hegemona moškost in moškosti kot samostojni koncept so relativno novi pojmi v družboslovnih znanostih, saj so prve konceptualizacije nastale konec osemdesetih let 20. stoletja. Prispevka feministične teorije ne moremo zanemariti, saj je razkrinkala moškosrediščnost konceptualizacije subjekta v zahodnem družboslovju in humanistiki: moška spolna zaznamovanost (in moškost) je bila nevidna, ker je bila norma. Sodobno proučevanje moškosti se danes ukvarja z vsemi spektri človeškega življenja moških, tako diskurzivnimi (npr. jezik) kot tudi nediskurzivnimi praksami (npr. športne aktivnosti). V pričujočem članku se bova ukvarjala predvsem z diskurzivno prakso oglaševanja piva skozi moškosti in nacionalizem. Moškosti imajo dolgo zgodovino prepletanja z nacionalizmom, natančneje rečeno z razvojem nacionalne javne sfere, ki je, kot poudarja Pateman (2016: 32–35), patriarhalna javna sfera, v kateri so ženske potisnjene v sfero zasebnega. Oglaševanje piva je, kot bova skušala dokazati na primeru oglaševanja pivskih znamk Laško in Union, spolno zaznamovana praksa, ki jo v globaliziranem svetu skušajo transnacionalne korporacije diferencirati na lokalni ravni skozi lastne proizvode, da bi privabile čim več potrošnikov. Naloga, ki sva si jo zadala, je ugotoviti, kako so v te namene uporabljeni nacionalni miti in moškosti, ki s pomočjo znanih kodov privabijo potrošnike, saj se ti lahko poistovetijo z oglaševanim, in kako ti isti oglasi ohranjajo in transformirajo določene mite ter kaj sporočajo o javni sferi.

Hegemona moškost

Raewyn Connell in James Messerschmidt (2005: 836–841) opredelita moškosti kot konfiguracije, ki so dosežene skozi družbeno delovanje in se zato razlikujejo glede na spolne relacije v določenih družbenih in časovnih umeščenostih. Prav tako moškost ni fiksna identiteta, vstavljena v telo, saj telo sodeluje pri oblikovanju moškosti. Pri tem je treba razumeti razmerje oseb, ki se identificirajo kot moški, do kolektivnih podob ali modelov moškosti.

Raewyn Connell, ki je definirala koncept hegemonne moškosti v osemdesetih letih 20. stoletja, je po tridesetih letih in številnih kritikah, ki jih je bila definicija deležna, koncept preoblikovala. Skupaj z Messerschmidtom (2005: 844–846) definira hegemono moškost kot kulturno normo in konfiguracijo diskurzivnih praks, ki »po eni strani omogočajo, da o nečem govorimo in na to delujemo, hkrati pa na to šele konstruirajo« (Stanković, 2006: 117), in nediskurzivnih praks, pri čemer ne obstaja ena sama oblika takšne moškosti, ampak historični blok raznolikih hibridnih vzorcev, ki so del strategije doseganja hegemonije v razmerju do podrejenih moškosti in modelov ženskosti; hegemonna moškost je utemeljena kot trenutni odgovor patriarhata na feministične zahteve in boj za enakopravnost (Connell, 2012). Hegemonna moškost ni vzorec dominacije, ampak hegemonije, kjer vod-

stva določena družbena skupina ne doseže s silo ali prisilo, ampak s strinjanjem podrejenih, torej temelji na družbenem konsenzu v določenem družbenem času, ki se opira na diskurzivno centralnost in institucionalizacijo; hkrati povzroča in se utemeljuje na marginalizaciji in delegitimaciji nehegemonih moškosti (Connell in Messerschmidt, 2005: 846). Ni nujno, da je hegemon moškost najpogostejši del vsakdana fantov ali moških, saj hegemonija deluje bolj na ravni proizvodnje primerov, simbolov moškosti; večina fantov ali moških nikoli ne doseže ideala hegemonie moškosti, hkrati je lahko hegemonija dosežena tudi z vključitvijo nehegemonih vzorcev moškosti v delovanje spolnega reda in ne nujno z njihovim aktivnim zatiranjem ali diskreditacijo (ibid.).

Christine Beasley (2008: 95–96) poudarja, da v konceptualizaciji hegemonie moškosti Raewyn Connell in James Messerschmidt še vedno strogo ločujeta diskurzivne od nediskurzivnih praks in zato globalno hegemono moškost vidita predvsem v ekonomskem smislu – prednost dajeta materialnemu. Na podlagi empirije (2005: 848–849) razdelita hegemono moškost na tri ravni, in sicer na:

- lokalno, ki vključuje osebne stike, družino, organizacije in neposredne skupnosti;
- regionalno, ki je simbolno skonstruirana na ravni nacionalne države in reprezentirana skozi vzajemno delovanje specifičnih lokalnih maskulinih praks, ki imajo regionalni pomen (spreminja se skozi čas in družbe), oblikuje družbeno širok smisel realnosti moškosti in tako operira v kulturni domeni kot material; lokalna hegemon moškost daje kulturni okvir, ki je lahko materializiran v dnevni praksi in interakcijah;
- globalno, ki je skonstruirana v transnacionalnih arenah, kot sta svetovna politika in transnacionalno trgovanje. Christine Beasley (2008: 93–94) kritizira Raewyn Connell in Jamesa Messerschmidta, ker globalno hegemono moškost utemeljujeta na globalizaciji, ki jo obravnavata kot enosmerni proces, kot tudi pojmovanje globalne hegemonie moškosti, ki ne vključuje spolne zaznamovanosti globalizacije kot take in izključuje vlogo žensk v globalizaciji. Ta je opredeljena, kot da gre za primarno uniformni in ekonomski *top-down* fenomen. Christine Beasley (2005: 98) še dodaja, da avtorja v pojmovanju globalne hegemonie moškosti izgubita vlogo in vpliv lokalnih kultur v formiranju globalnega pojmovanja spola.

Connell in Messerschmidt (2005: 850–853) pojasnjujeta, da so hegemonie moškosti v precejšnji meri skonstruirane v interakciji z ženskimi spolnimi praksami in tako proizvajajo konvergenco med moškimi/moškostmi, vendar med dominantnimi skupinami moških obstaja tokokrog utelešenja, ki vključuje institucije, skozi katere se utemeljujejo njihovi privilegiji. Spolne relacije so tako vedno arene napetosti in hegemon moškost je hegemon do te mere, da zagotavlja razrešitev teh napetosti tako, da jih stabilizira s patriarhalno močjo, ki jo prestrukturira v nove oblike. Beasley (2008: 93) zavrača utemeljevanje hegemonie moškosti v političnem

pogledu kot politične funkcije, temelječe na solidarnosti med različnimi družbeno dominantnimi moškostmi, ki imajo natančno določene značilnosti, torej dejanske skupine. Po njenem mnenju (2008: 94–95) je treba hegemono moškost obravnavati kot politični ideal za mobiliziranje legitimnosti in solidarnosti med moškimi, saj je takšno pojmovanje bolj vključujoče tudi za moške, ki nimajo dejanske družbene moči. Hegemona moškost je spekter več različnih moškosti, osredotočenih okoli politične mobilizacije in ne dominacije, vključuje suprahegemone in subhegemone moškosti, kar omogoča o njej razmišljati v vertikalni in horizontalni smeri, kot tudi konceptualizacijo hegemone moškosti kot *top-down* procesa, to omogoča analizo medsebojno tekmujočih in spreminjajočih se spolnih identitet na globalni in lokalni ravni; omogoča osvetliti načine pogajanja različnih hegemonih moškosti in tudi načine upora proti njim, pojasnjuje Christine Beasley (2008: 97–98). Obenem poudarjava, da pri hegemoni moškosti ni prisotno le tekmovanje z marginaliziranimi in podrejenimi moškostmi, ampak tudi sodelovanje in podpora v razmerju do žensk in ženskosti oziroma oseb, ki se ne identificirajo kot moški. Sodelovanje in podpora med moškostmi se kaže v homosocialnosti.

Obstaja torej več med seboj tekmujočih hegemonih moškosti, ki delujejo na različne načine, da bi dosegle politično legitimnost moške hegemonije. Politična legitimnost je v preteklosti temeljila na ekonomski podstati, vendar pride v 70. letih 20. stoletja v tem sektorju do tektonskih sprememb. Fordistični produkcijski način se je izpel (Mattick, 2011; Cohen, 2011; Harvey, 2012) in z njim tudi zagotavljanje legitimnosti tradicionalne hegemone moškosti, ki je opredeljevala moškega kot delavca in primarnega hranilca družine (Fernandez-Kelly, 2005: 70). Obenem so po drugi svetovni vojni na trg delovne sile čedalje bolj vstopale ženske, ki pa niso bile prepoznane kot delavke oziroma njihova identiteta ni bila ekvivalentno priznana kot delavska, kot je bila moškimi. Z razpadom fordističnega produkcijskega načina pride do spodkopavanja utemeljevanja in legitimnosti tradicionalne hegemone moškosti, ki v vse manj gotovih ekonomskih razmerah (za večino prebivalstva in predvsem za moške), ki so bile njen temelj, išče nove vire legitimiranja in utemeljevanja. Treba je poiskati nov vir ohranjanja hegemonnega položaja moškosti. Politična sfera je, kot poudarjata Starck in Sauer (2014: 4), obeležena kot moška, a ni pripoznana kot taka. Kje torej lažje utrditi in zagotoviti *status quo* hegemoni moškosti kot v politični sferi? Nacionalizem pa je, kot bova pokazala v nadaljevanju, inherentno povezan z moškostjo, in zato zelo priročna ideologija utrjevanja regionalne hegemone moškosti, kar počne s pomočjo obujanja nacionalnih mitov in idealiziranjem preteklosti. Ker so oglasili ekonomsko-politični in družbeni artefakti, lahko v njih razberemo trenutne ideologije, ki se na primeru oglaševanja piva berejo skozi prakso pitja piva, ki simbolizira ukrotitev narave, premagovanje ovir. Zadnje simbolizira družbeno mobilnost in moško zblíževanje – homosocialnost (State, 1991: 116–118). Pitje piva tako ponazarja premagovanje ovir, ki moškimi v trenutnih razmerah dajejo občutek hegemone moškosti na simbolni ravni, če ne že na ekonomski, saj s tem ohranjajo svoj patriarhalni privilegij in

hegemono moškost. Na nacionalni ravni oglaševanje, ki je tudi ekonomsko-politično zaznamovano, kot del javne sfere daje prostor za ohranjanje in utrjevanje regionalne hegemonie moškosti. Pri pivskih znamkah Laško in Union se zastavlja vprašanje, kako oglaševalske prakse transnacionalnih korporacij izkoriščajo simbolno skonstruiranost moškosti in njene regionalne oziroma nacionalne prakse, da bi privabile potrošnike, in kako s tem soustvarjajo regionalno hegemono moškost.

Nacionalizem in moškost

Kot pravi Mosse (2005: 21), je nacionalizem skoraj zagotovo najmočnejša ideologija, ki je zaznamovala moderno dobo. Nacionalizem ima tako ideološke kot politične posledice, saj hkrati brani in promovira interese naroda (Kellas, 2002: 5). Smith (2005: 19) je nacionalizem opredelil kot »ideološko gibanje za doseganje in ohranjanje samostojnosti, enotnosti in identitete prebivalcev, ki po mnenju njenih članov tvorijo dejanski ali potencialni narod«. Čeprav se pri pojmu nacionalizma teoretiki srečujejo s številnimi različnimi definicijami, naj bi vsaj teoretično nacionalne in etnične »zamišljene skupnosti« premagovale razlike, tudi spolne. A ravno te pogosto niso odpravljene, saj so v nacionalističnih diskurzih ženske neredko izključene iz javne sfere, njihov položaj pa je omejen na raven objekta (Yuval-Davis, 2009: 75). Kot je ugotovil Bourdieu (2010: 11), se je spol skozi zgodovino izkazal za eno najvztrajnejših in najpomembnejših strukturirajočih struktur in se zato sprejema kot nekaj naravnega. Ravno zato tudi ni presenetljivo, da so številni evropski avtorji v 19. stoletju populacijo v diskretne, homogene nacionalne skupnosti razdelili kar na podlagi domnevne spolne karakteristike – ženskost so tako povezali s kulturnim konceptom nacionalnosti, medtem ko sta moškosti pripadla državnost in politični nacionalizem (Maxwell, 2005: 266). Ženskost je splošno gledano simbolizirala lingvistično/kulturno nacionalnost, ne pa politične (ibid.: 281). Podobno ugotavlja tudi Čakardić (2005: 845), ki pravi, da je država povsem urejena po bioloških predsodkih in zato ustvarja spole, simulira moško-ženski svet in krepi moško-ženske vloge. Ženski svet je svet družine, moški je svet javnosti. Država je zgolj navidezna zastopnica vseh državljanek in državljanov, saj stoji na lažnih temeljih, ki ženskam dajejo občutek, da jim je zagotovljeno mesto državljana. Carole Pateman (2016: 32) namreč ugotavlja, da državljanske svoboščine niso univerzalne, temveč so posledica patriarhalne pravice in atribut moškosti. Iz družbene pogodbe je bila že v osnovi izključena zasebna sfera, torej sfera, povezana z žensko, ki ni politično pomembna, saj je ves politični interes usmerjen v javno sfero. Družbeni dogovor patriarhatu ne nasprotuje, ampak se z njim šele zares vzpostavi, saj je dogovor hkrati tudi spolni pakt, tako v patriarhalnem pomenu (utrjevanje politične pravice moških do žensk) kot v spolnem pomenu (omogoča dostop moških do ženskih teles). Prav tako ni zanemarljivo dejstvo, da so družbeno pogodbo sestavili moški, ki so spolno razliko postavili za politično razliko in jo ute-

meljili z biologijo (Pateman, 2016: 35). Spolna pogodba je tako po Carole Pateman (2016: 32–35) pogodba, ki utrjuje moško oblast nad ženskami in njihovimi telesi, jih zadržuje v sferi zasebnega in jih tako konstituira kot drugorazredne državljanke.

Kot poudarja Mosse (2005), moški in ženski nacionalni stereotipi izhajajo z začetka 19. stoletja, ko si jih je prilastil nacionalizem. Moškost je sama po sebi normativ že vse od antike. V začetku 19. stoletja se ta preoblikuje, in sicer tako, da označuje resnost in globino, medtem ko se ženskosti pripisujeta plitkost in lahkomiselnost. Za strukturo družbe in nacije sta bili namreč izjemno pomembni nespremenljivi spolni vlogi (Mosse, 2005: 30–31). Medtem ko je bila moškost prikazana kot »temelj nacije in družbe, so žensko, ki so jo pogosto obtoževali zaradi plitkosti in lahkomiselnosti, hkrati opevali kot varuhinjo morale in varuhinjo javnega in zasebnega reda« (Mosse, 2005: 31). Nacionalni spolni stereotip, ki je olajšal vsiljevanje družbenih norm, se je kot izjemno priročen izkazal tudi po mnenju Maxwella¹ (2006: 268). Stereotipna nacionalna ženska – gre za vzorčni primer – je morala biti krepostna, čedna, vzdržna, stereotipni moški pa herojski, asertiven in samopožrtvovalen. Hkrati so stereotipi o moških označevali mejo med nacionalnimi moškimi – njihova seksualnost, ki je bila temelj definicije moškosti, je bila definirana v kontekstu poguma, potentnosti in dominacije nad ženskami – in tujimi moškimi (Maxwell, 2005: 282–283).

Nacionalne države za proizvodnjanje kulturnih pomenov vključujejo imaginarije skupnosti, skupne nacionalne identitete in pripadnosti; to počnejo s pomočjo naracij, medijskih podob in ritualov, pravi Tarja Väyrynen (2013: 139). Zamišljanje nacionalnih držav vključuje prilaščanje teles kot objektov, v katere sta vpisani želja po nacionalni enotnosti in nacionalna identiteta. Prilaščanje moškega telesa je pogosto pospremljeno s hegemonimi oblikami moškosti, ki so konstruirane za nacionalno identiteto (ibid.: 147). Kot bomo v videli v nadaljevanju, je prepletenost (regionalne) hegemonie moškosti in nacionalističnega diskurza zelo priročna praksa, ki jo v oglaševanju s pridom izkoriščajo transnacionalne korporacije.

Moškosti v oglaševanju

Skoraj vse potrošne dobrine so oznamovane, utrjene in vzdrževane skozi prakso normativnega spolnega binarizma v prepletajočih se sistemih kulturnih institucij marketinške potrošnje in segmentacije, trdita Schroeder in Zwick (2004: 21). Oglasi so namreč estetski in sociopolitični artefakti in oglaševanje del sistema vizualne reprezentacije, ki ustvarja pomen znotraj kulturnih krogotokov ter reflektira in ustvarja družbene norme. Oglaševanje kot reprezentacija vpliva na kulturno in individualno pojmovanje identitete in mora biti razumljeno kot rezul-

¹ Maxwell analizira konstrukcijo moškosti in ženskosti v nacionalističnem diskurzu v Avstro-Ogrski monarhiji v devetnajstem stoletju.

tat spreminjajočih se družbenih in kulturnih praks (ibid.: 24). Schroeder in Zwick ne opredelita oglasov tudi kot ekonomske artefakte, kar zagotovo so, saj je njihov glavni cilj prodaja izdelka.

Oglaševalski diskurz kljub transgresivnim branjem kulturnega sporočila še vedno utrjuje tradicionalne spolne vloge (Gee, 2014: 919; Kervin, 1990: 68; Schroeder in Zwick, 2004: 21) in jih omejuje na spolni binarizem v potrošništvu. Oglasi vsebujejo pojmovanje moškosti, ki je povezano z življenjskim slogom; podobe potrjujejo moškost z umeščanjem moških v (stereotipno) moške situacije (npr. igranje nogometa, zbiranje in pitje v pivnici), pri čemer se pojavlja subtilno opozorilo, da je moškost začasna, šibka in da za lastno potrjevanje nenehno potrebuje potrošniške prakse (Schroeder in Zwick, 2004: 21). Kervin (1990: 68–69) dodaja, da nestereotipnega kodiranja oglaševanja ne smemo razumeti kot nadomestek tradicionalnih vlog, ampak kot nenehno potrebo oglaševanja po novih sredstvih, ki bodo pritegnila potrošnikovo pozornost; takšno kodiranje preprečuje kakršne koli spremembe spolne ideologije, saj je vse skupaj namenjeno prodaji proizvoda, pri čemer so potrošniki definirani na podlagi izdelkov, ki jih kupujejo in uporabljajo.

Kako lahko potemtakem soobstajata konvencionalna in nekonvencionalna upodobitev spolov? V oglaševanju sta osnovni cilj prodaja izdelka in monetariziranje ciljne skupine, ki so v tem primeru osebe, ki se identificirajo kot moški. Oglaševalski diskurz tako uporabi že znane podobe moškosti, da bi ciljnemu občinstvu približal oglaševani izdelek, poudarja State (1991: 115). Nekonvencionalne podobe pa so namenjene zbujanju pozornosti, ki oglaševalcem omogoča privabljanje novih potrošnikov in maksimizacijo dobička. Na eni strani se utrjuje spolni binarizem, na drugi pa ga razbijajo nove, na prvi pogled morda nevidne nekonvencionalne podobe spolov, saj prodaja in oglaševanje izdelka zahtevata inovacijo, da se potrošniki/ce ne naveličajo izdelka, hkrati pa samo potrošniško telo ne bere in razpozna oglasov enoznačno, ampak polisemično. Spolni binarizem je z novimi nekonvencionalnimi podobami spolov, tj. moškosti, le razširjen, ni pa tudi presežen, saj se prilagaja obstoječim družbenim razmeram, iz katerih oglaševalci črpajo gradivo za oglaševanje svojega izdelka.

Susan Alexander (2003: 536–540) pojasnjuje, da je podoba maskuliniteti ustvarjena z namenom prodaje določenega izdelka in da tako oblikuje način, kako moški vidijo sebe in druge; eno od področij, na katerih je ta sprememba neizpodbitna, so spolne vloge in spolne identitete. Ko moški konzumirajo popularno kulturo in oglase, konzumirajo tudi maskuline spolne ideale, povezane s specifičnimi izdelki; empirični podatki kažejo, da ideali moškosti vplivajo na moško in fantovsko razumevanje identitete in vedenja. Susan Alexander (ibid.) opredeli moškost kot znamko (ang. *brand*); gre za koncept, zakoreninjen v potrošniškem kapitalizmu, ki omogoča, da se dobiček ustvarja skozi generiranje negotovosti v zvezi s telesno podobo, kar rezultira v potrošniških odločitvah za nakup oglaševanih izdelkov, ki naj bi odstranili vire te negotovosti. Avtorica mnogoterost moških spolnih reprezentacij v sodobni popularni kulturi označi za sredstvo kapitalistične hegemonije,

ki se kaže v proizvodjanju moškosti kot znamke; multinacionalna podjetja računajo na večjo prodajo in dobiček, v ozadju pa ni nikakršnega poglobljenega razumevanja, kaj naj bi moškost dejansko pomenila (ibid.). Moški so zaradi velikega družbenega pritiska kulturnega ideala moškosti še posebej dojemljivi za nakupovanje izdelkov, ki jih izberejo v svoji potrebi po utrjevanju prave moškosti, sploh če čutijo, da ne bodo kos predpisanim družbenim standardom, dodaja Denise Kervin (1990: 69). Martha Wörsching (2007: 200–217) pravi, da je v samem jedru komercialne logike poudarjanje identitete, saj je spolna identiteta temelj človeške identitete na splošno. Ker se je v zadnjih desetletjih trg delovne sile² spremenil (vključevanje več žensk na trg dela, naraščanje moške brezposelnosti, prekarizacija dela ipd.) in pritisk na državo blaginje povečal, se mora tradicionalni spolni red pod pritiskom modernizacije redefinirati, na novo legitimirati in racionalizirati. V takšnih razmerah so se moški prisiljeni potrditi zunaj sfere tradicionalnega poklicnega dela, ki je sicer eden od temeljev spolne identitete. Susan Alexander (2003: 551–552) pojasnjuje, da moškost danes ni več definirana s tem, kar moški proizvede v sferi produkcije, ampak s tem, kar moški troši: zmožnost slediti kateremu koli od mnogoterih slogov omogoča oblikovanje mnogoterih moškosti; potrošnja v postmoderini družbi postaja središčna tudi za izvajanje moškosti. Harrison (2008: 56) poudarja, da doživlja koncept moškosti pomembne družbene spremembe, ker veliko moških ponovno ocenjuje lastni videz, repozicionirajo sami sebe, saj kot potrošniki mode in stilskih izdelkov v končni posledici rekonstruirajo idejo, kaj pomeni biti moški; oglaševanje je eno primarnih orodij kapitalizma za nadzor, usmerjanje in oblikovanje potrošnika, pri čemer oglaševanje ni le pasivno sprejeto, ampak je lahko tudi zavrjeno.

Osgerby (2003: 60–76) opaža, da je potrošniška praksa kot kulturna praksa v globalnem pogledu še vedno feminizirana, vendar so moške identitete z apetiti potrošniške industrije postale sprejemljive in izražene. Moški so bili sicer od samega začetka potrošniške kulture potrošniki, vendar je bilo blago, ki so ga kupovali za osebno uporabo, obravnavano kot strošek (*expenditure*). Dvajseto stoletje je na področju potrošnje prineslo velike spremembe, saj je prostočasno orientirani potrošniški etos postal dobro zasidran v življenjskih slogih. Spremembe v sferi potrošnje so prinesle tudi artikulacijo moškosti, ki ni bila več vezana na osebno, ampak na hedonistično potrošnjo (ibid.). Moške identitete, orientirane okoli potrošništva, so spremenile in izzvale uveljavljene kode moškosti, vendar moški potrošnik ni radikalni, transgresivni fenomen, temveč transformativni, kaže pa na nastanek nove srednjerazredne frakcije, ki časti hedonizem in slog, ki sta bila ustvarjena na zahtevo modernega kapitalizma v smislu neskončne regeneracije potrošniškega trga (ibid.: 83). Sarah Gee (2014: 927) to poimenuje fleksibilna moškost, ki je oblika identitete, ki se prilagaja in obsega različen spekter domi-

² Avtorica analizira oglaševanje moških in izdelkov za moške v Nemčiji, vendar je analiza zaradi zgodovinske, kulturne in geografske povezanosti relevantna tudi za Slovenijo.

nantnih moških stereotipov in bolj alternativnih oblik moškosti, da bi se tako pogajala o spremembi sodobnih spolnih razmerij v kontekstu globalizacije in medijsko gnane potrošniške kulture poznega kapitalizma. Alternativne moškosti so vključene v prevladujoče ideale moškosti, ker v postmodernem kapitalizmu spodbujajo nenehno segmentacijo trga, zagotavljajo dobiček in povzročajo neskončno fluidnost potrošnje, ki je bistvenega pomena za poganjanje kapitalistične potrošniške identitete, saj je identiteta čedalje bolj povezana s potrošniškimi praksami. Hkrati komodifikacija moške identitete podpira prespraševanje te identitete, širi njene meje in ustvarja fleksibilno moškost (ibid.: 928–932). Fleksibilna moškost je orodje hegemonne moškosti, saj skozi spekter različnih moškosti in proces kolažiranja v sferi potrošnje poznega kapitalizma zagotavlja nove oblike političnega legitimiranja hegemonne moškosti.

Študija primera

Obravnavala bova tri oglase, in sicer dva za pivo znamke Union in enega oziroma en večdelni oglas za Laško. V prvem analiziranem oglasu za Union se kralj Matjaž po dolgih letih spanja prebudi pod Peco, zapusti svoje domovanje in se odpravi pogledat, kako se godi njegovim zanamcem. Na poti po slovenskem podeželju na cesti zaustavi avtomobil, ki ga skoraj zbijje. Trije prijatelji ga vzamejo v avtomobil in ga na poti do pivnice seznanijo z mobilnimi telefoni in selfiji. Ko prispejo v pivnico, kralj Matjaž gostom plača pivo.

Zgodba drugega Unionovega oglasa je precej podobna, v njem pa nastopa Povodni mož. Ta se dvigne iz Ljublanice, nakar se sprehodi do pivnice v Ljubljani. Na poti do tja od njegove lepote omedlevajo ženske, pa tudi kakšen moški. Na koncu se v gostilni nonšalantno podrsa po klopi ob točilnem pultu do natakariče Urške, ki jo je očitno že očaral. Urška ga vpraša, ali je prišel na ples. Sledi vmesni prizor, ki prikaže nevihtno noč, v kateri Urška in Povodni mož plešeta. Kamera se nato vrne v pivnico in Povodni mož odgovori, da je prišel na pijačo.

Oglas za Laško se ves čas odvija v gledališkem zaodru, osrednja junaka pa sta sin in oče, Sebastijan in Boris Cavazza, ki skozi besedni dvoboj, ki ga generirajo potrošniki oglasa s pošiljanjem rim, tekmujeta za zmago. Gre torej za klasično moško petelinjenje, v katerem nazadnje zmaga sin, pri čemer oče dvomi o rezultatu glasovanja.

Oba Unionova oglasa lahko beremo kot oglaševanje moškosti s prizivanjem moških arhetipov iz nacionalističnih bajk in kanonske literature avtorjev 19. stoletja, torej stoletja prebujanja evropskih narodov, s čimer se sklada uporaba Prešernove poezije. Arhetipi, ki so jih avtorji uporabili v oglasu, igrajo na karto nacionalizma, ko uporabljajo slovenske junake, ki jih brez dodatnih pojasnil lahko že na prvi pogled prepoznajo zgolj »pravi« Slovinci (torej tisti, ki si delijo skupno kulturno ozadje in poznajo mite o prednikih). Pitje piva kot prispodobe za pre-

magovanje ovir v Unionovih oglasih, vključeno v oglase, ponazarja simbolni primat moškosti in hkrati družbeno mobilnost in težnjo po ohranjanju družbenega *statusa quo*. Prav tako oglasa sporočata, kaj naj bi bila prava moškost, torej moški kot aktivni posameznik, ki se ob pravem času postavi zase in za svoje bližnje, da bi jih zaščitil v času negotovosti ali nesreče.

Pri oglasu za Laško se reprezentacija moškosti riše skozi tipični moški dvoboj med sinom in očetom. Dvoboj je v oglasu prikazan kot boksarski dvoboj v ringu, ki pa je bolj sofisticiran, saj se namesto z udarci drug proti drugemu borita z besedami. Oče in sin sta znana na nacionalni ravni, kar omogoča širok doseg oglaševanja piva potrošnikom. Vsem trem oglasom sta skupni redefinicija in legitimacija hegemonne moškosti, le da je dialektika med staro in novo hegemono moškostjo pri Laškem umeščena znotraj istega oglasa, pri Unionu pa razdeljena na dva oglasa. Kralj Matjaž in Boris Cavazza s svojo bradatostjo, starostjo in bahaštvom uprizarjata staro hegemonijo, bolj tradicionalno moškost, iz katere Povodni mož in Sebastijan Cavazza, oba (zgodovinsko) mlajša, črpata svoj simbolni kapital, ki je temelj novi hegemoni moškosti. Kot sva že omenila, je v sodobnosti sfera produkcije izgubila središčno vlogo v definiranju moške identitete in je stabilnost identifikacije omajana, utemeljevanje novih hegemonih moškosti pa se premešča v sfero potrošnje, kjer išče vedno nove tržne niše, da poganja kapitalistični sistem proizvodnje in vzpostavlja alternativne moškosti, ki fleksibilizirajo pojmovanje hegemonih moškosti. Dva različna oglaševalska pristopa skozi uprizarjanje dveh različnih hegemonih moškosti omogočata ugajanje segmentiranemu trgu, pri čemer druga drugo podpirata in legitimirata tako na diskurzivni ravni kot tudi pri razdelitvi potrošnikov.

Matjaževa in Borisova hegemonna moškost je subhegemonna, ker je stvar preteklosti. Svoje hegemonne pozicije zaradi strukturnih in družbenih sprememb namreč ne moreta več uveljavljati, kot sta jo lahko nekoč. Boris kot stari patriarh s svojimi igralskimi dosežki iz preteklosti kljub asertivni vlogi v oglasu ne more prevzeti hegemonnega položaja, ker so se načini utemeljevanja in potrjevanja hegemonne moškosti spremenili v prid Sebastijana. S predajanjem simbolnega kapitala novi suprahegemoni moškosti (Sebastijanu in Povodnemu možu), ki se utemeljuje na lepoti, skrbi za telesni videz in modi (Sebastijan zastoka, ko ugotovi, da si je med prepirom umazal majico), subhegemonna moškost zagotavlja solidarnost in legitimizacijo moške moči nad ženskami. To se kaže v izključenosti žensk iz samega diskurza oglaševanja dveh proizvajalcev piva, ki sta v večinski lasti transnacionalne korporacije Heineken³ in ki za prodajo uporabljata različne nacionalne simbole in segmente nacionalnega diskurza. V želji po dobičku transnacionalna korporacija svoje oglaševanje lokalizira, pri čemer za konstrukcijo moškosti uporablja različne

³ Leta 2004 je pivovarna Laško postala večinska lastnica Pivovarne Union (MMCRTV, 2004), leta 2015 pa je nizozemska transnacionalna pivovarna Heineken postala večinska lastnica pivovarne Laško (SIOL, 2015). S tem ima Heineken v večinski lasti obe večji pivovarni na Slovenskem.

nacionalne mite in simbole, da bi s pomočjo razpršitve oglaševalskega pristopa pridobila čim širši krog potrošnikov, državljanov. Tako Jackson (2014: 901–902) opozarja na pogosto prakso transnacionalnih korporacij, ki koncept naroda in njegove simbole unovčijo kot vir kolektivne diferenciacije in identifikacije, s čimer se na lokalni ravni približajo potrošniku, ki ga skozi oglase nagovarjajo tudi kot državljana. Tako pridobivajo čedalje večji pomen tudi pri oblikovanju lokalnega nacionalizma. In kje je v tej zgodbi prostor za pivo? Moškost in nacionalna identiteta sta poblagovljeni, zato je to lokalizacijo najlaže učinkovito doseči s pomočjo piva, ki tudi skozi poudarjanje svoje naravnosti – povezava oglasov za pivo in narave ni nova, saj pivo pogosto nastopa kot ustekleničena narava in simbolizira ponovno povezavo z njo (State, 1991: 116) – omogoča artikulacijo celega spektra družbenih institucij, razmerij in blag – ter hkrati utrjuje svoj privilegirani položaj in skozi simbolno rabo performira in potrjuje moškost. Potrjuje dominantno obliko moškosti, in sicer tako, da jo skozi nostalgično lečo visokokonkurenčnega trga vključuje v oblikovanje nacionalističnih diskurzov, pogosto z vpeljevanjem marginaliziranih tarč, pojasnjuje Jackson (2014: 902–904), ki sicer govori o dominantni moškosti, vendar pa sama raje upošteva hegemono moškost, saj se oglaševanje legitimira z uspešno interpelacijo potrošnikov državljanov, ne pa prisilo.

Ko kralj Matjaž in Povodni mož v pivnici naročita pivo, reprezentirata hegemono moškost, s svojo zgodovinsko prtljago pa obudita in utrdita nacionalistični diskurz prebujanja slovenskega naroda. Ponovno obujanje njunih likov lahko v trenutnem družbenopolitičnem kontekstu beremo kot vrnitev junakov, ki morata svoj narod opomniti, da je zašel s poti. Po Andersonu (1998: 35) je ena od značilnosti nacionalizma pojmovanje naroda kot enotnega organizma, ki se linearno premika skozi prazen časovni trajektorij, da bi dosegel določen cilj – emancipacijo. Prebujanje kralja Matjaža in Povodnega moža ter njuno potovanje lahko tako razumemo kot (ponovno) prebujanje slovenskega naroda, ki se poenoti skozi potrošnjo piva.

Oče in sin Cavazza na drugi strani z igralsko prepoznavnostjo na nacionalni ravni in simbolnim kapitalom, ki ga imata kot seksimbola svoje generacije, uprizarjata sodobnejšo obliko hegemonih moškosti. Tudi ta se utrjuje skozi oglaševanje piva.

Obenem se z obujanjem nacionalnih mitov in izbiro maskulinega nacionalističnega diskurza obuja in utrjuje izključevanje žensk iz javne sfere in njihov status drugorazrednih državljanek, ki so še vedno ujete v okvire spolne pogodbe, izrinjene iz javne sfere in priklenjene na zasebno. V analiziranih oglasih so namreč ženske postavljene v ozadje, njihove vloge so pasivne, so vloge spremljevalk, če pa se že postavijo v ospredje (kadra) – to stori Urška –, potem jih povsem prevzame moški subjekt, ki svojo hegemono moškost ohranja prek heteronormativnosti.

Sklep

Transnacionalne korporacije, kot je Heineken, z izkoriščanjem nacionalističnega diskurza, ki soustvarja regionalno hegemono moškost, iščejo nove načine za pritegnitev potrošnikov, ki naj prav skozi proces potrošnje oblikujejo svojo (moško) identiteto. Oglaševanje pivskih znamk Laškega in Uniona kot nacionalnih potrošniških znamk lahko beremo na več načinov, saj ta proces ni enoznačen, sporočilo je namreč pri različnih družbenih skupinah različno sprejeto in interpretirano. A jasno je, da v času splošne negotovosti obujanje slovenskih mitičnih in literarnih junakov, ki jih nacionalna publika dobro pozna, služi kot poziv k vrnitvi starih, tradicionalnih (moških) vrednot, kot so trdnost, varnost, avtoriteta in prijateljstvo.

Analizirani oglasi s pomočjo nacionalističnega diskurza hegemonne moškosti s poudarjanjem moške homosocialnosti (bratenja/kameradstva) hkrati nakazujejo izključenost žensk iz javnega življenja, tako na reprezentativni kot tudi na simbolni ravni. Že res, da so ženske danes vedno bolj prisotne v javni sferi (tudi v oglaševanju), vendar najbolj prestižna in simbolno nabita mesta ostajajo moško zaznamovana.

Literatura

- ALEXANDER, SUSAN M. (2003): Stylish Hard Bodies: Branded Masculinity in Men's Health Magazine. *Sociological Perspectives* 46(4): 535–554.
- ANDERSON, BENEDICT (1998): *Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- BEASLEY, CHRISTINE (2008): Rethinking Hegemonic Masculinity in a Globalizing World. *Men and Masculinities* 11(1): 86–103.
- BOURDIEU, PIERRE (2010): *Moška dominacija*. Ljubljana: Založba Sophia.
- CONNELL, RAEWYN (2012): *Moškosti*. Ljubljana: Založba Krtina.
- CONNELL, RAEWYN W. IN JAMES W. MESSERSCHMIDT (2005): Hegemonic Masculinity: Rethinking Concept. *Gender and Society* 19(6): 829–859.
- ČAKARDIĆ, ANKICA (2005): Država kao bratska zajednica, Težnja zajednici bez zajednice. *Filozofska istraživanja* 25(4): 841–848.
- FERNANDEZ-KELLY, PATRICIA (2005): Reforming Gender: The Effects of Economic Change on Masculinity and Femininity in Mexico and the U. S. *Women's Studies Review* (jesen): 69–101.
- GEE, SARAH (2014): Bending the Codes of Masculinity: David Beckham and the Flexible Masculinity in the New Millennium. *Sport in Society* 17(7): 917–936.
- JACKSON, STEVEN (2014): Globalization, Corporate Nationalism and Masculinity in Canada: Sport, Molson Beer Advertising and Consumer Citizenship. *Sport in Society* 17(7): 901–916.
- KELLAS, JAMES G. (2002): *The Politics of Nationalism and Ethnicity*. New York: St. Martin's

- Press.
- KERVIN, DENISE (1990): Advertising Masculinity: The Representation of Males in Esquire Advertisements. *Journal of Communication Inquiry* 14(1): 51–70.
- MAXWELL, ALEXANDER (2005): Nationalizing Sexuality: Sexual Stereotypes in the Habsburg Empire. *Journal of the History of Sexuality* 14(3): 266–290.
- MMCRTV (2004): *Laško večinski lastnik Uniona*. Dostopno na: <http://www.rtv slo.si/gospodarstvo/lasko-vecinski-lastnik-uniona/26659> (10. oktober 2016).
- MOSSE, GEORGE L. (2005): *Nacionalizem in seksualnost*. Ljubljana: cf*.
- OSGERBY, BILL (2003): A Pedigree of the Consuming Male: Masculinity, Consumption and the American 'Leisure Class'. *The Sociological Review* 51(S1): 57–85.
- PATEMAN, CAROLE (2016): *Spolna pogodba*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- SCHROEDER, E. JONATHAN IN DETLEV ZWICK (2004): Mirros of Masculinity: Representation and Identity in Advertising Images. *Consumption Markets & Culture* 7(11): 21–52.
- SIOL.NET (2015): *Nizozemski pivovar Heineken je novi lastnik Pivovarne Laško*. Dostopno na: <http://siol.net/novice/gospodarstvo/nizozemski-pivovar-heineken-je-novi-lastnik-pivovarne-lasko-video-143072> (10. oktober 2016).
- SMITH, ANTHONY DAVID (2005): *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krtina.
- STANKOVIĆ, PETER (2006): *Politike popa. Uvod v kulturne študije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- STARCK, KATHLEEN IN BRIGIT SAUER (2014): *A Man's World? Political Masculinities in Literature and Culture*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- STATE, LANCE (1991): The Cultural Meaning of Beer Commercials. *North American Advances in Consumer Research* 18: 115–119.
- VÄYRYNEN, TARJA (2013): Keeping the Trauma of War Open in the Male Body: Resisting the Hegemonic Forms of Masculinity and National Identity in Visual Arts. *Journal of Gender Studies* 22(2): 137–151.
- WÖRSCHING, MARTHA (2003): Race to the Top: Masculinity, Sport and Nature in German Magazine Advertising. *Men and Masculinities* 10(2): 197–221.
- YUVAL-DAVIS, NIRA (2009): *Spol in nacija*. Ljubljana: Založba Sophia.

Je šport še moški svet? Proučevanje moškosti in športa¹

Abstract

Still a Man's World? Studying Masculinities and Sport

On a general level, the article can be grouped with other studies that explore the ways in which men's practices shape masculinities, and assess the impact of those constructions on men themselves and others. The author traces the development of scholarship focusing on men, masculinities, and sport. He describes the contributions that this research has made to more general scholarly work on masculinities, the body, health, and violence. The article is concluded by an outline of the new directions in research on men and sport – particularly studies that examine sport as an institutional and cultural context for power relations between women and men and between various groups of boys and men.

Keywords: sport, gender, masculinities, body, violence, health

Michael Messner is a professor of Sociology and Gender Studies at Dornsife College of South California. (messner@usc.edu)

Povzetek

Na splošni ravni se članek umešča med študije, ki analizirajo načine, na katere prakse moških oblikujejo moškosti in ki ugotavljajo učinek teh konstrukcij moškosti na same moške kot tudi na druge. Avtor spremlja razvoj raziskovanja o moških, moškostih in športu ter predstavi vpoglede, ki jih je to raziskovanje odprlo na širšem področju raziskovanja moškosti in telesnosti, zdravja in nasilja. V sklepnem delu oriše nove smeri raziskovanja moških in športa – zlasti študije, ki proučujejo šport kot institucionalni in kulturni kontekst, ki uokvirja razmerja moči med ženskami in moškimi ter med različnimi skupinami moških in fantov.

Gljučne besede: šport, spol, moškosti, telo, nasilje, zdravje

Michael Messner je profesor sociologije in študij spolov na kolidžu Dornsife na Univerzi Južne Kalifornije. (messner@usc.edu)

¹ Besedilo je prevod avtorjevega prispevka *Still a Man's World? Studying Masculinities and Sport*, ki je prvič izšel v zborniku *Handbook of Studies on Men & Masculinities* (Sage Publications, 2005). Zbornik so uredili Michael S. Kimmel, Jeff Hearn in Raewyn W. Connell.

Pred nedavnim sta dva dogodka s področja športa sprožila dovolj ostre polemike, da sta njuni zgodbi s športnih strani prišli v širšo javno razpravo. Prvi dogodek je bil, da je med letoma 2002 in 2003 ameriški minister za izobraževanje oblikoval komisijo za presojo priljubljenega trideset let starega zakona *Title IX*, ki mu aktivistke ženskega športa pripisujejo poglobitvene zasluge za izjemen razcvet deklishega in ženskega športa. Čeprav je moški šport skoraj v vseh merilih še vedno deležen veliko več denarja, študijskih štipendij, pozornosti in oboževanja kakor ženski, kritiki obtožujejo *Title IX* nekakšne »nasprotno diskriminacije« in trdijo, da ogroža oziroma preprečuje atletske priložnosti za dečke in moške. Približno v času zasedanj komisije so potekale tudi čustvene in včasih žolčne javne predstavitve mnenj; pisali so se uredniški uvodniki; organizirale so se kampanje pisanja pisma Beli hiši.

Drugi dogodek, ki je bil medijsko zelo odmeven, se je zgodil leta 2003, ko so profesionalno golfistko Anniko Sörenstam povabili, naj tekmuje na prireditvi, ki jo je organizirala Zveza poklicnih golfistov (*Professional Golfers' Association* – PGA). To, da bo prva ženska, ki bo, po Babe Didrikson Zaharias več kot pol stoletja pred njo, na pomembnem turnirju igrala iz oči v oči z moškimi, je bila velika novica. Bilo pa je tudi sporno: nekateri igralci golfa z Vijayjem Singhom na čelu so se razburjali, češ da vključitev ženske žali integriteto igre. Drugi moški golfisti so njeno vključitev odkrito podpirali. Podobno so nekateri poznavalci v medijih kritizirali njeno vključitev kot »neprimerno« in »porazno«, medtem ko so drugi občudujoče pisali o njeni sposobnosti in pogumu. Vključitev Annike Sörenstam v turnir PGA je – vsaj za nekaj tednov – postala ena glavnih tem v pogovornih radijskih oddajah, pismih bralcev in pisarniških klepetih ob kavi.

Oboje – razprave v zvezi z zakonom *Title IX* na področju šolskega športa in o vključitvi ženske v moški profesionalni športni dogodek – izstopa zato, ker odraža nenehne polemike v bistvu spola in športa. Bi moral šport kot družbena institucija, ki je sestavni del šol in univerz, ponujati enake možnosti? Bi se morali fantje in dekleta, ženske in moški, skupaj ukvarjati s športom? Ali mešani športi kažejo, da smo si podobni, ali razkrivajo bistvene razlike med moškimi in ženskami? Teh vprašanj se ne da preprosto otresti ali jih »razrešiti«, in sicer zato, ker je šport še vedno več kot zgolj prostor za igro in rekreacijo. Šport je ključno bojno polje v tekmi med spoloma (in kar zadeva rasna, razredna, seksualna in družbeno-politična razmerja). Je zelo viden javni prostor, na katerem se dobesedno »oblikujejo« moška in ženska telesa, kažejo njihove omejitve in se razpravlja o njihovih zmogljivostih. Kot tak je ključno mesto ideoloških spopadov o pomenih »moškosti«, pa tudi »ženskosti«.

Tako nasprotniki/ce zakona *Title IX* kot nekateri izmed ostrejših nasprotnikov vključitve Annike Sörenstam v turnir PGA povzemajo spor, ki sega več kot sto let v preteklost. Iz zgodovinske in družboslovne literature o športu izvemo, da so moški ustvarili moderni šport kot institucijo, ki potrjuje tako kategorično večvrednost moških teles nad ženskimi telesi kakor tudi osrednjo vlogo moških v javnem življenju. Predstave o spolni enakosti v športu, pa tudi realnost, v kateri športnica uspešno tekmuje z najboljšimi športniki, neposredno ogrožajo ideologijo moške

superiornosti in središčne umeščenosti. Na srečo so raziskovalci športa, spola in moškosti v preteklih tridesetih letih postavili bogate raziskovalne temelje, iz katerih lahko danes črpamo informacije za ozaveščanje javnih razprav. V pričujočem prispevku bom predstavil pregled njihovega dela ter opozoril na nekatera aktualna vprašanja in nove raziskovalne smeri na področju športa in spola.

Šport kot sporno ozemlje

Kot posledica drugega vala feminizma in pogosto po navdihu porajajočega se »gibanja za osvoboditev moških« so se v sedemdesetih letih preteklega stoletja začeli pojavljati prispevki o moških, moškosti in športu (na primer Farrell, 1974; Naison, 1972; Schafer, 1975). Najboljše med njimi sta leta 1980 zbrala Sabo in Runfola v svoji prelomni knjigi *Jock: Sports and Male Identity*. Ti prispevki so vsebovali bistvo tistega, kar so poznejši raziskovalci razvili v bolj izostrene kritike seksizma, homofobije, nasilja in militarizma v srcu moškega športa. Med temi prispevki pa so bili tudi številni zgolj publicistični, anekdotični in/ali osebnokritični zapisi o športu. Za to obstajata dva razloga. Prvič, v študijah spola še ni bilo sistematične in teoretsko artikulirane analize moških in moškosti. Večina znanstvenih raziskav o moških je še vedno tavalna v močvirju večinoma ahistoričnega, statičnega in kategoričnega jezika teorije spolnih vlog. S to prvo omejitvijo je bila povezana druga. V sedemdesetih letih so bile feministične študije o ženskah in športu še v povojih in prav tako večinoma omejene na analizo spolnih vlog.

To se je hitro spremenilo v osemdesetih, ko so bili položeni temelji za razvoj širšega in bolj poglobljenega znanstvenega raziskovanja moških in športa. Ena raven teh temeljev se je opirala na čedalje bolj poglobljena dela feminističnih raziskovalk, ki so proučevale ženske in šport (na primer Birrell, 1984; Hall, 1984; Theberge, 1981). Drugič, leta 1985 je Don Sabo sistematično oblikoval prvo programsko izjavo, ki prikazuje, kakšen bi lahko bil profeministični raziskovalni program o moških in športu (Sabo, 1985). Predstavil je celo paleto specifičnih raziskovalnih tem in vprašanj o socializaciji dečkov skozi šport, o tekmovalnosti in uspehu, o telesu, čustvih, bolečini in poškodbah, agresivnosti in nasilju, seksualnosti, o tem, kako moški športniki podcenjujejo ženske, in o možnostih, da bi se šport razvil v napredni, profeministični smeri (vključno z vprašanji o »spolno mešanem športu«). V desetletju, ki je sledilo, so se Sabo in drugi raziskovalci lotili proučevanja večine teh vprašanj.

Tretjič, konec osemdesetih let preteklega stoletja so raziskovalci svoje pojmovanje čedalje bolj opirali na nastajajočo teoretizacijo moškosti, ki jo je razvijala R. W. Connell (Connell, 1987). R. W. Connell je športnim znanstvenikom priskrbela konceptualno orodje, s katerim so lahko proučevali kompleksna vprašanja spolne dinamike v moškem športu, ne da bi se ujeli v pasti in omejitve teorije spolnih vlog. Raziskovalci so lahko uvideli, da je šport institucionalna domena, v kateri moški

konstruirajo in potrjujejo svojo razliko od žensk in prevlado nad njimi. Toda šport ne deluje preprosto tako, da bi reproduciral zgolj moško premoč nad ženskami, temveč je tudi področje, na katerem moški iz dominantnih skupin (v Združenih državah so to beli, heteroseksualni moški iz srednjega in višjega razreda) potrjujejo svojo dominantnost in superiornost nad drugimi moškimi. R. W. Connell je s koncepti hegemonije, marginalizirane in podrejene moškosti konceptualizirala porajajoče se ideje o spolu kot mnogoterem. Njeni koncepti so raziskovalcem priskrbeli jezik, v katerem so lahko govorili o navidezno paradoksnih spolnih dinami-ki: hegemonna moškost, trenutno prevladujoča in vzpenjajoča se oblika moškosti je konstruirana kot nefeminina, toda obenem tudi kot negejevka, nečrna, nedelavska in nepriseljenska. To je temeljna ideja številnih poglavij v prvem znanstvenem zborniku o moških, moškostih in športu *Sport, Men, and the Gender Order: Critical Feminist Perspectives* (Messner in Sabo, 1990). V njem raziskovalci/ke kritično proučijo, kako šport utrjuje moč moških nad ženskami, pa tudi delitve in protislovja (zlasti na rasni, razredni in spolni podlagi) znotraj moškosti in med različnimi moškostmi.

Avtorji/ce del o moških in športu iz osemdesetih let 20. stoletja črpajo tudi iz zgodovinske znanosti. Šport se je v industrializirajočih se družbah razvil kot »moška domena«, ločena od ženskih področij življenja (Dunning, 1986). Namenjen je bil tudi temu, da je ohranjal razliko med vladajočimi in podrejenimi moškimi. V 19. stoletju in v začetku 20. stoletja so Britanci zavestno razvijali šport v javnih šolah kot način priprave dečkov na upravljanje britanskega imperija (Mangan, 1986). Britanci so svoj šolski sistem skupaj s športi, na primer kriketom, sčasoma razširili tudi na srednji razred koloniziranih narodov v upanju, da bodo ti moški iz srednjega razreda privzeli britansko moralo, etiko in vrednote ter tako pomagali utrditi kolonialni nadzor. Vendar se jim to ni vedno posrečilo. Zgodovinar in družbeni analitik C. R. L. James (1983) v svoji odlični knjigi o kriketu v Britanski Zahodni Indiji v dvajsetih in tridesetih letih preteklega stoletja prikaže, da je britanska športna etika učinkovala v obeh smereh. Na eni strani so javne šole – in zlasti kriket – učile mlade zahodnoindijske mulate (rasno mešane moške) iz srednjega razreda vrednot »puritanstva« in »moralnosti«, pa tudi »splošne večvrednosti britanske kulture« (James, 1983: 72). Toda ker so bile ekipe strogo rasno in narodnostno segregirane (Britanci proti koloniziranim), je igra ponujala kontekst, ki je razkrival protislovja rasizma in kolonialne nadvlade. Tako je bilo za Jamesa in druge igrišče za kriket pogosto pomembna arena simbolnega odpora proti rasizmu in britanski nadvladi.

V Združenih državah je sodoben moški šport nastal v obdobju industrializacije in urbanizacije, torej v času, ko se je tako za ženske kot za moške spremenila dinamika dela in družine, in v času, ko se je končeval prvi val feminizma in rasističnega strahu pred priseljenci (Corsset, 1990; Kimmel, 1990). V tem času je bil šport v oporo šepajočim ideologijam o večvrednosti belih moških iz srednjega razreda nad ženskami in nad rasno in razredno podrejenimi moškimi. Toda hkrati je bil šport

vse 20. stoletje sporno ozemlje – za ženske in moške iz delavskega razreda, ženske in moške drugih ras in za feministke (Bryson, 1987; Messner, 1988; Whitson, 1990; Willis, 1983).

Izhajajoč iz teh temeljnih prizadevanj ženskih študij in feminističnih študij športa so raziskovalci vse od začetka devetdesetih let 20. stoletja prispevali svoj delež k izbruhu moških študij, študij moškosti in športa. Kritične analize moškosti so bile temeljnega pomena za empirične študije gejevskih športnikov (Anderson, 2002; Pronger, 1990); življenja športnikov iz različnih družbenih razredov in rasnih/etničnih skupin (Messner, 1992); fenomena »kulske« in športa pri Afroameričanih (Majors, 1990); paradoksov »biološkega spola« (*sex*) in »družbenega spola« (*gender*) v življenju bodibilderjev (Klein, 1993); avstralske športne kulture (McKay, 1991; 1997); prepletanja moškosti z razredno politiko v kanadskem hokeju (Gruneau in Whitson, 1994); produkcije moškosti v mehiškem bejzbolu (Klein, 2000) ter produkcije, imaginarija in potrošnje »številke o kopalkah« revije *Sports Illustrated* (Davis, 1997).

Temeljno pojmovanje študij športa in spola je, da je šport na eni strani moderna utrdba patriarhalne moči, na drugi pa ozemlje, za katero se nenehno bojujejo ženske in marginalizirani moški. V zadnjih dveh desetletjih so posamezne konkretne raziskave spola in športa nenehno dokazovale, da nekoč nesporna trdnjava močne, tekmovalne, hierarhične in pogosto nasilne heteroseksualne moškosti ni nepredušna patriarhalna institucija. Prav narobe, samo jedro spolnega režima moškega športa je sporno in polno protislovij in paradoksov (Messner, 2002). Ta protislovja in paradokse so raziskovalci/ke proučevali na številnih tematskih področjih. V nadaljevanju bom na kratko razpravljal o treh izmed njih: telesu, zdravju in nasilju.

Telo

Ključni ideološki učinek športa je ustvarjanje iluzije, da je moškost naravno povezana z moškim telesom, ženskost pa z ženskim, in da sta binarni kategoriji moški/moškost in na drugi strani ženska/ženskost naravno in kategorično različni (Dworkin in Messner, 1999). Toda če so, kot poudarja R. W. Connell (1987), razlike med moškimi in ženskami tako naravne, zakaj si potem ljudje tako močno prizadevajo, da bi ustvarili, poudarili in obranili te razlike? Empirično raziskovanje konstrukcije moških teles v športu dejansko razkriva, da so kategorične in esencialistične spolne ideologije globoko družbeno utemeljene. Raziskave kažejo, da šport ne razkriva toliko človeške »narave«, kolikor razkriva kolektivno prakso, ki konstruira moškost. Študija, v kateri R. W. Connell (1990) obravnava življenjsko zgodovino nekega avstralskega športnika *ironmana*, prikazuje, kako mentalni, čustveni in fizični režim treninga, ki je potreben, da človek postane vrhunski tekmovalni športnik, spodbuja moške, da se znebijo strahu, tesnobe in drugih nepri-

jetnih čustev oziroma jih zanemarijo, medtem ko duševno nadzorujejo telo tako, da izvaja predpisane naloge. »Odlučna je zmaga nad samim seboj,« sklene R. W. Connell, »zlasti nad svojim telesom. [*Ironmanovo*] telo kot čudoviti stroj ima pomen le, kadar je podrejeno volji do zmage.« (Connell, 1990: 95) Podobno Kleinova (1993) etnografska študija bodibilderjev ne prikazuje le precej dobesednega konstruiranja čvrstih moških teles, temveč tudi čustveno negotovost, ceno za zdravje, seksualno tesnobo in protislovja, ki se skrivajo za plastmi mišic. Športne kariere konstruirajo maskulina telesa kot stroje ali orodja, pogosto v procesu odtujevanja moških lastnemu zdravju, občutkom in razmerjem z drugimi (Messner, 1992). Toda športnih moških teles ne oblikuje le družbeni spol (*gender*); partikularna utelešenje moškosti v športu oblikujejo tudi rasa, razred, spolna orientacija in etničnost. Na primer, gejevski športniki lahko utelešajo »ironično« moškost (Pronger, 1990), afroameriški športniki pogosto utelešajo »kulska« (Majors, 1990), mehiški igralci bejzbola pa lahko pomenijo kombinacijo »moči in nežnosti«, ki je v nasprotju s poenostavljenim stereotipom »mačo latino« moškega (Klein, 2000).

Medtem ko so študije moškega športa začele razkrivati tako konstruiranost moških teles kot njihove omejitve, je čedalje večji korpus literature o ženskem športu dodatno omajal poenostavljeno esencialistično miselnost o razlikah med ženskami in moškimi. Tako Judith Lorber (1996) ugotavlja, da šport ne prikazuje naravne kategorične razlike, temveč njeno družbeno konstruiranost. Ospoljene institucije (kakršna je šport) so tiste, ki ustvarjajo binarne spolne kategorije, in ne narobe. Mary Jo Kane (1995) je v zelo odmevnem članku trdila celo, da moramo, če dosledno opazujemo dekleta in fante ali moške in ženske pri teku, plavanju, skokih in pri tekmovalnih športih, skleniti, da gre pri telesnih različicah za »kontinuum razlik«. Razlike med moškimi in ženskimi telesi so navadno povprečne, in ne kategorične, prav tako pa so razlike med moškimi telesi veliko večje od povprečnih razlik med ženskami in moškimi. Veliko žensk je hitrejših, močnejših in spretnjših od številnih moških. Tisti, ki so zavezani kategoričnemu razmišljanju, so morda imeli »neuspeh« Annike Sörenstam leta 2003, ko se ni uvrstila v sam vrh na turnirju PGA, za »dokaz«, da so moški boljši igralci od žensk. Toda oboroženi s pojmom »kontinuum razlik« lahko, prav narobe, trdimo, da je Annika Sörenstam na koncu sicer dosegla slabši rezultat kot številni moški, vendar je obenem dosegla boljši rezultat kot precejšnje število drugih moških. Vrh tega je očitno, da je boljša golfistka kot več kot 99 odstotkov vseh golfistk in golfistov na svetu.

Zdravje moških

Znanstvene raziskave moških in športa kažejo še na en paradoks, kar zadeva telo. Med ljudmi šport navadno velja za zdravo dejavnost, športna telesa pa za idealen prikaz dobre telesne pripravljenosti in zdravja. Toda raziskave kažejo, da je športna aktivnost moških pogosto povezana z nezdravimi navadami, zlorabo drog

in alkohola, bolečinami, poškodbami in (pri nekaterih športih) kratko pričakovano življenjsko dobo (White, Young in McTeer, 1995; Young in White, 2000). Don Sabo (1994) v večkrat ponatisnjem članku, v katerem izhaja iz svoje izkušnje igralca v šolski nogometni ekipi, trdi, da so bili fantje in moški izpostavljeni zelo avtoritarne- mu sistemu nadzora, ki jih je učil, da morajo upoštevati »načelo bolečine«, kakor ga je poimenoval. Sabo trdi, da moški, ki želijo postati uspešni atleti, pogosto

privzamejo vizije in vrednote, ki jim jih ponujajo trenerji: ubogati ukaze, »izločati« nasprotnike, igro vzeti resno, osvajati ženske in zasesti mesto v ekipi. Če tega ne zmorejo, niso nagrajeni s športnim tovarištvom, prestižem, štipendijami, profesionalnimi športnimi pogodbami in priznanjem skupnosti. (Sabo, 1994: 87)

Sistem nagrad in kazni podpira vseživljenjska skupinska socializacija, ki dečke uči, naj »odmislijo«, prezrejo bolečino in ravnajo s svojim telesom kot z orodjem, ki ga morajo uporabiti – in izrabiti – za to, da opravijo nalogo. Dečki se že zgodaj naučijo, da lahko, če ne upoštevajo načela bolečine, izgubijo svoj položaj v ekipi ali pa jih označijo kot »ženske«, »pedre« ali »reve«, ker niso dovolj možati, da bi igrali kljub bolečini. Svet športa je očitno svet, v katerem meje sprejemljivih praks moškosti nadzoruje homofobija, kar se najbolj očitno kaže v načinih, kako se dečki naučijo biti možati tako, da si upajo tvegati. Ta družbeni proces nazadnje pripomore k temu, da se odločitve fantov in moških za tekmovanje kljub bolečini – morda s pomočjo analgetikov – zdijo »naravne«, s čimer, dolgoročno gledano, ogrožajo svoje zdravje (Messner, 1992).

Raziskovalci in raziskovalke ugotavljajo, da je mantra »brez bolečine ni uspeha« paradigmatska pri dečkih in moških, ki so socializirani v ozkem, instrumentalno ciljno usmerjenem športnem okolju in ki to mantro plačajo z lastnim zdravjem (Mckay, 1991). Toda sprejemanje bolečine in poškodb ter instrumentalna ciljna usmerjenost športnikov, kar zadeva ravnanje z lastnim telesom, nista značilna le za svet športa. Podobno na primer velja za »deloholike« v poklicnem in korporativnem svetu in za fante v srednji šoli, ki niso športniki in jemljejo anabolne steroide večinoma iz estetskih razlogov. Atletska moška telesa so pravzaprav morda le krepkejše različice splošnejših načinov spodbujanja dečkov in moških, kako naj s svojimi telesi zasedajo mesto v svetu. Zato lahko raziskave o moških in športu ponudijo uporaben vpogled tistim raziskovalcem, ki bi radi splošnejše proučevali zdravje moških (Sabo in Gordon, 1995). To morda še zlasti velja za študije, ki raziskujejo strukturirano usmerjanje nesorazmerno velikega števila moških iz podrejenih družbenih razredov in rasnih/etničnih skupin v bolj tvegane in nasilne športe. Izkušnje teh moških pogosto odražajo in utrjujejo tiste vrste tveganja za zdravje, s katerimi se splošneje soočajo moški iz marginaliziranih skupin pri zaposlitvi, v vojski, na ulici ali v zaporih (Sabo, 2001).

Nasilje

Ena najplodnejših raziskovalnih smeri, ki se je razvila iz znanstvenega raziskovanja moških in športa, se osredinja na nasilje moških športnikov nad ženskami (Brackenridge, 1997; Young, 2002). Raziskave kažejo, da nasilnosti športnikov zunaj igrišča še zdaleč ne moremo omejiti na odklonsko vedenje nekaj obstranskih deviantnežev, temveč vznikata iz normalne, vsakdanje dinamike v samem središču moške športne kulture (Burstyn, 1999). Številne novejšje raziskave moškega športa na kolidžih opozarjajo na statistično pomembne povezave med ukvarjanjem s športom in spolnim nasiljem (Benedict in Klein, 1997; Boeringer, 1996; Fritner in Rubinson, 1993; Koss in Gaines, 1993). To dokazujejo tudi ankete, ki so jih opravili Todd Crosset in kolegi na dvajsetih univerzah, kjer so izvajali vrhunske športne programe na univerzitetni ravni, tako imenovane *Division 1*. Ankete so pokazale, da je bilo v letu 1995 med vsemi, ki so jih zaradi spolnega nasilja prijavili pravnim pisarnam kampusov, 19 odstotkov športnikov, ki jih je bilo med vso študentsko populacijo skupaj 3,7 odstotka (Crosset, Benedict in McDonald, 1995; Crosset, Ptacek, McDonald in Benedict, 1996). V nekem poznejšem članku je Crosset (2000) trdil, da gre pri ugotavljanju razmerja med »moškim športom« in nasiljem nad ženskami za posploševanje, saj so s primerjalnimi študijami različnih športov med njimi odkrili pomembne razlike in ugotovili, da so bili povzročitelji velike večine prijavljenih napadov športniki v »kontaktnih športih, ki ustvarjajo prihodek«, kot so košarka, nogomet in hokej na ledu. Na podlagi teh podatkov Crosset (2000: 152) opozarja na nevarnost, da bi »vsa športna okolja vrgli v isti koš s temi športnimi področji«.

Nekateri aktivisti, na primer Donald McPherson (2002), zagovarjajo prepričanje, da je treba športnike postaviti v odgovorne vloge, kot tiste, ki poučujejo vrstnike o preprečevanju nasilja nad ženskami. Tako prepričanje morda izhaja iz strahu, da bi kazanje s prstom na vrhunske športnike okrepilo zatiralske stereotipe o Afroameričanih (ki na primer pomenijo okoli 80 odstotkov nacionalne košarkarske zveze *National Basketball Association – NBA*) kot o nasilnih spolnih napadalcih. Vprašanje, ali bi protiseksistično organiziranje proti nasilju moških nad ženskami lahko okrepilo razizem, zelo zaposluje raziskovalce na tem področju. Kakor je pokazala medijska mrzlica v zvezi s sojenjem Mikeu Tysonu in O. J. Simpsonu (prvemu za posilstvo in drugemu za umor), je ameriška kultura očitno še posebej obsedena s podobami »neprimernega vedenja Afroameričanov«, kakor se je izrazil Stuart Alan Clarke (1991), – zlasti če domnevno neprimerno obnašanje vključuje kombinacijo spolnosti in nasilja. Rasistične stereotipe o temnopoltih moških kot nasilnih spolnih napadalcih so zgodovinsko uporabljali kot temelj za institucionalno in osebno nasilje nad njimi. Ob navajanju podatkov o tem, da za največ spolnih napadov na ženske prijavijo športnike, ki igrajo na kolidžih, v športih, ki ustvarjajo prihodek, obstaja zelo realna nevarnost, da izraz »športniki v športih, ki ustvarjajo prihodek«, v sebi skriva rasistične stereotipe in je le slabo prikrita šifra za *temno-*

polte športnike (Berry in Smith, 2000).

Dokazano je, da so temnopolti športniki, ki so bili obtoženi spolnega napada na kolidžu, na videz nadreprezentirani zato, ker so izjemno nadreprezentirani v dveh osrednjih ekipnih športih, nogometu in košarki. Če pogledamo srednje šole, kjer so beli moški bolj enakomerno zastopani kot v študentski športni populaciji, vidimo, da so storilci številnih najhujših primerov spolnih napadov beli športniki. Če pogledamo Kanado, kjer v osrednjem športu, hokeju na ledu, prevladujejo beli moški, vidimo, da pri veliki večini spolnih napadov, ki jih povzročijo športniki, storilci beli moški (Robinson, 1998). Če sledimo tej logiki, lahko postavimo hipotezo, da se verjetnost povzročitve spolnega napada poveča ne toliko z določeno raso oziroma etnično pripadnostjo športnikov, temveč z *osrednostjo njihovega položaja v športu*.

Raziskovalci se čedalje bolj osredinjajo na skupinske interakcije, ki stojijo v ozadju nasilja nad ženskami, ki ga povzročijo moški športniki. Študije o dečkih, ki se ukvarjajo s športom, razkrivajo, da se zgodnja razmerja v skupini vzpostavljajo po načelu dominantnosti in temeljijo na agresivnem, homofobnem in mizoginem govoru in šaljenju (Eveslage in Delaney, 1998; Fine, 1987; Hasbrook in Harris, 2000). V tem pogledu posebej veliko pokažejo raziskave o tekmovalnih in spolno agresivnih interakcijah v moških garderobah (Curry, 1991; Kane in Disch, 1993) in o spolno nasilni dinamiki med študenti v športnem bifeju (Curry, 2000). Zakaj so športniki nasilni do žensk (oziroma v nekaterih primerih do drugih moških), ne moremo pojasniti z enim samim dejavnikom. Kontekst, ki povečuje verjetnost nasilja, ustvarja kombinacija več dejavnikov, ki temeljijo na skupinski dinamiki in vključujejo: mizogino in homofobno vzpostavljanje medosebnih razmerij po načelu dominantnosti, naučeno zatajevanje sočutja do drugih, »kultura molka« v skupini in institucionalno okolje, ki ceni in nagraduje uspešno uporabo nasilja nad drugimi (Messner, 2002). S tako skupinsko dinamiko se poskušajo spopasti in jo spremeniti intervencijske strategije, katerih namen je poučiti trenerje in športnike o tem, kaj je spolni napad, oziroma reformirati moški šport (Messner in Stevens, 2002).

Nove usmeritve na področju raziskovanja moških, spola in športa

V prvem valu so se raziskovalci/ke na področju študij moškosti in športa ob koncu osemdesetih in na začetku devetdesetih let preteklega stoletja večinoma osredinjali na osvetljevanje izkušenj moških v homosocialnem »svetu športa«. V zadnjih letih pa je prišlo do dveh medsebojno povezanih premestitev pozornosti drugam. Prva premestitev gre v smeri, da številni znanstveniki raziskujejo, kako ženske in moški relacijsko konstruirajo spol v športu. Druga pa gre v smeri, da številni znanstveniki preverjajo in poskušajo razširiti konvencionalno pojmovanje »sveta športa« kot predmeta raziskovanja. V srcu tega preverjanja je odločen

premik k večji interdisciplinarnosti. Te nove raziskovalne usmeritve večinoma vključujejo pojem »interseksionalnosti« rase/razreda/družbenega spola/spolne usmerjenosti.

Spol kot relacija

Ker je šport zgodovinsko organiziran kot izjemno spolno segregiran, nas ne sme presenetiti, da so se raziskovalci/ke v prvem valu športnih študij osredinjali bodisi na »moški šport« bodisi na »ženski šport«. V preteklem desetletju pa so se z razcvetom in vključevanjem dekliskega in ženskega športa v skupnosti, šole in univerze, začeli osredinjati na raziskave, ki zajemajo tako dečke kot deklice, tako moške kot ženske. Prednost teh raziskav je, da prikazujejo *relacijsko* konstrukcijo spola (in pogosto rase, družbenega razreda in spolnosti). Pri tem premiku nedvomno govorimo o stopnji: tudi najboljše od zgodnejših raziskav so moške in ženske homosocialne športne izkušnje vselej proučevale v kontekstu kompleksnih relacijskih teorij spola, rase in razreda. Danes se raziskovalci vse bolj posvečajo *empiričnim študijam razmerij med spoloma* v športu.

Raziskovalci/ke športa delno po navdihu Thornovega (1993) pionirskega dela na področju otroške konstrukcije spola v šolah namenjajo čedalje več pozornosti relacijskim študijam otrok, spola in športa (Hasbrook, 1999). Na primer Hasbrook in Harris (2000) sta v svoji raziskavi prvo- in drugošolcev s šol v degradiranih predelih ameriških mest prikazala, kako atletska telesa vplivajo na konstrukcijo moškosti in ženskosti v osnovnih šolah, ki temelji na rasi in razredu. Messner (2000) je za prikaz strukturnega in simbolnega konteksta ospoljenih interakcij uporabil svoje opazovanje skupinske interakcije v deških in dekliskih nogometnih ekipah, ki so jih sestavljali štiri- in petletni otroci. Shakib in Dunbar (2002) sta primerjala srednješolke in srednješolce, ki so se ukvarjali s košarko, Laberge in Albert (2000) pa sta proučevala vpliv družbenega razreda na to, kako mladostnice in mladostniki interpretirajo »spolne prekrške«, ki jih povzročijo fantje.

Šport stopa tudi v javne razprave o preprečevanju mladoletniškega kriminala in deviantnosti. Na primer v začetku devetdesetih let preteklega stoletja je potekala javna razprava o tem, da bi v degradiranih predelih ameriških mest organizirali »polnočno košarko«, s katero bi poskušali pritegniti mlade moške z ulic k dejavnostim, ki jih je javnost videla kot pozitivne (Hartmann, 2001). Vendar raziskave kažejo, da se morajo izvajalci socialnih reform, ki vidijo šport kot način preprečevanja mladoletniškega kriminala, zavedati, da ima koristnost športnih dejavnosti za otroke svoje meje. Pobude, kakršna je polnočna košarka, razkrivajo tudi rasiziran pogled na »ranljive« mladostnike (zlasti mlade Afroameričane) kot potencialne socialne probleme, ki jih bodo s športom rešili pred kriminalom (Coakley, 2002).

Razmah relacijskih študij otrok in mladostnikov v športu se odraža v razvoju

relacijskih študij odraslih. McKay (1997) je v verjetno najbolj dodelani empirični aplikaciji Connelline teorije spola primerjal politično in institucionalno dinamiko ukrepov pozitivne diskriminacije na področju športa v Avstraliji, na Novi Zelandiji in v Kanadi. Dve odlični študiji se ukvarjata z načini, kako ženske z »nevidnim delom« pogosto podpirajo prostočasne in športne aktivnosti moških. Knjiga Shone Thompson (1999) *Mother's Taxi* osvetljuje, kako žensko delo omogoča udeležbo otrok in moških v športu in prostočasnih dejavnostih. Podobno sta Boyle in McKay (1995) proučevala izkoriščanje dela starejših žensk za to, da se lahko moški rekreativno posvečajo športu.

V novejšem času relacijske študije vključujejo tudi raziskovanje zdravja in telesne pripravljenosti. Dworkin (2003) opaža, kako ospoljena geografija telovadnic prispeva k »steklenemu stropu« za ženske, ker omejuje razvoj njihove mišične moči. Vrh tega novejše študije, ki se opirajo na podatke iz nacionalne raziskave, na novo osvetljujejo razlike in podobnosti med različnimi skupinami srednješolcev/k, ki se ukvarjajo s športom, in tistimi, ki se ne (Miller in dr., 2000), kar zadeva njihovo zdravstveno stanje in tveganja, spolne in rasne vzorce pri ukvarjanju s športom (Tracy in Erkut, 2002), uporabo anabolnih steroidov med mladostniki in mladostnicami, ki se ukvarjajo s športom (Miller in dr., 2002), in šolski uspeh pri različnih skupinah srednješolcev in srednješolk, ki se ukvarjajo s športom (Videon, 2002). Vse te raziskave obravnavajo poenostavljene kategorične predpostavke o fantih, dekletih in športu in odpirajo nova vprašanja za prihodnje raziskovanje.

K širjenju tega področja pripomorejo tudi relacijske študije nastajajočih športnih postavitev. Wheaton in Tomlinson (1998) opažata, da se spolni vzorci med jadralci/kami na deski ne skladajo s tistimi pri dominantnih institucionalnih športih, ki jih proučuje večina športnih znanstvenikov. Avtorja menita, da to odpira vprašanje, ali bi lahko obstranski oziroma nastajajoči športi zagotovili prostor za drugačne – celo nasprotujoče – konstrukcije spola. Še kompleksnejša vprašanja odpira raziskava o BMX-kolesarjih, ki kaže, da nekateri »ekstremni športi« ne zagotavljajo prostora za razvoj enakopravnejših razmerij, temveč so izraz nasprotne reakcije belih moških, ki čutijo, da je njihov središčni položaj ogrožen zaradi vzpona deklet in žensk ter moških drugih ras (Kusz, 2003). Študije spolno mešanih športov razkrivajo še več paradoksov: ko se ženske in moški skupaj udeležujejo športnih aktivnosti, prihaja do zelo očitnih momentov prestopanja stereotipnih spolnih vlog, ki postavljajo v negotovost spolne ideologije. Vendar formalna pravila pri mešanih športih, pa tudi načini, kako udeleženske in udeleženci »udejanjajo spol«, navadno vedno znova potrjujejo meje spola in ideologije o naravni razliki med spoloma (Henry in Comeaux, 1999; Wachs, 2002; 2003).

Od sveta športa k športu v svetu

V novejšem času raziskovalci/ke študij športa, moških in spola svoje analize športa čedalje bolj povezujejo z drugimi (nešportnimi) institucionalnimi in kulturnimi področji. Pri tem gre za stopenjski premik. Znanstveniki/ce s področja športnih študij so dolgo poudarjali načine, kako se šport povezuje s kulturnimi vrednotami in razmerji moči na nešportnih institucionalnih področjih življenja, kako jih odraža in krepi. Vendar se je večina avtorjev/ic zgodnejših raziskav bolj osredinjala na življenje v »svetu športa«, s čimer so morda pripomogli h getoizaciji športnih študij. V zadnjih letih pa so se proučevalci/ke športa in spola bolj povezali z drugimi znanstvenimi področji. Znanstveniki svojega predmeta proučevanja čedalje pogosteje ne postavljajo več v okvir »sveta športa«, temveč »športa v svetu« in se pri proučevanju športa v okviru širših pristopov kulturnih študij povezujejo zlasti s študijami množičnih medijev in potrošništva (McKay in Rowe, 1997; Miller, 2001), s splošnimi kulturnimi kritikami rasnih razmerij (Boyd, 1997; Carrington, 1998) in proučevanjem spolne delitve dela in prostega časa v družini (Boyle in McKay, 1995).

Ena najplodnejših razsežnosti tega interdisciplinarnega »kulturnega obrata« v študijah spola in športa zadeva študije medijskih podob (Whannel, 2002). Izhajajoč iz tradicije kritičnih kulturnih študij so znanstveniki/ce analizirali kulturne pomene rase in spola v poročanju medijev in v širši kulturni produkciji športa. Na primer, Cole in King (1998) sta predstavila zanimivo analizo načinov, kako so kulturne napetosti v zvezi z raso in spolom v postindustrijski, postfordistični in postfeministični Ameriki izražene v priljubljenem dokumentarnem filmu *Hoop Dreams*. Druge raziskave se osredinjajo na protislovne simbolne pomene priljubljenih športnih zvezdnikov, na primer ameriškega igralca bejzbola Nolana Ryana (Trujillo, 1991) in ameriškega poklicnega košarkarja in zvezdnika MTV-ja Dennisa Rodmana (Dunbar, 2000). Podobno novejši zbornik vključuje zanimive študije primerov športnikov, kot sta košarkaški zvezdnik, »postmoderna ikona« Michael Jordan (McDonald in Andres, 2001) in ikona bele moškosti generacije X Andre Agassi (Kusz, 2001), ter raziskave vloge britanskega nogometnega zvezdnika Iana Wrightsa kot »najvidnejše postmoderne temnopolte kulturne ikone v današnji Britaniji« (Carrington, 2001: 103). Ta raziskovalni žanr ima čedalje bolj globaliziran pomen. Med drugim obravnava tudi nekatere predpostavke liberalizma, na katerih temeljijo številne konvencionalne sociološke študije športa. Na primer, Brian Pronger (2000), ki je proučeval potlačitev erotičnosti in zoženje koncepta moškosti, do katerih je prišlo v osrednjih »gejevskih športih«, zastavi kritično vprašanje: »Kdo zmaga?«, ko gejevski moški sprejemajo prav tiste kulturne oblike (med katerimi so osrednji športi), ki so zgodovinsko toliko pripomogle k njihovemu zatiranju.

Pomembno ozadje teh kulturnih analiz športa sestavljajo temeljne študije, ki neprekinjeno dokumentirajo asimetrijo v kakovosti in količini poročanja o ženskem in moškem športu v množičnih medijih (gl. npr. Curry, Arriagada in Cornwell, 2002;

Eastman in Billings, 2001; Messner, Duncan in Cooky, 2003; Messner, Duncan in Wachs, 1996). Neka raziskava televizijsko predvajanih športov, ki jih spremljajo fantje in moški, kaže, da več milijonov dolarjev vreden »športno-medijsko-komercialni kompleks« fante in moške vztrajno bombardira z izbranim nizom podob, ki jih avtorji raziskave poimenujejo »televizijsko posredovana športna formula moškosti« (Messner, Dunbar in Hunt, 2000). Ta formula je ideološki paket sporočil, ki spodbujajo fante in moške, naj cenijo tveganje in nasilje, vzdržijo bolečino in poškodbe ter z dekleti in ženskami ravnajo bodisi kot z obrobniimi glede na moške dejavnosti bodisi kot s seksualiziranimi potrošniškimi objekti. V svetu hitro spreminjajočih se spolnih razmerij se televizijsko posredovana športna formula moškosti zdi stabilizacijska sila konvencionalnih, asimetričnih in neenakih razmerij med ženskami in moškimi. Vrh tega ta formula nenehno zbuja v fantih in moških negotovost, hkrati pa jim na videz zagotavlja, da bodo pridobili moč s konzumiranjem piva, prigrizkov in z njimi povezanih proizvodov (Messner, 2002).

»Obrat h kulturi« v športnih študijah se dobro ujema z njihovim obratom k relacijskim študijam spola: moški homosocialni »svet športa« ne obstaja v izolaciji – razmerja med moškimi v športu in podobe moškosti, ki jih projicirajo športni mediji, so sestavni del medsebojnih razmerij med dečki in moškimi ter njihovih razmerij z dekleti in ženskami v šolah, družinah in na delovnem mestu. Pomembno področje, na katerem znanstveniki začenjajo raziskovati te povezave, zadeva povezavo med športnim nasiljem na igrišču in zunaj njega. Spolno in rasno dinamiko v poročanju medijev o znanih moških športnih osebnostih, ki so bile obtožene družinskega nasilja, je raziskal McDonald (1999). Sabo, Gray in Moore (2000) so v inovativni študiji intervjuvali ženske, ki so jih fizično zlorabljali njihovi partnerji, medtem ko so gledali športni televizijski prenos ali kmalu za tem. Take raziskave priskrbijo raziskovalcem/kam in aktivistom/kam vpogled v vzvode povezav med nasiljem moških nad partnerkami in gledanjem nasilnega športa, pitjem alkohola in športnimi stavami. Podobno sta Wenner (1998) in Curry (2000) v študijah o dogajanju v športnih barih med prvimi, ki sta prikazala, kako se konstruira (včasih nasilna) moškost v kontekstu institucije, ki uspeva zaradi moških, ki spremljajo televizijske športne prenose in uživajo alkohol.

Pri osvetljevanju presečišč spola z raso in spolno usmerjenostjo so še posebej uporabne študije medijske obravnave »spolne odklonskosti« pri slavni moških športnikih. Na primer McKay (1993) kritično obravnava medijske odzive, ko je košarkarski zvezdnik Earvin »Magic« Johnson razkril, da je HIV-pozitiven. McKay ugotavlja, da so mediji projicirali Johnsonovo spolno promiskuiteto na ženske in njihovo »pohotnost«. Dworkin in Wachs (1998; 2000) pa sta primerjala medijske obravnave treh zgodb HIV-pozitivnih moških športnikov in ugotavljala, kakšna je vloga družbenega razreda, rase in spolne usmerjenosti v zelo različnih medijskih prikazih.

Medtem ko raziskovalci namenjajo veliko pozornosti medosebnemu spolnemu nasilju, ki ga povzročijo moški športniki, se jih je veliko manj posvečalo vlogi športa

v konstituiranju oziroma legitimiziranju institucionaliziranega nasilja, ki ga pogosto financira država. Zato pa se raziskovalci začenjajo bolj opirati na spol in šport kot sestavni del nastajajočih globalnih formacij (Miller in dr., 2001). Raziskovalci so proučevali zlasti simbiotično prepletanje športnega jezika s spolno zaznamovanim jezikom in militarističnimi razmerji (Bairner, 2000; Malszecki in Cavar, 2001; Sabo in Jansen, 1994; Trujillo, 1995). Take transnacionalne analize športa in militarizma bodo zagotovo čedalje pomembnejše v dobi tako rekoč permanentne vojne.

Sklep

V pričujočem besedilu sem orisal svoje razumevanje raziskovanja moških, spola in športa v preteklih tridesetih letih. Na moje poudarke (in slepe pege) so nedvomno vplivali moj lastni interes, politično stališče in nujna omejenost mojega pogleda kot pogleda ameriškega sociologa. Vendar pa bodo glavni poudarki, ki sem jih navedel, morda v pomoč trenutnim znanstvenim razmislekem o tem, katere so prihodnje plodne smeri raziskovanja. Upam zlasti, da bodo študije športa in spola še naprej temeljile na vprašanju, ki stoji v njihovem ozadju, na vprašanju dinamike razmerij moči med ženskami in moškimi in med različnimi skupinami moških. Glede na to, da si ženske in marginalne skupine moških še vedno prizadevajo za polnopravno vključitev v šport in ga tako spreminjajo, in glede na to, da je šport »še vedno moška igra«, bodočim raziskovalcem zagotovo ne bo zmanjkalo zanimivih vprašanj.

Prevod: Polona Mesec

Literatura

- ANDERSON, ERIC (2002): Openly gay athletes: Contesting hegemonic masculinity in a homophobic environment. *Gender & Society* 16: 860–877.
- BAIRNER, ALAN (2000): After the war? Soccer, masculinity, and violence in Northern Ireland. V *Masculinities, gender relations, and sport*, J. McKay, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 176–194. Thousand Oaks, CA: Sage.
- BENEDICT, JEFFREY IN ALAN KLEIN (1997): Arrest and conviction rates for athletes accused of sexual assault. *Sociology of Sport Journal* 14: 73–85.
- BERRY, BONNIE IN EARL SMITH (2000): Race, sport, and crime: The misrepresentation of African Americans in team sports and crime. *Sociology of Sport Journal* 17: 171–197.
- BIRELL, SUSAN (1984): Studying gender and sport: A feminist perspective. V *Sport and the sociological imagination*, N. Theberge in P. Donnelly (ur.), 125–135. Fort Worth: Texas Christian University Press.

- BOERINGER, SCOT B. (1996): Influences of fraternity membership, athletics and male living arrangements on sexual aggression. *Violence Against Women* 2: 134-147.
- BOYD, TODD EDWARD (1997): *Am I black enough for you? Popular culture from the 'hood and beyond*. Bloomington: Indiana University Press.
- BOYLE, MAREE IN JIM MCKAY (1995): "You leave your troubles at the gate": A case study of the exploitation of older women's labor and "leisure" in sport. *Gender & Society* 9: 556-576.
- BRACKENRIDGE, CELIA (1997): "He owned me basically . . .": Women's experience of sexual abuse in sport. *International Review for the Sociology of Sport* 32: 115-130.
- BRYSON, LOIS (1987): Sport and the maintenance of masculine hegemony. *Women's Studies International Forum* 10: 349-360.
- BURSTYN, VARDA (1999): *The rites of men: Manhood, politics and the culture of sport*. Toronto: University of Toronto Press.
- CARRINGTON, BEN (1998): Sport, masculinity, and black cultural resistance. *Journal of Sport and Social Issues* 22: 275-298.
- CARRINGTON, BEN (2001): Postmodern Blackness and the celebrity sports star: Ian Wright, 'race' and English identity. V *Sport stars: The cultural politics of sporting celebrity*, D. L. Andrews in S. J. Jackson (ur.), 102-123. London: Routledge.
- CLARKE, STUART ALAN (1991): Fear of a black planet. *Socialist Review* 21: 37-59.
- COAKLEY, JAY (2002): Using sports to control deviance and violence among youths: Let's be cautious and critical. V *Paradoxes of youth and sport*, M. Gatz, M. A. Messner in S. Ball-Rokeach (ur.), 13-61. Albany: State University of New York Press.
- COLE, CHERYL L. IN SAMANTHA KING (1998): Representing black masculinity and urban possibilities: Racism, realism, and hoop dreams. V *Sport and postmodern times*, G. Rail (ur.), 49 - 86. Albany: State University of New York Press.
- CONNEL, RAEWYN W. (1987): *Gender and power*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- CONNEL, RAEWYN W. (1990): An iron man: The body and some contradictions of hegemonic masculinity. V *Sport, men, and the gender order: Critical feminist perspectives*, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 83-96. Champaign, IL: Human Kinetics.
- CROSSET, TODD W. (1990): Masculinity, sexuality, and the development of early modern sport. V *Sport, men, and the gender order: Critical feminist perspectives*, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 45-54. Champaign, IL: Human Kinetics.
- CROSSET, TODD W. (2000): Athletic affiliation and violence against women: Toward a structural prevention project. V *Masculinities, gender relations, and sport*, J. McKay, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 147-161. Thousand Oaks, CA: Sage.
- CROSSET, TODD W., JEFFREY R. BENEDICT IN MARK A. MCDONALD (1995): Male student athletes reported for sexual assault: A survey of campus police departments and judicial affairs offices. *Journal of Sport and Social Issues* 19: 126-140.
- CROSSET, TODD W., JAMES PTACEK, MARK MCDONALD IN JEFFREY BENEDICT (1996): Male student athletes and violence against women: A survey of campus judicial

- affairs offices. *Violence Against Women* 2: 163–179.
- CURRY, TIMOTHY J. (1991): Fraternal bonding in the locker room. Pro-feminist analysis of talk about competition and women. *Sociology of Sport Journal* 8: 119–135.
- CURRY, TIMOTHY J. (2000): Booze and bar fights: A journey to the dark side of college athletics. V *Masculinities, gender relations, and sport*, J. McKay, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 162–175. Thousand Oaks, CA: Sage.
- CURRY, TIMOTHY J., PAULA ARRIAGADA IN BENJAMIN CORNWELL (2002): Images of sport in popular nonsport magazines: Power and performance versus pleasure and participation. *Sociological Perspectives* 45: 397–415.
- DAVIS, LAUREL L. (1997): *The swimsuit issue and sport: Hegemonic masculinity in Sports Illustrated*. Albany: State University of New York Press.
- DUNBAR, MICHELLE D. (2000): Dennis Rodman–Do you feel feminine yet? Black masculinity, gender transgression, and reproductive rebellion on MTV. V *Masculinities, gender relations, and sport*, J. McKay, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 263–285. Thousand Oaks, CA: Sage.
- DUNNING, ERIC (1986): Sport as a male preserve: Notes on the social sources of masculine identity and its transformation. *Theory, Culture & Society* 3: 79–90.
- DWORKIN, SHARI L. (2003): A woman's place is in the ... cardiovascular room?? Gender relations, the body, and the gym. V *Athletic intruders: Ethnographic research on women, culture, and exercise*. A. Bolin in J. Granskog (ur.), 131–158. Albany: State University of New York Press.
- DWORKIN, SHARI L. IN MICHAEL MESSNER (1999): Just do ... what? Sport, bodies, gender. V *Revisioning gender*, J. Lorber, M. M. Ferree in B. Hess (ur.), 341–361. Thousand Oaks, CA: Sage.
- DWORKIN, SHARI L. IN FAYE LINDA WACHS (1998): Disciplining the body: HIV positive athletes, media surveillance, and the policing of sexuality. *Sociology of Sport Journal* 15: 1–20.
- DWORKIN, SHARI L. IN FAYE LINDA WACHS (2000): The morality/manhood paradox: Masculinity, sport, and the media. V *Masculinities, gender relations, and sport*, J. McKay, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 47–66. Thousand Oaks, CA: Sage.
- EASTMAN, SUSAN T. IN ANDREW C. BILLINGS (2001): Sportscasting and sports reporting: The power of gender bias. *Journal of Sport and Social Issues* 24: 192–213.
- EVESLAGE, SCOTT IN KEVIN DELANEY (1998): Trash talkin' at Hardwick High: A case study of insult talk on a boys' basketball team. *International Review for the Sociology of Sport* 33: 239–253.
- FARRELL, WARREN (1974): *The liberated man*. New York: Random House.
- FINE, GARY ALAN (1987): *With the boys: Little League baseball and preadolescent culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- FRITNER, MARY PAT IN LAURNA RUBINSON (1993): Acquaintance rape: The influence of alcohol, fraternity membership and sports team membership. *Journal of Sex Education and Therapy* 19: 272–284.
- GRUNEAU, RICHARD IN DAVID WHITSON (1994): *Hockey night in Canada: Sport,*

- identities, and cultural politics*. Toronto: Garamond.
- HALL, ANN M. (1984): Towards a feminist analysis of gender inequality in sport. V *Sport and the sociological imagination*, N. Theberge in P. Donnelly (ur.), 82–103. Fort Worth: Texas Christian University Press.
- HARTMANN, DOUGLAS (2001): Notes on midnight basketball and the cultural politics of recreation, race, and at-risk urban youth. *Journal of Sport and Social Issues* 25: 339–371.
- HASBROOK, CYNTHIA A. (1999): Young children's social constructions of physicality and gender. V *Inside sports*, J. Coakley in P. Donnelly (ur.), 7–16. London: Routledge.
- HASBROOK, CYNTHIA A. IN OTHELLO HARRIS (2000): Wrestling with gender: Physicality and masculinities among inner-city first and second graders. V *Masculinities, gender relations, and sport*, J. McKay, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 13–30. Thousand Oaks, CA: Sage.
- HENRY, JACQUES M. IN HOWARD P. COMEAUX (1999): Gender egalitarianism in coed sport: A case study of American soccer. *International Review for the Sociology of Sport* 34: 277–290.
- JAMES, CYRIL LIONEL ROBERT (1983): *Beyond a boundary*. New York: Pantheon.
- KANE, MARY JO (1995): Resistance/transformation of the oppositional binary: Exposing sport as a continuum. *Journal of Sport and Social Issues* 19: 191–218.
- KANE, MARY JO IN LISA J. DISCH (1993): Sexual violence and the reproduction of male power in the locker room: The 'Lisa Olsen incident.' *Sociology of Sport Journal* 10: 331–352.
- KIMMEL, MICHEL S. (1990): Baseball and the reconstitution of American masculinity, 1880–1920. V *Sport, men, and the gender order: Critical feminist perspectives*, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 55–66. Champaign, IL: Human Kinetics.
- KLEIN, ALAN (1993): *Little big men: Bodybuilding subculture and gender construction*. Albany: State University of New York Press.
- KLEIN, ALAN (2000): Dueling machos: Masculinity and sport in Mexican baseball. V *Masculinities, gender relations, and sport*, J. McKay, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 67–85. Thousand Oaks, CA: Sage.
- KOSS, MARY P. IN JOHN A. GAINES (1993): The prediction of sexual aggression by alcohol use, athletic participation and fraternity affiliation. *Journal of Interpersonal Violence* 8: 94–108.
- KUSZ, KYLE (2001): Andre Agassi and Generation X: Reading white masculinity in 1990s America. V *Sport stars: The cultural politics of sporting celebrity*, D. L. Andrews in S. J. Jackson (ur.), 51–69. London: Routledge.
- KUSZ, KYLE (2003): BMX, extreme sports, and the white male backlash. V *To the extreme: Alternative sport, inside and out*, R. E. Rinehart in S. Sydnor (ur.), 153–175. Albany: State University of New York Press.
- LABERGE, SUZANNE IN MATHIEU ALBERT (2000): Conceptions of masculinity and gender transgressions in sport among adolescent boys: Hegemony, contestation, and the social class dynamic. V *Masculinities, gender relations, and sport*, J. McKay,

- M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 195–221. Thousand Oaks, CA: Sage.
- LORBER, JUDITH (1996): Beyond the binaries: Depolarizing the categories of sex, sexuality, and gender. *Sociological Inquiry* 66: 143–159.
- MAJORS, RICHARD G. (1990): Cool pose: Black masculinity in sports. V *Sport, men, and the gender order: Critical feminist perspectives*, M. A. Messner in D. Sabo (ur.), 109–114. Champaign, IL: Human Kinetics.
- MALSZECKI, GREG IN TOMISLAVA CAVAR (2001): Men, masculinities, war, and sport. V *Feminist issues: Race, class, and sexuality*, 3. izdaja, N. Mandell (ur.), 166–192. Toronto: Pearson Education Canada.
- MANGAN, JAMES ANTHONY (1986): *The games ethic and imperialism: Aspects of the diffusion of an ideal*. New York: Viking Penguin.
- MCDONALD, MARY G. (1999): Unnecessary roughness: Gender and racial politics in domestic violence media events. *Sociology of Sport Journal* 16: 111–133.
- MCDONALD MARY G. IN DAVID L. ANDREWS (2001): Michael Jordan: Corporate sport and postmodern celebrityhood. V *Sports stars: The cultural politics of sporting celebrity*, D. L. Andrews in S. J. Jackson (ur.), 20–35. London: Routledge.
- MCKAY, JIM (1991): *No pain, no gain: Sport in Australian culture*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- MCKAY, JIM (1993): 'Marked men' and 'wanton women': The politics of naming sexual 'deviance' in sport. *Journal of Men's Studies* 2: 69–87.
- MCKAY, JIM (1997): *Managing gender: Affirmative action and organizational power in Australian, Canadian, and New Zealand sport*. Albany: State University of New York Press.
- MCKAY, JIM IN DAVID ROWE (1997): Field of soaps: Rupert vs. Kerry as masculine melodrama. *Social Text* 50: 69–86.
- MCPHERSON, DONALD G. (2002): Sport, youth, violence and the media: An activist athlete's perspective. V *Paradoxes of youth and sport*, M. Gatz, M. A. Messner in S. Ball-Rokeach (ur.), 241–247. Albany: State University of New York Press.
- MESSNER, MICHAEL A. (1988): Sports and men domination: The female athlete as contested ideological terrain. *Sociology of Sport Journal* 5: 197–211.
- MESSNER, MICHAEL A. (1992): *Power at play: Sports and the problem of masculinity*. Boston: Beacon.
- MESSNER, MICHAEL A. (2000): Barbie girls vs. sea monsters: Children constructing gender. *Gender & Society* 14: 765–784.
- MESSNER, MICHAEL A. (2002): *Taking the field: Women, men, and sports*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- MESSNER, MICHAEL A., MICHELE DUNBAR IN DARNELL HUNT (2000): The televised sports manhood formula. *Journal of Sport and Social Issues* 24: 380–394.
- MESSNER, MICHAEL A., MARGARET CARLISLE DUNCAN IN CHERYL COOKY (2003): Silence, sports bras, and wrestling porn: The treatment of women in televised sports news and highlights. *Journal of Sport and Social Issues* 27: 38–51.
- MESSNER, MICHAEL A., MARGARET CARLISLE DUNCAN IN FAYE LINDA WACHS (1996):

- The gender of audience-building: Televised coverage of men's and women's NCAA basketball. *Sociological Inquiry* 66: 422-439.
- MESSNER, MICHAEL A. IN DONALD F. SABO (UR.) (1990): *Sport, men, and the gender order: Critical feminist perspectives*. Champaign, IL: Human Kinetics.
- MESSNER, MICHAEL A. IN MARK STEVENS (2002): Confronting male athletes' sexual violence against women. V *Paradoxes of youth and sport*, M. Gatz, M. A. Messner in S. Ball-Rokeach (ur.), 225-240. Albany: State University of New York Press.
- MILLER, KATHLEEN E., GRACE M. BARNES, DONALD F. SABO, MERRILL J. MELNICK IN MICHAEL P. FARRELL (2002): Anabolic-androgenic steroid use and other adolescent problem behaviors: Rethinking the male athlete assumption. *Sociological Perspectives* 45: 467-490.
- MILLER, KATHLEEN E., DONALD F. SABO, MERRILL J. MELNICK, MICHAEL P. FARRELL IN GRACE M. BARNES (2000): *The Women's Sports Foundation report: Health risks and the teen athlete*. East Meadow, NY: Women's Sports Foundation.
- MILLER, TOBY (2001): *Sportsex*. Philadelphia: Temple University Press.
- MILLER, TOBY, GEOFFREY LAWRENCE, JIM MCKAY IN DAVID ROWE (2001): *Globalization and sport: Playing the world*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- NAISON, MARK (1972): Sports and the American empire. *Radical America* 95/96: 107-110.
- PRONGER, BRIAN (1990): *The arena of masculinity: Sports, homosexuality, and the meaning of sex*. New York: St. Martin's.
- PRONGER, BRIAN (2000): Homosexuality and sport: Who's winning? V *Masculinities, gender relations, and sport*, J. McKay, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 222-244. Thousand Oaks, CA: Sage.
- ROBINSON, LAURA (1998): *Crossing the line: Violence and sexual assault in Canada's national sport*. Toronto: McClelland & Stewart.
- ROWE, DAVID IN JIM MCKAY (1998): Sport: Still a man's game. *Journal of Interdisciplinary Gender Studies* 3: 113-128.
- SABO, DONALD F. (1985): Sport, patriarchy, and male identity: New questions about men and sport. *Arena Review* 9: 1-30.
- SABO, DONALD F. (1994): Pigskin, patriarchy and pain. V *Sex, violence and power in sport: Rethinking masculinity*, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 82-88. Freedom, CA: Crossing Press.
- SABO, DONALD F. (2001): Doing time, doing masculinity: Sports in prison. V *Prison masculinities*, D. Sabo, T. Kupers in W. London (ur.), 61-66. Philadelphia: Temple University Press.
- SABO, DONALD F. IN DAVID FREDERICK GORDON (UR.) (1995): *Men's health and illness: Gender, power, and the body*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- SABO, DONALD F., PHIL GRAY IN LINDA MOORE (2000): Domestic violence and televised athletic events: "It's a man thing." V *Masculinities, gender relations, and sport*, J. McKay, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 127-146. Thousand Oaks, CA: Sage.

- SABO, DONALD F. IN SUE C. JANSEN (1994): Seen but not heard: Images of black men in sports media. V *Sex, violence and power in sports: Rethinking masculinity*, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 150–160. Freedom, CA: Crossing Press.
- SABO, DONALD F. IN ROSS RUNFOLA (1980): *Jock: Sports and male identity*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- SCHAFFER, WALTER S. (1975): Sport and male sex role socialization. *Sport Sociology Bulletin* 4: 47–54.
- SHAKIB, SOHAILA IN MICHELE D. DUNBAR (2002): The social construction of female and male high school basketball participation: Reproducing the gender order through a two-tiered sporting institution. *Sociological Perspectives* 45: 353–379.
- THEBERGE, NANCY (1981): A critique of critiques: Radical and feminist writings on sport. *Social Forces* 60: 341–353.
- THOMPSON, SHONA M. (1999): *Mother's taxi: Sport and women's labor*. Albany: State University of New York Press.
- THORNE, BARRIE (1993): *Gender play: Girls and boys in school*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- TRACY, ALLISON J. IN SUMRU ERKUT (2002): Gender and race patterns in the pathways from sports participation to self-esteem. *Sociological Perspectives* 45: 445–466.
- TRUJILLO, NICK (1991): Hegemonic masculinity on the mound: Media representations of Nolan Ryan and American sports culture. *Critical Studies in Mass Communication* 8: 290–309.
- TRUJILLO, NICK (1995): Machines, missiles, and men: Images of the male body on ABC's *Monday Night Football*. *Sociology of Sport Journal* 12: 403–423.
- VIDEON, TAMI M. (2002): Who plays and who benefits: Gender, interscholastic athletics, and academic outcomes. *Sociological Perspectives* 45: 415–444.
- WACHS, FAYE LINDA (2002): Leveling the playing field: Negotiating gendered rules in coed softball. *Journal of Sport and Social Issues* 26: 300–316.
- WACHS, FAYE LINDA (2003): "I was there . . .": Gendered limitations, expectations, and strategic assumptions in the world of co-ed softball. V *Athletic intruders: Ethnographic research on women, culture, and exercise*, A. Bolin in J. Granskog (ur.), 177–200. Albany: State University of New York Press.
- WENNER, LAWRENCE A. (1998): In search of the sports bar: Masculinity, alcohol, sports, and the mediation of public space. V *Sport and postmodern times*, G. Rail (ur.), 303–332. Albany: State University of New York Press.
- WHANNEL, GARRY (2002): *Media sports stars: Masculinities and moralities*. New York: Routledge.
- WHEATON, BELINDA IN ALAN TOMLINSON (1998): The changing gender order in sport? The case of windsurfing subcultures. *Journal of Sport and Social Issues* 22: 252–274.
- WHITE, PHILIP G., KEVIN YOUNG IN WILLIAM G. MCTEER (1995): Sport, masculinity, and the injured body. V *Men's health and illness: Gender, power, and the body*, D. Sabo in D. F. Gordon (ur.), 158–182. Thousand Oaks, CA: Sage.

- WHITSON, DAVID (1990): Sport in the social construction of masculinity. V *Sport, men, and the gender order: Critical feminist perspectives*, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 19–30. Champaign, IL: Human Kinetics.
- WILLIS, PAUL (1983): Women in sport in ideology. V *Sport, culture, and ideology*, J. Hargreaves (ur.), 117–135. London: Routledge & Kegan Paul.
- YOUNG, KEVIN (2002): From 'sports violence' to 'sports crime': Aspects of violence, law, and gender in the sports process. V *Paradoxes of youth and sport*, M. Gatz, M. A. Messner in S. Ball-Rokeach (ur.), 207–224. Albany: State University of New York Press.
- YOUNG, KEVIN IN PHILIP WHITE (2000): Researching sports injury: Reconstructing dangerous masculinities. V *Masculinities, gender relations, and sport*, J. McKay, M. A. Messner in D. F. Sabo (ur.), 108–126. Thousand Oaks, CA: Sage.

Nasilje na podlagi spola in vloga moških

Abstract

Gender Based Violence and the Role of Men

In this paper, the concept of Gender Based Violence (GBV) is exemplified by different constellations of violence involving men acting either as perpetrators or as victims. GBV is usually defined in a broad way and can cover the main field of violence between the genders (men as perpetrators, women as victims) as well as other constellations of perpetrators and victims, e.g. violence between men. The scope of the concept of GBV is, however, seldom used in its entirety. Based on a broad definition of GBV, three topics are discussed with the intention of emphasizing the relevance of an extended and gendered perspective on men and violence: First, we will be looking at the topic of violence in public spaces being committed by men against other men as a form of Gender Based Violence, with the potential of motivating men for change and for taking a stand against a distorted male socialization. The second topic is violence in heterosexual partnerships, which has become a subject of public debate, where the insistence on the gender symmetry of domestic violence has served as an anti-feminist argument in the ideological discourse, bringing new challenges to public communication. The third area of focus is the sexual abuse of boys, which has often been overlooked because of the relation between male socialization and a taboo form of violence that makes disclosure processes difficult. Thinking about such constellations of violence can improve not only our theory and concepts, but the victim support structures and intervention programs for perpetrators of violence as well.

Keywords: gender based violence, boys, men, victims, perpetrators

Christian Scambor, Association for Men's and Gender Issues, Department for the Work with Perpetrators, Graz, Austria. (christian.scambor@gmx.at)

Elli Scambor, Association for Men's and Gender Issues, Institute for Masculinity Research and Gender Studies, Graz, Austria. (scambore@genderforschung.at)

Povzetek

Koncept spolno pogojenega nasilja je v članku predstavljen skozi različne konstelacije nasilja, v katerega so moški vpleteni kot storilci ali žrtve. Definicija spolno pogojenega nasilja je po navadi široka in lahko zajema tako glavno področje nasilja med družbenima spoloma (moški kot storilci, ženske kot žrtve), kakor tudi druge konstelacije storilcev in žrtev, na primer nasilje med moškimi. Vendar se koncept spolno pogojenega nasilja pogosto ne uporablja v polnem obsegu. Članek izhaja iz široke definicije spolno pogojenega nasilja in obravnava tri vprašanja, ki poudarjajo pomen razširjenega in družbenospolnega pogleda na moške in nasilje: prvič, fizično nasilje moških nad drugimi moškimi v javnem prostoru lahko razumemo kot obliko spolno pogojenega nasilja, ki ima potencial za motivacijo moških za spremembe in za zavzemanje za drugačno socializacijo moških. Drugič, nasilje v heteroseksualnih partnerstvih je postalo področje javne razprave, v kateri je trditev o družbenospolni simetriji nasilja v družinah postala antifeministični argument v ideološkem diskurzu, s čimer se v javnem govoru odpirajo novi izzivi. Tretjič, spolna zloraba fantov je pogosto spregledana zaradi povezanosti moške socializacije s tabuizirano obliko nasilja in otežuje razkrivanje spolne zlorabe. Premislek o takih konstelacijah nasilja lahko izpopolni tako teorijo in koncepte kakor tudi podporne strukture za vse žrtve ter intervencijske programe za vse storilce nasilnih dejanj.

Ključne besede: spolno pogojeno nasilje, fantje, moški, žrtve, storilci

Christian Scambor, Združenje za moška in družbenospolna vprašanja, Oddelek za delo s storilci, Gradec, Avstrija. (christian.scambor@gmx.at)

Elli Scambor, Združenje za moška in družbenospolna vprašanja, Institut za raziskovanje moškosti in študije spolov, Gradec, Avstrija. (scambore@genderforschung.at)

Uvod: Uporaba pojma nasilje na podlagi spola

Medosebno nasilje in njegovo razmerje do družbenega spola odpira kompleksna teoretska vprašanja, razprave o njem pa pogosto obstanejo in se zapletejo zaradi konceptualnih problemov in definicij. Ko se razprave dotaknejo vprašanja *moških in nasilja na podlagi spola*, je nastanek zmede še verjetnejši, zato so definicije pojmov dobro izhodišče za začetek tega članka.

Uporabno kategorizacijo nasilja ponuja Svetovna zdravstvena organizacija (WHO), ki razlikuje med *kolektivnim* nasiljem, *proti sebi usmerjenim* nasiljem in *medosebnim* nasiljem (Krug in dr., 2002). Pri obravnavi medosebnega nasilja moramo ločevati *nasilje nad partnerji in člani družine* od *nasilja v javnosti nad znanci in neznanci*. Ta klasifikacija je uporabna v razpravi o družbenem spolu in medosebnem nasilju, saj moške in ženske nasilje v javnosti drugače prizadene kot nasilje v domačem ali družinskem okolju. Toda v obeh okoljih največ nasilnih dejanj storijo moški.

V tradicionalnem feminističnem razumevanju nasilja se poudarja dejstvo, da številne ženske trpijo zaradi nasilja moških zlasti (toda ne samo) v domačem okolju. Pojem *nasilje nad ženskami* se nanaša na tisto vrsto nasilja, v katerem je moški storilec, ženska pa žrtev, poleg tega je povezan z vprašanjem moči in nadzorom moškega nad vsakokratno žensko, ki je tarča nasilja. V tem pomenu se pogosto uporablja tudi pojem *intimnopartnersko nasilje*. Zapomniti si moramo to specifično konotacijo, kajti s povsem terminološkega vidika lahko nasilje nad ženskami vključuje tudi žensko storilko (ne glede na to, da so moški storilci velike večine nasilja nad ženskami), pri intimnopartnerskem nasilju pa sta tako storilec kot žrtev lahko kateregakoli spola, samo da sta v intimnem razmerju. Različno razumevanje pojmov kot sta nasilje nad ženskami ali intimnopartnersko nasilje lahko povzroči zmedo.

Sam pojem nasilje na podlagi spola je imel vedno precej širok pomen. Po definiciji Carol Hagemann-White (2008) je nasilje na podlagi spola » ... vsaka kršitev fizične ali mentalne integritete osebe, ki je povezana s spolom žrtve in storilca in ga z izrabo razmerja moči stori strukturno močnejša oseba« (Hagemann-White, 2008: 8). Ta definicija dovolj široko zajame različne vrste nasilnih dejanj, storjenih med družbenimi spoli in v okviru njih. Brez dvoma je ena najpogostejših oblik spolno pogojenega nasilja nasilje moških nad njihovimi partnerkami (intimnopartnersko nasilje). Glede intimnopartnerskega nasilja je definicija nasilja na podlagi spola razmeroma jasna, ker je ta vrsta nasilja tesno povezana s specifičnim odnosom moči, v katerem moški vzdržujejo, ponovno vzpostavljajo ali kažejo svojo moč in nadvlado nad ženskami. Toda koncept nasilja na podlagi spola lahko zajema tudi druge, z družbenim spolom povezane konstelacije žrtev in storilcev in prav o teh konstelacijah bi morali premišljevati in razpravljati bolj, kot to počnemo danes. Razlogov za to je več: a) sklepanje zavezništev vseh družbenih spolov proti nasilju; b) nevtraliziranje antifeminističnih trditev, da so raziskave, praksa in politike osre-

dinjene samo na nasilje nad ženskami in da zanikajo intimnopartnersko nasilje nad moškimi; c) identifikacija in opozarjanje na potrebo po vzpostavitvi celovitejših podpornih struktur za vse žrtve nasilja. Vse te vidike podrobneje opišejo trije primeri: a) moški so žrtve moškega nasilja v javnosti in moške socializacije; b) nasilje v heteroseksualnih odnosih; c) seksualno nasilje nad fanti.

Moški kot žrtve moškega nasilja na podlagi spola

V definicijo nasilja na podlagi spola je Carol Hagemann-White vključila tudi nasilje med moškimi. Številna nasilna dejanja moških nad moškimi reproducirajo moško hegemonijo, neenaka razmerja moči med strukturno privilegiranimi in nepriviligiranimi moškimi ter neenakost v kategoriji moškega družbenega spola. V eni najvplivnejših knjig študij moškosti v zadnjem desetletju je Raewyn Connell (2005) vpeljala koncept *hegemone moškosti* kot vzorca moškega družbenega vedenja, ki velja za idealno normo tega, kar pomeni biti moški v določeni družbi v določenem času. Ti ideali so pogosto prikazani v oglasih (na primer moški kot mladi, športni, premožni, beli, heteroseksualni menedžerji) ali v športu (kjer prevladujejo agresivni, močni moški, ki si utirajo svojo pot in premagajo nasprotnike). Ena glavnih značilnosti hegemone moškosti je podređitev žensk – in podređitev vseh oblik moškosti, ki se ne skladajo z idealno podobo moškosti. Za moške, ki si prizadevajo doseči ideal hegemone moškosti, je uporaba nasilja eden od načinov za podređitev žensk in drugih moških. Z vidika, ki je kritičen do današnjih odnosov med družbenimi spoli in do hegemone moškosti, ni samo nasilje nad ženskami, temveč tudi nasilje moških nad drugimi moškimi sredstvo za uveljavljanje ospoljene hierarhične ureditve med družbenimi spoli in v moški družbenospolni skupini, na vrhu katere je postavljena hegemonna moškost. Zločini iz sovraštva, nasilna dejanja zaradi homofobije ali rasizma so oblike nasilja, ki ustrezajo zgornji definiciji nasilja na podlagi spola: dominantne moškosti demonstrirajo moč in si podređajo druge oblike moškosti – z nasiljem moškega nad moškim na podlagi družbenega spola. Moške žrtve medosebnega nasilja (katerega storilci so drugi moški) pogosto izhajajo iz marginalnih, nehegemonih, nedominantnih družbenih skupin, kot so neheteroseksualni moški, moški z migrantskim ozadjem, pripadniki določenih verskih in etničnih skupin, fantje v šolah ali drugih izobraževalnih ustanovah kakor tudi v družinah, starejši moški, hendikepirani in brezdomni moški (Scambor in dr., 2013). Vendar perspektiva, iz katere bi gledali na moško (ali fantovsko) nasilje nad drugimi moškimi kot na obliko nasilja na podlagi spola, ki ohranja uveljavljeno družbenospolno ureditev in odnose moči, še ni zelo razširjena.

Nekateri družbenospolne ureditve in patriarhalni modeli zelo poudarjajo razvrščanje med moškimi, s čimer bi lahko pojasnili visoko stopnjo nasilja med moškimi v nekaterih kontekstih, še zlasti nasilje v javnosti. Vendar današnje raziskave tega ne proučujejo temeljito. (Holter, 2013: 55)

Povzročitelji večine fizičnega nasilja v javnih prostorih so moški in večina njihovih žrtev je moških. Po podatkih iz vseh držav EU je večina žrtev hudih napadov in umorov v javnosti moških (medtem ko ženske tvorijo večino žrtev spolnih napadov; Scambor in dr., 2013). Številni moški podcenjujejo razmeroma visoko tveganje, da bi postali žrtve nasilja drugih moških v javnosti, in se glede nasilja ne vznemirjajo (Heiskanen in Ruuskanen, 2011). Toda če bi v javnih razpravah več govorili in problematizirali zelo razširjeno nasilje moških nad moškimi kot sredstva za vzpostavitev hierarhične družbenospolne ureditve, bi se lahko moški bolj zavedali »resnih tekmovalnih iger« (Bourdieu, 2001), v katere so vpleteni, in postali bolj motivirani za spremembo.

Odraščanje – povezanost moškosti in nasilja

V današnji družbenospolni ureditvi ima nasilno vedenje dve glavni funkciji: nasilje nad ženskami je osrednja strategija utrjevanja in ohranjanja premoči moških ter podrejanja žensk; nasilje nad drugimi moškimi pa je osrednji mehanizem uveljavljanja hierarhije med moškimi (na primer, podreitev homoseksualnih moških; Connell, 2005). Potemtakem lahko nagnjenost k nasilnemu vedenju štejemo za bistveni element dominantnih moškosti za podrejanje drugih. V nadaljevanju želiva osvetliti vzorce moške socializacije in pojasniti, kako se nagnjenje k nasilju pojavi na prehodu iz otroštva v odraslost.

Prvič, obstaja neposredni medgeneracijski prenos nasilja. Nasilje v družinah zlasti pri fantih poveča verjetnost, da bodo reagirali v vzorcih zasvojenosti ali nasilja. Fizična zloraba v družinah je občutno hujša pri fantih kot pri dekletih. Pozneje v življenju obstaja pri fantih, ki so doživeli fizično nasilje ali pa mu bili priča, večja verjetnost nasilnega vedenja, medtem ko dekleta pogosteje reagirajo s simptomi depresije (Kassis in dr., 2010).

Z družbeno-konstruktivističnega vidika imajo socialni odnosi med moškimi pomembno vlogo pri formiranju družbenospolne identitete fantov, s čimer lahko pojasnimo na splošno večjo nagnjenost fantov (in pozneje moških) k nasilnemu vedenju v primerjavi z dekleti in ženskami. »Fantje v svojem življenju slišijo mnenja moških – očetov, trenerjev, bratov, starih očetov, stricev, duhovnikov –, ki jim sporočajo svoje ideje o moškosti.« (Kimmel, 2009: 47) Te ideje se prenašajo iz generacije v generacijo, rezultat tega pa je določen način dojemanja samega sebe – *fantovski kodeks* (Kimmel, 2009), ki ga sestavlja »... zbirka drž, vrednot in lastnosti, ki skupaj tvorijo tisto, kar pomeni biti moški« (ibid.: 45). Podrobneje lahko fantovski kodeks opišemo takole:

... nikoli ne pokaži čustev ali ne priznaj šibkosti. Svetu moraš kazati obraz, ki vztraja, da je vse v najlepšem redu, da je vse pod nadzorom, da ni nikakršnega razloga za skrb ... Ključna je zmaga, zlasti zmaga nad moškim, ki ima manj krasne in manjše igrače. Prijaznost ni izbira, tudi sočutje ne. Taka čustva so tabu. (ibid.: 45)

Izhajajoč iz raziskav o fantih in nasilju se zdi, da vrstniška skupina oblikuje orientacijske vzorce moškosti (Pollack, 1998; Kimmel, 2009). »Drugi fantje nenehno opazujejo, kako dobro se odrežemo. Naši vrstniki so nekakšna 'družbenospolna policija', ki nenehno čaka, da se zmotimo, zato, da nam lahko podajo prepustnico za prečkanje dobro začrtanih mej možatosti.« (Kimmel, 2009: 47) Pollack (1998) opozarja, da je za *fantovski kodeks* značilna nevidnost ranljivosti, Kimmel pa na presenetljivo dejstvo, » ... da je ostal precej trdno v veljavi, kljub velikim spremembam, ki so se zgodile v življenju žensk« (Kimmel, 2010: 29).

Fantovski kodeks je povezan s konceptom hegemonne moškosti (Connell, 2005), tj. orientacijskim vzorcem za moške, ki pa ga ni lahko uresničevati. »Toda večina moških z njegovo hegemonijo pridobi, ker imajo koristi od patriarhalnih dividend, dosežejo prednost, ki jo moški na splošno imajo od vsesplošne podreditve žensk.« (Connell, 2005: 79) Hegemonija je povezana s kulturno prevlado in v tem okviru z nadvlado in podrejanjem določenih skupin moških. V realnem življenju se občutek upravičenosti do nadvlade in moči ne more uresničiti, zato se » ... mladi moški čutijo ogoljufane – in jezne –, ker nagrada, povezana z močjo, ne pride takoj. Vse razočaranje v zvezi s tem izrazijo z nasiljem. Besnost je način premoščanja občutkov ponižanja in obnovitve upravičenosti.« (Kimmel, 2009: 55)

Zdi se, da je vzpostavitev hierarhičnega reda med fanti pomembna poteza diferenciacije. Heteroseksualnost, bela koža in ekonomski uspeh so značilni za najvišjo stopnjo v hierarhiji, medtem ko so druge moškosti (na primer tiste, ki so povezane z migrantskim ozadjem) podrejene, a so v hegemonih odnosih vseeno pomembne (Connell, 2005). V procesu socializacije fantje po navadi sprejmejo in privzamejo ospoljene attribute, s čimer reproducirajo in krepijo hegemono moškost (Scambor in Kurzmann, v tisku; Stuve, 2014).

Nasilje nima pomembne vloge samo za dominantne moškosti, ker z njim podrejajo druge oblike, temveč podrejene moškosti pogosto same – v smislu kompenzacije za moškost – ravnajo nasilno, da si zagotovijo položaj moči. Številni fantje so v položaju, v katerem nimajo nikakršne možnosti, da bi se uvrstili na najvišjo stopnjo hegemonne moškosti, zato so prisiljeni razviti lastne in alternativne vzorce moškosti, ki se lahko izkažejo za problematične ali pa lahko za večino družbe veljajo za prestopništvo. Spindler (2006) je opravil biografske raziskave mladih moških v nemških zaporih in ugotovil, da tisti mladi moški, ki jim sprejete oblike moškosti niso dosegljive, poudarjajo telesne in k nasilju nagnjene oblike moškosti – toda te alternativne oblike moškosti pogosto vodijo v odklone in v zapor. Poglobljena analiza njihovih življenjskih razmer je omogočila temeljitejše razumevanje razlogov za nastanek k nasilju nagnjenih vzorcev moškosti. Čeprav so se zdele življenjska pot in možnosti za izobraževanje v otroštvu teh mladih moških razmeroma odprte, so se te razmere v poznejših letih zožile in zaprle: postopoma se je ožil dostop do izobraževanja in dela, kar je omejilo njihove življenjske perspektive in vodilo v prestopništvo kot način spopadanja z omejitvami (Spindler, 2006).

V državah, kjer so v soodvisnosti nizek družbenoekonomski status, nizka

izobrazbena raven in migrantsko ozadje iz nezahodnih držav, se od nedavnega pojavljajo specifični problemi. Toprak (2015) je pokazal, da lahko nekateri fantje in mladi moški v nepriviliranih socializacijskih razmerah razširijo prestopniške kode sprejemanja in priznanja s tradicionalnimi verskimi prepričanji in ideološkimi stališči, ker jim te strukture moškosti določajo orientacijo in krepijo občutke samozaupanja.

Nasilje v heteroseksualnih odnosih

Eno najpomembnejših področij neenakosti med spoloma je nasilje moških nad ženskami v zasebni sferi. Po številnih podatkih držav članic EU, ki so bili objavljeni v *Raziskavi o vlogi moških pri enakosti med spoloma (Study on the Role of Men in Gender Equality)*, od 69 do 96 odstotkov *intimnopartnerskega nasilja* povzročijo moški nad ženskami (Scambor, Wojnicka in Bergmann, 2013). Medtem ko nekatere raziskave o razširjenosti intimnopartnerskega nasilja na prvi pogled kažejo proporcionalno simetrično razdelitev ženskih in moških žrtev nasilja v intimnih odnosih (na primer Heiskanen in Ruuskanen, 2011; Kapella in dr., 2011; Watson in Parsons, 2005), so številne druge raziskave pokazale drugačno sliko: ženske so pogosteje izpostavljene nevarnemu in sistematičnemu nasilju v intimnih odnosih kot moški (na primer Forschungsnetz Gewalt im Geschlechterverhältnis (GiG-net), 2008; Kimmel, 2002; Scambor in dr., 2013) –, kar velja za fizično, spolno in psihično nasilje. Dejansko ne obstaja družba, v kateri bi lahko s poglobljenimi analizami ugotovili simetrijo med moškimi in ženskimi žrtvami intimnopartnerskega nasilja (Scambor in dr., 2013). Na ravni kvantitativnih podatkov bi bilo mogoče spolno simetrijo intimnopartnerskega nasilja v heteroseksualnih odnosih utemeljiti samo tako, da bi nedi-ferencirano obravnavali vsa nasilna dejanja, torej, če ne bi upoštevali njihove silovitosti, pogostnosti in posledic. V raziskavah razširjenosti so družbeni fenomeni do določene mere zreducirani na kvantitativne podatke. Pri proučevanju nasilja bi to pomenilo, da zelo visoka stopnja redukcije skrči podatke o izkušnjah nasilja s strani partnerja na dihotočno raven da/ne, ne glede na silovitost, pogostost, posledice in kontekst; na primer, pri fizičnem nasilju moških se upiranje žensk obravnava kot nasilno dejanje, kar poveča delež žensk storilk. Zato potrebujemo kvalitativne raziskave, ki dopolnjujejo kvantitativne raziskave o razširjenosti intimnopartnerskega nasilja, saj nam pomagajo razumeti fenomene v ozadju takih podatkov (na primer Hester, 2009).

Čeprav najbolj razširjen vzorec intimnopartnerskega nasilja govori o moškem kot najpogostejšem storilcu in ženski kot najpogostejši žrtvi, je slika bolj kompleksna. Obstajajo primeri intimnopartnerskega nasilja, ko so glavne žrtve moški, glavni

storilci oziroma storilke pa so moški partnerji ali ženske partnerke.¹ Če te redke primere zanikamo, nanje preprosto pozabimo ali jih izpustimo iz javne razprave, izgubimo tudi temelj za razvoj ustreznih podpornih struktur za žrtve.

Še več, če ne govorimo o tisti konstelaciji intimnoperskega nasilja, v kateri so ženske glavne storilke, moški pa glavne žrtve, pomagamo antifeminističnim aktivistom pri njihovem sprevačanju argumentov in izkoriščanju nezadostne pozornosti za moške žrtve intimnoperskega nasilja za trditev, da so v današnjih družbah pravzaprav moški diskriminirana družbenospolna skupina. To je pogosto uporabljen argument v antifeminističnem diskurzu, ki se sklicuje na družbenospolno simetrijo intimnoperskega nasilja, ali da so večinoma moški žrtve ženskih storilk (na primer Scambor in dr., 2013). V javnem govoru o intimnoperskem nasilju je treba poudariti, da obstajajo različne konstelacije storilcev in žrtv – toda da bi se izognili občutku, da je razširjenost teh konstelacij povsem enaka, je treba predložiti številke.

Ne nazadnje, nadaljnja diferenciacija koncepta intimnoperskega nasilja je potrebna in uporabna zaradi nudenja specificirane podpore (na primer, pri intimnoperskem nasilju v homoseksualnih parih ali obojestranskega nasilja v heteroseksualnih odnosih; gl. Kelly in Johnson, 2008). Ker se primeri, ko so moški glavne žrtve in ženske glavne storilke intimnoperskega nasilja, ne skladajo s družbenospolnimi pričakovanji v družbi (Fjell, 2012), se žrtve težko odločijo za iskanje podpore in zaupanja. Zato je zelo pomembno, da so raziskave, politika in socialne službe pozorne tudi na vse te konstelacije ter zagotovijo ustrezno podporo žrtvam, spodbujajo izboljšanje terapevtskih struktur za storilce oziroma storilke in preprečijo delovanje v korist antifeminističnega gibanja, za katerega je manko te pozornosti dokaz, da je spolna diskriminacija pravzaprav nasprotna, kot v resnici je.

Viktimizacija moških: primer spolne zlorabe fantov

V javnih razpravah o nasilju se pozablja na različne teme ali pa se o njih pre malo razpravlja; na primer, dolgo se ni govorilo o dečkih in deklicah kot pričah intimnoperskega nasilja (gl. Kavemann in Kreyssig, 2006). Enako velja za spolno zlorabo fantov. Javna razprava o spolnem nasilju v (pogosto cerkvenih in državnih) institucijah se je začela šele nedavno – po navadi tedaj, ko prvi učenci iz internatov razkrijejo svoje izkušnje spolnega nasilja (na primer Dehmers, 2011).

Po raziskavah razširjenosti je od štiri do osem odstotkov dečkov in fantov prizadetih zaradi spolnega nasilja (Bange, 2007; Stoltenborgh in dr., 2011) v

¹ Omeniti moramo tudi druge konstelacije, na primer intimnopersko nasilje ženske nad žensko v homoseksualnem razmerju; vpletenost drugih družbenih spolov, ne samo moškega in ženske; in primere, ko je v zvezo in intimnopersko nasilje vpletenih več ljudi.

različnih okoliščinah (na primer v družini, šoli, prostem času). Raziskave o procesih razkrivanja kažejo na pomen družbenospolne dimenzije, saj je med dečki in mladimi fanti stopnja razkrivanja spolnih zlorab nižja kot med deklicami in dekleti (Pribe in Svedin, 2008). Zdi se, da se moški, žrtve spolnega nasilja, v procesu razkrivanja srečujejo s specifičnimi težavami: javni diskurzi o spolnem nasilju niso bili pozorni na moške žrtve, temveč so bolj kot ne krepili heteronormativni koncept spolnega nasilja (tj. konstelacijo moškega storilca in ženske žrtve). Zato spolno nasilje ostaja področje, ki ne namenja pozornosti dečkom in mladim fantom. Otroci in mladina imajo zelo malo informacij o spolnem nasilju in o njem raje ne govorijo med sabo (Mörchen, 2014). To se sklada s hegemonimi predpostavkami o moškosti (superioren, trden, heteroseksualen) – viktimizacija in nemoč dečkov in mladih fantov sta z njimi v protislovju in zato obrobna zlasti v razmerju do moškega storilca (Lenz, 2014; Rieske, 2016; Scambor in dr., 2016; Sorsoli in dr., 2008). Poleg tega tovrstne moške norme ovirajo razkritje spolne zlorabe, ker omejujejo izražanje čustev, ki je neizogiben del procesa razkrivanja (Easton in dr., 2014). V številnih primerih te norme moškosti povzročajo čustvene ambivalence in pričakovane družbene reakcije, ki vodijo v najbolj sprejemljivo alternativo: vztrajanje v molku. Predvsem mladi fantje se bojijo družbene reakcije, ki bi jim lahko pripisala homoseksualnost, nemoškost ali potencialno storilstvo spolnega nasilja (Mosser, 2009) – novejša raziskava kažejo, da se po razkritju spolne zlorabe prej pričakovane reakcije pogosto uresničijo (Scambor in dr., 2016; Mörchen, 2014). V teh procesih se reproducirajo tipična družbenospolna razmerja (Jungnitz in dr., 2007): o izkušnjah nasilja nad dečki in mladimi fanti kakor tudi odraslimi moškimi se bodisi molči – ker velja, da povzročajo sramotno škodo normam moškosti – bodisi se jih normalizira in uvrsti v heteronormativne vzorce. Hinz (2011) je pokazal, da se spolno nasilje dojema različno in je odvisno od družbenega spola storilca oziroma storilke: spolno nasilje storilk pogosto obvelja za zgodnjo seksualno izkušnjo in uvajanje v spolnost, poleg tega pa številni ljudje celo dvomijo, da bi ženske sploh lahko spolno zlorabile fante.

Sklep

V znanosti in javnosti se že dolgo in upravičeno razpravlja o dejstvu, da večino intimnopartnerskega nasilja povzročijo moški in fantje. Raziskave, politike in praksa so osredinjene na moške storilce in ženske žrtve (otrokom se do nedavnega ni namenjal pozornosti). V resnici je tako stanje resen družbeni problem in pomeni kršitev človekovih pravic. Številne države še vedno nimajo vzpostavljene ustrezne podpore za žrtve in tudi primernih programov ne, v katerih bi storilce učili nenasilnega vedenja in ravnanja.

Če hočemo kompleksneje kot danes obravnavati medsebojni preplet družbenega spola in nasilja, moramo premagati osredinjenost na moško nasilje

nad ženskami in upoštevati tudi druge oblike nasilja. Denimo, izrazito *družbenospolnega vidika* nasilja *med* moškimi vse do danes nismo obravnavali v zadostni meri. Nasprotno, določene vrste nasilja zlasti v javnem prostoru med moškimi in mladimi fanti še vedno veljajo v javnosti za normalne (Hagemann-White, 2004), dojemajo se kot postranska škoda, ko se moški razvrščajo v hierarhije ter vzpostavljajo in ohranjajo moškosti v okviru družbenospolne ureditve (Connell, 2005). Koncept spolno pogojenega nasilja moramo uporabljati v širšem pomenu zato, da poudarimo vpliv, ki ga ima vloga družbenega spola na nasilje, obenem pa tudi moškim nanizamo še en dober razlog več za spremembo družbenospolnih ureditev. V naših družbah večino hudega fizičnega nasilja povzročijo moški, toda zaradi razširjenosti nasilja moških nad moškimi v javnosti spadajo moški tudi med glavni no žrtev. Z vidika hegemone moškosti je ta oblika nasilja močno ospoljena in visoki davek, ki ga plačajo moški sami, je lahko motivacija zanje, da se zavzamejo proti obstoječim družbenospolnim ureditvam in pomagajo zgraditi nove. Obetavna pot v to smer je promocija kompleksnih oblik prodružbenih praks moških, kot kaže tudi razprava o *skrbnih moškostih (caring masculinities)* (Elliott, 2016; Scambor in dr., 2015).

Če koncepta spolno pogojenega nasilja ne bomo uporabljali v njegovem polnem obsegu, lahko prezremo moške žrtve nasilja in s tem povezane vloge družbenega spola. Na specifično moških socializacijskih poteh se fantje naučijo, da vloga žrtve ni združljiva s spoštovano obliko moškosti; občutki sramu in strah, da bi jih drugi imeli za nemoške, jih prisilijo k molku o svojih izkušnjah (spolnega) nasilja. Posledično je malo verjetno, da bodo razkrili svoje izkušnje in iskali ter našli pomoč, kar jim lahko pozneje povzroči resne težave. Tako je družbeni spol povezan z nasiljem, ki ga doživijo ti fantje, čeprav je razmerje moči v teh primerih pogosto povezano s starostjo ali avtoriteto v institucijah.

In nazadnje, preozko dojemanje pojma intimnopartnerskega nasilja ne upošteva tistih primerov, ko so ženske glavne storilke (nad svojimi partnerji ali partnerkami). V heteroseksualnih odnosih tako (glavne) ženske storilke kot moški (glavne) žrtve razkrivajo prakse, ki se ne skladajo z obstoječimi družbenospolnimi pričakovanji. Postavlja se vprašanje, ali koncept spolno pogojenega nasilja še vključuje te primere ali pa potrebujemo še širši koncept, ki bo vključeval vsako konstelacijo intimnopartnerskega nasilja, povezano z družbenim spolom. Vsekakor je pomembno boljše razumevanje takih paradoksalnih konstelacij intimnopartnerskega nasilja in vloge družbenega spola v njih, prav tako je pomembno tudi temeljitejše razumevanje specifičnega razmerja moči v teh primerih, saj je šele tako mogoče zgraditi primerno podporo za moške žrtve in ženske storilke. Podporni sistemi v naših družbah namreč morajo zaščititi vsako posamezno žrtev in ji pomagati ne glede na družbeni spol, razred, etnično ozadje, spolno usmerjenost ali katero koli drugo kategorijo (na primer, za Združeno kraljestvo gl. Hester in dr., 2012). Enako velja za vse storilce: Naloga rehabilitacije ni samo delo z njimi v smeri spreminjanja vedenja, temveč tudi preprečevanje nadaljnjega nasilja (vključno s škodljivimi

posledicami za otroke, ki so priče ali pa žrtve nasilja ne glede na to, kdo je glavni storilec ali žrtev). Če imajo naši koncepti in podporne strukture mrtve kote, jih je treba upoštevati pri nadaljnjem razvoju teorije in prakse.

Prevod: Nina Kozinc

Literatura

- BANGE, DIRK (2007): *Sexueller Missbrauch an Jungen. Die Mauer des Schweigens*. Göttingen: Hogrefe.
- BOURDIEU, PIERRE (2001): *Masculine Domination*. Cambridge: Polity Press.
- EASTON, SCOTT D., LEIA Y. SALTZMAN IN DANNY G. WILLIS (2014): "Would You Tell Under Circumstances Like That?" Barriers to Disclosure of Child Sexual Abuse for Men. *Psychology of Men & Masculinity* 15(4): 460–469.
- CONNELL, RAEWYN W. (2005): *Masculinities* (2. izd.). Cambridge, UK: Polity Press.
- DEHMERS, JÜRGEN (2011): *Wie laut soll ich denn noch schreien? Die Odenwaldschule und der sexuelle Missbrauch*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag.
- ELLIOTT, KARLA (2016): Caring Masculinities. Theorizing an Emerging Concept. *Men and Masculinities* 19(3): 240–259.
- FJELL, TOVE INGEBJØRG (2012): "Women Are Free to Rampage as Much as They Like ..." About Men Who Suffer Intimate Partner Violence at the Hands of Female Partners. *Ethnologia Scandinavica* (42): 123–132.
- FORSCHUNGSNETZ GEWALT IM GESCHLECHTERVERHÄLTNIS [GIG-NET] (2008): *Gewalt im Geschlechterverhältnis. Erkenntnisse und Konsequenzen für Politik, Wissenschaft und soziale Praxis*. Opladen: Verlag Barbara Budrich.
- HAGEMANN-WHITE, CAROL (2004): Brückenschläge zwischen den Geschlechtern und den Generationen in einer gespaltenen Gewaltdiskussion. V *Gewalt im Leben von Männern und Frauen – Forschungszugänge, Prävalenz, Folgen, Intervention*. Kongressbericht, 13–20. Berlin: Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend. Dostopno na: <http://www.wibig.uni-osnabrueck.de/download/kongressbericht-gewalt-im-leben-von-maennern-und-frauen,property=pdf.pdf> (10. februar 2016).
- HAGEMANN-WHITE, CAROL (2008): Vorwort. V *Gewalt im Geschlechterverhältnis. Erkenntnisse und Konsequenzen für Politik, Wissenschaft und soziale Praxis*, Forschungsnetz Gewalt im Geschlechterverhältnis [GiG-net] (ur.), 7–10. Opladen: Verlag Barbara Budrich.
- HEISKANEN, MARKKU IN ELINA RUUSKANEN (2011): *Men's Experiences of Violence in Finland 2009* (Publication Series No. 71 of the European Institute for Crime Prevention and Control, affiliated with the United Nations, HEUNI). Helsinki: HEUNI.
- HESTER, MARIANNE (2009): *Who Does What to Whom? Gender and Domestic Violence*

- Perpetrators*. Bristol: University of Bristol in Northern Rock Foundation.
- HESTER, MARIANNE, EMMA WILLIAMSON, LINDA REGAN, MARK COULTER, KHATIDJA CHANTLER, GEETANJALI GANGOLI, REBECCA DAVENPORT IN LORRAINE GREEN (2012): *Exploring the Service and Support Needs of Male, Lesbian, Gay, Bi-sexual and Transgendered and Black and Other Minority Ethnic Victims of Domestic and Sexual Violence* (report prepared for Home Office). Bristol: University of Bristol.
- HINZ, ARNOLD (2001): Geschlechterstereotype bei der Wahrnehmung von Situationen als »sexueller Missbrauch«. *Zeitschrift für Sexualforschung* 14(3): 214–225.
- HOLTER, ØYSTEIN G. (2013): Masculinities, Gender Equality and Violence. *Masculinities and Social Change* 2(1): 51–81.
- JUNGNITZ, LUDGER, HANS-JOACHIM LENZ, RALF PUCHERT, HENRY PUHE IN WILLI WALTER (2007): *Gewalt gegen Männer. Personale Gewaltwiderfahrnisse von Männern in Deutschland*. Opladen: Barbara Budrich.
- KAPPELLA, OLAF, ANDREAS BAIERL, CHRISTIANE RILLE-PFEIFFER, CHRISTINE GESERICK IN EVA-MARIA SCHMIDT (2011): *Gewalt in der Familie und im nahen sozialen Umfeld. Österreichische Prävalenzstudie zur Gewalt an Frauen und Männern*. Dunaj: Österreichisches Institut für Familienforschung an der Universität Wien (ÖIF).
- KASSIS, WASSILIS, PACO ABRIL, SABINE BOHNE, MART BUSCHE, MAJDA HRŽENJAK, ŽIVA HUMER, RALF PUCHERT, ALFONSO ROMERO, CHRISTIAN SCAMBOR IN ELLI SCAMBOR (2010): Eltern und Lehrpersonen als Gewalt-Risikofaktoren Jugendlicher. *Psychotherapie Forum* 18(2): 80–88.
- KAVEMANN, BARBARA IN ULRIKE KREYSSIG (UR.) (2006): *Handbuch Kinder und häusliche Gewalt*. Wiebaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- KELLY, JOAN B. IN MICHAEL P. JOHNSON (2008): Differentiation Among Types of Intimate Partner Violence: Research Update and Implications for Interventions. *Family Court Review* 46(3): 476–499.
- KIMMEL, MICHAEL (2002): Gender Symmetry in Domestic Violence. A Substantive and Methodological Research Review. *Violence Against Women* (11): 1332–1363.
- KIMMEL, MICHAEL (2009): *Guyland. The Perilous World Where Boys Become Men*. New York, NY: HarperCollins.
- KIMMEL, MICHAEL (2010): *Boys and School: A Background Paper on the 'Boy Crisis'*. Dostopno na: <http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/14/91/69/04632432.pdf> (9. oktober 2016).
- KRUG, ETIENNE G., LINDA L. DAHLBERG, JAMES A. MERCY, ANTHONY B. ZWI IN RAFAEL LOZANO (2002): *World Report on violence and health*. Geneva: World Health Organization.
- LENZ, HANS-JOACHIM (2014): Wenn der Domspatz weiblich wäre ... Über den Zusammenhang der Verdeckung sexualisierter Gewalt an Männern und kulturellen Geschlechterkonstruktionen. V *Sexualisierte Gewalt gegen Jungen: Prävention und Intervention. Ein Handbuch für die Praxis*, P. Mosser in H.-J. Lenz (ur.), 15–40. Wiesbaden: Springer VS.
- MÖRCHEN, VOLKER (2014): »Ich war doch schon immer der Fußballtreter für alle ...«

- Mehrfachbetroffenheit männlicher Opfer sexualisierter Gewalt. V *Sexualisierte Gewalt gegen Jungen: Prävention und Intervention. Ein Handbuch für die Praxis*, P. Mosser in H.-J. Lenz (ur.), 183–209. Wiesbaden: Springer VS.
- MOSSER, PETER (2009): *Wege aus dem Dunkelfeld. Aufdeckung und Hilfesuche bei sexuellem Missbrauch an Jungen*. Wiesbaden: VS Verlag.
- POLLACK, WILLIAM (1998): *Real Boys. Rescuing Our Sons From the Myths of Boyhood*. New York, NY: Henry Holt.
- PRIEBE, GISELA IN CARL G. SVEDIN (2008): Child Sexual Abuse is Largely Hidden From the Adult Society: An Epidemiological Study of Adolescents' Disclosures. *Child Abuse & Neglect* 32(12): 1095–1108.
- RIESKE, THOMAS V. (2016): Junge ≠ Opfer? Zur (These der) Verleugnung männlicher Betroffenheit von sexualisierter Gewalt im pädagogischen Feld. V *Erziehung – Gewalt – Sexualität. Zum Verhältnis von Geschlecht und Gewalt in Erziehung und Bildung*, C. Mahs, B. Rendtorff in T. V. Rieske (ur.), 75–90. Opladen: Barbara Budrich.
- SCAMBOR, ELLI, KATARZYNA WOJNICKA IN NADJA BERGMANN (UR.) (2013): *The Role of Men in Gender Equality – European Strategies & Insights*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Dostopno na: http://ec.europa.eu/justice/events/role-of-men/index_en.htm (9. oktober 2016).
- SCAMBOR, ELLI, MAJDA HRŽENJAK, NADJA BERGMANN IN ØYSTEIN G. HOLTER (2015): Men's Share of Care for Children and Professional Care. *Studia humanistyczne agh* 14(2): 53–72.
- SCAMBOR, ELLI, ULLA WITTENZELLNER, RALF PUCHERT, THOMAS V. RIESKE, IN BERNARD KÖNNECKE (2016): »... dass die Leute da auch genauer hingucken«. Wie kann die Aufdeckung von sexualisierter Gewalt bei männlichen Kindern und Jugendlichen in der Jugendarbeit gefördert werden? *Sozialmagazin – Die Zeitschrift für Soziale Arbeit* 41(7/8): 60–67.
- SCAMBOR, ELLI IN MICHAEL M. KURZMANN (V TISKU): Intersektionale Zugänge in der Burschenarbeit. Anerkennungspraktiken als Maßnahmen gegen Exklusion und Gewalt. V *Bildung – Intersektionalität – Geschlecht*, S. Kronberger in M. Oberlechner (ur.). Innsbruck: StudienVerlag.
- SPINDLER, SUSANNE (2006): *Corpus delicti. Männlichkeit, Rassismus und Kriminalisierung im Alltag jugendlicher Migranten*. Münster: Unrast-Verlag.
- STUVE, OLAF (2014): »Geht es nicht eher um ...?« Intersektionale Ambivalenzen in der Gewaltprävention und Antidiskriminierungspädagogik. V *Jugendhilfe und Intersektionalität*, N. von Langsdorff (ur.), 229–248. Opladen/Berlin/Toronto: Budrich UniPress Ltd.
- SORSOLI, LYNN, MARYAM KIA-KEATING IN FRANCES K. GROSSMAN (2008): "I Keep That Hush-Hush": Male Survivors of Sexual Abuse and the Challenges of Disclosure. *Journal of Counselling Psychology* 55(3): 333–345.
- STOLTENBORGH, MARIJE, MARINUS H. VAN IJZENDOORN, EVELINE M. EUSER IN MARIAN J. BAKERMANS-KRANENBURG (2011): A Global Perspective on Child Sexual Abuse: Meta-Analysis of Prevalence Around the World. *Child Maltreatment* 16(2):

79–101.

TOPRAK, AHMET (2015): Riskante Ideale von Männlichkeit. *Tagesspiegel*, 22. september (Serie Gender in der Forschung 4). Dostopno na: <http://www.tagesspiegel.de/wissen/serie-gender-in-der-forschung-4-riskante-ideale-von-maennlichkeit/12349972.html> (9. oktober 2016).

WATSON, DOROTHY IN SARA PARSONS (2005): *Domestic Abuse of Women and Men in Ireland. Report on the National Study on Domestic Abuse*. Dublin, Ireland: National Crime Council in association with the Economic and Social Research Institute.

Islamistična moškost in muslimanske moškosti¹

Abstract

Islamist Masculinity and Muslim Masculinities

The author explores the role of global hegemonic masculinity and the emergence of national forms of masculinity from the independence movements and nation-building processes in Middle Eastern/North African countries. She traces various representations of Muslim masculinities which are appearing on the national scenes of the region after the periods of independence and the Cold War, and also discusses the arrival of Islamist masculinity from Islamic and fundamentalist movements in the last three decades. While she attempts to emphasize the plurality of Muslim masculinities, she concludes the text by arguing that economic hardship is more impactful than shared ethnic and religious background when it comes to the similarities between Muslim men.

Keywords: hegemonic masculinity, Islamist masculinity, Muslim masculinities, (de)colonization, cold war, class

Shahin Gerami is a professor in Women's Studies and a co-director of the Persian studies programme at San Jose State University. (shahin.gerami@sjsu.edu)

Povzetek

Avtorica analizira vlogo globalne hegemone moškosti in nacionalne podobe moškosti, ki so nastale iz gibanj za neodvisnost in graditve narodov v bližnjevzhodnih in severnoafriških državah. Spremlja raznolike reprezentacije muslimanskih moškosti, ki se pojavljajo na nacionalni sceni v tej regiji v obdobju po neodvisnosti in po hladni vojni, in obravnava nastanek islamistične moškosti iz islamskih in fundamentalističnih gibanj, ki smo jim priča v zadnjih treh desetletjih. Medtem ko si prizadeva narediti vidno mnogoterost muslimanskih moškosti, pa v sklepnem delu poudari, da muslimanske moške bolj kot njihovo skupno etnično ali versko ozadje izenačuje ekonomska stiska.

Ključne besede: hegemonna moškost, islamistična moškost, muslimanske moškosti, (de)kolonizacija, hladna vojna, razred

Shahin Gerami je profesorica ženskih študij in sodirektorica programa perzijskih študij na Državni univerzi v San Joseju. (shahin.gerami@sjsu.edu)

¹ Besedilo je prevod avtoričinega prispevka *Islamist Masculinity and Muslim Masculinities*, ki je prvič izšel v zborniku *Handbook of Studies on Men & Masculinities* (Sage Publications, 2005). Zbornik so uredili Michael S. Kimmel, Jeff Hearn in Raewyn W. Connell.

Strahotni konflikti, zaradi katerih se ljudi tlači skupaj pod oznake, kot so »Amerika«, »Zahod« ali »islam«, za katere se na prvi pogled zdi, da združujejo in zaradi katerih se izumljajo kolektivne identitete za množice dejansko zelo različnih posameznikov, ne smejo ohranjati moči, ki jo imajo, temveč jim je treba nasprotovati. Še vedno imamo na voljo sposobnosti razumske interpretacije, ki so dediščina humanistične izobrazbe, in to ne kot sentimentalno vero, ki bi nam velevala, da se vrnemo k tradicionalnim vrednotam ali h klasikom, temveč kot dejavno prakso vsakdanjega sekularnega racionalnega diskurza.

Edward Said (2003: 23)

Uvod²

Priznavanje neverjetne raznolikosti islamskih kultur in identitet ter interpretacij islama je že splošno razširjena mantra. Toda vsakič, ko to rečemo, še naprej ugotavljamo in analiziramo, kaj imajo skupnega, in celo ponujamo posplošitve. Sledila bom Edwardu Saidu in se zadolžila pri Bayatu, ko bom naredila razliko med islamistično identiteto kot abstraktnim konstruktom, ki ga uporabljajo drugi, na eni strani, in muslimanskimi identitetami kot »konkretnimi, nesamoumevnimi in diferenciranimi« identitetami, ki jih ustvarjata individualno oziroma skupinsko delovanje, na drugi strani. Bayat nas spomni, da termin »'islamska družba' postaja totalizirajoč pojem«, ki je nediferenciran, medtem ko pojem »'muslimanske družbe' kot tak nikoli ni monoliten, nikoli ni po definiciji religiozen, prav tako pa se njihovih kultur ne da preprosto omejiti zgolj na religijo« (2003: 5).

Če sprejmemo to dinamiko in obotavljajoč proces konstrukcije kulture v muslimanskih družbah, tedaj lažje razumemo, da si tudi spolnih identitet ne moremo predstavljati kot nekaj, kar se da preprosto omejiti na islamsko ženskost ali islamsko feministko; ali da tudi moškosti ne moremo omejiti na eno razsežnost, na islamsko moškost. V pričujočem poglavju bom raziskovala prototip islamistične moškosti in muslimanskih moškosti. Prvo je bolj kategorija, ki jo prepoznavajo drugi; zadnje bolj reprezentira konstrukcijo moškosti v samih muslimanskih državah.

Diskurzi o spolu v muslimanskih državah imajo dvojno življenje. Podobno kot druge spolne dihotomije, spolne identitete predstavljajo domači (*indigenous*) obrazi in zunanji stereotipi. Identitete domačih žensk so večplastne in postajajo čedalje bolj vidne in različne, medtem ko je diskurz moških viden kot standard in norma.

² Avtoričina opomba: Rada bi se zahvalila Doris Ewing in Michaelu Kimmelu za pronicljive komentarje in pripombe. Veliko dolgujem Sondri Cogswell za neutrudno pomoč pri pripravljanju posameznih različic pričujočega besedila.

Zelo vidne in stereotipne so tudi zahodne kulturne oznake teh vlog.

Raziskovanje muslimanske moškosti se ne umešča v kulturni kontekst islamskih družb, temveč v kontekst zahodnih kultur po enajstem septembru. Popularne zahodne kulture so se srečale s svojimi demoni, in to so muslimanski moški (Ratnesar in Zabriskie, 2004). Njihovi splošno znani prototipi so moški, ki nosijo brado, puško in bandano, oblečeni so v dolgo haljo ali vojaško uniformo kakšne islamistične (teroristične) organizacije ali države.

Še en nov zahodni diskurz, ki se bo morda počasi razširil v druge kulture, je analiza moškosti. Kimmel in Messner (2001) trdita, da so na študije moškosti v Združenih državah vplivale feministične študije, rasne in razredne študije, kvirovska teorija in poststrukturalizmi. Ker študije moškosti – podobno kot njihove predhodnice ženske študije – prihajajo z Zahoda, so konstruirane znotraj zahodnih spolnih dihotomij. Glavne predpostavke teh študij so, da je: a) spol družbeno konstruiran in so potemtakem spolne identitete nekaj privzetega; b) da je razlika v moči družbena in ne naravna; c) da so nekatere kategorije žensk bolj privilegirane kot druge zaradi presečišč rase, razreda, spola in drugih družbenih razlik; d) da je treba spolne privilegije moškosti narediti vidne in jih tako preveriti; e) da človeško biologijo določajo lingvistična orodja kulture, zato so biološke hierarhije rase in spola odprte za različne interpretacije; in nazadnje f) da je heteroseksualnost kulturno privilegirana seksualnost. Študije moškosti se v svojih ugotovitvah opirajo na vse zgoraj naštetu in predlagajo pluralno konstrukcijo moškosti (Duroche, 1990; Edwards, 1990; Kegan Gardine, 2000; Pleck in Sawyer, 1974). Akademski in intelektualni diskurzi spola v številnih muslimanskih državah sprejemajo prve tri med zgornjimi premisami; preostale, zlasti seksualnost kot družbeno konstruirano, pa čaka še dolga pot.

Na globalnem severu nastaja literatura, ki analizira resnične izkušnje muslimanskih moških, pri čemer se osredinja na bližnjevzhodne in severnoafriške države (MENA). Med njimi nekaj avtorjev člankov v zborniku, ki sta ga uredila Ghousoub in Sinclair-Webb (2000), raziskuje, kako na konstrukcijo moškosti v tej regiji vplivata delovanje posameznikov in skupinska konstrukcija moškosti. Dodatne poglede na moškost v tej regiji odpirajo tudi članki v posebni številki revije *Man and Masculinities* (2003). Vsi pa poudarjajo arabske kulture ter bližnjevzhodne in severnoafriške družbe. Ker zahodno pojmovanje muslimanskih moških izhaja iz stereotipov o bližnjevzhodnih kulturah, se bom tudi sama osredinila na bližnjevzhodne in severnoafriške muslimanske družbe in tu pustila ob strani številne in zelo različne srednje in južnoazijske države in muslimanske kulture evropske in severnoameriške družbe. Predstavila bom torej zgodovinski izvor različnih modalitet moškosti v tej regiji od kolonialne nadvlade do danes.

V preostanku tega besedila bom raziskovala vlogo globalne hegemonije moškosti in nacionalne podobe moškosti, ki so nastale iz gibanj za neodvisnost in graditve naroda v družbah držav MENA. Pozneje bom proučila obdobje po neodvisnosti in po hladni vojni, ko smo priča različnim reprezentacijam muslimanskih moškosti

na nacionalni sceni v tej regiji. Dotaknila se bom nastanka islamistične moškosti iz islamskih in fundamentalističnih gibanj, ki smo mu priča v zadnjih treh desetletjih. Nazadnje pa bom poskušala posebej obdelati pluralne muslimanske moškosti.

Globalna hegemonna moškost

Ali obstaja splošno priznana hegemonna moškost? Ena različica neogibno navede do po vsem svetu razširjene medijske podobe zahodne moškosti. Ta hegemonna moškost je vselej bela, krščanska, heteroseksualna in dominantna. Njene virtualne podobe polnijo filmska platna in spletne strani. Njeni predstavniki iz resničnega življenja so zahodni politični in vojaški vodje, ki nas gledajo z naslovnih časopisov in televizijskih zaslonov. V dobi CNN ima vsaka vas nekaj satelitskih krožnikov, ki prenašajo njihove podobe.

Pojav globalne hegemonne moškosti sega v čas kolonialistične ekspanzije. Prejšnje zasedbe oziroma posilstva in plenjenje domovine so bili bolj regionalni in so jih povzročale skupine, ki so bile kulturno in fizično nekako podobne svojim žrtvam. Nič od tega pa ni imelo razsežnosti kolonialne nadvlade, kakršno je izvajala druga rasa in kultura. Ta vdor je pomenil še hujše posilstvo domovine, ker so bili storilci tujci (Ahmed, 1992). Kakor v številnih drugih koloniziranih kulturah je bila tudi v muslimanskih družbah kolonialna nadvlada resen izziv za lokalne moškosti po vsej regiji. Ogrožena je bila čast moških, ki so se čutili poklicane, da jo zaščitijo. Njihov odziv je na nacionalno in politično sceno izstrelil žensko tančico kot simbol moške časti. Čast ženske ni bila več le stvar klana, plemena ali moškega; postala je simbol časti naroda. Ženska simbolika je zelo močno prisotna v osvobodilnih gibanjih od Egipta do indijske podceline (Abdel Kader, 1987; Gerami, 1996).

Prav obrobna pozornost, ki so je deležne kolonizirane moškosti v nasprotju z zahodno hegemonno moškostjo, je tisto, kar ovira priznanje študij moškosti na globalnem jugu. Feministične študije so to presegle tako, da so priznale tako zahodne feministične znanstvenice kot tudi bogato literaturo, ki jo uporabljajo in pišejo feministke na globalnem jugu. Nasprotno pa so kolonizirane moškosti pojmovane le kot etnični pridevnik moškosti zahodne družbe. To ni toliko napaka zahodnih študij spola, kolikor posledica kulturnega konteksta razprave o spolu na globalnem jugu. Islamske družbe se spoprijemajo z navzkrižnimi tokovi globalizacije, kulturne liberalizacije, islamskega fundamentalizma in demokracije, če jih omenim samo nekaj. V tem kontekstu se bo v bližnji prihodnosti spolni diskurz vrtel okoli ženskih pravic in vlog.

Medtem ko v številnih krajih na jugu že nastajajo in celo uspevajo ženske študije, vprašanja moškosti ostajajo nepovezana. Ni treba omenjati, da privilegiran položaj spolnega diskurza na Zahodu kliče po razmisleku o koloniziranih moškostih, v upanju, da bodo, ko pride čas, v študijah spola na jugu vzniknile organizirane študije moškosti.

Nacionalna konstrukcija moškosti

Nacionalne in kulturne moškosti v večini muslimanskih družb živijo v senci splošno razširjene hegemonie moškosti. Ni treba posebej omenjati, da nacionalne podobe moškosti obstajajo, so vidne in v nekaterih primerih vseprisotne, denimo med drugim v Egiptu, Iraku, Pakistanu in Iranu (Saghieh, 2000). Čeprav družbeni prostor obvladuje nacionalna moškost, je ta sekundarna glede na globalno moškost.

V obdobju graditve naroda so se pojavili močni narodni voditelji, ki so zasenčili plemenske ali etnične ideale moškosti. Junaki, kot so bili Mustafa Kemal Atatürk v Turčiji, Gamal Abdel Naser v Egiptu, šah Reza v Iranu in Džina v Pakistanu, so postali ustrezni zahodni hegemoni moškosti. Z idealom narodnosti in centralizirano državo je prišel ideal enega nacionalnega vodje, v katerega so bile zajete tudi regionalne oziroma etnične moškosti. Ko je vsak od teh vodij na silo skoval nacionalno državo, je skoval tudi nacionalno moškost, tako da si je podredil druge, konkurenčne moškosti. Na primer šah Reza v Iranu po zgledu Atatürka v Turčiji ni prepovedal le ženskam nositi burko, temveč je prepovedal tudi moškim nositi etnična, verska ali plemenska oblačila. Javna podoba moških je morala biti v obeh državah skladna z zahodnim kodeksom oblačenja v obleko in kravato.

Moškosti med hladno vojno

Razmeram po drugi svetovni vojni in pridobitvi neodvisnosti v muslimanskih državah je vladala hladna vojna med velesilama; tako je bil vsak nacionalni vodja podložen drugemu hegemonemu moškemu liku. Denimo, egiptovski predsednik Naser je bil pod zaščito sovjetskega voditelja Nikite Hruščova, iranski šah Reza ter družina Buto v Pakistanu pa pod pokroviteljstvom različnih ameriških predsednikov, od Dwighta D. Eisenhowerja do Richarda Nixona. Čim bliže je bila neka periferna država vladajočemu centru, tem bolj je bila v njej prisotna in dominantna hegemonia moškost. Medtem ko je bilo med vrsticami iranske politike čutiti Eisenhowerjevo prisotnost, je bil Eisenhower manj viden in morda manj vpliven v turškem nacionalnem diskurzu, ker Turčija ni bila tako zelo klientna država Združenih držav kot Iran.

Postkolonialno obdobje je prineslo hierarhijo nacionalnih držav, ki jih je spremljala hierarhija modalitet moškosti. Nacionalni liki moškosti, ki so nastali skupaj s svojimi nacionalnimi državami, so se zgledovali po globalni hegemoni moškosti. Nacionalna moškost, ki je izhajala iz gibanj za neodvisnost, je postajala vse bolj razširjena in prodorna. Hladna vojna in obdobje pomiritve sta ponujala predah, ki je omogočal širjenje kulturnih diskurzov, med njimi naracije spola, ki so prišle med osrednje diskurze zahodne kulture. Iz tega so nastale različne reprezentacije pluralnih moškosti tako v državah centra kot periferije.

Kulturne moškosti

Ko so različice zahodnih moškosti, zlasti v smislu izraza etnične pripadnosti in rasne raznoličnosti, postale bolj vidne, so tudi muslimanske moškosti dobile nekaj digresij. V obdobju po pridobitvi neodvisnosti so bili tudi muslimanski moški v regiji MENA deležni nekoliko več svobode izražanja, ki je bila dovoljena hegemonemu moškemu v zahodnih kulturah. Tako so moškosti v muslimanskih družbah opisale cel krog, od sprva razširjenih etničnih, plemenskih, ruralnih in urbanih moškosti iz predkolonialne dobe, prek nacionalne moškosti, ki je vzniknila iz gibanj za neodvisnost, do različnih moškosti v obdobju po pridobitvi neodvisnosti in v obdobju hladne vojne.

Čeprav je pri tem dominantni prototip ostal močan nacionalistični – in ne etnični – muslimanski vodja, so množični mediji poskrbeli tudi za alternativne moškosti. Te sicer nikoli niso bile daleč od prototipa, vendar so bile manj stroge in so bolj reprezentirale razredno in etnično različnost družbe. Dovoljene so bile podobe šibkih moških ali smešnih moških likov, ki so bili predmet posmeha in so služili poduku o pravi moškosti. Nacionalni, zlasti vizualni mediji so eksperimentirali z različicami moškosti, denimo etnično, delavsko, kmečko in celo kriminalno moškostjo.

Nacionalne kinematografije, denimo v Egiptu, Iranu in Turčiji, so imele stalne igralce za določene tipe vlog, ki so reprezentirale te moškosti. To so bili možati, telesno in moralno močni moški, lahko preprosti oziroma ruralni kot nasprotje pretkanemu urbanemu moškemu, ki so branili čast žensk in včasih rešili žensko pred izprijenostjo in nepoštenostjo (Armbrust, 2000; Leaman, 2001).

Ti prototipi, bodisi močan vodja ali delavski junak bodisi zgodovinski lik, so bili navadno posvetni, vendar zavezani islamski morali. Vse moralne razsežnosti osebnosti in identitet, tako ženskih kot moških, je med vrsticami prevevala religija. Podobe grešne in zlobne moškosti so bili tisti, ki so zašli s prave poti islamskih moralnih kodov, tisti, ki so se jih držali, pa so bili podobe junakov in rešiteljev.

Poleg tega portreta domačih islamskih moškosti so močne zglede ponujali zahodni primeri moškosti, ki so spominjali na Johna Wayna in njemu podobne. Spominjam se, da so iranska televizijska produkcija oziroma radijske oddaje posnemale številne najbolj priljubljene like ameriške televizije, denimo dr. Kildarja, kavboje divjega zahoda in celo Perryja Masona. Enako je bilo s televizijsko produkcijo egiptovskih ali turških žanrov.

Iranski prispevki lika bojevnika in lika šahida

Ker so Iranci šiiti, so imeli njihovi junaki attribute moškosti, ki sta jih imela prerokov zet Ali in njegov vnuk Husein. Šiiti verjamejo, da je prerok pred smrtjo imenoval svojega zeta Alija in njegove potomce za svoje prave naslednike. Toda po prerokovi

smrti je skupnost starih za prvega kalifa izvolila njegovega tasta, Abu Bakra. Ali je nazadnje postal četrti kalif, njegova petletna vladavina pa se je končala tako, da ga je umorila militantna skupina nasprotnikov. Leta 680 n. št. je njegov drugi sin Husein poskušal vzeti oblast kalifu Jazidu in znova vzpostaviti pravo islamsko družbo. Husein je bil skupaj s številnimi pripadniki svojega spremstva poražen in ubit v bitki pri Karbali.

Ta dva ideala pravičnosti sta obarvala pojem pravice in morale in tudi spolne ideale moškosti v šiitskih skupnostih. Ali in Husein odražata dva različna tipa moškosti, kar zadeva konstrukcijo moškosti med šiiti. Alijevo možato osebnost »bojevnika« so reproducirali v šiitskih kulturah od Pakistana do Libanona, od poezije do filma. Husein reprezentira drug tip moškosti, »šahida«, mučenika. Huseinov model v iranski zavesti uteleša krivico in kratene pravice (Hegland, 1995). Šiitske skupnosti v regiji ga vsako leto častijo in objokujejo v dramatičnih uličnih uprizoritvah bitke (*tazieh*). Medtem ko je mit o Aliju uporabila iranska kinematografija, da bi prikazala nove ljudske junake, je Huseinova osebnost šahida postala osrednji lik pouličnih uprizoritev in pozneje del konstrukcije islamistične moškosti.

Islamistična moškost

Tu ločim med islamistično moškostjo in množtvom muslimanskih moškosti. Prva je proizvod fundamentalističnih odporniških gibanj in zahodnih medijev. Druge pa so spolne identitete resničnih moških, ki prestopajo meje nacionalne, etnične in razredne pripadnosti.

V sedemdesetih letih 20. stoletja so se počasi začele kazati razpoke v bližnje-vzhodnih eksperimentiranjih z zahodnimi razvojnimi modeli, to je s kapitalizmom, socializmom ali celo mešanim gospodarstvom. Izraz prve reakcije na spodletele eksperimente in, gledano nazaj, na prihodnost hladnovojnih politik, je islamska revolucija v Iranu. Iranska revolucija označuje začetek islamskega fundamentalizma kot rešitve problemov muslimanskih narodov in kot političnega temelja za državo. Ob koncu 20. stoletja so se po vsej regiji razširila fundamentalistična gibanja in pripomogla k temu, da je v ospredje prišla določena podoba moškosti kot odziv na hegemono globalno moškost in njene različne nacionalne dvojnike. Fundamentalističnim gibanjem v številnih muslimanskih družbah so skupni elementi retroaktivne ideologije o ponovni vzpostavitvi prvotne »čiste« islamske družbe. Njihove spolne ideologije tako narekujejo, kakšno je religiozno posvečeno ustrezno mesto za vsak spol. Zahteve doktrine islamskih fundamentalizmov in politik za ženske so bogato dokumentirane v literaturi (Afshar, 1998; Gerami in Safiri, 2009; Mir-Hosseini, 1999; Shehadeh, 2003). Nekaj pozornosti pa so v teh ideologijah deležni tudi ideali moškega (Gerami, 2003a). Strnjen povzetek značilnosti islamskega fundamentalizma in družbenoekonomskega ozadja nekaterih slavnih

islamistov predstavi Kurzman (2002), medtem ko Peteet (2000) pripomore k razumevanju konstrukcije islamistične moškosti na okupiranih ozemljih. Posredno diskurz o muslimanski identiteti in muslimanskih moških popelje dlje vse večji korpus del o islamskih predpisih, džihadu in hermenevtiki Korana (Esposito, 2003; Lawrence, 1998; Soroush, 2000).

Islamska moškost je produkt naše dobe. Prototip diskurza islamistične moškosti po vsem svetu navdihujeta dve veliki pripovedi: džihad in šahadat. Večina muslimanov ne glede na svoje prepričanje loči med »velikim džihadom, osebnim, duhovnim bojem, in malim džihadom, vojaško obliko džihada« (Esposito, 2003b: 38).

Podobno tudi pripoved šahadata (mučeništva) vključuje osebno in javno raven delovanja. Ko muslimani izpričujejo, da »ni boga, razen Alaha in Mohamed je njegov prerok«, izpričujejo, da si bodo prizadevali proti mesenemu poželenju, politeizmu in skrbi za zemeljsko imetje. Javni vidik šahadata je dejanje posameznikovega žrtvovanja svojega življenja v džihadu, da zaščiti islam oziroma določen islamski narod. Ni treba poudarjati, da se današnja islamistična moškost poraja s teh osebnih ravni, zajetih v javnih vidikih obeh pripovedi.

Ko so leta 1980 Iran napadle iraške sile, so ustvarile popoln kontekst za sovpad obeh zgoraj omenjenih narativov. Islamska ideologija revolucije in karizmatična moč ajatole Homeinija je že ustvarila plodna tla za premik onstran osebnih vidikov džihada in šahadata v javno areno družbenega gibanja. Obe pripovedi sta se naprej razvijali v kontekstu iraške invazije in osemletne vojne, ki ji je sledila. Tako je nastal moderni mit o šahidu. Čeprav so ideal šahadata uporabljali že afganistanski mudžahidi v boju proti Sovjetski zvezi in palestinski uporniki proti okupaciji, v nobenem primeru ni imel take moči in bil tako opazen kot v iransko-iraški vojni.

Iranski odpor je institucionaliziral in internacionaliziral šahadat in njegove prototipe moškosti. Šahidi so paradni moški (fantje) islamske moškosti. To so mladi fantje, čisti in nedolžni, ki se bojujejo proti silam nevernikov, medtem ko izpričujejo svojo vero.

Scenarij te moškosti ima več kulturnih različic, vendar nobena zelo ne odstopa od tega bistva moškosti, čistosti in vere. Moški, ki v resničnem življenju morda nimajo nobene od zgoraj naštetih značilnosti islamistične moškosti, vseeno trdijo, da spadajo v vrste šohada (množina od šahid), ker se žrtvujejo. V iransko-iraški vojni je oboževanost junakov spodbudila veliko dečkov, da so se pridružili vrstam prostovoljcev (*bosiji*). Za zunanji svet so to bili otroci vojaki ali hrana za topove. V islamističnem diskurzu so bili mučeniki. Ideal mučeništva je pozneje zajel vso regijo. V Egiptu so različne vstaje pripisali Muslimanski bratovščini (*Al-ikvans al muslimun*). Med njihovimi junaki je morilec predsednika Anvarja Sadata. Vsi ugrabitelji v napadu 11. septembra 2001 imajo značilnosti tega prototipa in po mnenju številnih ljudi v regiji ustrezajo liku šahida.

Kakor bojovniške iniciacije v preteklosti tako vojaški obredi v sodobnih vojskah označujejo prehod moškega iz dečka v moža. V obleganih kulturah so vojaški vidiki

moškosti znak prihoda in vključitve »moškega« med častivredne državljane (Arkin in Dobrofsky, 1978; Sinclair-Webb, 2000). Kaplan (2000) in Peteet (2000) prikažeta, kako se moškosti kujejo v vsakodnevnih nasilnih spopadih med izraelskimi vojaki in palestinskimi mladeniči, ki vanje mečejo kamenje. Tako vojaki kot mladi fantje si pridobijo častivredno moškost z dejanji žrtvovanja v imenu vere, domovine in časti.

Kaplan trdi, da moškim v Izraelu vojaška služba v okviru sionističnih prizadevanj podeljuje »priznane in legitimne vsebine, povezane s hegemono moškostjo« (2000: 136). Ta moškost je nato pripravljena na boj s sovražnikovo moškostjo. Kakor potemtakem ritualizirane bitke podeljujejo hegemono moškost mladim Izraelcem, tako ti vojaki s pretepanjem in zapiranjem podeljujejo bojevito moškost palestinskim dečkom (Peteet, 2000). Po Sahmmasu (v Peetet, 2000: 106) izraelska vojska, kadar govori o palestinskih dečkih, ne uporablja hebrejske besede za »otroka«, temveč poroča na primer, da so vojaki ustrelili mladega desetletnega moža. Vojaška iniciacija, ki iz mladih Izraelcev naredi hegemono moške, s pretepanjem iz mladih Palestinec naredi borca za svobodo in morda mučenike. Palestinski mladeniči so tako, potem ko jih spustijo iz zapore, deležni časti in spoštovanja skupnosti. Mladim fantom ti vsakodnevni primeri nasilja, ki ga doživljajo, podelijo status in pomenijo priznanje njihove moškosti.

Islamistična moškost je eden od igralcev v globalnem gverilskem boju med hegemonimi moškostmi. Šahid kot kategorija je abstrakten in ne more zajeti vse različnosti tistih, na katere se nanaša, vključno z ženskami (BBC News, 2004). Kimmel poudarja, da je tisto, kar imajo skupnega Timothy McVeigh, Adolf Hitler in Mohamed Atta, »njihova moškost, njihov občutek moške upravičenosti in njihova izkrivljena stremeljenja« (2004: 82). Kimmel skupaj z nekaterimi drugimi poudarja, da je nosilec tega tipa moškosti skupno to, da prihajajo iz srednjega oziroma nižjega srednjega razreda (Gerami, 2003b; Wickham, 2002; Wiktorowicz, 2001).

Muslimanske moškosti

Večina moških v državah MENA so mladi urbani moški, stari manj kot 30 let, rojeni mestnim staršem iz srednjega ali nižjega razreda. Večinski del te populacije ima srednješolsko izobrazbo in nekateri imajo nekaj let višje izobrazbe. Ne glede na to so vsi premalo izobraženi, da bi lahko dostopali do maloštevilnih najbolj zaželenih delovnih mest v tehnologiji. Za pričakovanja njihovih družin je fizično delo nezaželeno, kar še dodatno omeji njihove zaposlitvene možnosti. Ta velika skupina moških se nahaja na presečišču dveh največjih nasprotujočih si tokov: islamskega fundamentalizma in kulturne liberalizacije. Za večino pripadnikov te skupine je ideal premožne jedrne družine nedosegljiv. Določenemu segmentu te populacije ponuja odgovor islamski fundamentalizem, ki pa zaradi svojih strogih zahtev asketskega življenja v nasprotju s tem, kar prikazujejo zahodni mediji, ni

široko priljubljen.

Starejše generacije urbanih moških iz srednjega razreda se spopadajo z lastnimi trdovratnimi težavami. Te skupine, ki so se bodisi priselile v mesta bodisi so bile tam rojene, imajo nekaj srednješolske izobrazbe. Večinoma gre za majhne trgovce ali javne uslužbence. Ker morajo vzdrževati družino, se spopadajo z oderuskimi stroški bivanja in zahtevami, da vzdržujejo veliko družino, ki po navadi šteje več kot štiri člane. Inflacija, neodzivne vlade, korupcija in obveznosti razširjene družine ustvarjajo nasprotno pritiske (Salehi Esfahani in Taheripour, 2002). Ta skupina verjetno pozdravlja omejitve, ki jih za ženske predpisuje islamski fundamentalizem, saj lahko tako bolje nadzorujejo svoje ženske v mestih, čeprav potem plačujejo za ženo in hčere, ki so zaprte v hiši in ne morejo prispevati k družinskim prihodkom. Vrh tega se morajo spopadati z zahtevami svojih mladostniških otrok po novih potrošniških dobrinah.

Zgoraj omenjene pritiske še toliko teže prenašajo moški tako iz mest kot s podeželja, ki so v nižjem plačilnem razredu. Razočarani zaradi slabih možnosti v zaposlovanju na podeželju in v manjših mestih so prvi med tistimi, ki se priseljujejo v večja mesta v regiji. Tam se pridružijo armadi podzaposlenih in brezposelnih, ki prispeva svoj delež k večanju kriminala. Potrebe po fizičnem delu v mestih so omejene na gradbeništvo in delno storitveni sektor. Ta delovna mesta, če so na voljo, pa ponujajo malo možnosti za prihranek, ki bi ga lahko pošiljali domov družini ali privarčevali za stroške poroke. Tudi nekaterim od teh mladih moških ponujajo odgovor islamistične organizacije, vendar jim ne morejo ponuditi zaposlitve oziroma niso kos stroškom večjega števila nabornikov.

Poklicno izobraženi moški iz zgornjega srednjega razreda lahko uživajo v prednostih potrošniškega življenja in opravljanja smiselnega dela. So finančno varnejši in lahko podpirajo sanje svojih otrok. Vendar čeprav prispevajo v sistem, v večini vlad ostajajo zgolj kot tehnokrati in so jim poti v politično participacijo zaprte. Nenehno jih skrbi za prihodnost njihovih otrok. Večina univerz ne more zadostiti povpraševanju velikega bazena mladih kandidatov, zato morajo moški iz tega razreda in njihove družine iskati boljše prihodnost za svoje otroke; številni med njimi v dolgih vrstah prosilcev za vizume na zahodnih veleposlaništvih (Gerami, 2003a).

Zanimivo je, da je podobno kot v Združenih državah v številnih muslimanskih državah visoko izobraženih več žensk kot moških. V Egiptu, Iranu in Turčiji, denimo, poročajo, da izjemno težke sprejemne izpite na univerzi opravi več študentk kot študentov (Sachs, 2000; UNESCO, 2000–2001). K tej obrnjeni spolni sliki je pripomoglo več dejavnikov, med njimi povečano število mater, ki živijo v mestih, imajo srednješolsko izobrazbo in odobravajo želje svojih hčera po visokošolski izobrazbi. Ker pa je bolj sprejemljivo, da se gredo v tujino izobraževati mladi moški, ne pa samske ženske, je več štipendij za študij v tujini podeljenih moškim. V nekaterih državah, denimo v Savdski Arabiji, zahtevajo, da mlada ženska v tujino vedno potuje v spremstvu odrasle osebe. Zaradi visokih življenjskih stroškov prihaja

do odlašanja s poroko pri obeh spolih, prav tako pa mlade družine potrebujejo dohodek, ki ga prinese ženska, da vzdržujejo standard srednjega razreda oziroma za to, da ga sploh dosežejo.

Mladi moški si ne morejo več pomagati z visoko izobrazbo kot sredstvom, ki bi jim omogočalo, da bi »na splošno dobro živeli«. Zaradi bolj izobraženih žensk so nekateri moški negotovi in preverjajo svoj občutek prednosti kot moških. Vrh tega je odgovornost, da kot moški preživljajo družino, pripomogla k temu, da so začeli zaničevati visoko izobrazbo, ker ne zagotavlja prihodkov. Tako nekateri mladi moški iščejo inovativne pristope (Merton, 1968), da bi sebi in svoji družini zagotovili dobro življenje.

V teh strukturnih in kulturnih tokovih nastajajo muslimanske moškosti (Lubeck, 2000). Na eni strani islamski fundamentalizmi s svojim samovoljnim varuštvom pred zahodno hegemonijo, na drugi nelagodje zaradi sproščanja tradicionalnih spolnih vlog in močne želje po kulturni avtentičnosti zahtevajo konservativni pristop. Medtem ko sta se zaradi ekonomske globalizacije zmanjšala mikrokmetijska proizvodnja in povpraševanje po kmečkem delu, se ni povečalo število rokodelskih delovnih mest za zajamčeno plačo v mestih (Coes, 1995; Onis in Webb, 1994). Na drugi strani pa so neodzivne vlade, ki jih vodi ena sama družina ali sloj in ki niso dovolj prožne, da bi se lahko odzvale na vse te silnice. Vrh tega večina muslimanov ne glede na svojo etnično identiteto (kurdsko, arabsko ali iransko) ali versko usmeritev (Armenci, druzi itn.) nenehno občuti krivdo in sram zaradi trpljenja Palestincev. Bližnjevzhodna islamska psiha trpi zaradi bolečin in ponižanja Palestincev, kar včasih pripelje do ukrepov iz obupa.

Opozoriti velja tudi na druge tokove, denimo pritok informacij po spletu, mednarodne migracije in globlje zavedanje o Zahodu kot obljubljeni deželi ter različno močna ženska gibanja. Vrh tega je muslimanska populacija po vsem svetu zelo mlada, njena povprečna starost v regiji MENA je okoli 21 let (United Nations Population Division, 2002). Že sama demografija obljublja rekonstrukcijo spolnih vlog v novem tisočletju. Ta velika populacija bo bolj kot kdaj koli prej oblikovala svojo moško identiteto pod vplivom gospodarskih in kulturnih silnic hegemonnega globalnega sistema. Njihovi odzivi se razlikujejo glede na njihovo družbeno-ekonomsko ozadje in njihovo dožemanje možnosti, ki so jim na voljo.

Tako se na primer urbana mladež v getih Capetowna v Južni Afriki z mešanico mačizma in vigilantstva v imenu islama spopada s preprodajalci drog za svoje soseske (Bangstad, 2002: 10). V Franciji islam širi »znova spreobrnjena« druga generacija mladih v mestih ali zunaj njih. »Stari so od 18 do 36 let in večinoma živijo na obrobju francoskih mest, kjer vladajo številne nakopičene težave, od brezposelnosti do izključenosti in rasizma.« (Khedimellah, 2002: 20)

Liberalne moškosti

Muslimanske moškosti se odzivajo tudi na pozitivne vidike globalizacije, kot sta kulturna strpnost in politična liberalizacija. Prav medtem ko pišem zaključek priču-

jočega besedila, se iranski poskus, da bi demokracijo prilagodili islamu, spoprije- ma z liberalizacijo. Iranski volivci se februarja 2004 pripravljajo na parlamentarne volitve v majlis (iranski parlament). Svèt varuhov je kot konstitutivno telo večinoma konservativnih klerikov odgovoren za to, da ustavi vsak predlog zakona in vsak zakon, ki ne bi bil združljiv z zapovedmi islama. Odgovoren je tudi za varnostno preverjanje kandidatov za parlament oziroma predsedstvo, kar pomeni, da prever- ja, ali ustrezajo islamu in ali so ga vredni. V okviru trenutnih volitev je svèt zavrnil okoli tri tisoč kandidatov, med njimi večino trenutnih predstavnikov.

Islamska republika je poskusni model pogajanja med islamom in modernostjo. Razpravlja se o individualnih državljskih svoboščinah, sekularizmu, organizacij- ski ločitvi vere in državnega aparata, univerzalni opredelitvi državljanstva ne glede na spol, omejitvah zaradi etnične ali verske pripadnosti.

V prvih vrstah te razprave so otroci revolucije, ki so bili rojeni ob koncu vojne in ki sebe imenujejo »generacija tri«. Njihovi starši iz urbanega srednjega razreda so verjeli v majhne družine in so svoje otroke zasipali s tistim, kar so si želeli zase, zlasti kar zadeva izobrazbo. Zdaj je ta generacija tu; to so nestrpni, mladi, tehnolo- ško zelo pisмени otroci, ki imajo globalna pričakovanja. Soočajo se z drugo skupino otrok revolucije iz iste generacije, ki večinoma prihajajo iz urbanih nižjih slojev, so bolj privrženi islamskim organizacijam, zvesti režimu in revoluciji.

Tudi družine so na strani svojih otrok. Družine šahidov ali družine vojnih vete- ranov skrbno pazijo, da ohranjajo duha revolucije in islama živega in navzočega. Te družine lahko tako psihološko kot finančno veliko izgubijo. Bolečina, da si dal sina za stvar, je znosnejša, ko se časti spomin nanj, kakor pa če je sin pozabljen ali spomin nanj zbledi. Tem družinam velikanska ustanova *Shahid Foundation* daje materialna nadomestila v obliki pokojnin, materialnih dobrin, ugodnih kvot pri zaposlovanju in sprejemu na univerzo.

Nasprotni trend šahidom so univerzitetni študenti. Ti gladko obriti, urbani mladi moški se zavzemajo za liberalizirano izobrazbo, prost dostop do drža- vljskih svoboščin in privatizacijo verskih institucij in praks. Želijo se svobodno sestajati in družiti z nasprotnim spolom, zapovedana oblačila in vedenjski kodi pa se jim zdijo ponižujoči in zatiralski. Svoje mnenje pogosto izražajo v organiziranih študentskih protestih, sedečih protestih in medijskih dogodkih, da bi izrazili svoje mnenje o stvareh. V nasprotju z islamisti, ki večinoma obtožujejo tujce, imperialiste oziroma globalizacijo, ta skupina krivdo pripisuje nacionalnim voditeljem.

Liberalne iranske moškosti se ujemajo s porajajočim se gibanjem mladih v musli- manskimi družbah. To protiislamistično in protišahidsko gibanje je produkt novega diskurza o modernosti, h kateremu tudi prispeva svoj delež in ki sega onstran stare dihotomije *the West and the Rest* (Zahod in preostali svet). Ne gre za poskus modernizacije islama, temveč za poskus snovanja islamiziranega modernizma, ki bi bil združljiv s pluralizmom, reformacijo (*idžtihad*) in odpravo verskega prava. Pionirji te pripovedi so liberalni muslimani, pisatelji, kot so Soroush, Mujtahid- Shabastari, Kadviar ali alžirski vodja opozicije Abbasi Madani. Ti možje novega kova

in njihovi ideološki vodje so proti »ideologizaciji religije, njenemu spreminjanju v orodje fanatizma in sovraštva« (Soroush, 2000: 21). Enake občutke povzema na Zahodu rojena druga generacija mladih oziroma tistih, ki so se v Evropi spreobrnilo v muslimansko vero. Napredni muslimanski moški tega kova si za reinterpretacijo Korana svoje prepričanje sposojajo iz okoljskih in ženskih gibanj in se zavzemajo za nove konstrukcije muslimanske identitete (Esack, 2003). Ti moški nasprotujejo izključujočim fundamentalističnim in vahabističnim ideologijam in si prizadevajo za diskurz strpnosti in redefinicije spola. Zlasti za muslimanske moške na Zahodu je meja med obojim zelo tenka. Medtem ko si prizadevajo, da bi bili sprejeti, so javno izpostavljeni in pod nadzorom oblasti. V očeh konservativnih muslimanov jim manjka etnične pripadnosti in so prodali svojo pravo vero za ceno sprejetosti na Zahodu. V očeh večinske skupine v njihovih zahodnih domovinah so osumljenci, ki jih je treba imeti na očeh.

Postscript

Po mojih osebnih izkušnjah moške med seboj bolj družijo njihov razredni položaj kot etnično ali versko ozadje. Ko sem bila prvi dve leti na kolidžu, sem najela stanovanje v starem delu Teherana v neki soseski nižjega srednjega razreda pri neki Armenki. Moja stanodajalka je bila poslovna ženska in si je pokrivala lase, tako kot njene muslimanske sosede, čeprav nekoliko drugače. Večina trgovin in lokalov je pripadala etničnim Irancem. Najbolj izstopajoča značilnost te skupnosti ni bila njena verska pluralnost, temveč bogata jezikovna raznolikost. Moški so si bili na pogled podobni, vedli so se zelo podobno in so na podoben način vodili svoje posle in družine. Njihovo versko ozadje je bilo razvidno zgolj iz njihovega jezika. Drug z drugim so govorili farsi, s pripadniki svojih etničnih skupin pa armensko, turško in kurdsko, s pridihom asirščine. Kot bi bilo pričakovati, so poznali izvor svojih strank in z njimi govorili v ustreznih jezikih. Razred je povezoval moške iz moje soseske starega mestnega jedra, kjer je živel nižji srednji razred, z moškimi iz predmestnega srednjega razreda in pozneje z japiji iz lastniških stanovanj. Njihove ideološke razlike med suniti in šiiti, krščanskimi Armenci, iranskimi Judi in pozneje marksističnimi leninisti so bile drugotnega pomena.

Primarna dejavnika v konstrukciji identitete teh moških sta bila njihov družbeni razred in z njim povezane življenjske možnosti. Njihova etnična pripadnost, ruralni oziroma urbani izvor in verska usmeritev pripomorejo k njihovi konstrukciji moškosti zaradi nasprotujočih si trendov in pritiskov. Feministični moški nasprotujejo širjenju šeriata, ker ta lahko omeji državljanske pravice žensk. V nasprotju s pričakovanji, da se bodo v islamskih državah povečale prednosti moških, se v deželah, ki so vpeljale šeriatsko pravo, moškim ne godi bolje, kar zadeva gospodarske pridobitve ali življenjske možnosti glede zdravja, izobrazbe oziroma izboljšanega življenjskega standarda. Če bi fundamentalistične vlade res izboljšale priložnosti

za moške, bi morali biti afganistanski moški najbolj viden zgled muslimanskih moškosti.

Scacht in Ewing (1998: 14) nas opozarjata na feministični program »ustvarjanja nezatiralskih realnosti«, tako da preverjamo »nevidne načine, kako patriarhalne in njim ustrezne spolne predpostavke obvladujejo naše mišljenje«. Trenutno demoniziranje rjavopoltih moških v zahodnih, zlasti ameriških medijih, je škodljivo za vse. Vseprisotnost in prodorna moč ameriških medijev kar kličeta po tem, da naj izovemo njihovo nenehno kriminaliziranje muslimanskih in bližnjevzhodnih moških. Potrebujemo študije muslimanskih moškosti, ki bodo skupaj z ženskimi študijami in študijami spola v muslimanskih družbah pomagale muslimanskim moškim razumeti in izpogajati hitre družbene spremembe, zahodnim študijam moškosti pa bodo pomagale premagati zaverovanost v lastno seksualnost, da bodo bolj upoštevale prisotnost diskurza imperializma v osrednjem diskurzu spola in morda tudi v popularni kulturi. In končno, pomagale bodo narediti dejanske muslimanske moškosti vidne.

Prevod: Polona Mesec

Literatura

- ADBEL KADER, SOHA (1987): *Egyptian women in a changing society, 1899–1987*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- AFSHAR, HALEH (1998): *Islam and feminisms: An Iranian case study*. New York: St. Martin's.
- AHMED, LEILA (1992): *Women and gender in Islam: Historical roots of the modern debate*. New Haven, CT: Yale University Press.
- ALLIEVI, STEFANO (2002): Converts and the making of European Islam. *International Institute for the Study of Islam in the Modern World Newsletter* 11. Dostopno na: www.isim.nl/files/news1_11.pdf (10. februar 2004).
- ARKIN, WILLIAM IN LYNNE R. DOBROFSKY (1978): Military socialization and masculinity. *Journal of Social Issues* 34(1): 151–168.
- ARMBRUST, WALTER (2000): Farid Shauqi: Tough guy, family man, and cinema star. V *Imagined masculinities: Male identity and culture in the modern Middle East*, M. Ghossoub in E. Sinclair-Webb (ur.), 199–226. London: Saqi.
- BANGSTAD, SINDRE (2002): Revisiting the PAGAD Phenomenon: Machoism or Islamism? *International Institute for the Study of Islam in the Modern World Newsletter* 11: 10.
- BAYAT, ASEF (2003): The use and abuse of "Muslim Societies". *International Institute for the Study of Islam in the Modern World Newsletter* 13. Dostopno na: www.isim.nl/files/News1_13.pdf (10. februar 2004).
- COES, DONALD V. (1995): *Macroeconomic crises, policies, and growth in Brazil, 1964–*

1990. Washington, DC: World Bank.
- DUROCHE, LEONARD (1990): Male perception as social construction. V *Men, masculinities and social theory*, J. Hearn in D. Morgan (ur.), 170–185. London: Unwin Hyman.
- EDWARDS, TIM (1990): Beyond sex and gender: Masculinity, homosexuality and social theory. V *Men, masculinities and social theory*, J. Hearn in D. Morgan (ur.), 110–123. London: Unwin Hyman.
- ESACK, FARID (2003): In search of progressive Islam beyond 9/11. V *Progressive Muslims: On Justice, Gender, and Pluralism*, O. Safi (ur.), 78–97. Oxford, UK: Oneworld.
- ESPOSITO, JOHN L. (2003): *Unholy war*. New York: Oxford University Press.
- GERAMI, SHAHIN (1996): *Women and fundamentalism: Islam and Christianity*. New York: Garland.
- GERAMI, SHAHIN (2003a): Immigration. Geselski sestavek. V *Men and masculinities: A social, cultural, and historical encyclopedia*, M. Kimmel in A. Aronson (ur.), 421–424. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.
- GERAMI, SHAHIN (2003b): Mullahs, martyrs and men: Conceptualizing masculinity in the Islamic Republic of Iran. *Men and Masculinities* 5(3): 257–295.
- GERAMI, SHAHIN IN KHADIJEH SAFIRI (2009): Qur'an: Modern interpretations: Persian. V *Encyclopedia of women and Islamic cultures*, S. Joseph (ur.). BrillOnline Reference Works. Dostopno na: http://dx.doi.org/10.1163/1872-5309_ewic_EWICCOM_0608c (25. januar 2017).
- BBC NEWS (2004): Hamas woman bomber kills Israelis. *BBC News World Edition*, 14. januar. Dostopno na: http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/3395973.stm (25. januar 2017).
- HEGLAND, MARY (1995): Shi'a women of Northwest Pakistan and agency through practice: Ritual, resistance, resilience. *Political and Legal Anthropology Review* 18: 65–79.
- KAPLAN, DANNY (2000): The military as a second bar mitzvah: Combat service as initiation to Zionist masculinity. V *Imagined masculinities: Male identity and culture in the modern Middle East*, M. Ghousoub in E. Sinclair-Webb (ur.), 127–144. London: Al-Saqi.
- KEGAN GARDINER, JUDITH (2000): Introduction. V *Masculinity studies and feminist theory*, J. Kegan Gardiner (ur.), 1–29. New York: Columbia University Press.
- KHADIMELLAH, MOUSSA (2002): Aesthetics and poetics of apostolic Islam in France. *International Institute for the Study of Islam in the Modern World Newsletter* 11: 20.
- KIMMEL, MICHAEL S. (2004): Gender, class and terrorism. V *Men's lives*, M. Kimmel in M. Messner (ur.). Boston: Allyn and Bacon.
- KIMMEL, MICHAEL S. IN MICHAEL MESSNER (2001): *Men's lives*. Boston: Allyn and Bacon.
- KURZMAN, CHARLES (2002): Bin Laden and other thoroughly modern Muslims. *Contexts* 1(4): 13–20.

- LAWRENCE, BRUCE B. (1998): *Shattering the myth: Islam beyond violence*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- LEAMAN, OLIVER (2001): *Companion encyclopedia of Middle Eastern and North African film*. London: Routledge.
- LUBECK, PAUL (2000): The Islamic revival: Antinomies of Islamic movements under globalization. V *Global social movements*, R. Cohen in S. M. Rai (ur.), 146–164. New Brunswick, NJ: Athlone.
- MERTON, ROBERT (1968): *Social theory and social structure*. New York: Free Press.
- MIR-HOSSEINI, ZIBA (1999): *Islam and gender: The religious debate in contemporary Iran*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- ÖNIŞ, ZIYA IN STEVEN B. WEBB (1994): Turkey: Democratization and adjustment from above. V *Voting for reform*, S. Haggard in S. B. Webb (ur.), 128–184. Oxford, UK: Oxford University Press.
- PETEET, JULIE (2000): Male gender and rituals of resistance in the Palestinian Intifada: A cultural politics of violence. V *Imagined masculinities: Male identity and culture in the modern Middle East*, M. Ghousseub in E. Sinclair-Webb (ur.), 103–126. London: Al-Saqi.
- PLECK, JOSEPH H. IN JACK SAWYER (UR.) (1974): *Men and masculinity*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- RATNESAR, ROMESH IN PHIL ZABRISKIE (2004): The rise of the *Jihadists*. *Time*, 26. januar, 30–31.
- SACHS, SUSAN (2000): In Iran, more women leaving the nest for university. *New York Times*, 22. julij. Dostopno na: www.library.cornell.edu/colldev/mideast/irnwmmnz.htm (10. februar 2004).
- SAGHIEH, HAZIM (2000): "That's how I am, world!" Saddam, manhood and monolithic image. V *Imagined masculinities: Male identity and culture in the modern Middle East*, M. Ghousseub in E. Sinclair-Webb (ur.), 236–248. London: Saqi.
- SAID, EDWARD (2003): Orientalism 25 years later. *CounterPunch*, 4. avgust. Dostopno na: www.counterpunch.org/said08052003.html (10. februar 2004).
- SALEHI ESFAHANI, HADI IN FARZAD TAHERIPOUR (2002): Hidden public expenditures and the economy in Iran. *International Journal of Middle East Studies* 34: 691–718.
- SCHACHT, STEVEN P. IN DORIS W. EWING (UR.) (1998): *Feminism and men: Reconstructing gender relations*. New York: New York University Press.
- SHEHADEH, LAMIA RUSTUM (2003): *The idea of women in fundamentalist Islam*. Gainesville: University Press of Florida.
- SINCLAIR-WEBB, EMMA (2000): "Our bulent is now a comando": Military service and manhood in Turkey. V *Imagined masculinities: Male identity and culture in the modern Middle East*, M. Ghousseub in E. Sinclair-Webb (ur.), 65–91. London: Saqi.
- SOROUGH, ABDOLKARIM (2000): *Reason, freedom and democracy in Islam*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- UNESCO – INSTITUTE OF STATISTICS (2000–2001): *Statistical tables*. Dostopno na: www.uis.unesco.org/TEMPLATE/html/Exceltables/education/ger_tertiary.xls (10. februar

2004).

UNITED NATIONS POPULATION DIVISION (2002): *Annex tables*. Dostopno na: www.un.org/esa/population/publications/wpp2002/wpp2002annextables.PDF (10. februar 2004).

WICKHAM, CARRY R. (2002): *Mobilizing Islam: Religion, activism and political change in Egypt*. New York: Columbia University Press.

WIKTOTOWICZ, QUINTAN (2001): *The management of Islamic activism: Salafis, the Muslim brotherhood and state power in Jordan*. Albany: State University of New York Press.

Unsettling and Stabilizing Social Order: Educational Discourse Targeting Young Muslim Males

Povzetek

Preizpraševanje in utrjevanje družbenega reda: izobraževalni diskurzi, usmerjeni proti mladim muslimanom

Avtorica v članku reflektira evropska, še zlasti nemška politična izhodišča, ki določajo izobraževalne diskurze o mladih muslimanih in ki se osredinjajo na ospoljeno nasilje in islamski fundamentalizem. Izobraževalni diskurzi so družbena arena, v kateri se v nacionalnem kontekstu tako preizprašuje kot utrjuje družbeni red, kar velja tudi za spolne režime in etnično-kulturne demarkacije. V tem dominantnem diskurzu so mladi muslimani (moški) obravnavani kot grožnja. Članek se osredinja na mehanizma, po katerih deluje ta diskurz: neupoštevanje koncepta hegemonih moškosti (R. W. Connell) in splošno pomanjkanje védenja o *drugih*. Avtorica tako kritično reflektira dožemanje integracije, migracij in religijsko-kulturnih razlik. Pozornost in nadzor, ki sta posvečena (*muslimanske-mu*) *drugemu*, avtorica razume kot način izogibanja družbenim spremembam, h katerim pripomore tudi izobraževanje. Kritični pogled na ospoljeno nasilje in družbeno (dez-)integracijo razkriva, da je ekspertiza o muslimanih, ki prehaja v izobraževanje, nereflektirana.

Ključne besede: izobraževalni diskurzi, mladi muslimani (moški), ospoljeno nasilje, družbena (dez-)integracija

Julia Franz je profesorica pedagogike, zaposlena na Fakulteti za ekonomijo in družbene vede Univerze v Tübingenu. (Julia.Franz@uni-bamberg.de)

Abstract

Taking a closer look at the educational discourse on *young Muslim males* with its focus on gender-based violence and Islamic fundamentalism, this article reflects on the European and especially the German political background of educational tasks and educational research. With regard to gender regimes and ethnic-cultural demarcations within the national context, educational discourse is described as an arena in which social order is both unsettled and stabilized. In this dominant discourse *young Muslim males* are considered a menace. The article highlights its mechanisms: the disregarding of hegemonic masculinities (Connell) and the definition of a general lack of education on the part of the *others*. Hence, the framework of integration, migration, and religious-cultural difference is critically reflected. Focusing and controlling the *Muslim other* is discussed as an evasion of societal change to which education contributes. A critical perspective on gender-based violence and social disintegration unveils the unreflected production of educational expertise about *Muslims*.

Keywords: educational discourse, young Muslim males, gender-based violence, social (dis-)integration

Julia Franz is a Professor of Pedagogy, teaching at the Wirtschafts- und Sozialwissenschaftliche Fakultät, Universität Tübingen. (Julia.Franz@uni-bamberg.de)

Introduction

The indissolubly ambivalent character of education¹ is manifest in the pedagogical discourse on *young Muslim males*². Education is ambivalent as it faces extended demands of society, such as ensuring productivity and efficiency as well as providing integration and upward mobility for marginalized groups and eventually prevention of youth violence, extremism, and fundamentalism. In this interpretation education proves susceptible to the interests of the dominant regimes. As Bernhard (2015: 81) notes, it seems that today there is not even an awareness of the problem posed by serving sectional power interests in educational science. Educational processes are always characterized in societal and political respects as they are integrated in actual social living conditions and social reproduction. Critical pedagogy is committed to investigating the conditions of subjectification, to a critical reflection of societal demands and ideological constraints in order to foster autonomy (Bernhard, 2017: 89f). This inherent ambivalence of education becomes apparent with regard to gender relations and national-cultural demarcations: *young Muslim males* are being targeted, assuming a general lack of education and a persisting patriarchal culture. There is a growing interest in *Muslim migrants* in social science, not only since the European 'summer of migration' in 2015. *Muslim identity* has been a matter of interest for centuries, and it draws on a gender narrative that is traceable to the late 18th century, when the Oriental-despotic myth³ served to neatly arrange Western monarchy as opposed to *Oriental despotism*, to legitimize colonial interventions (cf. Krämer, 2007: 115ff). Today's public discourse on migration, integration, and cultural-religious difference continues to draw on elements of Oriental despotism when characterizing Muslims as patriarchal, violent-tempered savages. This has especially been the case since the sexual attacks against women in Cologne on New Year's Eve 2015, which created an international stir. In this 'post-colognial' debate, sexual harassment and immigration are hardly distinguishable (Weissenburger, 2016). With this far-reaching event a process of constructing the *Muslim other* continues; driven by political discourse, mass media, social science and education (cf. Spielhaus, 2013).

Education provides an arena of unsettling and stabilizing social order. In Germany, but also in other European societies, gender regimes and ethnic-cultural demarcations in the national context have become unsettled throughout the

¹ In German academic terminology, 'Erziehungswissenschaft' (pedagogy) as academic discipline entails several fields of action, e.g. schooling, social work (e.g. youth work, working with families, residential education), and early childhood education.

² Italicizing indicates that these notions are treated as coined terms, rather than descriptions.

³ Krämer describes it more precisely as legend according to which the ensemble of cruel, inept, above all Muslim Oriental despots, corrupt officials, bloody warlords, greedy landlords, and apathetic retarded peasants unalterably characterizes a culture stuck in its past (Krämer, 2007: 114f).

past decades. Pedagogical discourse and practice strive for an understanding of boyhood and girlhood, of family roles and gender relations, of cultural milieus and transnationality. Social regimes are also stabilized in educational discourse, when perpetuating patterns of hegemonic masculinity (in the sense of Connell: cf. Connell and Messerschmidt, 2005; Connell, 2015) or ethnic-cultural categorization (cf. Mecheril, 2010). This becomes evident when researching current constructions of *Muslim males*. Therefore, the focus of this paper is not Islamic masculinities⁴, but rather an immanent critique of categorizations in educational discourse. This means reflecting on the cultural frame in which *young Muslim males* emerge as a target group of education. Instead of examining contrasting Islamic and Western masculinities, the article criticizes the discursive order in which gender regimes remain unchallenged as far as they serve as a supposedly neutral background against which the *others* are held as patriarchal. This dichotomy takes, for instance, the shape of *authorities versus endangerers* ('*Gefährder*')⁵, of protective *nationals* versus molesting *strangers*. Critique and deconstruction of the West versus Islam dichotomy in reference to gender relations have been undertaken before (e.g. Amir-Moazami, 2007; Attia, 2007; 2009; Rommelspacher, 2010), often considering the example of the head scarf conflict in Germany. Recently *Muslim males* in particular are eyed as a threat to the public.

In the text to follow, the discursive framework of the educational preoccupation with *young Muslim males* is reflected. There are two symptomatic topoi which I will illustrate by examples of different scope: a local publication by German teachers, and the European research and innovation program *Horizon 2020*. They are exemplary for the dominant educational discourse, its claims and controversies. Subsequently, emphasis is directed at the contradictory reference to gender regimes made in educational discourse. Vindications of *masculine traits* and of *Western civilization* converge in a neoliberal understanding of education. The paper concludes with a critical reflection on educational knowledge about *Muslims*.

⁴ Fedele (2013) states that there is only little analysis of Islamic masculinity in sociology and gender studies; she investigated Maghreb Islamic masculinity and negotiations of gender experience in diaspora in Europe. Archer (2001) explored British Muslims' construction of racialized gendered identities; both authors refer to the concept of hegemonic masculinity. Also see the essay collections by Ouzgane (2006), Ghousoub and Sinclair-Webb (2000) on Islamic masculinities in diverse national and cultural contexts.

⁵ The German term *Gefährder* has been coined by public safety authorities for persons (especially Islamists) who are considered capable of threatening public safety by terrorist attacks. There is an ongoing debate about how to treat them, because people who fall in this category are innocent as such. Not only security authorities but also youth welfare offices are in the focus of this debate, because young unaccompanied migrants might make false statements about their identity and age.

German migration society and education

In early January 2016, when it was reported that on New Year's Eve groups of *North Africans* had sexually attacked women in Cologne⁶, it was not only the expected anti-Islamic movements who spoke out against the menace of letting in *Muslim males*. The cover of German *Focus* magazine⁷ showed a black-white photo of a naked, white female model whose body is full of handprints in black color, her head cut off above the slightly opened mouth, headline: "Women accuse – after sex attacks by migrants: are we still tolerant or already blind?" As usual in *Focus*, the model's bare body is displayed in an appealing manner. Sexist itself, it blames the migrant *others* – those dirty paws symbolize sexual assault by brazen strangers. Even though this and other media representations of the Cologne attacks were denounced, they conveyed their point. What explains the vehemence in public speaking about 'North African' and 'Arab' males? Bearing in mind that sexual attacks against women do not in general spark outrage⁸, the motive is less of solidarity with the victims. Rather, there is an Orientalistic projection at work: the *Oriental, animalistic male* (Mecheril and Messerschmidt, 2016: 154f). The issue of sexual assault becomes an issue of strangers who molest, disregarding sexist phenomena within families and public institutions.

Othering in terms of culture and religion is taking place in a crisis of global capitalism that affects groups of EU citizens, migrants, and refugees differently. The diverse groups' everyday experiences in relation to the state are decoupling: while citizens of the EU core countries are facing challenges, but not an emergency situation, thousands of immigrants fall victim to the 'security policy' at the European borders (cf. Demirović et al., 2016: 529). Nonetheless, migrants crossing the Mediterranean are identified as a menace to EU citizens. Origin does not really matter, because *Muslim* serves as a cipher. It indicates not only religion but migration, ethnicity, and culture, all at once (cf. Spielhaus, 2013). The perception of menace draws on topoi originating in the tradition of academic and popular Orientalism (cf. Attia, 2007; 2009; Krämer, 2007; Schulze, 2007) and in the context

⁶ On New Year's Eve 2015 groups of men were assaulting women in a central square in Cologne – in a crowd of people, they grabbed and massively harassed women, and stole handbags and mobile phones. It turned out that those groups consisted of young, male immigrants from Morocco and Iraq. A year later, groups of *North African looking men* were stopped at the same site and many sent off by police. German police used the abbreviation 'Nafris' for *North African criminals (NordAFRIkanische IntensivStraftäter)* in a tweet (31st December 2016), implying hundreds of *North Africans* had come to Cologne in order to commit crimes. Later in January, it turned out that only a minority of the men stopped were from Northern African countries, and they were not criminals.

⁷ *Focus*, Heft 2, 9th January 2016.

⁸ In a recent survey of perceptions of EU citizens regarding gender-based violence, around one in six respondents (15%) across the EU consider domestic violence to be a private matter that should be handled within the family (European Commission, 2016a: 17).

of current EU security policy, as well as in the context of national family and educational policies.

The topos 'sexually offending Muslim immigrant'

This topos posits cultural backwardness and a lack of education on the part of *Muslim males*, based on an oversimplified understanding of masculinity. Assaults committed by individuals are considered an expression of the very nature of the *Muslim others*. The menace of sexual assaults equals the menace of letting in Muslims. After victims and witnesses of the Cologne sexual attacks had described the perpetrators as looking 'North African', which the authorities shared only a couple of days later, this category was stressed throughout the debate and became a synonym for offender. "The 'North African', in fact merely looking 'North African', is likewise foreigner, Muslim, and refugee." (Sander, 2016) This topos of *Muslim males* threatening *our girls* reveals a perspective in which *their* cultural identity makes for harassment and violation, or more specifically: their *Muslim* identity includes a culture-specific masculinity resulting in harassment and violation. The issue of sexual assaults becomes an issue of molesting strangers, disregarding the reality of gender-based violence (including domestic violence, sexual harassment and violence, harmful practices and cyber harassment) which happens "in every country, across the full spectrum of society" (European Commission, 2016a: 1).

Just weeks before the Cologne incident, the chairpersons of the union of gymnasium teachers in Saxony-Anhalt⁹ published an editorial article in their trade magazine (Seltmann-Kuke and Mannke, 2015; own translation). The article, titled *Debate on refugees: Adaptation to our core values required* warns against *Muslim* immigrants. This one-pager serves as a lesson: depicting menace is a matter of wording, and the article starts with an "immigrant invasion slopping over Germany". The authors come to the point of "young, sturdy, mostly Muslim men" who ask for asylum not necessarily for political reasons but for mere economic or even criminal motives. Those who often come without their families or women "certainly don't always come with pure intentions". That seems to insinuate philandering and really, the authors assert a sexual desire of those "young and often uneducated men", which is "just natural". They connect this to the role of women "in their Muslim cultures" and wonder how these young men could live their sexuality and strive for partnership without coming into conflict with "our society's norms". According to Seltmann-Kuke and Mannke: not at all, because they have heard "from several places", "from talks with acquaintances" that sexual harassment in public already occurs – implying it gets much worse. The authors claim to just share the view of mothers with adolescent daughters who have "plenty

⁹ Philologenverband Sachsen-Anhalt.

of sorrows" watching the "nearly uninhibited streams of immigration". They also claim to be responsible-minded pedagogues, warning: "our young girls from 12 years onwards" need to be told the facts of life so "they will not engage with those surely often quite appealing Muslim men for a superficial erotic adventure". That is, *their* sexuality does not meet *our* standard of profoundness and reproduction. This implication ties sexual desire together with "Muslim families' values"; the latter should be prevented from being taught in German schools (ibid.).

In their one-page editorial, Seltmann-Kuke and Mannke have exemplarily expressed an understanding of education aimed at maintaining the status quo while suggesting a specific regime of national culture¹⁰. According to this quite prevalent view education caters to the successful adaptation of educands instead of fostering maturity and autonomy. The insistence on conformity could be interpreted as an expression of prevalent uneasy feelings concerning unsettled notions of national-cultural identities. E.g. men and women of Turkish origin, mostly recruited since the 1960s as so-called 'Gastarbeiter', and their German-born children and grandchildren pose a challenge to national-cultural demarcations, and so do refugees and transnational migrants. In 2000, a reformed German citizenship law was adopted which at least partially provides for birthright citizenship¹¹ (cf. Storz and Wilmes, 2007). This may have increased Muslimization: otherness referred no longer to nationality; as *Muslims*, naturalized persons stay *others* (cf. Spielhaus, 2011).

The topos prevention of radicalization

Another important context for constructing *Muslim others* consists in European research funding. The EU research and innovation program Horizon 2020 has a focus on societal challenges with a security-political intervention primacy ("preventing radicalization leading to violent extremism in the form of terrorism", European Commission, 2016b: 4). Social research is commissioned to prevent radicalization; however, this topos suspends analyses of societal dominance as a whole. The current Horizon 2020 work programs address "Contemporary radicalization trends and their implications for Europe" (Horizon 2020, WP 2016-2017, Reflective Societies: 35f) and "Developing a comprehensive approach to violent radicalization in the EU from early understanding to improving protection" (Horizon 2020, WP

¹⁰ The clearly racist implications have been disapproved and in the end Mannke resigned from the chair of the teachers' union. He and Seltmann-Kuke regretted phrases that could be mistaken for xenophobic while they stood by their warning message. Contrarily, the cited phrases were essential to the construction of menace posed by *Muslims*.

¹¹ Migrants who were considered foreigners for decades could now become Germans. However, only a minority applied for German citizenship, as Storz and Wilmes (2007) assess.

2016-2017, *Secure Societies*: 22f). They call for investigations of cognitive and emotional dynamics of radicalization and of fundamentalism in the context of migration societies. It is implied that *Muslim identity* is mired in such dynamics. Horizon 2020 aims at the complex interplay of diverse dimensions of radicalization, such as societal integration, religious-cultural difference, and global migration. Indeed, this nexus framing research and innovation is well established. Accordingly, *Muslims* are being targeted in funded projects. The framework of integration, migration, and religious-cultural difference holds true for the German context as well. Government authorities and political foundations commission research and practice development in the field of education, partly with a direct focus on fundamentalism, but also going beyond: research objects such as family relations, adolescence, gender roles, and religiosity apply to this framework. In educational and social work practice, publicly funded model projects with mothers and fathers emerged, new concepts of youth work and informal education, networking with mosques and organizations of migrants. These concepts rarely speak of Islamism or radicalization but of socio-cultural integration, support of adolescents' quest for identity and assistance of democratic development. Strategies of preventing radicalization count on self-representation and address *Muslim* community members as auxiliaries. Increasingly, social workers, policemen and teachers with a *Muslim migration background* are being involved. Whether intended or not, at least implicitly intercultural and interreligious projects are conceived within the topos of preventing radicalization as this legitimizes their public funding. Focusing and controlling the *Muslim other* can be interpreted as an evasion of societal change towards social justice. Education contributes considerably to this evasion by targeting *Muslim youth* and *Muslim families* as regards their integration. But how to integrate *the others* is not a meaningful question if it lags behind a critical analysis of society.

Disregarding hegemonic masculinity

Condemning *Muslim* patriarchal culture is set against the background of gender equality in European societies, which, however, is an illusion. But gender regimes are at stake, likewise national-cultural identities have been unsettled. In general, the dissolution of boundaries between the public and the private due to globalization, the deregulation of the job market and digitalization make for upheaval in gender relations (Meuser, 2012). Constructions of masculinity and femininity in upbringing and teaching children are challenged by gender reflecting approaches. This has enhanced a focus on empowering girls and women in several areas of youth work and further education. Gender studies affect educational research on masculinity as well as pedagogical practice with boys and men; realizing gender dynamics within seemingly gender neutral institutions of youth work and educati-

on and analyzing risks of predominantly male forms to cope with life (cf. Böhnisch, 2015). Yet heteronormativity does not disappear, even though traditional forms of gender regimes have been unsettled and become precarious (Woltersdorff, 2013). Rather than juxtaposing traditional patriarchal gender relations in opposition to new, emancipatory gender arrangements, Woltersdorff speaks of 'neo-traditionality' and describes precarious heteronormativity as

an obsessive and passionately performed imperative to deal with gender and sex norms, to exhaust them, to desperately strive for compromise and not least to acquiesce in blaming ourselves for how successfully we accomplish that. (Woltersdorff, 2013: 613; own translation)

It is all about privilege: although changes in gender regimes allow better access to social positions for some women, class inequality and prerogatives of the well-established remain essential. Moreover, privileges are being stabilized. Some educationalists emphatically essentialize male-female differences, defending *homogenous natural masculinity* against feminism and gender mainstreaming (e.g. Tischner, 2008). More or less candidly evoking an eroded gender regime, the mission of education is to foster *gender traits*, especially in boys. In this understanding no reflexivity is needed, neither on the part of pedagogues nor that of educands. The latter are expected to acquire skills and competencies: functioning, not emancipation is the relevant point of reference. The social construction of *masculinity* and *femininity* are disregarded, and so is hegemony (Connell, 2015; Connell and Messerschmidt, 2005). Using the terms masculinity and femininity in a biologicistic way, educational practice is divided into opposite qualities. Consequently, the fact that female educators outnumber male ones appears as discrimination against boys and men, who are rendered effeminate. The concept of hegemonic masculinity is rejected by those who consider it a threat to boys and men. Besides, this understanding draws on the pedagogue as a mere warden, a managerial autocrat. In that respect, the vindications of *Western civilization* and of *masculine traits* converge.

The public discourse on Islam with its focus on menace by *Muslim others* suggests internal homogeneity of civilization and decency in gender relations. Thereby relations of hegemony and complicity are disregarded, and so is the complexity of masculinities on a global, regional and local level (cf. Connell and Messerschmidt, 2005: 847ff). Targeting *Muslims* legitimizes dominance over them in the guise of integration, whether declaring educational deficits regarding common decency and education, or racist remarks debasing *Muslim men* by ascribing a kind of moral depravity. Women are taken as a symbol of national purity being contaminated by strangers. Essentializing religious-cultural difference serves separation: *They* represent violation and submission, while *our* masculinity is reasonable. Thus, the dialectic of changing and persistent gender regimes is dissolved, resulting in an

imaginary group identity and a group of *others*.

Those benefiting from the 'patriarchal dividend' easily condemn harassment (Connell, 2015: 133), and this can be observed in the 'post-colognial' debate, too. Rape is verbally condemned, but at the same time embellished and aestheticized (e.g. on the cover of a magazine with a naked white woman). While rape culture is a setting within European societies, it is alleged to the *others*. Locally specific hegemonic masculinities constructed in interaction and in institutions can be found in several milieus; so an analysis would have to take account of "the interplay of gender dynamics with race, class, and region" (Connell and Messerschmidt, 2005: 839; 'region' refers to culture or nation-state: *ibid.*: 849). Then again it is not about understanding and criticizing gender regimes in Islamic countries or in diaspora, but all about patronizing.

Defining a general lack of education

In the above-quoted gymnasium teachers' editorial there are several references to education (Seltmann-Kuke and Mannke, 2015). First, sexual harassment and philandering are ascribed to a general lack of education among *Muslim migrants*. Second, immigration of young skilled personnel is affirmed: "yes, we need them", the authors state, with insisting *they* have to be willing to integrate themselves, to adopt to *our* values. Then "actual integration" requires German language acquisition to which "our profession can make a positive contribution" (*ibid.*). That is to say: Islam as an obstacle to integration must be overcome, education equals adaptation and employability, and teachers are trainers for eligible young migrants. This understanding refers to claims to authority, it dismisses subjectivation in terms of emancipation from what is set. Consequently, there is only one way of teaching and being taught. Facing global migration, it is not just the teachers trying to draw up a frontier by declaring a general lack of education on the part of the *others*: Monolingualistic conceptions of society ideologically connect people-language-territory, particularly in the German context (Mecheril, 2014: 201). Such conceptions are pressurized by a new migration-political rationality that calls for regulated immigration, considering human capital to improve national competitiveness (*ibid.*: 209f). Within the dominant paradigm of usability, adolescents are expected to acquire requested skills and competencies (cf. Rühle, 2015). The neoliberal background of social disintegration and its many ramifications are gravely neglected in current expertise on *Muslim males* and radicalization. There are manifold educational recommendations on *Muslim* youth culture, radicalization and Islamism, gender roles and male honor, homophobia, and educational styles in *Muslim* families. However, "democratic development" and "prevention of violence" are coated ideologically when applied to backlog demand of immigrants and not to society as a whole.

Conclusion: Educational knowledge about Muslims

Muslim identity is dealt with within a framework of integration, migration, religious-cultural difference and conflict. Many educational research works, although starting from diverse perspectives and methodologies, result in constructing the *cultural others*. But the knowledge produced unveils more truth about its production than about *Muslims*, as the assurance of the *cultural-religious other* is enmeshed with reassuring oneself. There is no mere detection of pre-existing, endogenous properties. To set the object of research is to set obscuring premises, and producing knowledge means to reaffirm them.

Already in the early 1980s some educationalists articulated a profound critique of the approach educating *foreigners* ('Ausländerpädagogik') (cf. Griesse, 1984a; 1984b; Hamburger, 1984). Their criticism, aimed at the paternalistic manner and incapacitating construction of target groups, still applies, even though the perception of target groups underwent a considerable change. During the 1970s, migrant women and youths were treated as victims of patriarchal culture. Today, *Muslims* are considered agents perpetuating a fundamentalist regime. In the early 1990s scientific research focused on fundamentalism (cf. Tezcan, 2003: 241); especially among *Turkish youths*. Those mostly German-born youths were no longer regarded as merely disoriented adolescents, but actors with religious-cultural views and attitudes towards nation and culture who were likely to profess Islam instead of the German state. The hypothesis of cultural conflict survived with an added note of endangered public safety from fundamentalism (Heitmeyer et al., 1997; critically: Inowlocki, 1998; Auernheimer, 1999). In this hypothesis premise and conclusion coincide. Culturalization remains vivid not only in a common sense but also in educational studies, nowadays specifically referring to *Muslim identity*, targeting cultural-religious families and youths. These studies benefit from a societal atmosphere in which *Muslim males* are considered menacing and uneducated. Such research fails to analyze heteronormativity, social inequality and authoritarianism; it fails to focus on education as involved in the unsettling and stabilization of social order. Research either remains within the well-established framework, or the frame itself is considered an object of research; the latter results in a critique of education processes reifying categories of identity and foreignness. A pedagogical examination of gender regimes and masculinities must not give up a self-critical stance by culturalizing gender relations through a simple dichotomy of Islam versus West.

Bibliography

- AMIR-MOAZAMI, SCHIRIN (2007): *Politierte Religion. Der Kopftuchstreit in Deutschland und Frankreich*. Bielefeld: transcript.
- ARCHER, LOUISE (2001): 'Muslim Brothers, Black Lads, Traditional Asians': British Muslim Young Men's Constructions of Race, Religion and Masculinity. *Feminism & Psychology* (11): 79–105.
- ATTIA, IMAN (2007): Kulturrassismus und Gesellschaftskritik. In *Orient- und IslamBilder. Interdisziplinäre Beiträge zu Orientalismus und antimuslimischem Rassismus*, I. Attia (ed.), 5–28. Münster: Unrast.
- ATTIA, IMAN (2009): *Die „westliche Kultur“ und ihr Anderes. Zur Dekonstruktion von antimuslimischem Rassismus*. Bielefeld: transcript.
- AUERNHEIMER, GEORG (1999): „Verlockender Fundamentalismus“ – ein problematischer Beitrag zum Diskurs über „ausländische Jugendliche“. In *Der Fundamentalismusverdacht. Plädoyer für eine Neuorientierung der Forschung im Umgang mit allochthonen Jugendlichen*, W.-D. Bukow (ed.), 119–133. Opladen: Leske & Budrich.
- BERNHARD, ARMIN (2015): Über die Notwendigkeit permanenter Ideologiekritik im erziehungswissenschaftlich-pädagogischen Anwendungsbereich. *Kritische Pädagogik. Eingriffe und Perspektiven* (1): 81–107.
- BERNHARD, ARMIN (2017): *Pädagogisches Denken. Einführung in allgemeine Grundlagen der Erziehungs- und Bildungswissenschaft*. 8th ed. Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren.
- BÖHNISCH, LOTHAR (2015): *Pädagogik und Männlichkeit. Eine Einführung*. Weinheim, Basel: BeltzJuventa.
- CONNELL, RAEWYN (2015): *Der gemachte Mann: Konstruktion und Krise von Männlichkeiten*. 4th ed. Wiesbaden: Springer VS.
- CONNELL, RAEWYN, AND JAMES MESSERSCHMIDT (2005): Hegemonic Masculinity. Rethinking the Concept. *Gender & Society* (19): 829–859.
- DEMIROVIC, ALEX, JULIA DÜCK, JAKOB GRAF, HENRIK LEBUHN, THOMAS SABLowski, DOROTHEA SCHMIDT, ETIENNE SCHNEIDER, AND MARKUS WISSEN (2016): Globaler Kapitalismus im Ausnahmezustand. *PROKLA Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft* (46): 507–542.
- EUROPEAN COMMISSION (2016a): *Gender-based Violence (Special Eurobarometer 449)*. Survey requested by the European Commission, Directorate-General for Justice and Consumers and co-ordinated by the Directorate-General for Communication. Summary available at: <http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/PublicOpinion> (3 January 2017).
- EUROPEAN COMMISSION (2016b): *Communication from the commission to the European parliament, the council, the European economic and social committee and the committee of the regions supporting the prevention of radicalisation leading to violent extremism*. Available at: http://ec.europa.eu/education/library/publications/2016/communication-preventing-radicalisation_en.pdf (14 October 2016).

- FEDELE, VALENTINA (2013): The Diasporic Islamic Masculinity and the Reformulation of European Islam: Theoretical Approaches and Interpretative Perspectives. *Nomadas. Revista Critica de Ciencias Sociales y Juridicas* (40). Available at: <https://revistas.ucm.es/index.php/NOMA/article/view/48341> (2 January 2017).
- GHOUSSOUB, MAI, AND EMMA SINCLAIR-WEBB (EDS.) (2000): *Imagined masculinities. Male identity and culture in the modern Middle East*. London: Saqi.
- GRIESE, HARTMUT (1984a): Vorwort und Einleitung: Zur Entstehung des Bandes, „Ausländerpädagogik“, Inhalt und Fragen, Wem nützt das Ganze? In *Der gläserne Fremde. Bilanz und Kritik der Gastarbeiterforschung und der Ausländerpädagogik*, H. Griese (ed.), 5–16. Opladen: Leske + Budrich.
- GRIESE, HARTMUT (1984b): Kritisch-exemplarische Überlegungen zur Situation und Funktion der Ausländerforschung und einer verstehenden Ausländerpädagogik. In *Der gläserne Fremde. Bilanz und Kritik der Gastarbeiterforschung und der Ausländerpädagogik*, H. Griese (ed.): 43–58. Opladen: Leske + Budrich.
- HAMBURGER, FRANZ (1984): Erziehung in der Einwanderungsgesellschaft. In *Der gläserne Fremde. Bilanz und Kritik der Gastarbeiterforschung und der Ausländerpädagogik*, H. Griese (ed.): 59–70. Opladen: Leske + Budrich.
- HEITMEYER, WILHELM, JOACHIM MÜLLER, AND HELMUT SCHRÖDER (EDS.) (1997): *Verlockender Fundamentalismus. Türkische Jugendliche in Deutschland*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- HORIZON 2020 (WP 2016–2017a): *Europe in a changing world – inclusive, innovative and reflective Societies*. Available at: http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/wp/2016_2017/main/h2020-wp1617-societies_en.pdf vom (8 September 2016).
- HORIZON 2020 (WP 2016–2017b): *Secure societies – Protecting freedom and security of Europe and its citizens*. Available at: http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/wp/2016_2017/main/h2020-wp1617-security_en.pdf (8 September 2016).
- INOWLOCKI, LENA (1998): Verlockender Erhebungs-Fundamentalismus. Zur Problemkonstruktion „türkische Jugendliche“. *Babylon – Beiträge zur jüdischen Gegenwart* (13): 51–69.
- KRÄMER, JÜRGEN (2007): Orientalismus macht Geschichte. Zum Beispiel die Entstehung des Orientaldespoten im Deutschland der Spätaufklärung aus dem Geiste europäischer Expansion in Indien. In *Orient- und IslamBilder. Interdisziplinäre Beiträge zu Orientalismus und antimuslimischem Rassismus*, I. Attia (ed.), 111–134. Münster: Unrast.
- MECHERIL, PAUL (2010): Die Ordnung des erziehungswissenschaftlichen Diskurses in der Migrationsgesellschaft. In *Migrationspädagogik*, P. Mecheril, M. Castro Varela, I. Dirim, A. Kalpaka, and C. Melter (eds.), 54–76. Weinheim/Basel: Beltz.
- MECHERIL, PAUL (2014): Die Illusion der Inklusion: Bildung und die Migrationsgesellschaft. In *Vielfältiges Deutschland. Bausteine für eine zukunftsfähige Gesellschaft*, Bertelsmann Stiftung (ed.), 200–216. Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung.

- MECHERIL, PAUL, AND ASTRID MESSERSCHMIDT (2016): Die Sexualisierung der Anderen – globale Kontexte und Perspektiven solidarischer Bildung. *Widersprüche – Zeitschrift für sozialistische Politik im Bildungs-, Gesundheits- und Sozialbereich* (36): 147–158.
- MEUSER, MICHAEL (2012): Entgrendungsdynamiken: Geschlechterverhältnisse im Umbruch. *Aus Politik und Zeitgeschichte* (62): 17–24.
- ROMMELSPACHER, BIRGIT (2010): Emanzipation als Konversion. Das Bild von der Muslima im christlich-säkularen Diskurs. *Ethik und Gesellschaft* (4). Available at: http://www.ethik-und-gesellschaft.de/mm/EuG-2-2010_Rommelspacher.pdf (27 December 2016).
- RÜHLE, MANUEL (2015): Pädagogik als praktische Kritik. Anforderungen an ein (un-) zeitgemäßes Konzept pädagogischer Urteilskraft. *Kritische Pädagogik. Eingriffe und Perspektiven* (1): 33–57.
- SANDER, LALON (2016): Die Erfindung des Nordafrikaners. Kommentar Rassismus nach Köln. *taz – die Tageszeitung*, 19th January. Available at: <http://www.taz.de/!5269221/> (30 November 2016).
- SCHULZE, REINHARD (2007): Orientalism. Zum Diskurs zwischen Orient und Okzident. In *Orient- und Islambilder. Interdisziplinäre Beiträge zu Orientalismus und antimuslimischem Rassismus*, I. Attia (ed.), 45–70. Münster: Unrast.
- SELTSMANN-KUKE, IRIS, AND JÜRGEN MANNKE (2015): Flüchtlingsdebatte – Anpassung an unsere Grundwerte erforderlich. *Gymnasium in Sachsen-Anhalt* 3/2015: 2.
- SPIELHAUS, RIEM (2011): *Wer ist hier Muslim? Die Entwicklung eines islamischen Bewusstseins in Deutschland zwischen Selbstidentifikation und Fremdzuschreibung*. Würzburg: Ergon.
- SPIELHAUS, RIEM (2013): Vom Migranten zum Muslim und wieder zurück. Die Vermengung von Integrations- und Islamthemen in Medien, Politik und Forschung. In *Islam und die deutsche Gesellschaft*, D. Halm, and H. Meyer (eds.): 169–194. Wiesbaden: Springer.
- STORZ, HENNING, AND BERNHARD WILMES (2007): Die Reform des Staatsangehörigkeitsrechts und das neue Einbürgerungsrecht. In *Grundlegendossier Migration*, Bundeszentrale für politische Bildung (ed.). Available at: <http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/dossier-migration/56483/einbuengerung> (2 January 2017).
- TEZCAN, LEVENT (2003): Das Islamische in den Studien zu Muslimen in Deutschland. *Zeitschrift für Soziologie* (32): 237–261.
- TISCHNER, WOLFGANG (2008): Bildungsbenachteiligung von Jungen im Zeichen von Gender-Mainstreaming. In *Handbuch Jungen-Pädagogik*, M. Matzner, and W. Tischner (eds.), 343–363. Weinheim/Basel: Beltz.
- WEISSENBURGER (2016): Deutschland postcolonial. *taz – die Tageszeitung*, 19th January. Available at: <http://www.taz.de/!5369967/> (2 January 2017).
- WOLTERS DORFF, VOLKER (2013): „Wandel, Persistenz, Paradoxie“. Normalisierung und Prekarisierung von Sexualität und Geschlecht im Neoliberalismus. *PROKLA Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft* (43): 607–614.

Sodobno očetovstvo med plačanim delom in skrbjo za otroke

Abstract

Contemporary Fatherhood between Paid Work and Care for Children

The article tackles contemporary fatherhood in the context of changing masculinities and the relation between care work and paid work. The main thesis is that the labour market and the position of the individual within it influence the care work of fathers in their private lives. Using the qualitative research of the project *Fathers and Employers in Action*, we show the influence of paid work on two groups of fathers; those in precarious forms of employment and those in leading and managerial positions. In the group of fathers that are in precarious forms of employment, changes in caring fatherhood and variations in the relation between paid work and parenting practices can be observed. Fathers in precarious forms of employment also face the lack of social and workers' rights and are thus in disadvantaged positions when attempting to establish a balance between their work and their personal life. The group of fathers in leading and managerial positions exhibits the prevailing hegemonic masculinity and the breadwinner model with limited participation in the care for children, which can be described as 'weekend fatherhood'.

Keywords: fatherhood, fathering, changes, labour market, Slovenia

*Živa Humer is a researcher at the Peace Institute in the field of gender studies.
(ziva.humer@mirovni-institut.si)*

Povzetek

Članek tematizira sodobno očetovstvo v kontekstu spreminjanja moškosti in skrbstvenega dela v navezavi na plačano delo. Izhajamo iz teze, da trg dela in posameznikov položaj v njem pomembno vplivata na skrbstveno delo moških kot očetov v zasebnem življenju. Na podlagi kvalitativne raziskave v okviru projekta *Očetje in delodajalci v akciji* prikažemo vpliv zaposlitve na spremembe očetovstva pri prekarno zaposlenih očetih in očetih na vodstvenih in vodilnih položajih, ki se soočajo z različnimi pogoji dela. Pri prekarno zaposlenih se kažejo večji premiki v smeri skrbnega očetovstva in variacije razmerij med plačanim delom in praksami očetovanja. Predvsem pa se kot problem kaže odsotnost nekaterih socialnih in delavskih pravic, ki onemogočajo usklajevanje teh dveh področij življenja. Pri očetih v vodstvih delovnih organizacij se izkazujeta prevladujoča hegemonna moškost in model hranitelja z izrazito omejeno udeležbo pri skrbi za otroke, ki se udejanja v »vikend očetovstvu«.

Ključne besede: očetovstvo, očetovanje, spremembe, trg dela, Slovenija

*Živa Humer je raziskovalka na Mirovnem inštitutu na področju študij spolov.
(ziva.humer@mirovni-institut.si)*

Uvod: Spremembe očetovstva kot del širših sprememb moškosti

Spremembe očetovstva, družbena pričakovanja in norme o vključenosti sodobnih moških v skrb za otroke ter reprezentacije čustvene povezanosti očetov in otrok vključno s praksami skrbstvenega dela moških v zasebnem življenju zaznamujejo eno od področij spreminjanja moškosti. Skrbstveno delo sodobnih moških kot očetov je obširno raziskano predvsem v študijah o aktivnem, novem, skrbnem očetovstvu, ki so v zadnjih desetletjih prinesla spoznanja o percepcijah, trendih in praksah očetovanja (Brannen in Nilsen, 2006; Marks in Palkovitz, 2004; van Dongen in dr., 1995; Renner in dr., 2008) in ki jih je treba razumeti, kot ugotavljajo številni avtorji in avtorice s področja študij spolov in študij moškosti, v kontekstu širših sprememb moškosti (Hanlon, 2012; Scambor in dr., 2015).

Skrbstveno delo moških (skrb za otroke, za starejše, za partnerje in partnerke, ipd.) pomembno vpliva na rahljanje meja tradicionalnih moškosti in vzpostavljanje »skrbnih moškosti«, temelječih na prepoznanju čustev, medsebojne odvisnosti in odnosnosti (ang. *caring masculinities*) (Elliott, 2015; Hanlon, 2012). Spremembe očetovstva in skrbstvenih praks moških je treba razumeti širše od individualnih, identitetnih pozicij v družbenem, političnem in kulturnem kontekstu, zlasti plačanega dela kot ene ključnih dimenzij (hegemone) moškosti ter sprememb na trgu dela, ki gredo v smeri vse večje intenzifikacije, prekarizacije in individualizacije dela (Kanjuo Mrčela in Ignjatović, 2015). Moški se soočajo z nasprotujočimi si pričakovanji, saj so na eni strani soočeni s prevladujočimi kulturnimi in organizacijskimi pritiski o popolni razpoložljivosti delodajalcu in predanosti plačanemu delu kot delavci, razbremenjeni skrbi za druge, kar pa je na drugi strani v nasprotju z družbenimi pričakovanji in normami skrbnega očetovstva ter individualnimi prizadevanji moških za večjo vključenost pri skrbi za otroke (Hanlon, 2012: 122; Kaufman, 2013). Medtem ko je bilo področje usklajevanja med plačanim delom in zasebnim življenjem do nedavnega prepoznano izključno kot problem žensk in so se prizadevanja za lažje usklajevanje teh dveh področij nanašala predvsem na ženske, postaja vse bolj očitno, da se s težavami in ovirami pri usklajevanju soočajo tudi moški. Z vključevanjem moških v skrbstveno delo se spreminja tudi zaznava ospoljenega (ang. *gendered*) skrbstvenega dela kot dela, ki ga opravljajo ženske kot primarne skrbnice v družini, kar je na eni strani vplivalo na neenakost žensk na trgu dela, na drugi pa je imelo negativne posledice tudi za moške, ki so »osvobojeni« skrbstvenega dela doma prevzeli vlogo hraniteljev, odtujenih od zasebnega in družinskega življenja (Kaufman, 2013; Roth, 2006).

Na podlagi kvalitativne raziskave, ki je bila izvedena v okviru projekta *Očetje in delodajalci v akciji*,¹ v članku analiziramo spremembe sodobnega očetovstva v

¹ Projekt *Očetje in delodajalci v akciji* – ODA (program Norveški finančni mehanizem 2009–2014) so izvajali Mirovni inštitut (koordinator), Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Zveza

razmerjih do plačanega dela. Izhajamo iz teze, da trg dela in posameznikov zaposlitveni položaj pomembno vplivata na sodobno očetovstvo in prakse očetovanja. Vendar je ta vpliv na posameznike zelo različen, kar obravnavamo na primeru prekarno zaposlenih očetov in očetov, ki zasedajo vodilne in vodstvene položaje v delovnih organizacijah. Z analizo razmerij med plačanim delom in skrbjo za otroke pri teh dveh skupinah očetov prikažemo spremembe sodobnega očetovstva v Sloveniji, ki gredo tudi v smeri skrbnega očetovstva, kar razumemo kot proces emancipacije moških in hkrati eno pomembnih področij spreminjanja neenakih razmerij spolov. S tematizacijo skrbstvenega dela in sprememb očetovstva je članek prispevek k študijam moškosti, ki so v Sloveniji v nastajanju, in k politikam enakosti spolov, ki šele v zadnjem času prepoznavajo vlogo moških in njihove spolno specifične probleme kot del teh politik.

V prvem delu članka najprej tematiziramo spremembe in pluralizacije očetovstva, kar obravnavamo skupaj s spremembami na trgu dela. Na podlagi kvalitativne raziskave projekta *Očetje in delodajalci v akciji* v drugem, osrednjem delu analiziramo vpliv plačanega dela na očetovstvo in prakse očetovanja v Sloveniji pri očetih v prekarnih zaposlitvah in očetih, ki zasedajo vodstvene in vodilne položaje. V sklepnem delu povzamemo ključne ugotovitve in opozorimo na potreben sistemski pristop pri reševanju strukturnih neenakosti v družbi.

Od skrbnih do odsotnih očetov

V zadnjih nekaj desetletjih so nacionalne in mednarodne študije o očetovstvu enotne v tem, da je prišlo do sprememb in pluralizacije očetovstva (Brannen in Nilsen, 2006; van Dongen in dr., 1995; Holter, 2007; Kaufman, 2013; Renner in dr., 2008). Spremembe očetovstva se v zahodnih družbah kažejo predvsem v premiku v spolnih normah moškosti od hranitelja družine s ključno vlogo pri zagotavljanju finančne preskrbljenosti družine k alternativnim identitetam moškosti, ki se udeležujejo v skrbnem očetovstvu. Holter (2007) je trend skrbnega očetovstva tematiziral skozi nove, odnosne in tradicionalne, organizacijske moškosti, pri čemer so prve vezane na partnerski odnos in skrb za otroke, zadnje pa na plačano delo in kariero napredovanje. Pogosteje prihaja do tenzij med tema dvema vidikoma moškosti, zlasti pri mladih očetih, ki si želijo preživeti več časa z družino in se posvetiti skrbi za otroke, hkrati pa ne uskladijo skrbstvenih obveznosti s plačanim delom. Spolni stereotipi, družbena pričakovanja in mehanizmi politik usklajevanja prej zavirajo kot pa spodbujajo skrbno očetovstvo, zlasti tradicionalna pričakovanja o moških hraniteljih družine, politike starševskih dopustov in ukrepi usklajevanja, ki se pri

svobodnih sindikatov Slovenije, Nicha, d.o.o. in norveški partner Reform. Več informacij o projektu je dostopnih na spletni strani: <http://www.mirovni-institut.si/projekti/ocetje-in-delodajalci-v-akciji-oda/>.

skrbi za otroke v pretežni meri nanašajo na ženske (Puchert in dr., 2005).

Ob številnih ugotovitvah o zmanjševanju patriarhalne očetovske avtoritete in zatonu modela hranitelja družine ter vzponu modela dveh odraslih zaposlenih, ki si delita skrbstveno delo v zasebni sferi, trendu naraščanja emocionalnega dela očetov in skrbnega očetovstva, so tudi ugotovitve o legitimizaciji odsotnih očetov (Dermott, 2008; Pleck, 2010; Švab, 2001)². V Sloveniji, kjer model hranitelja družine nikoli ni bil izrazit, študije zaznavajo premik k skrbnemu očetovstvu zlasti na identitetni ravni prepričanj in vrednot o aktivni starševski vlogi ter večjega vključevanja v skrb za otroke v primerjavi s prejšnjimi generacijami moških (Hrženjak, 2016a; Humer, 2009; Renner in dr., 2005; 2008; Švab, 2001).

Večji kvantitativni in kvalitativni delež moških pri skrbi za otroke vpliva na rahljanje tradicionalnih spolnih norm in pomeni upor hegemoni moškosti (Scambor in dr., 2015)³. Skrb za otroke omogoča čustvovanje in povezuje moške s sposobnostmi poskrbeti za drugega. Seidler (1997: 127) na podlagi večdesetletnega raziskovanja različnih področij moškosti poudari, da naučiti se poskrbeti za drugega ne pomeni »naučiti se materinjenja«, temveč pomeni »naučiti se moškosti«, temelječih na čustvovanju in etiki skrbi za druge. Z industrializacijo je kot posledica ločitve sfere produkcije in reprodukcije ter umeščanja žensk v družino in moških v javno sfero prišlo tudi do odtujitve čustev in odnosnosti od moških. Mlajše generacije moških so pogosto čustveno bolj povezane z otroki, kot so bili njihovi očetje, in si prizadevajo biti del družinskega življenja ne zgolj kot odsotni hranitelji, temveč kot skrbni očetje, ki otroka negujejo in skrbijo zanj (ibid.).⁴ Hkrati tudi iščejo možnosti, ki bi jim omogočile več časa za skrb za otroka, kar je skladno z družbenimi pričakovanji o večji vključenosti moških v družinsko življenje, pri čemer pa se družbena pričakovanja glede njihove vloge na trgu dela potem, ko postanejo očetje, ne spremenijo. Ob tem pa umanjka tudi sistemska in organizacijska podpora moškimi, kot ugotavlja Kaufman (2013), zlasti pri delodajalcih glede možnosti usklajevanja plačanega dela in skrbi za otroke.

² Švab (2001: 132–133) opredeli koncept novega očetovstva kot legitimne izbirnosti v razmerju do materinstva kot obveznega pogoja starševstva. Dermott (2008) opozarja na odsotnost očetov zlasti v kontekstu ne vključevanja očetov v skrb za otroke po razvezi.

³ Moška dominacija vzpostavlja hierarhije tako med ženskami in moškimi, kot tudi med moškimi, kar Connell (2012: 119–124) utemelji s hegemono moškostjo kot idealom moškosti, ki so jim druge moškosti in ženskosti podrejene.

⁴ Sodobni očetje ne »nasedajo« več mitu tradicionalnega očetovstva, da bodo imeli čas za otroke v starejših letih. Namreč, odtujenost, ki so jo mlajši moški doživeli v odnosu s svojimi očeti, Seidler (2016) opredeli kot ključen razlog za premik k skrbni moškosti.

Naraščajoča prekarnost in menedžerske moškosti

Sodobni trg dela temelji na normi idealnega delavca, neodvisnega in razbremenjenega skrbstvenih obveznosti, ki je popolnoma predan plačanemu delu in razpoložljiv delodajalcu. Norma idealnega delavca utruje tradicionalna razmerja v delitvi plačanega in neplačanega dela med spoloma, v katerih moški dajejo prednost plačanemu delu, profesionalni karieri pred starševstvom in skrbstvenim delom v zasebni sferi, ženske pa ravno narobe (Hrženjak, 2016b: 12). Moški, ki se ne podredijo normi idealnega delavca in ne ustrezajo hegemoni moškosti ter prevzemajo skrb za otroka, vzamejo starševski, očetovski dopust, dopust za nego bolnega otroka, so podobno kot ženske izpostavljeni številnim diskriminacijam in neenakostim v delovnem okolju, npr. pri dohodku, napredovanju ipd. (Hanlon, 2012). Individualizirani model idealnega delavca ne vključuje razumevanja skrbi kot nujnosti za človekovo eksistenco; nasprotno, produkcija in reprodukcija sta v razmerah neoliberalne ekonomije čedalje bolj ločeni sferi posameznikovega življenja (Hrženjak, 2016b: 12–13). Radikalno se spreminjajo delovne razmere in poglobljajo vrzeli med tistimi, ki so vključeni na trg dela, drugimi, ki so v marginaliziranih položajih ali izključeni s trga dela. Prekarnost se manifestira kot negotovost zaposlitve ob odsotnosti delavskih pravic, ki veljajo za standardne zaposlitve, kot so npr. plačan dopust, materinski, očetovski in starševski dopust, socialni prispevki ipd. Tovrstne zaposlitve imajo številne ugodnosti za delovne organizacije zaradi fleksibilnosti in nižanja stroškov dela, hkrati pa izrazito negativne vplive na prekarno zaposlene (Kanjuo Mrčela in Ignjatović, 2015; Murgia in Poggio, 2015). V Sloveniji so najpogostejše oblike prekarnosti zaposlitve za določen čas, samozaposlenost in zaposlovanje za skrajšan delovni čas, naraščajo pa tudi dela prek avtorskih in podjetniških pogodb ter študentsko delo (Kanjuo Mrčela in Ignjatović, 2015). Zlasti med mladimi so prve zaposlitve prekarne v dobrih dveh tretjinah primerov. Med delovno aktivnimi je delež žensk (22,7 %) in moških (11,9 %), ki so zaposleni za določen čas, tako rekoč izenačen; pri zaposlenih s skrajšanim delovnim časom je 40,3 % moških in 59,7 % žensk, medtem ko je delež samozaposlenih med delovno aktivnimi že 13,3 % (ibid.).

V razmerah neoliberalne ekonomije se vzpostavljajo nove oblike hegemonne moškosti, kjer Connell (2012) med menedžerskimi moškostmi navaja »transnacionalne poslovne moškosti«, ki so vpete v globalno ekonomijo in trg ter povsem odtujene od intimnih, zasebnih in skrbstvenih odnosov. Moški na vodstvenih položajih menedžerske moškosti udeležujejo v izrazito maskuliniziranem svetu moči in medsebojnega nadzora, kjer se poslovna uspešnost izkazuje v karieri, plačilu in bonitetah (Connell, 2012: 24–25). Zaradi popolne predanosti plačanemu delu in karieri so največkrat v vlogi hraniteljev in hkrati čustveno izolirani ter odmaknjeni iz zasebne sfere, v katero vstopajo kot »vikend očetje«.

V razmerah neoliberalne ekonomije je etika dela nadrejena etiki skrbi, pri čemer postajajo starševstvo, materinstvo in očetovstvo, obveznosti ter odgovor-

nosti skrbi za druge v zasebnih življenjih nezdružljive s področjem plačanega dela. Neoliberalni trg dela različno vpliva na različne skupine moških, kar se odraža tudi v spremembah očetovstva. Na eni strani je naraščajoča skupina prekarno zaposlenih moških, kjer negotovost zaposlitve diktira vsa področja posameznikovega življenja, na drugi strani pa je skupina moških na vodstvenih položajih s popolno avtonomijo v sferi plačanega dela, ki je hkrati odsotna iz zasebne sfere in skrbstvenih odnosov. V nadaljevanju na podlagi intervjujev z očetmi na vodstvenih, vodilnih položajih in z očetmi v prekarnih zaposlitvah analiziramo vpliv plačanega dela na očetovstvo.

Vpliv plačanega dela na očetovstvo

Značilnosti raziskave in vzorec

Analiza temelji na izsledkih polstrukturiranih intervjujev, ki so bili izvedeni leta 2015 v okviru projekta *Očetje in delodajalci v akciji*. Vzorec zajema 23 očetov: 11 očetov na vodilnih in vodstvenih položajih in 12 očetov v prekarnih oblikah zaposlitve.⁵

Med intervjuvanimi očetmi na vodilnih položajih jih devet zaseda najvišji vodilni položaj na ravni delovne organizacije, dva pa vodstveni položaj na ravni delovne enote. V času izvajanja intervjujev je bil najstarejši intervjuvanec star 59 let, najmlajši pa 35 let; povprečna starost je bila 43,8 leta. Vzorec očetov na najvišjih položajih je homogen glede na zakonski stan, izobrazbo in tip gospodinjstva s prevladujočim načinom bivanja s partnerko in otroki iz sedanje zveze. Med intervjuvanimi je 10 poročenih, eden izmed očetov je razvezan in si s partnerko deli skrbništvo nad otrokoma, kar pomeni, da nekajkrat na teden otroka živita pri njem. Glede na stopnjo izobrazbe prevladujejo očetje (7) z univerzitetno izobrazbo, prav tako tudi partnerke (7). Najnižja stopnja izobrazbe pri očetih (1) je 4-letna srednja šola, pri partnerkah (1) pa 2–3-letna strokovna šola.

V 12 intervjujih z očetmi v prekarnih oblikah zaposlitve prevladujejo samozaposleni (7), sledijo zaposleni za določen čas (2) in v svobodnem poklicu (2), medtem ko en intervjuvanec opravlja delo prek študentskega servisa. Najmlajši intervjuvanec je bil v času intervjuja star 26 let, najstarejši 51 let; povprečna starost očetov v prekarnih zaposlitvah je bila 39,9 leta. V primerjavi z očetmi na najvišjih položajih je vzorec očetov v prekarnih zaposlitvah bolj heterogen, saj je polovica intervjuvancev poročenih, polovica pa v zunajzakonski partnerski skupnosti. Heterogenost

⁵ Vzorec smo oblikovali na podlagi sodelovanja projektne skupine in posvetovalnega telesa ODA, ki so poziv k sodelovanju pri intervjujih razširili po različnih formalnih mrežah (npr. sindikalna združenja, delodajalska združenja, društva ipd.). Vsi intervjuji so bili posneti in za namen analize transkribirani.

vzorca je razvidna tudi v stopnji izobrazbe, pri čemer prevladujejo očetje s 4-letno srednjo šolo (6), sledijo očetje z univerzitetno izobrazbo (3), očetje z 2–3-letno strokovno šolo (2) in z doktoratom (1). Medtem ko pri intervjuvanih na najvišjih položajih zasledimo, da je njihova stopnja izobrazbe v vseh primerih višja od stopnje partnerkine izobrazbe, pa je pri prekarno zaposlenih večja raznolikost. Pri polovici intervjujev z očetmi v prekarnih zaposlitvah imajo partnerke višjo izobrazbo.

Rezultati kvalitativne raziskave omogočajo uvid v razumevanje očetovstva in očetovskih praks v neoliberalnih razmerah dela, pripomorejo k razumevanju področja usklajevanja plačanega dela in skrbi za otroke v delovnih organizacijah ter nakazujejo trende sprememb moškosti v Sloveniji. V nadaljevanju najprej analiziramo doživljanje očetovstva pri obeh skupinah intervjuvanih, čemur sledijo posamezni izsledki za skupino na vodilnih, vodstvenih položajih in skupino v prekarnih zaposlitvah.

Očetje o očetovstvu

Intervjuji z očetmi so pokazali, da doživljanje očetovske vloge in očetovstva presega tradicionalna pričakovanja o moški hraniteljski vlogi. Očetje razumejo svojo vlogo celostno in kot enakovredno starševsko vlogo, predvsem pa izkušnjo očetovstva doživljajo kot najpomembnejšo v svojem življenju, opisujejo jo takole: »Nekaj najlepšega, samo bistvo življenja.« (Franc, 38 let, dva otroka); »Veselje, odgovornost, izpolnitev – ne bom rekel mladostne, ampak – življenjske želje, vedno sem želel imeti družino in biti oče ...« (Marjetica, 39 let, dva otroka)

Zlasti za mlajše očete, kar velja pri obeh skupinah intervjuvanih, so ključni čustvena povezanost z otrokom, tesen odnos in dajanje opore otroku, kar nakazuje oddaljevanje od tradicionalnih predstav moškosti in očetovstva. Pogosto očetovsko vlogo opredelijo tudi v odnosu z njihovimi očetmi in prizadevanji po vzpostavljanju odnosov z otroki, ki temeljijo na medsebojnem zaupanju, skrbi in izkazovanju čustev: » ... hočem biti boljši oče, kot je bil moj oče. Pa ne v smislu, da je bil slab, ampak v smislu tiste stvari, ki sem jih jaz pogrešal od njega, jih jaz hočem svojim otrokom dati. To, da, ko se spomnim, da jim povem, da jih imam rad, jim to rečem ... « (Marjetica, 39 let, dva otroka)

Premik k skrbnemu očetovstvu se kaže v tem, da si očetje prizadevajo biti del družinskega življenja in skrbi za otroke od začetka, ter aktivno iščejo načine, da bi preživeli čas z otroki. Hkrati premik nakazuje tudi zaznavanje gospodinjstkih in skrbstvenih opravil kot del identitet sodobnih moških, kar poudarja eden od očetov: »Jaz mislim, da kot moški moraš znati tudi to narediti, skuhati, urediti otroke. Meni se to zdi pomemben pogoj za moško samozavest in samostojnost.« (Duh, 40 let, dva otroka)

Očetje poudarjajo, da se je z rojstvom otroka, bistveno spremenilo njihovo življenje tako z vidika potreb po reorganizaciji časa kot z vidika vrednotne orientacije s postavljanjem otrokovih potreb in skrbi za otroka na prvo mesto.

Očetje na vodstvenih in vodilnih položajih

Za skupino očetov na vodilnih in vodstvenih položajih sta značilni popolna vključenost in predanost sferi plačanega dela z nenehno razpoložljivostjo, kar vpliva na omejeno prevzemanje skrbstvenih obveznosti v družinskem življenju. Delo razumejo kot »hobi«, »užitek«, »izziv«, kateremu namenjajo tudi do 80 ur na teden. Imajo popolno avtonomijo pri delu in nadzor nad delom, ki ga opravljajo zaposleni v njihovih delovnih organizacijah, pri čemer je razumevanje lastnih skrbstvenih potreb in potreb zaposlenih podrejeno delovnim procesom in uspešnosti delovne organizacije. Tradicionalna prepričanja in asimetrična delitev dela in vlog med partnerjema pri skrbi za otroke se v intervjujih kažejo v tem, da pripisujejo partnerkam ključno vlogo in delež pri vzgoji in skrbi za otroke. V nekaterih primerih so partnerke po rojstvu otrok začele delati s skrajšanim delovnim časom, kar jim je omogočilo neprekinjeno karierno pot. Graditev kariere in popolna razpoložljivost delovni organizaciji pomeni vsakodnevno daljšo odsotnost od doma, kar vodi v to, da so intervjuvani očetje v večji meri izključeni iz vsakdanjih skrbstvenih rutin: »Večina obveznosti, ker pač jaz sem ves dan v službi, je na partnerki. Kar si jaz poskušam rezervirati, je ta prosti čas, to so vikendi, šolske počitnice in tako naprej, da sem tam z družino. Sicer pa večina obveznosti, tekoče šole, krožki in tako naprej, je to na partnerki ... « (Viktor, 54 let, dva otroka)

Pri očetih na vodilnih in vodstvenih položajih smo zaznali vzorec nenadomestljivega delavca v organizaciji in nadomestljivega starša pri skrbi za otroke (Halrynjo, 2015). Kljub percepcijam o enakovredni starševski vlogi pri skrbi za otroke se očetovske prakse udeležajo najpogosteje v »vikend očetovstvu« in hraniteljski vlogi z zagotavljanjem finančne preskrbljenosti družine. Očetovske prakse tako pogosteje vključujejo npr. skupne večerje, udeležbo na dogodkih, na katerih nastopajo otroci, ipd., torej aktivnosti, ki jih Dermott (2008) označi kot »sekundarne aktivnosti«. Večinoma se ne vključujejo v vsakdanje skrbstvene obveznosti, kar je v domeni partnerk, ki so svojo poklicno kariero podredile partnerjevi karieri in skrbstvenim obveznostim v družinskem življenju. Poleg prevladujočega modela hranitelja pa je v nekaterih intervjujih z mlajšimi generacijami vodstvenih in vodilnih delavcev, rojenih po letu 1970, zaznati prakse, ki nakazujejo na model enakovrednejše delitve plačanega in skrbstvenega dela med partnerjema. Premik k skrbnemu očetovstvu se kaže v večji vpetosti v vsakdanjo skrb za otroka in bolj enakopravni delitvi družinskih obveznosti s partnerkami ter usklajevanju teh dveh področij življenja. Najpogosteje so očetje prevzeli več skrbstvenih obveznosti v družinskem življenju, zgolj v dveh primerih sta intervjuvana na vodstvenem položaju omejila oziroma prilagodila delovnik skrbstvenim obveznostim doma.

Poleg partnerk s ključno vlogo pri skrbi za otroke je pogosta tudi pomoč starih staršev, ki z varstvom vnukov in vnukinj omogočajo intervjuvanim nemoteno opravljanje plačanega dela, kar poudarja eden od očetov: » ... bolniške za otroke ne (vzamem, op. a.), ker imamo možnost babice servisa. Da delo ne trpi, jih damo

v oskrbo babici.« (Uroš, 40 let, dva otroka)

Očetje na vodstvenih in vodilnih položajih večinoma ne zaznavajo težav pri usklajevanju plačnega dela in skrbi za otroke. Ocenjujejo, da so obstoječi ukrepi, kot je očetovski dopust in dopust za nego bolnega otroka, ki sta sistemska ukrepa in ki ju zagotavlja država, ter možnost dela od doma in prožen delovnik, zadostni ukrepi na ravni delovnih organizacij. Med redkimi predlogi intervjuvani navajajo konkreten predlog sklicevanja sestankov do določene ure, da se ne zavlečejo v poznopopoldanske in večerne ure, in oblikovanje posamezniku prijazne organizacijske kulture, ki temelji na razumevanju vodstva za skrbstvene obveznosti zaposlenih.

Očetje v prekarnih zaposlitvah

V skupini prekarno zaposlenih očetov so razmerja med plačanim delom in očetovanjem bolj raznolika kot pri očetih na vodstvenih in vodilnih položajih, in zajemajo širok razpon od popolne podrejenosti zasebnega življenja plačanemu delu z ničelno avtonomijo do delne avtonomije pri organizaciji plačanega dela in zasebnega življenja. Na primer: »Služba je pač taka, da dejansko nimaš dosti za izbirat. Se pravi takrat, ko je potrebno, je potrebno. Moraš iti in narediti ... « (Bojan, 43 let, dva otroka); »... ko sem začel službo, sem postavil pogoj – ne zato, ker bi si izmišljal, ampak ker ni druge možnosti, saj partnerka hodi domov ob 18ih –, da lahko delam samo dopoldanski čas, najkasneje do 15.30, da otroka vzamem iz vrtca. In mi ta služba to omogoča. Rekli so mi, da sem poslovođa in da sam urejam urnik, da naj uredim tako, da bo prav. Služba mi gre tukaj precej na roko, zato lahko zjutraj normalno peljem otroke v vrtec in jih grem tudi iskati.« (Nikolas, 41 let, dva otroka)

Očetje v prekarnih oblikah zaposlitev poudarjajo nenehno razpoložljivost delodajalcem oziroma naročnikom, pogosto nepredvidljivost obsega dela in negotovost, ali bodo v prihodnje še imeli delo. Hrženjak (2016c) v raziskavi ugotavlja, da prekarne oblike zaposlitev očetom omogočajo vključevanje v skrb za otroka predvsem tedaj, ko se njihove zaposlitve približujejo standardnim zaposlitvam glede na stabilnost, predvidljivost delovnika in obseg dela. V prekarnih delovnih razmerah, kjer je posameznik izpostavljen položaju, da lahko ob zavrnitvi posameznega naročila oziroma dela ostane brez zaposlitve, je zasebno življenje izrazito podrejeno plačanemu delu in očetje vstopajo v skrbstvene prakse takrat, ko je dela manj ali ga sploh ni. Eden od intervjuvanih očetov, samostojnih podjetnikov, opozarja na problem podzaposlenosti in s tem povezane negotovosti: »Negativna stvar je v tem, da mi manjka dela. Zaradi tega tudi ni toliko prihodka. Posledica tega pa je tudi nesigurnost za prihodnost. Ne veš, ali boš prišel skozi mesec, ali boš šel na počitnice ali ne.« (Duh, 40 let, dva otroka)

Pri proučevanju razmerij med plačanim delom in očetovanjem pri prekarno zaposlenih smo zasledili tudi primer obrnjenih vlog (Hrženjak, 2016c), kjer očetje

skoraj v celoti prevzemajo gospodinjska opravila in skrb za otroke, partnerke s standardno zaposlitvijo in rednim prihodkom, ki omogoča preživetje družine, pa so vpete v plačano delo: »Ona ima pač redno službo in skladno s tem pade večina skrbi čez dan na mene.« (Duh, 40 let, dva otroka)

V teh primerih očetje podredijo svojo kariero partnerkini redni zaposlitvi in skrbstvenim obveznostim v družini. Neoliberalne delovne razmere z normo idealnega delavca in neenakostmi, ki izhajajo iz zaposlitvenega položaja, ugotavlja Hrženjak (2016c), ohranjajo oz. revitalizirajo hraniteljski model, pri čemer delitev plačanega in neplačanega dela po spolu odstopa od tradicionalnih okvirov spolnih norm.

Pri usklajevanju plačanega dela in skrbi za otroke so očetje v prekarnih oblikah zaposlitev omejeni tudi s pravicami do različnih oblik dopusta, plačanega dopusta, regresa, pogosto pa tudi z neinformiranostjo o zakonskih možnostih usklajevanja plačanega dela in skrbi za otroke. V primerih, ko možnosti usklajevanja imajo, jih pogosto ne izkoristijo (npr. plačana bolniška odsotnost, starševski, očetovski dopust ipd.) prav zaradi bojazni, da bi to lahko poslabšalo odnose z delodajalcem in kolektivom ter ogrozilo njihovo zaposlitev. Očetje v intervjujih poudarjajo konkretne zahteve in predloge za izboljšanje prekarnega položaja in lažjega usklajevanja teh dveh področij življenja, kar vključuje izenačitev socialnih in delavskih pravic, ki veljajo za standardne zaposlitve, ter organizacijsko kulturo v delovnih okoljih, temelječe na razumevanju in spoštovanju starševstva.

Sklep

V članku smo obravnavali razmerja med plačanim delom in očetovstvom na primeru dveh skupin moških na vodstvenih, vodilnih položajih in v prekarnih oblikah zaposlitev ter pokazali, da so premiki v smeri skrbnega očetovstva na identitetni ravni že nastali. Očetje svojo vlogo pri skrbi za otroke razumejo kot enakovredno starševsko vlogo, ki zajema tako dajanje čustvene opore otroku, zagotavljanje finančne preskrbljenosti družine, preživljanje skupnega prostega časa kot vključenost pri vsakodnevni negi otrok. V skupini očetov na vodilnih in vodstvenih položajih se izkazujeta prevladujoča hegemonna moškost in model hranitelja z omejeno udeležbo pri skrbi za otroke. Ni redko, da se partnerke, pogosto z visoko izobrazbo, po rojstvu otrok odpovedo karieri in začnejo delati s skrajšanim delovnim časom ter v celoti prevzamejo skrb za otroke in gospodinjstvo, kar partnerjem omogoča neprekinjeno kariero in nadomestljiv starševski angažma, ki se udejanja v »vikend očetovstvu«. V nekaj intervjujih z mlajšimi vodilnimi in vodstvenimi delavci je zaznan premik v smeri modela enakovrednejše delitve plačanega in neplačanega dela med partnerjema ter večje vključenosti očetov v vsakdanjo nego in skrb za otroka.

Premik k skrbnemu očetovstvu je precej bolj izrazit pri prekarno zaposlenih očetih, pri čemer je usklajevanje oteženo zaradi negotovosti plačanega dela in odsotnosti (zakonskih) možnosti usklajevanja. V prekarnih zaposlitvah, ki se približujejo standardnim zaposlitvam glede na delovnik in obseg dela, očetje poročajo o večjem zadovoljstvu z možnostmi usklajevanja. V prekarnih razmerah dela, kjer pa je posameznik ekonomsko povsem odvisen od delodajalca in izpostavljen položaju, da zavrnitev naročila oziroma dela lahko ogrozi nadaljnjo zaposlitev, očetje popolnoma podredijo vsakdanje življenje sferi plačanega dela (Hrženjak, 2016c). Neoliberalni trg dela krepi tradicionalni vzorec vpetosti moških v sfero plačanega dela, kar se kaže tudi pri obrnjenih vlogah, kjer očetje zaradi podzaposlenosti prevzemajo skrb za otroke in gospodinjstvo, partnerke z redno zaposlitvijo pa omogočajo preživetje družine (ibid.). Skupina očetov v prekarnih zaposlitvah je na sistemski in organizacijski ravni večinoma spregledana pri tradicionalnih praksah usklajevanja poklicnega in družinskega življenja, ki temeljijo na standardni zaposlitvi. Samozaposleni so, na primer, sicer upravičeni do nadomestila za očetovski dopust, vendar zato, ker so sami sebi delodajalec, pogosto ne morejo uveljavljati te pravice, ker bi to lahko ogrozilo njihov preživitveni položaj.

Moški kot očetje so v delovnih okoljih še vedno prepoznani kot delavci, razbremenjeni vseh skrbstvenih obveznosti v zasebnem življenju (Kaufman, 2013). Prekarizacija, individualizacija dela in trg dela z normo idealnega delavca vključno z organizacijsko kulturo, ki vrednoti prezentizem, dolge delovnike in temelji na nenadomestljivosti ter delovni učinkovitosti, prej zavirajo kot pa spodbujajo skrbno očetovstvo. Hkrati pa tudi naraščanje neenakosti med različnimi vrstami zaposlitev, ki izhajajo iz krčenja in odsotnosti socialnih ter delavskih pravic, ustvarjajo razmere, v katerih je intimno, zasebno in družinsko življenje podrejeno plačanemu delu. Zato so zelo pomembna individualna prizadevanja moških v vodstvih delovnih organizacij, ki že živijo skrbno očetovstvo, kar rahlja tradicionalne spolne norme in v delovnih okoljih krepi prepoznanje o pomenu usklajevanja plačanega dela in skrbi za druge (Humer, 2016). Namreč, očetje na vodstvenih in vodilnih položajih so tudi v vlogi tistih, ki sprejemajo politike usklajevanja v delovnih organizacijah, zato je pomembna ne le ozaveščenost o skrbstvenih obveznostih moških, temveč tudi uveljavljanje praks usklajevanja v delovnih organizacijah za ženske in moške ne glede na vrsto zaposlitve.

Zaposlitveni položaj moških, njihov položaj na delovnem mestu, delovno okolje ter zaposlitveni položaj partnerk so pomembni dejavniki, ki vplivajo na očetovstvo. V sodobnih družbah, ki delujejo 24/7 in kjer tehnologije omogočajo raztegljiv delovnik, ločnica med plačanim delom in zasebnim življenjem izginja, kar diktira dinamiko vsakdanjega življenja in omejuje spremembe v smeri skrbnih moškosti ter krepi neenakost spolov. Zato je poleg individualnih prizadevanj moških v različnih oblikah zaposlitev in na različnih položajih na delovnih mestih potreben sistemski pristop s ključno vlogo države, delodajalcev in sindikatov pri premagovanju strukturnih neenakosti, ki presegajo prisilne izbire med plačanim delom in skrbjo za otroke, podpirajo skrbne moškosti in vodijo v večjo enakost spolov.

Literatura

- BRANNEN, JULIA IN ANN NILSEN (2006): From Fatherhood to Fathering: Transmission and Change among British Fathers in Four-Generation Families. *Sociology* 40(2): 335–352.
- CONNELL, RAEWYN (2012): *Moškosti*. Ljubljana: Krtina.
- DERMOTT, ESTHER (2008): *Intimate fatherhood. A sociological analysis*. London, New York: Routledge.
- VAN DONGEN, MIRJAM, GERARD FRINKING IN MENNO JACOBS (UR.) (1995): *Changing Fatherhood: An Interdisciplinary Perspective*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- ELLIOTT, KARLA (2015): Caring Masculinities: Theorizing an Emerging Concept. *Men and Masculinities*, prvič objavljeno 12. marca 2015. Dostopno na: doi:10.1177/1097184X15576203.
- HALRYNJO, SIGTONA (2015): Father's Parental Leave and Career in Norwegian Elite Professions. Predavanje na mednarodni konferenci *Fathers and Work Organizations: Inequalities and Capabilities, Rationalties and Politics*. ZiF, Bielefeld University, Nemčija, 12.–14. marec 2015.
- HANLON, NIALL (2012): *Masculinities, Care and Equality: Identity and Nurture in Men's Lives*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- HOLTER, ØYSTEIN GULVÅG (2007): Men's Work and Family Reconciliation in Europe. *Men and Masculinities* 9(4): 425–456.
- HRŽENJAK, MAJDA (UR.) (2016a): *Spremembe očetovstva: moški med delom in starševstvom*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- HRŽENJAK, MAJDA (2016b): Transformacije in pluralizacije očetovstva. V *Spremembe očetovstva: moški med delom in starševstvom*, M. Hrženjak (ur.), 7–21. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- HRŽENJAK, MAJDA (2016c): Očetovanje na marginah dela. V *Spremembe očetovstva: moški med delom in starševstvom*, M. Hrženjak (ur.), 63–78. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- HUMER, ŽIVA (2016): Moški na vodstvenih in vodilnih položajih: očetje in delodajalci. V *Spremembe očetovstva: moški med delom in starševstvom*, M. Hrženjak (ur.), 79–95. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- HUMER, ŽIVA (2009): *Etika skrbi, spol in družina: procesi relokacije skrbi med zasebno in javno sfero*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- KANJUO MRČELA, ALEKSANDRA IN MIROLJUB IGNJATOVIĆ (2015): Od prožnosti do prekarnosti dela: stopnjevanje negativnih sprememb v začetku 21. stoletja. *Teorija in praksa* 52/3: 350–381.
- KAUFMAN, GAYLE (2013): *Superdads: How Fathers Balance Work and Family in the 21st Century*. New York, London: New York University Press.
- MARKS, LOREN IN ROB PALKOVITZ (2004): American Fatherhood Types: The Good, the Bad, and the Uninterested. *Fathering* 2(2): 113–129.
- MURGIA, ANNALISA IN BARBARA POGGIO (2015): Symbolic gender orders in organizations. Persistence and change. Predavanje na mednarodni konferenci

- Fathers and Work Organizations: Inequalities and Capabilities, Rationatilies and Politics.* ZIF, Bielefeld University, Nemčija, 12.–14. marec 2015.
- PLECK, JOSEPH H. (2010): Paternal Involvement: Revised Conceptualization and Theoretical Linkages with Child Out-Comes. V *The Role of the Father in Child Development* (5th ed.), M. E. Lamb (ur.), 67–107. New York, NY: Wiley.
- PUCHERT, RALF, MARC GÄRTNER IN STEPHAN HÖYNG (UR.) (2005): *Work Changes Gender. Men and Equality in the Transition of Labour Forms.* Opladen: Barbara Budrich Publishers.
- RENER, TANJA, ŽIVA HUMER, TJAŠA ŽAKELJ, ANDREJA VEZOVIK IN ALENKA ŠVAB (2008): *Novo očetovstvo v Sloveniji.* Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- RENER, TANJA, ALENKA ŠVAB, TJAŠA ŽAKELJ IN ŽIVA HUMER (2005): *Perspektive novega očetovstva v Sloveniji: vpliv mehanizma očetovskega dopusta na aktivno očetovanje.* Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- ROTH, LOUISE MARIE (2006): *Selling Women Short: Gender Inequality in Wall Street.* Princeton: Princeton University Press.
- SCAMBOR, ELLI, MAJDA HRŽENJAK, NADJA BERGAMNN IN ØYSTEIN GULVÅG HOLTER (2015): Men's share of care for children and professional care. *Studia Humanistyczne AGH* 14(2): 53–71.
- SEIDLER JELENIEWSKI, VICTOR (1997): *Man Enough: Embodying Masculinities.* London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- SEIDLER JELENIEWSKI, VICTOR (2016): *Fathering, Masculinities and Generations.* Otvoritveno predavanje na konferenci projekta *Očetje in delodajalci v akciji.* Ljubljana, 31. maj 2016.
- ŠVAB, ALENKA (2001): *Družina: od modernosti k postmodernosti.* Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Moški, ki opravljajo »žensko delo«: Počasna defeminizacija vzgojiteljskega dela

Abstract

Men Who do "Women's Work": The Slow Defeminization of Kindergarten Teaching

One of the important characteristics of the modern labor market is gender segregation. Women find it hard to enter male-dominated professions, and most men see feminized professions as unattractive because they are not associated with high wages and desirable social status. The men who do decide to enter such professions face both positive and negative responses from their work and social environment. Child care and preschool education is a highly feminized field of work. This article aims to contribute to the analysis of gender segregation in the labor market by analyzing the situation of men who are working in the female-dominated profession of preschool teaching. We are presenting an overview of the literature and the results of recent empirical research done in Slovenia (101 surveys among parents of children attending kindergartens, 68 surveys among male primary school students and 18 interviews with female and male preschool teachers and kindergarten principals). We found that parents, teachers and principals express a positive attitude towards the increase in the number of male preschool teachers in Slovenian kindergartens. On the other hand, young boys are not interested in care professions because they consider them more appropriate for women. Based on the analysis, we estimate the possibilities for the defeminization of teaching professions and present possible incentives that could contribute to a greater presence of men in early childcare and education. We would like to contribute to the discussion on the possibilities and means of reducing horizontal gender segregation.

Keywords: horizontal gender segregation of work, care work, men, male preschool teachers

Aleksandra Kanjuo Mrčela is a professor at the Faculty for Social Sciences, University of Ljubljana. Her research and lecturing is focused on gender and economy, industrial relations, changes in ownership structures, and privatization. (aleksanda.kanjuo-mrcela@fdv.uni-lj.si)

Jasmina Revinšek holds a master's degree in sociology. She works as a kindergarten teacher. (jasmina.revinsek@gmail.com)

Povzetek

Ena pomembnih značilnosti sodobnega trga delovne sile je spolna segregacija. Področja, na katerih dominirajo moški, so ženskam težko dostopna, feminizirani poklici pa za številne moške manj zanimivi, saj ne prinašajo visokih plač in statusa v družbi. Moški, ki se za takšne poklice vseeno odločijo, so deležni tako pozitivnih kot negativnih odzivov delovnega in družbenega okolja. Vzgoja predšolskih otrok je izrazito feminizirano področje dela. Namen članka je prispevati svoj delež k analizi spolne segregacije na trgu delovne sile z analizo položaja moških, ki so pri vstopu in delu v feminiziranem poklicu vzgojitelja/ce obravnavani drugače kot ženske. V članku predstavljamo pregled domače in tuje literature ter izsledke novejšega empiričnega raziskovanja v Sloveniji (stoene ankete med starši otrok, ki obiskujejo vrtnice in 68 devetošolcev ter 18 intervjujev med vzgojiteljicami, vzgo-

jitelji in vodjami vrtcev). Ugotovili smo, da starši, vzgojiteljice in vodje vrtcev izražajo naklonjenost povečanju števila moških vzgojiteljev v slovenskih vrtcih. Mladi fantje pa za skrbstvene poklice niso zainteresirani, ker menijo, da so zanje primernejše ženske. Na podlagi opravljene analize ocenjujemo, kakšne so možnosti defeminizacije vzgojiteljskega poklica, na podlagi katerih argumentov se defeminizacija dogaja in kakšne spodbude bi pripomogle k večji prisotnosti moških v izobraževanju in zaposlovanju v predšolski vzgoji. S tem želimo prispevati svoj delež k razpravi o možnostih in načinih odpravljanja horizontalne spolne segregacije.

Ključne besede: horizontalna segregacija po spolu, skrbstveno delo, moški, vzgojitelj

Aleksandra Kanjuo Mrčela, redna profesorica na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. Njeno pedagoško delo, raziskovanje in svetovanje so na področjih spola in gospodarstva, industrijskih odnosov, lastniških in postprivatizacijskih sprememb. (aleksanda.kanjuo-mrcela@fdv.uni-lj.si)

Jasmina Revinšek, mag. sociologije, po poklicu vzgojiteljica predšolskih otrok. (jasmina.revinsek@gmail.com)

Uvod

Do nedavnega se je spolna segregacija na področju dela raziskovala in problematizirala v glavnem s stališča žensk, ki se soočajo s »steklenimi stenami« in »steklenimi stropi«, torej z nevidnimi ovirami horizontalne in vertikalne mobilnosti na maskulinizirana delovna področja ali položaje moči. Konceptualni okvir teh analiz je bila feministična sociološka in ekonomska literatura (Cockburn, 1981; Beechey, 1983; 1987; Pollert, 1981; Walby, 1986; 1988; Pateman, 1988; England, 1993).

Namen tega članka je prispevati delež k novejši analizi poklicne segregacije moških, ki se srečujejo z ovirami pri vstopu v feminizirane poklice in imajo v njih zaradi spola specifičen položaj. Vzgoja predšolskih otrok je izrazito feminizirano delovno področje. Delež moških, ki so zaposleni kot vzgojitelji ali pomočniki vzgojiteljev v Sloveniji, se je v zadnjih desetih letih povečal za eno odstotno točko, vendar še vedno ni dosegel 3 % zaposlenih (SURSTAT, 2016). Podobno je tudi drugod po Evropi (Peeters, 2007). Feminiziranost poklicev na področju vzgoje predšolskih otrok je posledica še vedno določenih družbenih in delovnih vlog po spolu ter s tem povezane neenakosti med spoloma. Raziskav položaja moških v feminiziranih poklicih (v skrbstvenem delu) v Sloveniji ni veliko. Poleg raziskave Sabine Vlašič (2010) so bile na tem področju opravljene raziskave v glavnem v okviru diplomskih in magistrskih nalog. Gre za tematiko, ki je pomembna in vredna obravnave tako s stališča razumevanja odnosov med spoloma v zasebni in javni sferi kot tudi z odnosi med spoloma povezanim spreminjajočim se položajem skrbstvenega dela, še zlasti skrbi za otroke. V industrijski družbi prevladujoča pričakovanja (do) moških predvsem kot v sferi plačanega dela aktivnih finančnih preskrbovalcev družine se na koncu 20. stoletja spreminjajo spričo novih kulturnih reprezentacij in praks v skrb za otroke aktivnejše vključenih moških. Kljub temu pa ima v razmerah neoliberalne ekonomije največjo veljavo še vedno model, v katerem je idealni delavec osredinjen na delo, kompetitiven, mobilan, prožen in brez obveznosti zunaj dela (Hanlon in Lynch, 2011). V teh razmerah moške, ki se poslužujejo alternativnih

oblik moškosti, doletijo ekonomske sankcije in statusno razvrednotenje, podobno temu, ki so ga deležne ženske zaradi predvidenega ali dejanskega materinstva in/ali opravljanja »ženskega« dela.

V članku bomo upoštevali dosedanje izsledke in teoretski okvir raziskovanj, ki so del razvijajočega se področja študij spolov, del katerih se eksplicitno nanaša na položaj moških v feminiziranih poklicih (Williams, 1992; 1993; Budig, 2002; Cognard Black, 2012). K razumevanju položaja moških na feminiziranem področju skrbstvenega dela želimo prispevati z analizo rezultatov raziskovalnega dela, opravljenega v letih 2014, 2015 in 2016 v slovenskem okolju. Na podlagi anketnih vprašalnikov za starše, katerih otroci so v času anketiranja obiskovali vrtec, intervjujev z vzgojitelji, vzgojiteljicami in vodjami vrtcev ter anketnih vprašalnikov za devetošolce smo ugotavljali, koliko so moški vzgojitelji zaželeni in kako jih sprejemajo starši, delodajalci in sodelavke, poskušali poiskati vzroke za to, da se za poklic vzgojitelja odloča tako majhen delež mladih moških, ter razmisliti o spodbudah za povečanje števila moških vzgojiteljev. Predstavili bomo nekatere že obstoječe poskuse defeminizacije skrbstvenih poklicev in področja predšolske vzgoje.

Na podlagi predstavljene analize bomo v zaključnem delu prispevali k teoretsko-konceptualni razpravi o smernicah poklicne (de)segregacije na trgu delovne sile. Namen članka je opozoriti na podobnosti in razlike pri analizi feminiziranih in maskuliniziranih delovnih področij, ki imajo posledice tudi pri oblikovanju politik, usmerjenih k defeminizaciji oz. demaskulinizaciji po spolu segregiranih delovnih področij. Medtem ko je v nekaterih vidikih položaj podprezentiranega spola v maskuliniziranih in feminiziranih poklicih oziroma področjih enak, je treba posebno pozornost nameniti posebnostim, ki izhajajo iz hierarhične strukture odnosov med spoloma v družbi. Na podlagi empirične raziskave bomo ocenili ustreznost teze o slabih možnostih za horizontalno poklicno desegregacijo, ki naj bi bile posledica vztrajnosti esencialističnega videnja vlog in lastnosti moških in žensk in s tem povezane delitve dela med njimi (Charles in Grusky, 2004).

Segregacija dela po spolu

Kljub desetletjem prizadevanj za enake pravice spolov, zakonodajnim spodbudam in kulturnim spremembam je na trgu delovne sile še veliko razlik med spoloma. Ženske in moški so koncentrirani v različnih poklicih in dejavnostih, za katere so značilne razlike v statusu, razmerah pri delu, plačilu. Mnoge, čeprav ne vse razlike, so v prid moškim. Del razlik na področju plačanega dela je povezan z delitvijo neplačanega – skrbstvenega in gospodinjanskega dela v zasebni sferi, v gospodinjstvih in v družinah. Številne študije o ovirah, s katerimi se srečujejo ženske, so pokazale, da spol ženskam otežuje poklicno napredovanje in doseganje višjih položajev. Ženske se soočajo z nevidnimi ovirami, s tako imenovanimi steklenimi stropi in stenami, ki jim otežujejo poklicno mobilnost, medtem ko so moški deležni

privilegijev, saj jim spol pomaga do višjih položajev tudi v feminiziranih poklicih. Spolna segregacija na trgu delovne sile in v organizacijah je eden najpomembnejših razlogov za plačno vrzel med ženskami in moškimi, ki ostaja kljub zakonski zavezi enakega plačila za enako ali podobno delo ne glede na spol.

S pojmom spolne segregacije na trgu delovne sile označujemo koncentracijo moških in žensk v različnih dejavnostih in poklicih, na različnih delovnih mestih. Wharton (2012) opozarja, da zelo razširjeno spolno segregacijo na ravni delovnega mesta pogosto spregledamo – kaže se v tem, da moški in ženske zelo redko delajo skupaj, tudi ko opravljajo poklice ali dejavnosti, ki po spolu niso visoko segregirani. Segregacijo po spolu merimo z indeksi, ki kažejo, kolikšen del delovne populacije bi moral zamenjati dejavnost, poklic ali delovno mesto, da bi se dosegla uravnotežena udeležba po spolu. Pri spremljanju uresničevanja politik Evropske unije na področju zaposlovanja se uporablja Karmel in MacLachenov indeks (IP, z vrednostjo od 0 do 50 %), ki kaže, da je bila leta 2014 v EU-28 poklicna segregacija po spolu v povprečju 24,4-odstotna (v Sloveniji 25-odstotna), v dejavnostih pa 18,9-odstotna (v Sloveniji 18,7-odstotna).¹ Analiza spolne strukture poklicev kaže, da v nekaterih poklicih dominira en spol (na primer, vojaški poklici so maskulinizirani, poklic vzgojiteljice v vrtcu pa izrazito feminiziran), v nekaterih poklicih je delež moških ali žensk večji kot v vsej populaciji, nekateri poklici pa so mešani. Moški v EU imajo na voljo več poklicne izbire kot ženske, ki so koncentrirane v manjšem številu poklicev, predvsem v treh dejavnostih – izobraževanju, zdravstvu in socialnih storitvah. Razlike med spoloma obstajajo tudi v poklicih – npr. med zdravniki in zdravnicami je več pediaterov kot pediatrinj in več kirurgov kot kirurginj. S feminizacijo poklicev ali dejavnosti se njihov status in plačilo znižata (zgodovinski primeri tega so uradniški ali učiteljski poklic), velja pa tudi nasprotno – z maskulinizacijo poklicev ali dejavnosti njihov ugled in plačilo naraščata (takšen primer je računalništvo; prve ameriške računalnice so v štiridesetih letih 20. stoletja sprogramirale ženske, t. i. *ENIAC² girls*, zdaj pa je to področje izrazito maskulinizirano).

Pri razumevanju razlogov spolne segregacije so dosedanje analize opozorile po eni strani na individualne izbire moških in žensk, ki so določene s socializacijo in strukturno, tj. z obstojem spolno določene ureditve delovnih mest in z vzdrževanjem spolne segregacije kot instrumenta kapitalističnega nadzora nad delavci in po drugi strani obnašanja delodajalcev, kjer neposredno spolno diskriminacijo nadomešča statistična diskriminacija, tj. ocenjevanje posameznic in posameznikov na podlagi lastnosti, ki veljajo v povprečju za skupino, ki ji pripadajo. Charles in Grusky (2004) pri analizi napovedi glede odpravljanja spolne segregacije upoštevata dve dimenziji segregacijskih režimov: prednosti moških, ki so ključne za vertikalno

¹ Vsi podatki o EU-28 in primerljivi za Slovenijo so iz Eurostata.

² ENIAC (*Electronic Numerical Integrator and Computer*) je bil eden prvih elektronskih računalnikov. O šestih mladih pionirkah računalniškega programiranja govori nagrajen dokumentarni film *The Computers* iz leta 2014 (dostopen na: <http://eniacprogrammers.org/>).

segregacijo, in spolni esencializem, ki je ključen za horizontalno segregacijo. Po njunem mnenju lahko pričakujemo, da bo vertikalna segregacija odpravljena zaradi prevladujoče egalitarne miselnosti, horizontalna (poklicna) segregacija po spolu pa ne bo odpravljena tako kmalu, čeprav so izpolnjeni pogoji, tj. želja po doseganju enakosti spolov, odpravljene razlike v izobrazbi moških in žensk ter visoka stopnja zaposlenosti žensk. Avtorja tudi menita, da je delitev dela po spolu organska sestavina modernih ekonomij in da je ideološko združljiva z egalitarizmom, saj temelji na razširjenih prepričanjih o ključnih razlikah med spoloma (spolni esencializem), ki legitimirajo umeščanje žensk in moških v različne poklice. V nadaljevanju bomo predstavili podatke o spremembah, vezanih na delitev skrbstvenega dela med spoloma, in ocenili, koliko trditev Charlesa in Gruskyja drži na primeru desegregacije plačanega skrbstvenega dela.

Moški, ki opravljajo »žensko delo«

Ženske, ki so zaposlene v maskuliniziranih poklicih, se pogosto soočajo z diskriminacijo. Ali je tako tudi z moškimi, ki so zaposleni v feminiziranem poklicu? Za ženske je zaposlitev na vodilnih mestih, kjer prevladujejo moški in kamor je ženskam dostop oviran, uspeh. Ali to pomeni, da zaposlitev moškega v feminiziranem poklicu velja za neuspeh oziroma izhod v sili? Moški, ki so zaposleni v netipičnih poklicih, ki opravljajo feminizirano delo, so v zapletenem položaju – v še vedno androarhalni³ družbi so pripadniki dominantnega spola, a opravljajo delo oziroma poklic, ki ga, ker je feminiziran, družba vrednoti nizko. Po eni strani se zaradi tega soočajo z obtožbami, da niso »pravi moški«, vendar po drugi strani kot maloštevilni moški med ženskami uživajo tudi prednosti.

V 70. letih prejšnjega stoletja so raziskave pokazale, da so določena delovna mesta maskulinizirana in druga feminizirana ter da se pri prijavi za spolno atipično delovno mesto moški in ženske soočajo z diskriminacijo. Analize kažejo, da se moški za vstop v feminizirane poklice odločijo težje kot ženske za vstop v maskulinizirane poklice. H. Bradley (1993) to razlaga s pomenom, ki ga ima delo za moškega: spolna in delovna identiteta moškega sta bistveno bolj povezani in manj prožni kot pri ženskah. Medtem ko se ženske zaposlujejo v maskuliniziranih poklicih in se jim osebno prilagajajo, je za vključevanje moških v feminizirane poklice najprej potrebna redefinicija poklica kot primerne za moške, šele nato se moški vključijo v feminiziran poklic (Williams, 1992: 264). Zato so redki poklici, ki se spremenijo iz tipično feminiziranega v tipično maskuliniziranega. Ovire pri vstopu moških na feminizirana skrbstvena področja dela so predvsem:

- izpostavljenost moških spolnim stereotipom od zgodnjega otroštva;

³ Androarhalnost pomeni dominacijo moških in tradicionalne moškosti.

- kulturne predstave o »pravi« vlogi moškega kot oskrbovalca družine in diskriminacija moških kot nesposobnih za skrbstveno in emocionalno delo; da bi odpravili neskladja s predstavami o moškosti svojega dela, moški pogosto preimenujejo svoje delo, predstavljajo njegove »moške lastnosti« in se distancirajo od »ženskih«;
- slabo plačilo in slaba kakovost feminiziranih služb, za katere so značilni negotovost zaposlitve, prožnost delovnega časa, slabe možnosti za napredovanje; moški po navadi ustvarijo »moške« niše v feminiziranih poklicih (skrbijo za fizična ali tehnična opravila);
- socialna izolacija moških v dominantno ženskem okolju (Fagan, 2010).

Moške k vključevanju v feminizirane poklice spodbudijo predvsem ekonomski dejavniki, kot so zmanjševanje možnosti za zaposlovanje v maskuliniziranih poklicih ali hitre organizacijske spremembe (Fagan, 2010: 30).

Analize udejstvovanja moških na feminiziranih delovnih področjih kažejo tudi prednosti, ki jih imajo pri tem moški. Rosabeth M. Kanter (v Williams, 1992) je s teorijo o simbolični prisotnosti predvidela, da bodo pripadniki spolne, rasne ali starostne skupine, ki pomeni manj kot 15 % vseh članov v določenem okolju, posebej vidni, in da bo njihov položaj strukturno negativno določen ne glede na njihove osebne lastnosti. Zaradi izrazite maloštevilnosti jih bo večinska skupina bolj kritično obravnavala, jim pripisovala stereotipne negativne lastnosti, zato bodo imeli slabše delovne razmere in manj možnosti za napredovanje. Poznejše analize so pokazale, da lahko ima maloštevilnost pozitivne ali negativne posledice – to je odvisno od spola simbolično prisotnih. Proučevanje položaja moških v feminiziranih poklicih je pokazalo, da se moški v teh poklicih v nasprotju z ženskami v maskuliniziranih poklicih ne soočajo z enako vrsto in obsegom diskriminacije. Zimmer (1988) in Martin (1988) ugotavljata, da je v tem primeru učinek seksizma močnejši od učinka, ki ga opisuje Kanter v teoriji o simbolični prisotnosti (Williams, 1992). Tudi Cognard Black (2012) je na vzorcu 5734 ameriških učiteljev preverjal, ali so moški, ki so zaposleni v spolno netipičnem poklicu, bolj izpostavljeni pozitivni ali negativni diskriminaciji. V nasprotju s teorijo Rosabeth M. Kanter in v skladu z domnevo Christine Williams o »steklenem dvigalu«, ki opisuje prednosti, ki jih uživajo moški v feminiziranih poklicih in jim olajšajo pot na vodilne položaje, Black ugotavlja, da so zaradi siceršnjega privilegiranega družbenega statusa moški v feminiziranih poklicih pogosto nagrajeni in so njihove prednosti večje kot pa ovire, ki so jih deležni kot pripadniki manjšinske skupine v organizaciji. Ugotavlja, podobno kot nekateri drugi (na primer Coventry, 1999), da se ne kaže, da bi moški prej zapustili feminiziran poklic kot ženske. Vendar pa omeni tudi potencialno nezadovoljstvo z delom zaradi diskriminacije moških, predvsem v okolju, ki dvomi o njihovi »pravi moškosti«, kar lahko privede tudi do zapustitve delovnega mesta. Dosedanje raziskave ne kažejo, da bi bili moški tako kot ženske v maskuliniziranih poklicih od sodelavk deležni neformalne diskriminacije, na primer spolnega nadle-

govanja, sabotiranja ali drugih oblik nasilja oziroma stigmatiziranja pri strankah, ki na delovnem mestu pričakujejo žensko. Ovire in prednosti, s katerimi se soočajo moški v spolno netipičnih poklicih, je raziskovala tudi C. Williams (1992) in na podlagi 99 poglobljenih intervjujev ugotovila, da se moški v teh poklicih ne soočajo z diskriminacijo pri delu ali napredovanju, so pa deležni kritik in predsodkov iz okolice. Okolica jim zaradi poklica pogosto pripiše nižji status in podvomi o njihovi moškosti, tudi o spolni usmerjenosti. Zanimivo pa je, da lahko te kritike moške tudi spodbujajo k hitrejšemu napredovanju na vodilne položaje, da bi se tako potrdili kot »pravi« moški. Williams analizira izkušnje moških, ki so bili zaposleni na spolno netipičnem delovnem mestu, in pravi, da so poročali o pozitivnem vplivu njihovega spola na zaposlovanje in napredovanje, kar je v nasprotju z izkušnjami žensk.

Moški v predšolski vzgoji v Sloveniji

V Sloveniji je delež moških, ki so zaposleni na delovnem mestu vzgojitelja in pomočnika vzgojitelja predšolskih otrok v šolskem letu 2015/2016 znašal 2,35 % (SURS, 2016), je pa delež v prejšnjih letih ves čas rahlo naraščal (od 1,25 % leta 2006; SURS). Tak položaj je za ta poklic značilen tudi drugod v EU. Nekoliko večji delež moških na teh delovnih mestih zaznavajo na Portugalskem, v Islandiji in Turčiji, kjer se giblje med 5 in 7 %. Na Norveškem delež dosega približno 10 %, na Danskem pa 23 % moških v predšolski vzgoji, predvsem na delovnem mestu pomočnika vzgojitelja (ECEC, 2014). Drugod po Evropi pa ta delež praviloma ne presega 3 %.

V slovenskih vrtcih želijo več vzgojiteljev

*»Mislim, da sodelavke moškega vzgojitelja sprejmejo brez problemov, ravnatelj pa si tudi zelo želijo več moških v vrtcu. Otroci pa jih dobesedno obožujejo.«
(Ravnateljica v vrtcu)*

V raziskavi, opravljeni v okviru dela za magistrsko nalogo *Moški v feminiziranem poklicu v predšolski vzgoji* (Revinšek, 2015) smo želeli ugotoviti, kako so sprejeti moški vzgojitelji v slovenskih vrtcih in kako se počutijo v izrazito feminiziranem poklicu. Raziskavo smo opravili spomladi 2014 v slovenskih javnih vrtcih. Na podlagi stoene ankete med starši v štirih vrtcih (73 mater in 28 očetov)⁴ in 18 intervjujev

⁴ V štirih vrtcih smo razdelili 130 anket in naleteli na odličen odziv (stoena vrnjena anketa pomeni 78-odstotno odzivnost), ker starše tematika zanima. Večina anketiranih (62 %) so bili starši otrok, starih od tri do šest let, skoraj tretjina (30 %) starši mlajših otrok (od enega do treh let), manjši del

z vzgojitelji, vzgojiteljicami in vodjami vrtcev⁵ smo ugotovili, da obstaja pozitiven odnos staršev, vzgojiteljic in vodij do zaposlovanja moških vzgojiteljev. Nekaj več kot polovica anketiranih staršev (55 %) je do zdaj imelo izkušnjo z moškim vzgojiteljem. Velika večina staršev (83 %) meni, da je vzgojiteljev v slovenskih vrtcih premalo. To meni več mater (89 %) kot očetov (64 %). Večina staršev (70 %) bi za svojega otroka izbrala spolno mešan vzgojiteljski par, medtem ko bi samo 10 % staršev izbralo dve vzgojiteljici in še to le tisti, ki nimajo izkušenj z moškimi vzgojitelji. Nihče od vprašanih ni izbral vzgojiteljskega para dveh vzgojiteljev, za petino staršev pa spol vzgojiteljev ni pomemben. Na odgovor na to vprašanje so vplivale dotedanje izkušnje staršev z moškimi v vzgojiteljski vlogi – starši, ki so to izkušnjo imeli, so bistveno bolj (88 %) naklonjeni spolno mešanemu paru kot tisti, ki te izkušnje še niso imeli (med temi bi spolno mešan par izbralo 49 % staršev). Zanimivo je, da nobeden od staršev, ki ima izkušnjo z moškimi vzgojitelji, za najboljši vzgojiteljski par za svojega otroka ni izbral dveh vzgojiteljic. Tudi Sabina Vlašič je v raziskavi (2010) ugotovila, da si večina staršev želi prisotnosti moških vzgojiteljev in da bi, če bi lahko izbirali, izbrali spolno mešan vzgojiteljski par, ali pa se jim spol vzgojitelja ne zdi pomemben.

Največ anketiranih staršev (46 %) meni, da je glavni razlog za majhen delež moških v vzgojiteljskem poklicu premalo spodbud za mlade fante, ki se odločajo za poklicno pot, da bi se usposobili za vzgojiteljsko delo. Temu sledijo naslednji razlogi: ker poklic ni dovolj cenjen (17 %); ker si starši bolj želijo vzgojiteljice kot vzgojitelje (15 %); ker je to delo premalo plačano (11 %); ker je to ženski poklic (6 %); in ker moški vzgojitelji niso pravi moški (4 %).

Poklicna pot in izkušnja moških v vzgojiteljskem poklicu

Anketirani vzgojitelji so bili stari od 23 do 35 let (povprečno 28) in so imeli od enega do štirih let izkušenj na področju predšolske vzgoje. En intervjuvanec je zaposlen kot vzgojitelj, za ta poklic pa se je odločil po končani srednji šoli ter izobrazbo pridobil na pedagoški fakulteti. Štirje intervjuvanci so zaposleni kot pomočniki vzgojitelja, izobrazbo pa so pridobili s prekvalifikacijo oz. so opravili večerno šolo. Vzgojiteljstvo torej ni bila prva poklicna izbira nobenega od intervjuvanih. Med razlogi za izbiro poklica so navedli ljubezen do otrok in do dela z njimi.

(8 %) pa starši otrok v obeh starostnih skupinah.

⁵ Zaradi pomanjkanja časa dve ravnateljici nista sodelovali, so se pa vabilu na intervju odzvali prav vsi vzgojitelji in vzgojiteljice. Med intervjuvanci je bilo pet vzgojiteljev, štiri vzgojiteljice, ki so že sodelovale z vzgojitelji, štiri vzgojiteljice, ki te izkušnje še nimajo, ter štiri ravnateljice in en ravnatelj.

⁶ Visok odstotek je posledica vzorčenja. Približno polovica anket je bila razdeljena med starše tistih otrok, ki so bili v času anketiranja del skupine z moškim vzgojiteljem.

Eden od intervjuvancev je najprej obiskoval športno gimnazijo, za prekvalifikacijo in zaposlitev v predšolski vzgoji pa se je odločil po izkušnji z delom z otroki. Drugi se je za prekvalifikacijo odločil, ker je čutil veselje ob preživljanju časa s tremi nečaki, prav tako pa se mu je prek Zavoda za zaposlovanje ponudila priložnost za šolanje za ta poklic. Intervjuvanci so med razlogi za poklicno izbiro navajali tudi ugoden delovni čas – njegovo predvidljivost in proste vikende. Pravijo, da so bili odzivi družinskega in širšega okolja na njihovo poklicno odločitev pozitivni in da so imeli podporo. Menijo, da je majhno število moških v poklicu predvsem posledica razširjenega prepričanja, da gre za »ženski poklic«, zato ga fantje ne prepoznavajo kot mogočo poklicno izbiro. Pravijo: »V 9. razredu fantje niti ne pomislijo, da bi se vpisali na to smer, je premalo spodbud.« In še: » ... veliko moških misli, da nisi ,pravilni' moški, če opravljaš ta poklic.« Intervjuvanci menijo tudi, da na zanimanje za poklic negativno vplivajo informacije o nizkih plačah, na vpis v ustrezne šole pa njihova oddaljenost.

Po drugi strani pa intervjuvanci menijo, da je spol za tiste, ki se za ta poklic vendarle odločijo, prednost – tako pri zaposlovanju kot pri opravljanju dela, komunikaciji s starši in sodelavkami. Eden od njih pravi: »Moški vzgojitelji so v zadnjem času zelo zaželeni.« Opisujejo, kako njihov spol vpliva na različne segmente dela, na primer na reakcije staršev: »Kakšna mama rajši zjutraj odda otroka sodelavki, da ga potolaži, predvsem starši, ki me ne poznajo.« Spol vpliva tudi na delitev in količino dela vzgojiteljev: moški prevzame »gibalne dejavnosti« in »sodelavka včasih opravi tudi kakšno delo, ki bi ga moral opraviti sam«.

Odgovori intervjuvancev so razkrili, da se vzgojitelji zavedajo vpliva spola na delo, svojo vlogo v vrtcu oziroma pri vzgoji pa pogosto vidijo kot komplementarno in ne enako vlogi vzgojiteljic. Eden pravi, da imajo »moški morda močnejšo avtoriteto kot ženske /.../; jaz manj kompliciram in prej postavim meje,« drugi pa, da »imamo moški manko pri občutku za estetiko in ženske lažje potolažijo otroka, imamo pa tudi prednosti.« Vseh pet intervjuvancev bi za delo v timu izbralo sodelavko in ne sodelavca. Pravijo: »Izbral bi si žensko, saj se v takšnem tandemu pojavlja vzorec očeta in matere.« In pa: »Žensko, ker bi bilo škoda, da bi bila dva moška v eni igralnici, bolje bi bilo, da bi bila v dveh skupinah in bi imeli obe skupini kaj od tega.«

Vzgojiteljice cenijo moške lastnosti vzgojiteljev

Intervjuvane vzgojiteljice se glede motivov za izbiro poklica niso razlikovale od moških kolegov. Tudi one so ta poklic izbrale zaradi ljubezni do otrok in dela z njimi. Ne glede na to, ali že imajo izkušnje z moškimi kolegi, so delu z njimi naklonjene. Pravijo: »Delo z moškim vzgojiteljem je lažje. /.../ Moški imajo bolj racionalen pristop, več odločnosti kot ženske in vidijo stvari bolj v celoti, je pa odvisno od osebnostnih lastnosti.«; »Tudi otroci potrebujejo moško vlogo pri vzgoji, njihov

način razmišljanja in moško racionalnost.«; »Prinesejo pozitivno vzdušje, na stvari gledajo drugače.«; »Smo enakopravni, prinesejo energijo v kolektiv in umirijo kakšno stvar, ko je to potrebno.«; »So bolj iskreni, direktni, moraš se razumeti med seboj, drugače ne moreš delati.« Dve vzgojiteljici menita, da bi mešani vzgojiteljski par pozitivno vplival na otroke, »ker bi tako dobili različne poglede na svet, če sta ob njih moški in ženska, tako kot doma oče in mati.« In: »Otroci so že od doma naučeni, da moški pomeni večjo avtoriteto kot ženska, zato mu otroci bolj sledijo in ga poslušajo.« Tudi tretja pravi, da bi si v vzgojiteljskem paru želela moškega, saj »navadno moški manj komplicirajo, so bolj praktični. Predvidevam, da bi v takem paru tudi otroci začutili moško-ženski način vzgoje in bi bilo zanje zelo pozitivno.« Po mnenju vzgojiteljic so starši moškega vzgojitelja v skupini sprejeli zelo dobro, so ga veseli in nanj ne gledajo nič drugače kot na žensko strokovno delavko. Ena vzgojiteljica meni, da ima sodelavec, ker je moški, privilegije pri nadrejenih, druge pa bistvenih razlik ne opažajo, predvsem pa ne negativnih.

Vodje bi izbrale vzgojitelja

Vseh pet intervjuvanih vodij se je strinjalo, da je v slovenskih vrtcih zaposlenih premalo moških. Med glavnimi razlogi za to naštevajo tradicijo in stereotipno prepričanje, da je to poklic, ki naj bi ga opravljale ženske, in zato ni primeren za moške, ter dejstvo, da je vzgojiteljsko delo slabo plačano. V hipotetični situaciji, v kateri bi se na delovno mesto prijavila moški in ženska, ki bi enakovredno izpolnjevala zahtevane pogoje, samo ena ravnateljica pri sprejemanju odločitve o tem, koga zaposliti, ne bi upoštevala spola. Preostali štirje (en ravnatelj in tri ravnateljice) so povedali, da bi se, če bi izpolnjeval vse zahtevane pogoje in imel potrebne kvalitete, raje odločili za moškega. Pri tem pojasnjujejo: »Gotovo je eden izmed razlogov tudi ta, da nimamo moških vzgojiteljev, a bi si jih želeli imeti, že zaradi drugačnega pristopa moškega k vzgoji in izobraževanju.«

Vsi intervjuvani v raziskavi so se strinjali, da bi morali mladostnike bolj spodbujati k poklicni poti vzgojitelja. Analize (na primer Spain in Bianchi, 1996; Employment Research Institute v Rolfe, 2006) kažejo, da so za fante celo bolj kot za dekleta značilne spolno stereotipne predstave o poklicih, zato bomo v nadaljevanju predstavili mnenja tistih, katerim bi naj bile spodbude namenjene.

Zakaj fantje ne izbirajo vzgojiteljskega poklica?

*»Hočem biti bolj popularen kot pa varuška, brez zamere.«
(Devetošolec)*

Spomladi 2016 smo izvedli anketo med devetošolci, ki obiskujejo šest osnovnih šol v različnih regijah Slovenije, dve šoli sta v urbanem okolju, štiri pa v ruralnem. Locirane so v Osrednji Sloveniji, Zasavju, Posavju in Dolenjski. Na anonimni anketni vprašalnik je odgovorilo 68 fantov. Rezultati so pokazali, da ne razmišljajo o šolanju za skrbstvene poklice. Velika večina devetošolcev (87 %) ni niti pomislila, da bi opravljala katerega od skrbstvenih poklicev, saj jih večina (58,8 %) nima veselja do tovrstnega dela oziroma jim ni všeč. Nekateri učenci pravijo, da to delo ni dovolj plačano, da je to poklic za ženske, da na tem področju niso dobri, da ne marajo delati z ljudmi, da nimajo dovolj potrpljenja, da imajo »boljše načrte v življenju«. O tem, da bi opravljali katerega od skrbstvenih poklicev, je razmišljalo devet anketirancev (13 %).

Najpogosteje so anketiranci odgovorili, da še ne vedo, kateri poklic si želijo opravljati (25 %), 13 % jih je navedlo, da si želijo opravljati poklice s področja računalništva in programiranja, 9 % anketiranih si želi vodstvenega položaja (direktor, samostojni podjetnik). Med preostalimi so prevladovali tehnični poklici, na primer strojni tehnik in elektrotehnik. Anketirani učenci so med zelenimi navedli tudi poklice poštar, inženir gradbeništva, avtoserviser, grafični oblikovalec, tesar, kmet, trener, poklicni športnik. Le eden je navedel, da bi rad postal medicinski tehnik, dva pa sta si želita opravljati poklic veterinarja. Vsi drugi učenci so izbrali poklice, ki po stereotipnem prepričanju veljajo za poklice, ki naj bi jih opravljali moški.

Za 61,7 % vprašanih je bila najpomembnejši dejavnik za izbiro poklica višina plače. Za 36,8 % anketiranih je pomemben delovni čas, za 25 % pa je pomembno, da jim je poklic všeč, da je delo zanimivo in da imajo veselje do takšnega dela. Timskega dela si želi 13 % učencev, 7,4 % pa si želi opravljati individualno delo. Med vprašanimi jih je 7,4 % navedlo, da je zanje pomembno, da delo poteka zunaj.

Večina anketirancev je kot ključne lastnosti poklica vzgojitelja navedla skrb za otroke, menijo pa tudi, da je to delo naporno, stresno in da prinaša veliko odgovornost ter da morajo imeti vzgojitelji radi delo z otroki. Nekaj učencev je delo vzgojitelja opisalo precej negativno, na primer: » ... prenašanje razvajencev, jokic, biti moraš otročji in ne sme ti zmanjkati energije«; »sploh ni treba delati, poslušajo otroke, ki jočejo«; »gleda, sedi, čuva in je«. Drugi so ta poklic opisali bolj pozitivno, in sicer: »vzgojitelj mora imeti veliko potrpljenja, razumeti in imeti rad otroke«; »raznoliko, zanimivo, vsak dan drugačno, veselo«; »vzgojitelji so zelo prijazni ljudje, ki se trudijo za otroke in prirejajo prireditve«. Na splošno so pri opredeljevanju poklica poudarjali osebne lastnosti, ki jih po njihovem mnenju mora imeti vzgojitelj, kot so odgovornost, prijaznost, odločnost in ljubeznivost, poklic pa so v

veliki meri povezovali »le« z varovanjem otrok.

Več kot četrtnina, tj. 26,5 % vprašanih učencev, meni, da je v slovenskih vrtcih dovolj moških vzgojiteljev, prav tako več kot četrtnina, tj. 25,5 %, pa, da vzgojiteljev ni dovolj; preostali se do tega vprašanja niso opredelili. Kot glavni razlog, da se tako malo moških odloči za ta poklic, so navedli, da je to poklic, ki ga naj bi opravljale ženske (36,8 %), ker naj bi bile »ženske boljše za to delo, so jim kot mame, bolj prijazne, potrpežljive in so jim bolj naklonjene«. Drugi so navedli, da moški na splošno »ne marajo dela z otroki, nimajo potrpljenja, ne znajo z otroki, rajši opravljajo bolj fizična dela, imajo druge ambicije, merijo više – na boljšo plačo, raje počnejo kaj drugega, kot da skrbijo za otroke«.

Kot najpomembnejši ukrep za spodbujanje mladih fantov, da bi se v večji meri odločali za ta poklic, je 75 % učencev navedlo višjo plačo. Kar 60,3 % vprašanih meni, da bi pomagalo, če poklic v družbi ne bi bil prepoznan kot poklic za ženske. Več kot četrtnina, 28 % anketiranih, meni, da poklic potrebuje višji ugled, 25 % respondentov pravi, da bi se morale srednje šole in fakultete bolj potruditi pri svojih predstavitvah, 19 % vprašanih pravi, da ni dovolj spodbude prijateljev in družine, 10,3 % pa jih opozarja na pomanjkanje spodbude kariernih in šolskih svetovalcev.

Rezultati nakazujejo, da je tudi med mladostniki razširjeno prepričanje, da naj bi skrbstveno in emocionalno delo opravljale ženske, saj naj bi to obvladale že »po naravi«; fantje pa kažejo drugačna, bolj »moška« zanimanja in poklicno kariero načrtujejo skladno s tem. Velik del odgovorov torej kaže na slabo poznavanje poklica vzgojitelja predšolskih otrok in posledično nižje vrednotenje tega dela. Rezultati empirične raziskave prav tako sugerirajo, da učencem, ki se odločajo za poklicno pot, poklici, na katere morda sprva niti na pomislijo – med njimi je prav poklic vzgojitelja –, niso ustrezno predstavljeni. Pri njihovih predstavitvah bi lahko sodelovali že zaposleni vzgojitelji, ki bi učencem pokazali, da je delo drugačno od tistega, kar si predstavljajo.

Defeminizacija vzgojiteljskega poklica temelji na spolnem esencializmu

Na podlagi analize lahko sklepamo, da se na ravni stališč v slovenskem okolju vstop moških v vzgojiteljski poklic ocenjuje kot pozitivna in zaželena sprememba. Velik del staršev, zaposlenih in vodilnih v vrtcih, izkazuje željo po večjem številu moških pri vzgoji najmlajših otrok. Vendar pa je analiza pokazala tudi, da motivi za to spremembo temeljijo na spolnem esencializmu – zaželeno stanje, tj. uravnoteženo število moških in žensk, je namreč utemeljeno s tem, da bi mešani vzgojiteljski pari pri delu z otroki opravljali komplementarne tradicionalno razumljene vloge »matere« in »očeta«. Tako vzgojiteljice kot tudi vzgojitelji si sodelovanja z nasprotnim spolom želijo zato, ker naj bi se mešani pari dopolnjevali; vzgojitelji naj bi že obstoječim »ženskim« in »materinskim« sposobnostim vzgojiteljic dodali

manjkajoče »moške« lastnosti. Med njimi so intervjuvanke in intervjuvanci navajali racionalnost, odločnost, fizično spretnost, iskrenost, umirjenost, neposrednost, avtoritativnost. Zanimivo je, da je v poklicu, kjer je po navadi poudarjena potreba po lastnostih, ki se pripisujejo ženskam, pot moškimi omogočena natanko na podlagi temu nasprotnih lastnosti; tako se reproducirajo obstoječi spolni stereotipi.

Čeprav se v naši raziskavi med zaposlenimi v vrtcih in starši ni izkazal dvom o »pravi moškosti« vzgojiteljev, so vzgojitelji poudarjali »moške« vidike svojega dela in se distancirali od »ženskih« opravil oziroma lastnosti, kar lahko razumemo kot poskus usklajevanja dveh (še) ne povsem usklajenih identitet, tj. moške in vzgojiteljske.

Tako kot nekatere prejšnje analize je tudi naša pokazala, da moški spol v primeru vzgojiteljskega poklica prinaša več prednosti kot slabosti, predvsem zaradi maloštevilnosti vzgojiteljev in posledične opaznosti. Moški se v delovnem okolju ne počutijo izolirane, diskriminirane ali nezaželene. Zavedajo se prednosti svoje »drugačnosti«, o čemer poročajo tudi njihove sodelavke in nadrejeni.

V naši raziskavi so se spremembam spolne sestave vzgojiteljskega poklica za najmanj naklonjene izkazali devetošolci. Večina fantov, ki so pred izbiro poklica, daje prednost poklicem, ki niso označeni kot feminizirani in so po njihovem mnenju bolj cenjeni in plačani. Med fanti je tudi bilo zaznati, da vzgojiteljskega dela ne dojemajo kot temeljčnega na znanju in strokovnih kompetencah, temveč kot nezahtevno (za nekatere tudi dolgočasno) »čuvanje otrok«.

Spodbujanje spolne poklicne desegregacije

Spodbujanje enakosti med spoloma je ena pomembnih političnih zavez Evropske unije in posameznih držav članic, tudi Slovenije. V dokumentih Evropske komisije in v slovenskih strateških dokumentih na področju enakosti spolov (na primer Resolucija o nacionalnem programu za enake možnosti žensk in moških 2015–2020 – ReNPEMŽM15–20) so obravnavani cilji in načini doseganja večje enakosti spolov na ekonomskem področju. Resolucija med cilje med drugim uvršča »odpravo vrzeli med spoloma in spolne segregacije v izobraževanju« in »odpravo neravnovesij med spoloma ter spolne segregacije na področju zaposlovanja«. Resolucija med drugim predvideva

dejavnosti za odpravo spolnih stereotipov pri odločanju za poklic ter izvajanje projektov in programov za spodbujanje žensk in moških k izbiri netradicionalnih poklicev in zaposlovanju, spodbujanje dejavnosti in projektov za seznanjanje in usmerjanje učenk in učencev ter dijakov in dijakinj v vzgojno-izobraževalne programe ter šolske in obšolske dejavnosti, kjer izrazito prevladuje nasprotni spol.

Tem in komplementarnim ciljem je namenjeno tudi veliko različnih pobud, projektov, dejavnosti in ukrepov. Med programi in ukrepi, usmerjenimi k povečanju enakosti spolov na trgu delovne sile v svetu in Sloveniji, najdemo številne spodbude za večji delež žensk v maskuliniziranih poklicih; takšna primera sta »Dan za punce«, ko podjetja povabijo dekleta iz zadnje triade osnovne šole in jim predstavijo poklice, ki stereotipno veljajo za maskulinizirane, ter nacionalni program »Za ženske v znanosti«, tj. program štipendiranja raziskovalk, ki ga izvajajo Slovenska nacionalna komisija za UNESCO, Slovenska znanstvena fundacija in L'Oreal Slovenija. Podobne spodbude za moške bi veljalo uvesti tudi na področju doseganja spolne enakosti v feminiziranih poklicih. Evropska komisija si je leta 1996 zadala, da naj bo delež moških v predšolski vzgoji 20-odstoten (Vlašič, 2010: 143), vendar ta cilj še vedno ni dosežen. Predvidevamo lahko, da bi enakopravnejša zastopanost obeh spolov v predšolski vzgoji pripomogla k višjemu statusu vzgojiteljskega poklica, kar bi po eni strani prineslo neposredne pozitivne posledice za ženske in moške v tem poklicu, po drugi pa širše pozitivne družbene učinke pri vrednotenju skrbstvenega dela. Defeminizacija vzgojiteljskega dela bi lahko pripomogla k odpravljanju stereotipov o moškem in ženskem delu in po spolu različnih (komplementarnih) lastnostih. Vrtec je prostor, kjer lahko začnemo odpravljati stereotipe, saj so otroci na različnost zelo občutljivi in pozorni (Vlašič, 2010: 151). Otrokom bi ob večji prisotnosti moških v predšolski vzgoji vsak dan postavili zgled po spolu enakovredne delitve dela. Ti otroci bi lahko ponotranjili načine delovanja, ki bi pripomogli k odpravi dominantnih stereotipov o spolnih vlogah, ki se zdaj zaradi feminizacije vzgoje in skrbi zgolj reproducirajo. Več moških vzgojiteljev bi pomenilo tudi spodbudo staršem, predvsem očetom, da bi tudi v zasebnem življenju prevzeli enakovrednejšo delitev gospodinjanskega in skrbstvenega dela. Dosedanje raziskave (Rolfe, 2005) so pokazale, da delo mešanih vzgojiteljskih parov pozitivno vpliva na rahljanje stereotipov. Torej poleg tega, da bi spodbujanje zaposlovanja moških v vzgojiteljski poklic in njegova defeminizacija pripomogla k višjemu statusu in boljšemu ekonomskemu vrednotenju poklica, bi te spremembe vplivale tudi na delitev in vrednotenje skrbstvenega dela v zasebnosti. Nekatere države, na primer Nemčija, Avstrija in Norveška, so si zastavile posebne cilje in določile načine za doseg večje raznolikosti delovne sile v predšolski vzgoji. Na Norveškem so tako pri zaposlovanju dajali prednost moškimi kandidatom, da bi dosegli večjo spolno enakost (OECD, 2015). Tudi Evropski sklad financira nekatere projekte, ki so namenjeni spodbujanju moških, da bi se v večji meri zaposlili na področju vzgoje in izobraževanja otrok (npr. »Moški v skrbi za otroke« v Belgiji). Zelo uspešne so bile javne kampanje na Danskem, v Združenem kraljestvu, Belgiji in na Norveškem (Vlašič, 2010: 148–150). Na Danskem so v zadnjih letih povečali delež moških, ki se izobražujejo za vzgojitelje v predšolski vzgoji – ta delež je v šolskem letu 2013/2014 dosegel 30 %. Analiza konkretnih projektov na Danskem (Gerner Wohlgemuth, 2015; Kanjuo Mrčela, 2015) je pokazala, da je izkušnja v veliki meri prenosljiva v slovensko okolje, še zlasti glede:

- odprave povezovanja vzgojiteljskega poklica z »naravnimi« ženskimi oziroma materinskimi lastnostmi in poudarjanje njegove profesionalne dimenzije (utemeljenosti na specifičnem znanju);
- vzpostavljanja učinkovitih moškim prijaznih načinov rekrutiranja;
- skrbi za ustrezno rabo neseksističnega jezika, ker je jezik formativen dejavnik oblikovanja socialne identitete in družbenih odnosov.

Sklep

Rezultati naše analize so v skladu z ugotovitvami nekaterih prejšnjih analiz, ki opozarjajo na pomen socializacije in dinamike na trgu delovne sile za razvrščanje moških in žensk v maskulinizirane oz. feminizirane poklice. Potrdili smo tudi ocene, temelječe na dosedanjih raziskavah v Sloveniji (Vlašič, 2010), ki govorijo o tem, da je položaj moških v vzgojiteljskem poklicu v Sloveniji še vedno odraz prevladujočega modela vzgoje z močno zakoreninjenimi predstavami o vlogah, ki naj bi bile primerne za posamezni spol.

Medtem ko je (pričakovana) diskriminacija v delovnem okolju glavna ovira za odločitev žensk, da bi se zaposlile v poklicih, v katerih prevladujejo moški, se zdi, da na (ne)odločanje moških za poklice, v katerih prevladujejo ženske, pomembno vplivajo finančni in statusni razlogi, kot tudi družbena stigmatizacija netradicionalne moškosti. Kot smo omenili, imajo feminizirani poklici navadno nižji status in so slabše plačani kot maskulinizirani ali mešani poklici. Tako tudi poklic vzgojitelja predšolskih otrok v družbi ne uživa visokega ugleda, saj je izrazito feminiziran in se povezuje z materinstvom, torej z »naravnimi« lastnostmi in spretnostmi žensk, ne glede na to, da temelji na znanju in kompetencah, ki so povsem neodvisne od spola. To, da se vzgoja otrok in skrb zanje v zasebni sferi še vedno povežeta predvsem z materinstvom, je pomembno tudi za profesionalno skrb in vzgojo otrok.

Naša raziskava in podatki raziskav drugih avtorjev so pokazali, da se spreminja odnos do moških v skrbstvenem delu, tako v zasebni kot javni sferi. Moški vzgojitelji so danes zaželeni med sodelavkami in vodjami v slovenskih vrtcih in izkušnje staršev z moškimi vzgojitelji pozitivno vplivajo na njihovo visoko sprejetost. V veliki meri moški vzgojitelji, njihove sodelavke in vodje definirajo njihovo vlogo in argumentirajo potrebo po njihovi večji prisotnosti v predšolski vzgoji z njihovimi specifičnimi »moškimi« lastnostmi in načinom dela, ki je komplementarno lastnostim in načinu dela vzgojiteljic.

Najpomembnejši rezultat naše analize je prispevek k razpravi o možnosti in načinih odpravljanja horizontalne spolne segregacije. Na podlagi rezultatov naše raziskave kot tudi na podlagi pregleda praktičnih pobud za povečevanje števila moških v vzgojiteljskem poklicu se je pokazalo, da v nasprotju s trditvijo Charlesa in Gruskyja (2004) o tem, da zaradi prevlade spolnega esencializma ne moremo pričakovati odprave horizontalne spolne segregacije, ugotavljamo, da njeno

odpravljanje v vzgojiteljskem poklicu lahko temelji prav na pričakovanju različnega (spolno esencialistično utemeljenega), a komplementarnega prispevka moških in žensk. Ker je naša analiza pokazala, da lahko spolna desegregacija poklicev temelji na spolnem esencializmu in ga ne pomaga odpraviti, ugotavljamo tudi, da potencial, ki ga nosi glede doseganja večje enakosti spolov na trgu delovne sile, ni samoumeven. Spodbujanje vključevanja več moških v vzgojiteljski poklic na podlagi poudarjanja »moških« lastnosti/spretnosti/vrednot, lahko samo še poglobi esencialistično razlikovanje med spoloma in spolno stereotipiziranje. Drugačen učinek pa bi lahko imela uporaba argumentov emancipacije moških pri skrbi za otroke (tako v zasebni kot javni sferi) in dvigovanja statusa vzgojiteljskega poklica, temelječega na znanju in kompetencah ter upiranju deprofesionalizaciji in definiranju poklica na podlagi osebnostnih lastnosti, ki jih stereotipno pripisujemo ženskam oziroma materam.

Nadaljnje analize bodo pokazale, ali je večje število moških predstavnikov poklica, ki je doseženo na argumentih spolnega esencializma, prvi korak, kateremu lahko, ko in če vzgojiteljski poklic postane mešan, sledi faza, v kateri bodo vzgojitelji in vzgojiteljice lahko opravljali delo na podlagi svojih najboljših osebnostnih lastnosti brez pričakovanj, da so te po spolu specifične. Mogoče pa je tudi, da se bo delo razdelilo po spolu in da se bodo s tem spolni stereotipi in spolne neenakosti perpetuirali.

V prihodnjih analizah defeminizacije vzgojiteljskega poklica bo treba obdelati tudi vidike problematike, ki jih v tem članku nismo obravnavali. Med posledicami pričakovane defeminizacije vzgojiteljskega poklica je tudi zmanjševanje zaposlitvenih možnosti žensk, ki zdaj predstavljajo večino med zaposlenimi v vrtcih. Zato bo ob skrbi za odpravljanje številčne prevlade žensk v vzgojiteljskem poklicu hkrati treba enako pozornost nameniti odpravljanju številčne prevlade moških v zdaj maskuliniziranih poklicih in odpiranju zaposlitvenih možnosti ženskam v teh poklicih (npr. računalništvo, tehnični poklici). Zato je potrebna ponovna analiza spolno določenih konceptov spretnosti in kompetenc, ki se povezujejo z različnimi (tradicionalno feminiziranimi in maskuliniziranimi) profesijami in poklici. Takšna analiza bi lahko pripomogla k temu, da se profesionalno delovanje povezuje s specifičnim znanjem, ne pa s prirojenimi lastnostmi posameznikov in posameznic (Kanjuo Mrčela, 2015).

Literatura in drugi viri

- ATWATER, LEANNE E. IN DAVID VAN FLEET (1997): Another Ceiling? Can Males Compete for Traditionally Female Jobs? *Journal of Management* 23(5): 603–626.
- BEECHEY, VERONICA (1983): Studies of Women's Employment. *Feminist Review* 15: 23–45.
- BEECHEY, VERONICA (1987): *Unequal Work*. London: Verso.
- BRADLEY, HARRIET (1989): *Men's work, women's work: a sociological history of the sexual*

- division of labour in employment*. Cambridge: Polity.
- BRADLEY, HARRIET (1993): Across the great divide: The entry of men into "women's jobs". V *Doing "women's work": Men in nontraditional occupations*, C. Williams (ur.), 10–27. Newbury Park, CA: Sage.
- CHARLES, MARIA IN DAVID B. GRUSKY (2004): *Occupational Ghettos: The Worldwide Segregation of Women and Men*. Stanford: Stanford University Press.
- COCKBURN, CYNTHIA (1981): The material of Male Power. *Feminist Review* 9: 41–58.
- COGNARD BLACK, ANDREW (2012): Riding the Glass Escalator to the Principal's office. *Teorija in praksa* 49(6): 878–900.
- ENGLAND, PAULA (1993): The separative self: androcentric bias in neoclassical assumptions. V *Beyond economic man feminist theory and economics*, J. A. Nelson in M. Ferber (ur.), 37–53. Chicago: University of Chicago Press.
- EUROPEAN COMMISSION/EACEA/EURYDICE/EUROSTAT (2014): *Key Data on Early Childhood Education and Care in Europe. 2014 Edition*. Eurydice and Eurostat Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- EUROPEAN COMMISSION (2015): *The EU Mutual Learning Programme in Gender Equality*. Dostopno na: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/other-institutions/good-practices/review-seminars/seminars_2015/gender_segregation_en.htm (23. oktober 2016).
- FAGAN, COLETTE (2010): *Men and Gender Equality: Tackling gender segregated family roles and social care jobs*. European Commission.
- GERNER WOHLGEMUTH, ULLA (2015): *Initiatives to promote more male kindergarten pedagogues*. Kolding: University College South Denmark.
- HRŽENJAK, MAJDA (UR.) (2016): *Spremembe očetovstva: moški med delom in starševstvom*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- KANJUO MRČELA, ALEKSANDRA (2015): *Gender segregation in the labour market and education in Slovenia*. Ljubljana: FDV.
- MINISTRSTVO ZA DELO, DRUŽINO, SOCIALNE ZADEVE IN ENAKE MOŽNOSTI (2015): *Posvet: »Enakost spolov – Kaj imajo moški s tem?«* 12. maj 2015. Dostopno na: http://www.mddsz.gov.si/nc/si/medijsko_sredisce/novica/article/1966/7658/ (25. maj 2015).
- OECD (2015): *Early childhood education and care policy review. Norway*. Dostopno na: https://www.regjeringen.no/contentassets/6372d4f3c219436e990a5b980447192e/oecd_norway_ecec_review_final_web.pdf (25. november 2016).
- PATEMAN, CAROLE (1988): *The Sexual Contract*. Oxford: Polity Press.
- POLLERT, ANNE (1981): *Girls, Wives, Factory lives*. London: Macmillan.
- PEETERS, JAN (2007): Including Men in Early Childhood Education: Insights from the European Experience. *New Zealand Research in Early Childhood Education* 10: 15–24.
- RESOLUCIJA O NACIONALNEM PROGRAMU ZA ENAKE MOŽNOSTI ŽENSK IN MOŠKIH 2015–2020 (RENPEMŽM15–2). Uradni list RS, št. 84/15. Dostopno na: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=RESO108#> (23. oktober 2016).
- REVINŠEK, JASMINA (2015): *Moški v feminiziranem poklicu v predšolski vzgoji*. Magistrsko

- delo. Ljubljana: FDV.
- ROBNIK, SONJA (2012): *Enakost spolov v družinskem življenju in partnerskih odnosih*. Dostopno na: http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti__pdf/enake_moznosti/RaziskavaEnakostSpolovPartnerstvo.pdf (13. maj 2016).
- ROLFE, HEATHER (2005): Men in childcare. *Working Papers* No. 35. London: Equal Opportunities Commission. Dostopno na: <http://www.koordinationsmaennerinkitas.de/uploads/media/Rolfe-Heather.pdf> (7. marec 2014).
- SURS (2016): *Predšolska vzgoja in izobraževanje v vrtcih, šolsko leto 2015/2016*. Dostopno na: <http://www.stat.si/StatWeb/prikazi-novico?id=5916&idp=9&headerbar=7> (11. maj 2016).
- STATISTIC NORWAY (2015): *Kindergarten, 2015, Final Report*. Dostopno na: <https://www.ssb.no/en/utdanning/statistikker/barnehager> (25. november 2016).
- THOMAS COVENTRY, BARBARA (1999): Do men leave feminizing occupations? *The Social Science Journal* 36(1): 47–64.
- VLAŠIČ, SABINA (2010): Moški in zaposlovanje v predšolski vzgoji. *Uprava* VII(4): 143–167.
- WALBY, SYLVIA (UR.) (1988): *Gender segregation at work*. Milton Keynes: Open university press.
- WALBY, SYLVIA (UR.) (1986): *Patriarchy at Work*. Oxford: Polity Press.
- WHARTON, AMY S. (2012): *The Sociology of Gender*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- WILLIAMS, CHRISTINE L. (1992): The Glass Escalator: Hidden Advantages for Men in the »Female« Professions. *Social Problems* 39(3): 253–267.

Men's Pro-Gender Equality Initiatives in Europe

Povzetek

Evropski aktivizem moških za enakost spolov

Glavni cilj prispevka je predstavitev nekaterih trenutno obstoječih evropskih pobud, ki so usmerjene k poglobljanju enakosti spolov in ki jih vodijo moški. Pojav bomo analizirali skozi njegove tri pogloblitve dimenzije: transnacionalne mreže, nacionalne krovne mreže ter skupine in organizacije na nacionalni ravni. Večina izsledkov, ki jih predstavljamo, temelji na rezultatih evropskega raziskovalnega projekta z naslovom *Vloga moških pri enakosti spolov*, ki smo ga ob podpori Evropske komisije izvedli v letih 2011 in 2012, pri njem pa je sodelovalo 31 evropskih držav. V prispevku uporabljamo tipologijo MA'AM, ki se je za analizo sodobnih moških družbenih gibanj razvila v kritičnih študijah moških in moškosti.

Ključne besede: antimaskulizem, altermaskulizem, moški, enakost spolov, Evropa

Dr. Katarzyna Wojnicka je postdoktorska raziskovalka na Oddelku za sociologijo in delo Univerze v Gothenburgu. (katarzyna.wojnicka@gu.se)

Abstract

The main goal of this paper is to present contemporary men's initiatives aimed at increasing gender equality in Europe. The particular phenomena will be analyzed in three main dimensions: transnational networks, national umbrella networks and national groups and organizations. The vast majority of the paper's findings are based on the results of the European research project "Role of men in gender equality" (EC PROGRESS Programmed) conducted in 2011 and 2012 in 31 European countries and framed with the usage of the MA'AM typology of contemporary men's social movements developed within the critical men and masculinities studies approach.

Keywords: anti-masculism, alter-masculism, men, gender equality, Europe

Katarzyna Wojnicka, PhD, postdoctoral researcher at the Centre for European Research and in the Department of Sociology and Work Science at the University of Gothenburg. (katarzyna.wojnicka@gu.se)

Introduction

For more than 20 years, Europe has been a terrain of growing activity of men's initiatives aimed at increasing gender equality and tackling discrimination against women (and men), with a special emphasis on combating gender-based violence. Such initiatives belong to a larger group of men's social movements that emerged in the 1960s and 1970s, first in North America, shortly after in Western and Northern Europe, later in Central and Southern Europe, and recently in Eastern European countries (Wojnicka, 2012). These particular initiatives can, to a large extent, be framed as men's answer to the emergence of the second wave feminist movement. Men's movements consist of a variety of social phenomena, gathering men (and women as well as transgender persons) with different ideologies, values, goals and methods of acting, but all of them play an important role in influencing politics and discourses on men, masculinities, fatherhood and gender equality. One of the most significant types of these initiatives is that which gathers men interested in acting for increasing gender equality, challenging existing power relations and deconstructing hegemonic (Connell, 2005) and toxic¹ forms of masculinities, usually linked to violence perpetration. Moreover, the engagement of men in the quest for gender equality recently started to be acknowledged by European Union policymakers and stakeholders. In 2001, the first EU Conference on Men and Equality was held in Örebro, and the need to reach out to men in developing gender equality was stressed (Hearn, 2001). The issue has been raised since then by the Advisory Committee on Equal Opportunities between Women and Men, and expressed in the Roadmap for equality between women and men 2006–2010 (EC, 2006), in the European Commission Strategy for Equality between Women and Men (2010–2015), and in the recent Strategic Engagement for Gender Equality (2016–2019). In the above-mentioned documents, specific areas where men's issues are crucial have been identified and these include: struggling against gender-based violence, the role of men and fathers in the reconciliation of work and private life, men's health issues, boys as the majority of early school leavers and, last but not least, men as fathers in relation to problems such as gaining custody rights.

Therefore, the main aim of this paper is to map the most significant European men's initiatives that aim to increase the level of gender equality in the region. The analysis is primarily based on the findings from the European research project "Role of men in gender equality" (2011–2012) and is supplemented by extensive literature research. Moreover, pro-gender equality men's initiatives are defined

¹ Toxic masculinity is a form of hegemonic masculinity that "(...) delineates those aspects of hegemonic masculinity that are socially destructive, such as misogyny, homophobia, greed, and violent domination; and those that are culturally accepted and valued" (Kupers, 2005).

within the theoretical framework of contemporary men's social movements called MA'AM and are analyzed in three main dimensions: transnational networks, national umbrella networks and national (in)formal groups and organizations. Since an analysis of all national groups, organizations and networks exceeds this paper's capabilities, I will limit myself to the presentation of several groups, organizations and networks characteristic of each of the European gender regimes (Sümer, 2009).

Theoretical and methodological framework

Among men's social movements and initiatives in Europe and beyond, one can find a variety of informal and formal groups, organizations and networks. Therefore, in order to analyze the character, goals, values and methods of activity of these movements and initiatives in contemporary societies, it is necessary to apply a coherent and detailed framework or typology. One of the most popular typologies of men's initiatives is based on Kimmel's framework of historical men's discourses on feminism (2005), which includes anti-feminist, masculinist and pro-feminist male responses. His proposal has become a foundation for the framework that divides men's social initiatives into the three above-mentioned types. In a nutshell, the members of anti-feminist social movements claim that men, not women, are victims of gender-based discrimination. Pro-feminist movement activists, on the contrary, are allies of the feminist movement and their primary aims are fighting for women's rights and struggling against gender-based discrimination. Finally, masculinist men's groups and initiatives gather men who claim that contemporary society is feminized and there is a need for its re-masculinization.

However, a Kimmel-based typology is not the only way of framing men's social activism. In fact, attempts to develop such a typology have been undertaken since 1980. Astrachan (1986) conducted a study on American men's social movements and grouped men's social movements into three main categories: pro-feminist, the "non-guilt wing" movement, and the divorced men's movement. Clatterbaugh (1997) divided American men's social initiatives into eight different perspectives, namely conservative, pro-feminist, socialist, men's rights perspective, mythopoetic, homosexual, Afro-American men's perspective and Christian evangelicals. Similar approaches can be found in the frameworks introduced by Flood (1998) and Newton (2005), who divided American and Australian men's initiatives into four main categories: the anti-sexist movement, the men's liberation movement, the men's spirituality movement (mythopoetic movement) and the men's and father's rights movement (1998); and the black men's movement, the homosexual men's movement, the pro-feminist movement, the mythopoetic movement, the fathers' movement and the Christian men's movement, represented mostly by the Promise Keepers activists, respectively (2005).

Nevertheless, all the above-mentioned typologies draw on research on American and Australian men's social movements and, therefore, this particular cultural and societal context seems to dominate the field. The first European attempt to frame contemporary men's social movements was undertaken in 2013 (Scambor et al., 2013; Bergman et al., 2014), when the wide range of men's groups, organizations and networks were framed as either balanced or unbalanced men's politics. The European typology draws on the theoretical model of the politics of masculinities introduced by Messner (2000). The model is shaped by three main categories, namely, costs of masculinities, men's privileges and differences among men and, according to Messner, men's social initiatives can be defined on the basis of their approach to each of these categories.

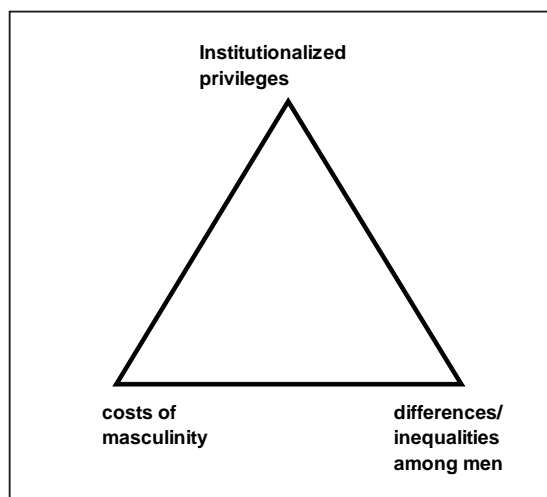

Figure 1: Terrain of male politics (Messner, 2000)

The model specifies the location of particular types of male initiatives in relation to the political ideologies promoted by their actors, while the particular location of a given phenomenon indicates the intensity of sharing a certain ideology or approach. The smaller the distance from a given vertex of the triangle, the higher its intensity and vice versa – the closer the location is to the center, the lower the connection of the given phenomenon with a particular approach. Furthermore, groups located closest to the center of the figure present higher inclinations for entering into coalitions, which may increase their political possibilities (Messner, 2000).

In this context, actors from balanced men's initiatives:

(...) focus on gender disparities and men's privileges and try to minimize cost and disadvantages for men (e.g. concerning health) at the same time (...) The differences between men become clear by specifying subgroups according to other social categories (e.g. men's health is strongly influenced by education

and social class). In this view, it may be in the interest of not all, but of many men to change the existing gender regimes and the dominating masculinity concepts. (Bergmann et al., 2014: 66)

Unbalanced politics on the other hand are dominated by discourses and social activism that underline costs of masculinity and neglect the existence of men's privileges as well as differences among men.

The most recent attempt to frame (European) men's social initiatives draws on research conducted on contemporary Polish social movements (Wojnicka, forthcoming). This typology can be seen as a synthesis and follow-up of both the Kimmel-based framework (2005) and Messner's model of male politics (2000). The MA'AM typology consists of four different groups of men's social movements, namely, masculist, alter-masculist, anti-masculist and masculinist movements. While masculist, anti-masculist and masculinist initiatives can be seen as equivalents of anti-feminist, pro-feminist and masculinist perspectives respectively, the alter-masculist category is new and can be seen as a unique, (Eastern) European contribution to existing knowledge. The main focus of alter-masculist actors are costs of masculinities, but at the same time, unlike members of masculist groups and organizations, they do not deny the existence of men's privileges and they admit that women are also victims of gender-based discrimination. However, they tend to limit their activity mostly to the struggle with the costs of masculinity and are not willing to resign from reproducing the less hegemonic, complicit forms of masculinity (Connell, 2005). However, unlike masculist actors they are rather flexible in terms of gender role definitions and are willing to (re)negotiate the gender contract. Last but not least, they are open to cooperation with other social movements and, depending on the situation, they are able to ally both with feminist/anti-masculist movements and also masculist/masculinist ones.

To sum up, contemporary men's initiatives consist of a large number of groups, organizations and networks with different gender equality ideologies, masculinities politics, values, goals and methods of acting and can be framed as balanced or unbalanced in general (Bergmann et al., 2014), and masculist, alter-masculist, anti-masculist or masculinist (Wojnicka, forthcoming) in particular. For the purposes of this particular paper, however, I will focus only on alter- and anti-masculist initiatives, as together with the feminist movement they play an important role in achieving gender equality in contemporary European societies.

In terms of methodology, this paper draws primarily on the results of the European research project entitled "The role of men in gender equality" (2011–2012) (Scambor et al., 2013) founded within the EC PROGRESS Programme. Over two years, an international team of researchers conducted both quantitative and qualitative analyses of the role of men in achieving gender equality in EU and EFTA countries. In the first stage of the project, country reports (n = 31) were written by national gender and policy experts. Furthermore, this body of national data (both

qualitative and quantitative in character) was supplemented by centralized data on the European level (Eurostat, European Working Conditions Survey, etc.) as well as by findings from the CATI interviews conducted with a group (n=4) of international experts from non-European countries (Australia, Brazil, Canada, USA), which enabled a broadening of the European perspective and a comparison of the situation in other regions. Last but not least, three workshops with gender researchers and stakeholders and a final conference were organized in 2012, which enriched the heuristic basis of the study and allowed important feedback to be received from the group of international experts (Scambor et al., 2014).

Men's initiatives for gender equality in Europe

Since the beginning of the 21st century there has been an observable increase in men's social activism aimed at fostering gender equality at the transnational, national and local levels. In almost all European countries, anti-masculist and alter-masculist informal and formal groups, organizations and networks can be identified. Among their most popular activities are anti-violence work (both prevention and work with perpetrators), pro-gender equality awareness campaigning, and educational projects, fostering engagement of men in childcare and care work as well as work with boys and youngsters.

Transnational networks

One of the most recognizable global initiatives aimed at engaging men and boys in the struggle against male violence against women is the White Ribbon Campaign (WRC). The campaign was initiated in 1991 in Canada as a reaction to the mass shooting of 14 female students from the University of Montreal (Kaufman, 2001). Over the years WRC has spread to over a dozen countries, and is now the most powerful initiative of men who actively oppose gender-based violence.

The main goal of the network is to stop any kind of violence against women. Members of the network educate young men and boys and try to raise public awareness of the problem. The campaign is conducted in cooperation with women's movements, the corporate sector, the media and social partners who are interested in making an end to violence against women (Scambor et al., 2013: 143).

In Europe the campaign has been present since the late 1990s. In 1998 it was initiated in the UK, in 2000 in Austria and in 2005 in Poland, and over the years it has become a semi-institutionalized action as many governments and transnational institutions actively support the campaign and its goals. Among them, the European Institute for Gender Equality, which encourages European politicians to officially support the campaign, can be singled out. According to EIGE data, more than 20 European countries actively participate in WRC actions (EIGE,

2016). Another significant transnational men's network that operates in Europe is MenEngage Europe, the regional branch of the

(...) growing MenEngage global alliance, gathering nongovernmental organizations (NGOs) from all over the world with the support of international agencies such as UN-Women, and connecting initiatives, campaigns, and grassroots groups involved in engaging boys and men in gender justice. (Nardini, 2016: 244)

The European network was initiated in 2009 during a meeting between the representatives of 25 men's groups from the continent and started to grow rapidly after two subsequent meetings organized in 2013 and 2014 in Amsterdam and Zagreb. At the moment MenEngage Europe gathers over 40 members from more than 23 European countries. Among them, the most prominent and active groups such as Man for Change and White Ribbon (the United Kingdom), Män för Jämställdhet (Sweden), eMANcipator (the Netherlands), Männer Gegen Männer-Gewalt (Germany), StatusM (Croatia), Asociación de Hombres por la Igualdad de Genero (Spain), Centar E8 (Serbia), Men's Development Network (Ireland), and Promudo (Portugal) stand out (Nardini, 2016: 244).

Moreover, Europe is an arena where not only preventive but also post-factum work with men who perpetrate gender-based violence is being conducted. In 2009 in Berlin, Work with Perpetrators – European Network (WWP-EN) was established. The network gathers organizations and professionals working with (male) perpetrators of domestic violence, and among its main goals is the promotion of the gender perspective in work with perpetrators. At the moment, WWP-EN gathers over 40 members from more than 20 European countries. Among them Dissnes – Institut für Forschung und Bildung e. V. (Germany), Conexus (Spain), RESPECT (UK), Association for Men's and Gender Issues (Austria), WAVE (Europe), AtV (Norway) and many others can be named. Last but not least, one can identify a number of European research networks organized by scholars and practitioners working on widely defined men and masculinities issues. The first research network CROME: Critical Research on Men in Europe was established in 2002 and its main goal was "to provide data resources and other information about critical research on men and masculinities as well as to develop theoretical and empirical outcomes on men" (Bergmann et al., 2014: 74). A handful of researchers who have been active in CROME since 2010 have continued their work in the informal, multidisciplinary, multi-agency network Men and Gender Equality in Europe, in which the main aim is supporting the development of research on men, masculinities and gender equality in Europe.

National umbrella networks

Besides transnational activism, in several European countries national umbrella networks that gather other (smaller) local groups and organizations can be identified. One of the most significant is the German initiative *Bundersforum Männer*, which has been active since the late 1990s. The forum is based in Berlin and officially is part of the *Heinrich-Böll Stiftung*. It gathers male initiatives that seek gender equality. The main aim of the network is to "(...) sensitize for a plurality of masculinities, to call attention to male problems with patriarchal costs and privileges, and to change gender relations" (Kastein, 2016: 2). Similar national networks also exist in other European countries. In Austria, for instance,

(...) some of the relevant actors in the field of men and gender equality can be found in counseling centers and men's initiatives that emerged in the mid-80s. AMOE, a working platform of men's counseling centers and men's centers in Austria is a non-formal umbrella organization and a country-wide network of centers that offer counseling, personal development/education and contact/communication. (Bergman et al., 2014: 75)

Among other national umbrella networks working on men and masculinity (and gender equality issues) is *alter-masculist Männer.ch* from Switzerland, which

(...) refers to itself as an "umbrella association" and lobby for nationwide men's and father's organizations; it tries to influence political decision-making processes, specifically on the federal level (...), is strongly reminiscent of the feminist slogan "the private is political" or "the personal is political" [but] includes victimizations of men, a typical and frequent strategy of rather anti-feminist discourses. *Männer.ch* demands appropriate political framework conditions, so that the man can be more than a wallet and a 'Sunday father' at home. (Kastein, 2016: 5, 11)

In general, the main areas of interest characteristic for the regional national umbrella networks are male roles in family and work, fatherhood and grandfatherhood, (male) violence (against women), custody issues, health and sexual diversity among men and so-called "men's politics" (Kastein, 2016).

Another country in which national umbrella organizations can be found is the United Kingdom, where in 2007 the *Coalition on Men and Boys* was formally established. The coalition consists of several NGOs and groups such as *Action for Children*, *Bradford University's Research Unit on Men and Masculinities*, the *Fatherhood Institute*, *Men's Advice Line*, *Men's Health Forum*, *Relate and Respect*, and it actively participates in the *White Ribbon Campaign*. Among the networks' main goals are: fostering public discourse on men and boys' issues, acting for

increased gender equality and providing support for increasing gender-sensitivity and responsibility among boys and men, especially with regard to combating gender-based violence and tackling gender-based discrimination (Scambor et al., 2013: 214). Last but not least, the Southern gender regime is represented by the Spanish umbrella organization *Movimiento de Hombres por la Igualdad* (MHE), which connects actors engaged in different forms of pro-gender equality initiatives from the whole country. Among them are

(...) nonprofit organizations such as AHIGE (*Asociación de Hombres por la Igualdad de Género*) with delegations in almost every Spanish city; the Men for Equality Forum from Seville; communities such as *Heterodoxia: Comunidad de Hombres por la Igualdad*; government-led projects to involve men in gender justice initiatives such as the *Gizonduz* project from Basque Country; and locally based men's collectives and smaller groups (such as *Aliats del Feminisme* and *Homes en Dialog* from Barcelona). (Nardini, 2016: 246)

The main fields of the Spanish movements' activities include the promotion of gender justice, advocacy, educational actions, awareness-raising public campaigns, combating gender-based violence and the promotion of so called "new masculinities" (Nardini, 2016).

Besides Central, Western and Southern gender regimes, another region, namely Northern Europe, is an arena where other specific networks, which at the same time can be defined as semi-transnational and semi-national, can be found. *Nordisk forening for forskning om menn og maskuliniteter* (NORMAS) is a research network founded in 2009 that gathers scholars working on men and masculinity issues primarily, but not exclusively, from Scandinavian universities and research centers. The main goal of the network

(...) is to strengthen networking, research and collaboration across the Nordic countries. Among the active members of the association there are both female and male scientists who promote and spread scientifically based research on men and masculinities, which again contributes to progressive social and cultural change, equality and diversity. (Scambor et al., 2013: 213)

At the moment, however, NORMAS limits its activities to two, namely, organizing scholarly conferences on men and masculinities issues and publishing the scientific journal *NORMA: International Journal for Masculinity Studies*.

National groups and organizations

Last but not least, in almost all European countries one can find formal and informal groups, foundations, associations and independent male actors who act for (broadly understood) gender equality. However, in a paper of this length it is impossible to describe and name them all. According to the authors of the most recent report on European men's pro-gender activism, one can identify "(...) 241 organizations² and 67 individuals includ[ing] academics, trainers, consultants, journalists and politicians involved directly or indirectly in work on men and gender equality in Europe" (Ruxton and van der Gaag, 2012: 26). Moreover, the highest number of such initiatives has been found in the United Kingdom, Sweden and Finland, while the lowest number has been found in the countries from Eastern Europe. The majority of them work broadly on gender equality, with a sub-focus on men and masculinities issues, violence prevention, fatherhood/caregiving issues, men's health, LGBTQ issues and education and learning. Their methods of activity include:

(...) individual counselling; group work with men; group work with men and women; men as allies to women/women's issues; research; policy/political engagement; campaigns; networking; media work; publications, information/awareness raising, law/rights, training. (Ruxton and van der Gaag, 2012: 29)

Therefore, in this sub-section I will present some examples of men's initiatives that can be found in the remaining European gender regimes, namely, in selected Northern, Eastern, and Southern-Eastern countries.

As already mentioned, among the countries most abundant in men's pro-gender equality initiatives, Sweden and Finland can be singled out. One of the most recognizable Swedish anti-masculist organizations, and one of the most active members of MenEngage Europe, is *Män för Jämställdhet* (Mfj). The group was founded in 1993 and to this day their four local branches can be found in Stockholm, Malmö, Gothenburg and Umeå. According to its members, Mfj "(...) is a non-profit, feminist organization working for equality and against male violence. We want to break the link between masculinity and violence and change the prevailing norms of masculinity."³ The activity of these Swedish actors concentrates on violence prevention, transforming toxic and hegemonic forms of masculinities, training men in order to increase the level of gender equality in Sweden and beyond, boys work and work with young fathers, among others (Ruxton and van der Gaag, 2012: 31).

² It should be noted that in the study not only social movements and social initiatives but also official governmental groups and bodies dealing with men and masculinities issues, as well as research centers, were included.

³ See *Män för Jämställdhet*. Available at: <http://www.mfj.se>.

Another representative of pro-gender equality initiatives in the Nordic region is Kriisikeskus Mobile, a Finnish organization focused on counseling men who experience emotional difficulties such as feeling alone and unsupported, dealing with life crises or complicated personal situations or who are willing to be advised by a professional advisor (Ruxton and van der Gaag, 2012: 28).

In the Eastern European countries, the number of male initiatives focused on pro-gender activism is much lower, although since mid-2000 this type of activism has systematically grown. In Poland, for instance, one can find a number of informal groups and independent actors, but also the formal organization Głosy przeciw przemocy (founded in 2016), that can be defined as anti- and alter-masculist. The first Polish informal men's group, Mezczyźni na Rzecz Równości, was established in 2005 and gathered members from several Polish cities interested in activism aimed at combating gender-based violence and tackling discrimination against women. The group was active for several years, and after its disintegration members shifted their activism into different forms in other organizations or as individuals. Today, among Polish anti-masculist and alter-masculist actors several types can be identified:

(...) the first type are men who are active in feminist organizations such as *Fundacja Kobięca "eFKa"* or *Feminoteka* (both organizations regularly publish articles and essays written by pro-feminist men). Others work in foundations and associations which act against discrimination of LGBTQ people, such as KPH or the *Miłość bez granic* group. Many pro-feminists cooperate with NGOs dealing with social inequality and exclusion, or promote human rights and civil society (*Towarzystwo Interwencji Kryzysowej*, Amnesty International, *Fundacja Krytyki Politycznej*). Last but not least, a large group of pro-feminists are men who are not active in any social organizations. For them feminism is an important element of everyday life and helps them to create their individual identities. These men try to spread gender equality ideas and values in everyday life and in interpersonal relations in private and public life. (Wojnicka, 2012: 31)

Another example of Eastern European men's initiatives can be found in a few other countries in the region. In the Czech Republic there is *Liga Otevřených Muzů*, a formal men's organization whose main aims are: promotion of quality of men's lives through support of gender equality from a men's perspective, preventing gender-based violence, and work with male perpetrators of violence.⁴ In Hungary there is a group called *Stop Ferfioszak* "(...) whose main target is awareness raising about domestic violence and other types of male violence with publications, books, flyers or film club etc. The project runs a hotline to support also men who

⁴ See *LOM – Liga Otevřených Mužů*. Available at: <http://ilom.cz/>.

wish to change the violent behavior in their own lives.” (Kutrovátz 2013: 1)

Last but not least, Southern and Eastern Europe is a terrain where a number of pro-gender equality (male) groups have grown on a regular basis. The majority of groups from the region belong to the MenEngage network. Among them Albanian Counseling Line, Counseling Line for Men and Boys, Association XY (Bosnia and Herzegovina) and the already mentioned Status M from Croatia can be singled out.

Conclusions

Men's initiatives aimed at increasing the level of gender equality exist in almost all EU member states as well as other European countries and take a variety of forms – from informal, detached and unstructured groups to the large and globally recognized networks and campaigns. A growing number of European men are engaged in the quest to achieve gender justice and act to end (male) violence against women, children and other men, tackle discrimination of women, try to deconstruct toxic forms of masculinities and search for new ways of being men, including those which go beyond gender binary. One of the most significant successes of such groups is the growing interest in the issues connected to the role of men in gender equality. Within the last ten years the number of male pro-gender initiatives in Europe has doubled, and the main actors have managed to gain the attention of European policymakers. Today their efforts are supported by EU officials who recognize the role of men in achieving these important goals, which is expressed in the growing numbers of social and research initiatives directed at men and gender equality. Nevertheless, such support is not sufficient and there is still a lot to do in terms of institutional support on the transnational, national and local levels. Moreover, to this day a critical mass of men actively engaged in this type of social activism has not been reached, and Europe (as much as other regions) is still a terrain where gender equality activism has a mostly female face. Additionally, in spite of the existence of MenEngage Europe and WWP-EN, as well as a few national networks, the majority of the groups work in isolation and do not collaborate with each other. This situation results in a lack of knowledge and experience transfer, as some initiatives that are repeatedly duplicated do not significantly influence social change. Therefore, increasing this (trans)national cooperation is one of the most important tasks to carry out.

Another weakness characterizing many of the presented initiatives is the lack of the intersectional approach (Hill Collins and Bilge, 2016) in their everyday activism. The majority of the European actors are young/middle-aged white men from the social middle class (Wojnicka, 2012; Kastein, 2016; Nardini, 2016), who do not put enough effort into engaging men with different social backgrounds in their activism. Hence, another task is to strengthen the intersectional perspective in their social activism. This can be achieved not only by expanding the movements'

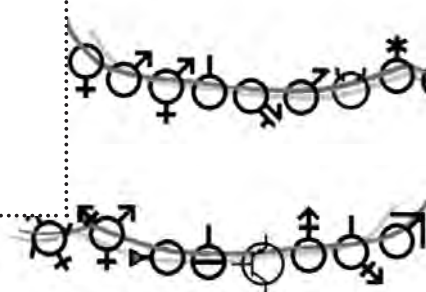
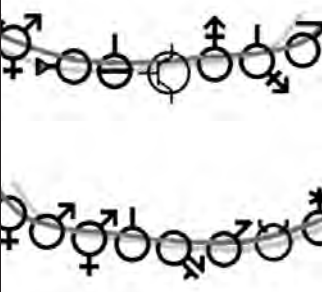
recruitment territories, but also by strengthening the cooperation between activists and researchers from the field of critical men and masculinities studies and feminist scholars. Last but not least, many European actors have a tendency to focus on a rather narrow but 'safe' spectrum and concentrate their work on men's violence prevention, challenging masculinity patterns or promoting new forms of fatherhood. As much as these types of initiatives are still greatly needed, there are a large number of social problems that are caused by and affect men, but are not dealt with by the anti-masculist activists. As a consequence, these problems are often taken over by masculist and masculinist groups and initiatives, whose understanding of gender equality is far from that expected. Therefore, not only alter-masculist but, most of all, anti-masculist actors should not avoid so-called controversial topics such as custody issues, violence against men, and men's health, and should bring these topics into a reasonable discourse (Scambor et al., 2013). This task should go along with increasing cooperation between anti-masculist and alter-masculist actors, who tend to discuss such issues on a more regular basis and in this way make the latter more gender-aware, thus strengthening cooperation among actors from both types of men's movements.

Bibliography

- ASTRACHAN, ANTHONY (1986): *How Men Feel. Their Response to Women's Demands for Equality and Power*. New York: Anchor Press.
- BERGMANN, NADJA, ELLI SCAMBOR, AND KATARZYNA WOJNICKA (2014): Framing the Involvement of Men in Gender Equality in Europe: Between Institutionalized and Non-Institutionalized Politics. *Masculinities and Social Change* 3(1): 62–82.
- CLATTERBAUGHT, KENNETH (1997): *Contemporary Perspectives on Masculinity. Men, Women, and Politics in Modern Society*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- CONNELL, RAEWYN (2005): *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- FLOOD, MICHAEL (1998): Men's Movements. *Community Quarterly* 46: 63–71.
- HEARN, JEFF (2001): Men and Gender Equality Policy. In *Men and gender equality: Towards Progressive Policies*, J. Varanka, A. Närhinen, and R. Siukola (eds.), 24–31. Helsinki: Ministry of Social Affairs and Health.
- HILL COLLINS, PATRICIA, AND SIRMA BILGE (2016): *Intersectionality*. Cambridge: Polity Press.
- KASTEIN, MARA (2016): Self-Representations of Gender-Equality-Oriented Men's Organizations in Austria, Germany, and Switzerland. A Website Analysis. *The Journal of Men's Studies* 24(3). Available at DOI: 10.1177/1060826516661321.
- KAUFMAN, MICHAEL (2000): The White Ribbon Campaign. Involving Men and Boys in Ending Global Violence against Women. In *A Men's World? Changing Men's Practices in a Globalized World*, B. Pease, and K. Pringle (eds.), 38–61. London: Zed Books.
- KIMMEL, MICHAEL (2005): *The History of Men. Essays on the History of American and*

- British Masculinities*. Albany: State University of New York Press.
- KUPERS, A. TERRY (2005): Toxic Masculinity as a Barrier to Mental Health Treatment in Prison. *Journal of Clinical Psychology* 61(6): 713–724.
- KURTOVATZ, KITTI (2013): *Work with Perpetrators – European Network. National Report Hungary*. Berlin: Work with Perpetrators – European Network. Available at: <http://www.webseiten.cc/fileadmin/> (30 April 2015).
- MESSNER, MICHAEL (2000): *Politics of Masculinities. Men in Movements*. Thousand Oaks: Sage Publications Inc.
- NARDINI, KRIZIA (2016): Men's Networking for Gender Justice: Thinking Through Global/Local Strategies Starting from the Italian and Spanish Cases. *Journal of Men's Studies* 24(3): 241–258.
- NEWTON, JUDITH (2005): *From Panthers to Promise Keepers. Rethinking the Men's Movement*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- RUXTON, SANDY, AND NIKKI VAN DER GAAG (2012): *The Involvement of Men in Gender Equality Initiatives in the European Union*. Available at: <http://eige.europa.eu/content/document/the-involvement-of-men-in-gender-equality-initiatives-in-the-european-union> (13 October 2016).
- SCAMBOR, ELLI, KATARZYNA WOJNICKA, AND NADJA BERGMANN (2013): *The Role of Men in Gender Equality – European Strategies & Insights*. Brussels: European Union Programme for Employment and Social Solidarity. Available at: https://www.academia.edu/25844091/The_Role_of_Men_in_Gender_Equality_-European_strategies_and_insights_EUROPEAN_COMMISSION_REPORT (13 October 2016).
- SCAMBOR, ELLI, NADJA BERGMANN, KATARZYNA WOJNICKA, SOPHIA BELGHITI-MAHUT, JEFF HEARN, ØYSTEIN GULLVÅG HOLTER, MARK GÄRTNER, MAJDA HRŽENJAK, CHRISTIAN SCAMBOR, AND ALAN WHITE (2014): Men and Gender Equality: European Insights. *Men and Masculinities* (17/5): 552–577.
- SÜMER, SEVIL (2009): *European gender regimes and policies. Comparative perspectives*. London: Routledge.
- WOJNICKA, KATARZYNA (2012): The Polish Profeminist Movement. *Gender. Zeitschrift für Geschlecht, Kultur und Gesellschaft* (3/2012): 25–40.

PRIVLAČNOSTI SPOLOV

Privlačnosti spolov

Izhodišče pričujočega bloka je moje opažanje, da se o temah, kot so spolnost in spoli, različne oblike spolne usmerjenosti, spolne identitete, ali pa na primer spolnost in državljanstvo, občutno premalo piše, govori in razpravlja. Poglobljene obravnave spolnosti se pri nas izogibamo, čeprav je po drugi strani vseprisotna, na primer v filmih, reklamah in revijah. O enem od mogočih razlogov za to sem pisala v knjigi *Živeti*, v eseju z naslovom *Seksualnost* (2012, 61–91): človeška spolnost je povezana predvsem z vplivom užitka na nas, ko spolnost udejanjamo, mislimo in razmišljamo o njej. Povezana je z (izjemno) močjo in avtonomijo užitka, o katerem je veliko razpravljal že Platon. Pravim:

Za Platona je ključni, moteči element seksa močan vpliv in suverenost seksualnega užitka, ki ga ima ta nad človeškimi dejanji in na sploh nad življenjem. Zaradi užitka, ki nam ga ponuja seks, lahko postanemo sužnji svojih strasti in podložniki drugih, to pa je očitno nevarnost za svobodno in srečno življenje. V Simpoziju Pavzaniij opozori, da lahko ljubimec pri prizadevanju za ljubezen počne čudne stvari. Lahko moli, grozi ... preklinja in leži na predpražniku pred vrati, preživlja hujše suženjstvo kot pravi suženj ... Podoben odlomek zasledimo v Fajdrosu: »Zato duša ne odneha, kolikor je odvisno od njene volje in nobenega višje ne ceni kakor tistega lepega /.../ Ne meni se za navade in za spodobnost, s čimer se je prej ponašala; vse to prezira in je samo pripravljena služiti in ležati pred nogami tistemu, ki je predmet njenega hrepenenja. /.../ To stanje /.../ imenujejo ljudje eros.« (Platon v Majerhold, 2012: 64)

Podobno miselnost širi tudi krščanstvo, ki spolnost označi kot sramotno, spolne organe pa za »sramne dele«, predvsem zato, ker niso poslušni naši volji, razumu in duhu, kar naj bi bil razlog, da se jih sramujemo. Tako je Avguštin, podobno kot pred njim Platon, neukrotljivo seksualno željo opredelil kot motnjo posameznikovega miru in vir izgube oblasti nad seboj. V *Izpovedih* piše, da lahko svojo seksualnost nadzorujemo le po Božji milosti: »Ko sem vedel, pravi nekdo, da ne more biti nihče vzdržljiv, razen komur Bog da, je bila že to samo modrost, da sem vedel, čigav je ta dar.« (Avguštin v Majerhold, 2012: 67) Negativno dožemanje spolnosti širi tudi v *Zakonskem stanu in poželenju*:

Po tem zlu poželenja torej sega človek in mu ne podleže, ko ga v razbrzdanem in na nespodobnem kipenju zadrži in mu zategne vajeti, izpreže, uporabi pa samo z namenom, da bi ustvaril potomstvo, da bi tako otroke, ki se bodo prerodili duhovno, rodil telesno, ne pa da bi duha v sramotni sužnosti podvrgel mesu. (ibid.)

Avguštin je tudi tisti, ki v zakonski seksualni aktivnosti, namenjeni užitku, ženo oblati s prostitutko, moža pa označi za ženinega prešuštnega ljubimca.

Michel Foucault je v knjigi *Zgodovina seksualnosti* (2000) opozoril na razsežnosti vpliva človeške spolnosti na zahodno družbo, kulturo in znanost od antičnih Grkov naprej: na krščansko doktrino in prakso izpovedovanja, od razsvetljenstva naprej na medicino, na arhitekturo in organizacijo vojske. Analiziral je tudi, kako si Zahodni svet ves čas na različnih ravneh in stratosferah človeške družbe prizadeva za obvladovanje in nadzorovanje spolnosti. Še več, s svojimi tremi knjigami je spodbudil genealoške študije, ki razkrivajo, da družbeno konstruirani niso le vzorci poželenja in spolnega vedenja, kakor je predvidela že Simone de Beauvoir in oznanjala Adrienne Rich, ampak da so taki tudi koncepti in diskurz o seksu. Foucaultovo pisanje je po eni strani odziv na ideje o n(a)ravnosti seksualnosti, kakor so jo prikazovali Freud, Reich in Marcuse, po drugi strani pa njegova družbenokonstruktivistična analiza ponuja izhodišče za argument, da so različne spolne prakse, usmerjenosti in identitete nekaj povsem običajnega. Skratka, Foucault je pokazal, da obstajajo različne konceptualizacije in razumevanja spola, spolnosti, spolnih praks in tako naprej.

To je tudi izhodišče ameriškega filozofa Alana Sobla, ki v poglavju *Seksualni koncepti* iz knjige *Filozofija seksa in ljubezni* razgrinja različne poglede na razumevanje tega, kaj (sploh) je spolnost;

pod kakšnimi pogoji je lahko nekaj seksualno, kaj in kdaj je perverzno, kdaj (lahko) nekaj razumemo kot spolni napad, kakšen je pomen družbeno konstruirane spolnosti (v okviru tega vprašanja obravnava tudi homoseksualnost, biseksualnost in transspolnost oziroma transeksualnost), kdaj je spolnost oblika komunikacije, in, ne nazadnje, kako razumeti spolnost, ki jo plačujemo. Zastavi si vprašanje, ali je spolnost že to, da se vzburi ob pogledu na nekoga, ali se ga moramo dotakniti; ali je lahko seksualen katerikoli dotik ali mora biti to dotik določenih organov in delov telesa; ali mora ta dotik, da bi bil seksualen, voditi v spolni odnos? Poda tudi argumente, zakaj je na primer homoseksualni spolni odnos enak heteroseksualnemu spolnemu odnosu, čeprav ne more producirati otrok. Kdaj je neprimerni dotik spolni napad? Zakaj ginekološkega pregleda ne moremo šteti za nekaj spolnega, čeprav gre za dotikanje spolnih organov? Kako naj razumemo dotikanje, poljubljanje in spolne odnose s spolnimi delavci in delavkami? Ali je za spolni odnos potrebna ljubezen ali zgolj spolna vzburljenost in kakšna je povezava med spolnostjo in reprodukcijo? To so vprašanja, ki jih odpira v tem bloku objavljeno poglavje Alana Sobla, ki pa ne ponuja dokončnih odgovorov, ampak prej deluje kot spodbuda za razmišljanje.

Foucaultova *Zgodovina spolnosti* je pomembno vplivala na študije spolov, feminizem, queer teorijo in razprave o homoseksualnosti. Razpravo o tem, ali je homoseksualnost usmerjenost ali ne, je sprožil že madžarski seksolog Károly Mária Benkert, ki je leta 1869 izumil samo besedo homoseksualnost, ki je – kot nas opozori tudi Foucault – v antiki niso poznali. Blok ponuja zanimive prispevke na temo homoseksualnosti, homoseksualnosti in državljanstva, homoseksualnosti in filma. Članek Bogdana Lešnika *Spol in seksualnost* predstavi širok razpon različnih pogledov na homoseksualnost s stališča evolucije in zgodovine. Avtor nas opomni, da je homoseksualnost ne glede na mnenja tistih, ki dokazujejo njeno »nenaravnost«, opisana pri 450 in prepoznana pri 1500 vrstah. Homoseksualnost obstaja in je trdno zasidrana v evoluciji: tako obstajajo živalske vrste, ki oblikujejo dolgotrajna ali kratkotrajna istospolna partnerstva, pa tudi »rastline, ki ne obsegajo samo nenavadnih spolnih kombinacij, kakor so dvospolni in enospolni cvetovi na eni in isti rastlini, temveč je ženska rastlina, ki proizvaja moške cvetove, tudi učinkovitejša v reprodukciji.« (Lešnik, v tej številki)

In če homoseksualnost obstaja tako v naravi kot v človeški družbi, potem gotovo obstajajo tudi racionalne in evlucijske razlage za to. Ena pravi, da homoseksualnost le pripomore k reprodukciji,

saj istospolne osebe čas, skrb in denar investirajo v otroke sorodnikov, oziroma, ker je bila vzgoja pogosto domena širše skupnosti, v potomce drugih. Homoseksualni moški prav tako pogosto postanejo šamani ali duhovniki, kar jim prinaša socialni prestiž, od katerega imajo korist sorodniki. Poznamo pa tudi epigenetsko razlago, ki trdi, da za »homoseksualnost niso zaslužni sami geni ali genetske konfiguracije kot take, ampak razvoj zarodka v maternici, ki s hormoni aktivira določene genetske dispozicije, drugih pa ne. Učinki prizadenejo spolne organe, spolno identiteto in seksualne preference.« (Lešnik, v tej številki)

Pa vendar zgolj evolucija in genetika ne ponujata zadovoljive razlage – obstajati mora tudi nekaj družbenega in zgodovinskega, kar pridodaja k raznovrstnosti človeške spolnosti in spolnim identitetam. Avtor besedila meni, da je zgodovina človeški prispevek k evoluciji, v kateri je človek svoje seksualne nagibe discipliniral, jih uredil ter jim dodal nove. Predstavi podatke, ki pravijo, da homoseksualnost med moškimi skozi zgodovino ni bila tabu ter da obstaja dolga zgodovina lezbištva, ki pa je bila zaradi patriarhalnih razmerij moči dosti bolj skrita – vidnost pridobi šele v 20. stoletju.

Odnos družbe do homoseksualnosti je bil v različnih obdobjih različen in odvisen od ideoloških dispozitivov. Za antične Grke in Rimljane homo- in biseksualnost nista imeli nikakršne negativne konotacije, negativno pa sta bili dojeti nezmernost in pasivna pozicija, ki jo je posameznik prevzel glede na družbeni status.

Vsakršno podrejanje, tudi v spolnosti s komer koli, je pomenilo nesvobodo in neprimernost za opravljanje javnih funkcij. Krščanstvo je glede seksualnosti črpalo bolj iz judovske kakor iz grško-rimske tradicije. Iz zadnje je pobralo greh nezmernosti, iz prve pa prepoved istospolne seksualnosti. Položaj pri seksu je bil demonstracija državljanskih pravic in dolžnosti, še več, njihova konkretna uresničitev. Ženska je podrejena možu, otroci očetu in sužnji gospodarju. Pasivni moški je bil torej kaznovan že v grško-rimski tradiciji, a le, če je bil svobodni državljan; krščanski dodatek je kaznovanje (in s tem podre-ditev) tudi aktivnega udeleženca. (Lešnik, v tej številki)

Aktivni ali pasivni udeleženci homoseksualnega odnosa so bili v krščanski Evropi najprej kaznovani s smrtjo, pozneje z zaporom, koncentracijskimi taborišči in gulagi, nekateri, npr. Allan Turing, so bili deležni kemične kastracije, še danes pa je v uporabi konverzijska terapija, čeprav je že Freud v opombah k prvi od *Treh razprav o seksualni teoriji*, kjer obravnava spolno usmerjenost, zapisal, »da

nič manj kot ekskluzivna homoseksualnost zahteva pojasnilo tudi ekskluzivna heteroseksualnost«, in da »popravljanje spolne usmerjenosti ni ne smiselno ne mogoče« (ibid.). Že Freud in pozneje Kinsey sta dokazala, da večina ljudi ni ekskluzivno spolno usmerjenih, ampak smo večinoma že od zgodnjega otroštva naklonjeni obema spoloma. Tisto, kar usmerja in ekskluzivira spolno aktivnost, je disciplina, ki pa ni povezana s spolom, spolno usmerjenostjo ali spolno identiteto.

Vprašanja, kako so moški disciplinirali (zlasti) žensko spolnost in telo, se loti Maca Jogan v članku *Upravljanje spolnosti in družbena neenakost spolov*. Avtorica analizira krščansko razumevanje ženske spolnosti, ki ni usmerjena v prokreacijo kot nečesa slabega, sramotnega, grešnega in zavajajočega. Če heteroseksualni spolni odnos vodita sla in gola animaličnost, če njen vzrok ni ljubezen in spočetje otrok v zakonu, potem je to odmik od božje volje, ki jo določa rek iz Stare zaveze (1 Mojzes 1), »plodite in množite se«. »Dobro in čisto« spolnost določa v (nerazvezljivi) zakonski zvezi ljubezen:

Zaradi tega spolnost, po kateri se mož in žena podarjata drug drugemu z dejanji, ki so lastna in pridržana zakoncem, nikakor ni nekaj zgolj biološkega, temveč prizadeva najbolj notranje jedro človeške osebe kot take. Spolnost se na resnično človeški način uresničuje le, če je vključena v tisto ljubezen, s katero se mož in žena brezpogojno do smrti zavežeta drug drugemu. (Janez Pavel II. v Jogan, 1982: 15)

Toda kaj je glavni vzrok za tako močno regulacijo in nadzor ženske spolnosti? In zakaj ženska pomeni negativni pol, zakaj je dojeta kot slabotna, neuka in šibke nravi? Čemu prepričanje, da potrebuje vodenje močnega, razumnega, moralnega in posvečenega moškega? Od kod takšna mizogonija in sovraštvo do žensk? Temelj tega odgovora leži v izjemnem pomenu žensk za obnavljanje družbe: ker obnavlja prebivalstvo, jo je treba nadzorovati, tudi s prepričevanjem, da je slabotna in nestanovitna ter da potrebuje vodstvo močnejšega in razumnejšega. M. Jogan tako pravi:

Pogoj za obstoj katere koli družbe in sploh človeštva je nenehno obnavljanje prebivalstva – torej rojevanje, nega, skrb za razvoj osebnosti človeškega bitja. Ključne »producentke« ljudi pa so ženske. Kdor razpolaga z reproduktivnimi zmogljivostmi žensk, ta lahko razpolaga tudi z večino pripadnikov družbene skupnosti. /.../ »Recepti« za vsakdanjo rabo te institucionalne vzgojiteljice tudi na področju spolnosti koreninijo v sovražnosti do telesnosti, posebej do spol-

ne sle, na čemer potem (upravičeno) temeljijo izjemno stroge in natančne zapovedi spolnega obnašanja glede na njegov glavni cilj: rojevanje »božjih« otrok. /.../ Strogo upravljanje človeške spolnosti se je po drugem vatikanskem koncilu nekoliko omeščalo, tako da je »uporaba zakona« (kar je »božji dar«), ki je bila izključno prokreativno funkcionalna, dovoljena tudi zakoncema brez otrok, če sicer izpolnjujeta druga dva pogoja zakonske zveze (veljavnost in nerazvezljivost). (Jogan, v tej številki)

Krščanstvo je med še posebej nevarne protinaravne spolne prakse uvrstilo tudi preprečevanje zanositve oziroma splav. Vsi poskusi upravljanja spolnosti na človeku, predvsem pa ženskam prijazen način, so imeli oznako »nenaravnosti«, »nenravnosti«, »nemoralnosti«, ali kar »zločinov zoper človeštvo«. Avtorica predstavi stanje na tem področju pred osamosvojitvijo Slovenije in po njej. Pravica do svobodnega odločanja o rojstvu otrok je bila leta 1974 sprejeta za ustavno pravico; njeno uresničevanje je zagotavljala zakonodaja. Temeljni predpostavki celostnega urejanja zasebnega in javnega življenja sta bili samostojnost in neodvisnost ženske. Po osamosvojitvi pa je na tem področju narasel vpliv Katoliške cerkve, ki je postala glas nasprotnikov posvetnega upravljanja spolnosti, tega pomembnega elementa v boju proti diskriminaciji žensk. »To pa gotovo ni naključje, kajti večja avtonomnost, samourejevalnost žensk, ki temelji na povečevanju njihove neodvisnosti, je nevarna, ker ogroža monopol cerkve kot ključne družbeno-vezivne institucije v upravljanju največje ‚industrije‘ na svetu, to je ‚narejanja ljudi‘.« (ibid.)

Vprašanja reproduktivnih pravic se loteva tudi Donna L. Dickenson v svojem prispevku *Feministična bioetika: utelešenje, odtujitev in identiteta*. Avtorica v tem prevodnem članku razpravlja o feministični bioetiki, ženskih pravicah in avtonomiji pri odločanju o lastnem telesu. Sprašuje se, na podlagi raziskav s področja prodaje jajčec in matičnih celic, o etiki sodobnih tehnologij *in vitro* fertilizacije ter raziskav matičnih celic: Kdo, kje, kako, za koliko in od koga se bodo kupovala ženska jajčeca? Ali bodo jajčeca uporabljena za pomoč neplodnim ženskam ali kot donacije za biotehnološke raziskave? D. Dickenson opozori na vpliv, ki ga je imela feministična kritika na praktično bioetiko. Feministke so pozitivno prispevale k razvoju temeljnih konceptov bioetike. Iz njihove kritike in obravnavanja tega vprašanja so izšla tri temeljna področja feministične bioetike, in sicer: 1. premoženje v telesu, njegova odtujitev in izkoriščanje; 2. avtonomija in svobodna izbira; 3. utelešenost. Avtorica pokaže,

kako pomemben je pojem utelešenosti za razumevanje ženske spolnosti in reprodukcije, ki ne sme temeljiti na abstraktnem kognitivnem pojmovanju subjekta in objekta. Utelešenost mora biti izhodišče tudi pri analizi vzrokov za prodajo ter postavljanje cene jajčecem; tudi če želimo razumeti, zakaj se ženske odločijo za *in vitro* fertilizacijo, moramo upoštevati temeljne življenjske razmere in okoliščine, iz katerih izhajajo.

Avtorica žensko spolnost, reprodukcijo, nosečnost, rojstvo in vzgojo otrok analizira skozi marksistično prizmo. Čeprav je to delo nadvse pomembno, je v zahodni patriarhalni družbi skozi vso zgodovino podrejeno – gospodinjenje, reprodukcija in vzgoja otrok so, v marksističnem pogledu, odtujeni, saj ženska za to delo sploh ni plačana, je zgolj izkoriščana. In prav zato je treba vztrajati, da so ženske pravice človekove pravice ter da morajo imeti ženske pravico, svobodo in moč avtonomnega odločanja o lastnem telesu.

To nas napelje na naslednji članek tega bloka, ki govori o pravici istospolno usmerjenih posameznikov, da se odločijo, s kom bodo stopili v partnersko in zakonsko skupnost. Simon Maljevac in Lana Gobec v članku *Neokonservativni populizem na pohodu: Elitizem zakonske zveze* pišeta o vlogi Katoliške cerkve in konservativne politične opcije pri regulaciji istospolnih partnerstev. Opisujeta, kako je v zadnjih letih v Sloveniji potekalo ustanavljanje društev, zavodov in drugih organizacij, ki so vodile aktivno kampanjo proti sprejetju nove zakonodaje, ki bi odpravljala diskriminacijo istospolnih oseb na področju sklenitve zakonske zveze. Opozarjata tudi:

Nasprotniki Družinskega zakonika in Novele ZZZDR geje in lezbijke ves čas definirajo in opisujejo zgolj na podlagi njihove spolne usmerjenosti, ki v celoti definira subjektiviteto teh oseb. Foucault ugotavlja, da je (medicinski) diskurz konec 19. stoletja homoseksualca konstituiral kot subjekt primarno skozi seksualnost: »Nič na njem in v njem ne uhaja njegovi seksualnosti. Povsod v njem je prisotna: skrita je pod vsemi njegovimi dejanji.« /.../ Nasprotniki Družinskega zakonika oz. Novele ZZZDR gradijo diskurz, ki počne enako. (Maljevac in Gobec, v tej številki)

Še več, pravita avtorja, nasprotniki sprememb istospolno usmerjenih oseb ne interpretirajo več kot subjekte, temveč zgolj še kot objekte družbe.

Dojema se jih zgolj skozi njihove spolne prakse, ali če se opreva na Hegla (1998): prek abstrakcije postane subjekt (geji in lezbijke) le še

lastno konkretno vedenje. /.../ Tovrstno abstraktno mišljenje omogoča ločitev od subjekta in posledično ponuja družbeno opravičilo za kaznovanje, teroriziranje in poniževanje drugih (Hegel, 1998). Prav to se je zgodilo med razpravo o Družinskem zakoniku in noveli ZZZDR, saj istospolno usmerjene osebe niso bile več ljudje s svojo subjektiviteto, temveč zgolj nekdo, ki se predaja (grešni, jalovi, perverzni) istospolni seksualnosti. (Maljevac in Gobec, v tej številki).

Maca Jogan podobno dokazuje za tisto žensko spolnost in reproduktivnost, ki ni namenjena točno določeni ideološki perspektivi in uporabnosti. Oba prispevka opozarjata na nove oblike neokonservativizma, ki imajo korenine v izključujočih vzorcih družine, spola, spolnosti in reproduktivnih pravic, pri čemer spolno usmerjenost in spolne identitete stigmatizirajo kot nekaj nemoralnega in degeneriranega.

Prav kot takšna je lezbična spolnost prikazana v filmih, o čemer govori Suzana Tratnik v svojem prispevku »*Najglasnejši šepet*« – *lezbična seksualnost v filmu*. Avtorica analizira znane filme z lezbično tematiko, pri čemer ugotovi, da je bila lezbična spolnost v filmih do 21. stoletja večinoma omejena na namigovanja in preoblačenje ter poljube in objeme, ni pa smela biti konzumirana ali prikazana kot takšna (na primer *Dekleta v uniformi, Maroko*). Pogosto se je zgodba končala tragično ali pa je bila lezbična spolnost označena za predrzno, temačno, destruktivno in sprevrženo, kot denimo vidimo v filmih *Ubijanje sestre George, Lisjak, Ura otrok*, pa tudi *Persona* in *Grenke solze Petre von Kant*. Skratka, do konca 70. let so lezbično spolnost pretežno zatajevali, preoblačili, potlačili, uničili ali ubili. To se nekoliko sprosti šele proti koncu 80. in 90. let prejšnjega stoletja s filmi, kot je bil na primer *Vez*, vrhunec pa nastopi s filmom *Modra je najtoplejša barva*, nagrajenem z zlato palmo, v katerem režiser Kechiche končno pokaže vsebino lezbičnega seksa. Občinstvo

prizora skorajda ni moglo prenesti, mnogi so zgroženi ali pa v neznosni zadregi zapuščali projekcije, pretreseni od spoznanja, da pravzaprav nikoli niso hoteli zares vedeti, kaj počnejo lezbijke v postelji, kajti to je bistvo freudovskega nelagodja. Po premieri filma se je slišalo tudi pritoževanje glavnih igralk, da sta neznosno trpeli ob ponižujočem, dolgotrajnem snemanju strastnih seksualnih prizorov. A tudi glasovi lezbične skupnosti do teh prizorov nikakor niso bili le pozitivni – mnoge so filmu očitale navaden voajerizem, namenjen naslajanju, češ da so seksualne tehnikalije povozile emocionalno plat lezbične ljubezni. (Tratnik, v tej številki)

Vprašanje različnih oblik spolnosti, tudi transspolnosti, je stvar različnih pogledov in področij. V to kompleksno področje se uvršča tudi vprašanje prostitucije. Žal se avtorji oziroma avtorice, ki bi lahko predstavili osnovne dileme na teh področjih, na vabilo k pisanju niso odzvali, zato bom sama poskušala orisati zgodovinski vidik in nekatere temeljne koncepte.

V 19. in 20. stoletju so prvič nastale ideje in gibanja, ki bi jih danes lahko poimenovali za feministična; ženskam so začela priznavati avtonomijo, svobodo in (človekove) pravice. Številni misleci so začeli razpravljati o ženski spolnosti, predvsem v povezavi z ekonomsko močjo in izpostavljenostjo specifičnim oblikam izkoriščanja (zlasti v zakonski zvezi). Bertrand Russell je na primer zagovarjal, da bi morali seksualni odnosi vključevati obojestranski užitek, vanje pa bi morali moški in ženske vstopati svobodno in spontano. Russellov povod za takšno pisanje je bil upor proti spolnosti iz ekonomskih motivov, saj je menil, da ekonomski motivi vedno negativno vplivajo na spolni odnos. Tako Russell ni obsojal le prostitucije, ampak tudi spolni odnos med možem in ženo, v katerega je žena prisiljena zaradi ekonomske odvisnosti. Russellova misel se deloma sklada z mislijo nekaterih feminističnih struj, saj je trdil, da je skupna količina neželene spolnosti, ki jo morajo prenašati ženske, verjetno večja v zakonski zvezi kot v prostituciji. To nam tudi kaže, kako marksističen je bil Russell oziroma kako liberalna sta bila Marx in Engels, ki sta trdila, da se zaradi ekonomskih razmer, ki so pogosto temelj zakonske zveze, žena v spolnem odnosu z možem počuti kot (nekakšna) prostitutka. Del sodobnega feminizma izhaja prav iz te postavke – da prostitucija in zakonska zveza pravzaprav nista tako različni. Engels (v Majerhold, 2012: 79) zapiše:

Ta zakon iz računa se v obeh primerih zelo pogosto sprevrže v najbolj surovo prostitucijo – včasih obeh zakoncev, veliko pogosteje pa žene, ki se razlikuje od navadne kurtizane samo v tem, da svojega telesa ne daje v najem kot mezdna delavka /.../, ampak ga enkrat za vselej proda v suženjstvo.

Marx in Engels sta menila, da bi odprava zasebne lastnine produkcijskih sredstev osvobodila ženske njihove zasebne in javne prostitucije, ki izvira iz ekonomske nujnosti.

Prostitucija je bila za Marxa model tega, kar naj bi bilo narobe s kapitalizmom: prostitucija naj bi bila le določen izraz univerzalne prostitucije delavca! Poleg tega je trdil, da je denar, če omogoča nakup česar

koli, objekt, ki si ga vsi želimo imeti. Na primer, če sem grd, vendar si lahko kupim najlepšo žensko, to pomeni, da nisem grd, saj se učinek grdosti izniči z denarjem. V menjavi, s katero buržuj dobi svojo trofejo – ženo, je denar zvodnik med potrebo in objektom. Marxovo in Engelsovo zavračanje klasične (idealistične) filozofije in viktorijanskega pristopa do seksualnosti je razkrilo očitne podobnosti, saj sta trdila, da sta filozofija in proučevanje dejanskega sveta med seboj v istem odnosu kot masturbacija in seksualna ljubezen, kakor pravita v *Nemški ideologiji*. (ibid.)

Danes niso redki glasovi, ki pravijo, da je treba prostitucijo legalizirati, saj s tem spolne delavce in delavke zavarujemo pred izkoriščanjem zvodnikov in zvodnic, delodajalcev in delodajalk. Eden teh glasov je Martha Nussbaum, ki o tej temi piše v knjigi *Sex and Social Justice* in članku *"Whether from reason or prejudice": taking money for bodily services*. Avtorica tako kot številni drugi meni, da bi legalizacija tiste, ki se prostituirajo, zavarovala tudi pred nasiljem klientov, zmanjšala bi tveganje za spolno prenosljive bolezni, zagotovila bi dostojno plačilo in urejeno socialno, pokojninsko in zdravstveno zavarovanje. Na splošno bi legalizacija destigmatizirala prostitucijo ter omogočala vsaj minimalni ugled in spoštovanje. Navsezadnje, meni M. Nussbaum, v sodobni družbi le redkim za preživetje ni treba služiti denarja, kar pomeni, da se do neke mere vsi tako ali drugače »prostituiramo« za denar. Razlika med poklici je v tem, da so nekateri spoštovani, dojeti za častivredne in moralne, medtem ko so drugi, na primer prostitucija, označeni za sramotne in nemoralne. »Stigmatizacija določenih poklicev morda temelji na prepričljivih argumentih. Lahko pa temelji tudi na razrednih predsodkih ali rasnih in spolnih stereotipih. Vendar se lahko stigma hitro spremeni, če se spremenijo temeljna prepričanja in predsodki.« (Nussbaum, 1998: 694) Ženskam, ki živijo v težkih socialnih in družbenih razmerah, je treba zagotoviti dostop do izobrazbe in usposabljanja za boljša delovna mesta, ki jim bodo prinesla več spoštovanja; vendar pa moramo tudi tiste, ki jim tega ne moremo zagotoviti, obravnavati spoštljivo in jim priznati dostojanstvo.

Podobno poudarja tudi Eva Gračanin v zapisu *Prisluhnimo seksualnim delavkam/cem, podprimo dekriminalizacijo seksualnega dela*. In sicer napiše, da so se v

izjavi za javnost pri TGEU (*Transgender Europe, op. u.*) pokazale ocene, da je na globalni ravni verjetnost, da bo seksualna/i delavka/ec izkusil/a nasilje na delovnem mestu, od 45- do 75-odstotna, kar pripisu-

jejo predvsem visoki ravni stigme in kriminalizaciji seksualnega dela. /.../ V sporočilu za javnost so pri TGEU zapisale/i še, da so v letu 2016 pravice seksualnih delavk/cev nazadovale. V Franciji so npr. uveljavile/i kriminalizacijo klientk/ov (tistih, ki plačajo za seksualne storitve) kljub leta dolgim protestom skupin seksualnih delavk/cev ter nevladnih organizacij s področja zmanjševanja škode in človekovih pravic. (Gračanin, 2016)

Anja Koletnik, Ana Grm in Martin Gramc v publikaciji *Vsi spoli so resnični: Transspolnost, transeksualnost in cispolna nenormativnost* (2016) zapišejo: »Do nastanka monoteističnih religij so transspolne osebe živele razkrito in v sobivanju s svojimi lokalnimi skupnostmi širom sveta ter bile poznane pod različnimi imeni: *berdache, bade/bote, nadleeh, gallea, hijra, bicha, mukhannathun, fa'afafine, two-spirit* itd.« (ibid.: 16) Kot kažejo evidence, vsaka kultura pozna primere transspolnosti, ki se lahko kažejo v obliki ritualnega preoblačenja (v Mehiki je preoblačenje v drug spol v navadi za dan mrtvih), preoblačenja, ki simbolizira prehod iz otroštva v odraslost (v antični Grčiji so se dečki, preden so postali moški, preoblekli v dekleta), ali pa spiritualnega preoblačenja (da bi upodobili transspolna ali dvo-spolna božanstva).

Pa vendar je termin transspolnost relativno nov; močno je povezan s terminom cispolnost (ang. *cisgender*), ki označuje ujemanje spolne identitete osebe s spolom, pripisanim ob rojstvu. Avtorji opozarjajo, da nekatere osebe

doživljajo močno neujemanje in neusklajenost med spolom, ki jim je bil pripisan ob rojstvu, in lastnim doživljanjem svoje spolne identitete. To so transspolne osebe. Transspolne osebe delno ali v celoti presegajo/negirajo in/ali zavračajo družbeno določene normative in pričakovanja, vezana na spole, spolne identitete in/ali spolne izraze. (ibid.: 9)

Med transspolne identitete uvrščamo: transeksualno za osebe, ki izkušajo ali želijo izkusiti tranzicije oz. telesne potrditve spola; nebinarno za osebe, ki se ne identificirajo kot ženske ali moški oz. je njihova identiteta onkraj binarnega spolnega sistema; in kvirspolno za osebe, ki se ne identificirajo izključno kot ženske ali moški (ibid.: 14). Sočasno se moramo zavedati, da sta spolna usmerjenost in samoidentifikacija spola dve različni stvari – tako cis kot transspolne osebe se lahko na primer identificirajo kot LGBT-osebe. Zadevo še dodatno zapleta interseksualnost, ki jo moramo razlikovati od

transspolnosti. Pri interseksualnih osebah ni mogoče natančno določiti spola v skladu z medicinskimi merili. Povedano drugače: »Gre za atipičen razvoj spolov glede na spolne hormone, gonade, reproduktivne kanale in genitalije. Pogostnost interseksualnosti se razlikuje, povprečno se eden/a od 2000 dojenčič/kov rodi z interseksualnim stanjem.« (ibid.: 18)

Pričujoči blok naj bo torej izhodišče za tematizacijo različnih oblik privlačnosti spolov, ki s sabo prinašajo različne oblike spolnosti in njenega urejanja, različne spolne usmerjenosti in identitete. Spol, spolnost, spolna usmerjenost in identiteta so po eni strani tarča zatiranja in cenzure, nadzorovanja in kaznovanja, na drugi pa tudi užitka, kreativnosti, svobode in pravic.

Literatura

- FOUCAULT, MICHEL (1991/2000): *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana: Škuc.
- KOLETNIK, ANJA, ANA GRM IN MARTIN GRAMC (2016): *Vsi spoli so resnični: Transspolnost, transseksualnost in cispolna nenormativnost*. Ljubljana: Legebitra.
- GRAČANIN, EVA (2016): Prisluhnilo seksualnim delavkam_cem, podprimo dekriminalizacijo seksualnega dela. *Narobe*, 19. december. Dostopno na: http://narobe.si/prisluhnimo-seksualnim-delavkam_cem-podprimo-dekriminalizacijo-seksualnega-dela/ (15. februar 2017).
- MAJERHOLD, KATARINA (2012): *Živeti*. Ljubljana: Koda.
- MAJERHOLD, KATARINA (2016): Transspolnost. *Narobe*, 7. september. Dostopno na: <http://narobe.si/transspolnost/> (15. februar 2017).
- PRVA MOJZESOVA KNJIGA. SVETO PISMO NA INTERNETU. Dostopno na: <http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=1+Mz+1-2&id13=1&pos=0&set=2&l=sl> (15. februar 2017).
- NUSSBAUM, MARTHA (1999): *Sex and Social Justice*. Oxford University Press: Oxford.
- NUSSBAUM, MARTHA (1998): "Whether from reason or prejudice": taking money for bodily services. *Journal of Legal Studies* XXVII: 693–724.

PRISPEVKI IZ TEGA TEMATSKEGA BLOKA.

Seksualni koncepti¹

Abstract

Sexual Concepts

In the chapter *Sexual concepts* from the book *Philosophy of Sex and Love* the author presents different views and attitudes on how we can understand what is sexual and under what conditions something can be called sexuality; can a mere touch be called sexual or must we have sexual intercourse; is love necessary for the sexual act or can we be aroused and have sexual intercourse without love? Is sexuality connected solely to reproduction? He explains why homosexual intercourse is on the same sexuality scale as heterosexual even though it can't produce children. The author also explores the concept of sexuality being socially constructed and not existing *per se*, and argues that sexuality has a stronger connection to touch as a form of communication between partners that stimulates the enrichment of sensations than to the act of sexual intercourse itself.

Keywords: sexuality, concepts, touch, taste, smell, communication

Alan Soble is an American philosopher and author of several books on the philosophy of sex. He has been teaching at the University of New Orleans and Drexel University in Philadelphia. (ags38@drexel.edu)

Povzetek

V pričujočem poglavju *Seksualni koncepti* iz knjige *Filozofija seksa in ljubezni* avtor razgrinja različne poglede na to, kako razumeti, kaj je seksualnost oziroma kaj je seksualno ter pod kakšnimi pogoji je nekaj lahko seksualno: Je lahko seksualen zgolj že dotik ali mora priti do spolnega odnosa? Je za spolni odnos potrebna ljubezen ali smo lahko smo seksualno vznburjeni tudi brez nje? Ali je seksualnost zgolj stvar reprodukcije? Razpravlja tudi o tem, da je homoseksualni spolni odnos prav tako seksualen kot heteroseksualni, čeprav ne more ustvariti otrok; da seksualnost po sebi ne obstaja, temveč je družbeno konstruirana. Razpravlja tudi o tem, da je spolnost morda bolj kot s spolnim aktom povezana s tem, da je telesni dotik oblika komunikacije med partnerjema, ki spodbuja obogatitev vonjev, okusov, dotikov.

Ključne besede: spolnost, koncept, dotik, okus, vonj, komunikacija

Alan Soble je ameriški filozof in avtor knjig o filozofiji spolnosti. Učil je na Univerzi v New Orleansu in Filadelfiji. (ags38@drexel.edu)

¹ Pričujoče besedilo je prevod poglavja *Sexual Concepts* iz knjige Alana Sobla *The Philosophy of Sex and Love* (2. izdaja). Knjiga je izšla leta 2008 v St. Paulu, Minnesota, pri založbi Paragon House. Poglavlje je na straneh 47–69.

Za dovoljenje za prevod in objavo se najlepše zahvaljujemo avtorju in predstavnikom založniške hiše.

Filozofija: »(x)(y) [x ljubi y ----> (E w) w je reprezentacija, ki ...)]]]]«
Ljubezen: ♥ kako naj bom zaljubljen vate ... ♥
Arthur Danto. *Predgovor. V
Filozofija (erotične) ljubezni*

Analitična vprašanja

Konceptualna filozofija spolnosti se osredinja na seksualno željo, seksualni užitek, seksualno aktivnost, seksualno perverzno, seksualno vznburjenje, seksualno namero, seksualne telesne dele, seksualni dotik in seksualno zadovoljitev. Temeljna naloga tega poglavja je pojasniti, kaj sploh so seksualni užitek, seksualna dejavnost, seksualna želja in podobno. Ali pa kako dotik postane del seksualnega užitka? To je zanimivo vprašanje, saj nekatere vrste seksualnega užitka sploh niso povezane z genitalijami, nekatere zadovoljitve, povezane z genitalijami, pa sploh niso seksualne (npr. uriniranje). Tako je naša nadaljnja naloga osvetliti razliko med seksualnimi in neseksualnimi dotiki ter seksualnimi in neseksualnimi občutki. In naprej, kakšna je razlika med seksualno željo in drugimi željami? Če med spolnim odnosom začutimo željo, da bi partnerja/ko ugriznili, se postavlja vprašanje, ali je to še seksualno ali že agresivno dejanje (ali celo oboje)? Katere lastnosti spolnega akta definiramo kot seksualne in ali jih lahko razlikujemo od neseksualnih?

Dobra razdelava seksualnih konceptov pojasni logične povezave med različnimi pojmovanji. Kateri koncept je logično pred drugimi, ki se nanašajo nanj? Na primer, ali naj razumemo spolno aktivnost kot seksualno željo, ki sproži seksualno aktivnost, ali kot seksualni užitek, ki je posledica seksualne aktivnosti? Da bi razumeli seksualno perverzijo, moramo najprej razumeti, kdaj je določen akt seksualen in kaj je tisto, kar ga naredi perverzno (gl. Gray, 2002).

Naslednja analitična naloga konceptualne filozofije seksa je definirati izpeljave seksualnih konceptov. Na primer, prešuštvo se pogosto dojema kot seksualna dejavnost, v katero so vpletene poročene osebe, ki pa niso poročene druga z drugo. Vendar pa prešuštva ne moremo razumeti, dokler ne razumemo ideje spolne aktivnosti. Postavljajo se tudi vprašanja v zvezi z vlogo spolnih fantazij in spolnih želja, ko ne pride do fizičnega stika. Ali so lahko prešuštne tudi misli? (Matej, 5: 27–30)

Naslednji izpeljan koncept, pornografija, je pogosto definiran kot upodobitev, ki je tudi ne moremo razumeti brez predhodnega razumevanja seksualne aktivnosti. Če sprejmemo funkcionalistični pristop, po katerem pornografijo dojemamo kot podobe, ki spodbujajo spolno vznburjenje, potem pornografija temelji na konceptu spolnega vznburjenja. Izpeljani seksualni koncept »prostitucija« je pogosto definiran kot prodaja spolnih storitev, njihova izmenjava za denar ali drugačno kompenzacijo. Ali so po tej logiki ženske, ki se poročijo iz ekonomskih

razlogov, tudi prostitutke? Ali so ženske, ki prodajajo »seks po telefonu«, vključene v seksualno aktivnost? Zaradi omenjenih dilem potrebujemo zakonsko definicijo »spolnega akta«² in definicije, ki so namenjene potrebam raziskovanja spolnega vedenja. Kako pogosto ljudje seksajo? Kdo je vpleten v homoseksualno spolnost? Ali je zadnje povezano z genetiko? Naš interes za definiranje spolnega akta je tako filozofski kot praktičen.

Nekoč sem bil prepričan, da je filozofinja Alison Jaggar v naslednjem odstavku zagovarjala tezo, da dotikanje intimnih delov ni niti nujen niti zadosten razlog za to, da je neki akt seksualen; neki akt je lahko seksualen, ne da bi se pri tem dotikali intimnih delov, dotikanje intimnih delov pa še ne pomeni, da je akt seksualen:

... filozofska teorija seksualnosti ... nam mora pomagati začrtati konceptualne meje seksualne aktivnosti, pri čemer nam mora odgovoriti tako na to, kako je lahko negenitalna aktivnost še vedno seksualna, in kako genitalna aktivnost morda ni seksualna. Glede na naše običajno razmišljanje se nam to morda zdi paradoksalno. (Jaggar, 1991: 275)

Bodite pozorni: A. Jaggar ne uporablja besede »dotik«, temveč »aktivnost«. Negenitalna aktivnost je zanjo očitno lahko seksualna: ljubkovanje dojk, masaža podplatov in podobno. Toda zakaj Alison Jaggar poudarja možnost, da bi se nam neseksualne genitalne »aktivnosti« zdele paradoksne? Genitalna »aktivnost« (ali dotikanje) je lahko prav tako *očitno neseksualna*. A. Jaggar tako razloži, zakaj genitalna aktivnost ni nujno seksualna: »Morda se, glede na običajen lok razmišljanja, zdi to nenavadno, vendar pa, na primer, feminizem posilstva ne definira kot oblike spolnega izraza, ampak kot fizičen napad.« (ibid.)

Pravi, da heteroseksualni spolni akt sploh ni nujno spolni akt. To je paradoksalno, vendar pa ne smemo samo zato sklepati, da je tudi napačno. Prav tako morda ni pravilno, čeprav je postalo običajno. Zdaj vidimo, zakaj Alison Jaggar za vzpostavitev argumenta ni navedla ginekološkega pregleda. V citatu uporabi pojem »aktivnosti« na dva načina: ko trdi, da genitalna »aktivnost« morda ni seksualna, pri tem misli *le* na spolni akt; ko pravi, da je negenitalna »aktivnost« lahko seksualna, misli na nekaj širšega.

Paradoksalni pogled na posilstvo je nujen zato, da ovržemo trditev, da je vključitev genitalij zadosten pogoj za to, da je akt seksualen, kar kaže tudi primer ginekološkega pregleda. Prav tako je nenavadna napaka omejevanje besede »aktivnost« na koitus; feminizem vztraja, da je seksualnost več kot zgolj penetracija (penisa v vagino), kar je prevladujoč pogled v patriarhalnih kulturah.³ Trditev, da

² Za zakonske definicije »spolnega akta« in izpeljanke seksualnih konceptov gl. Posner in Silbaugh, 1996.

³ Nekatere viktorske lezbijke, ki so prakticirale kunilingus, »so se počutile popolnoma nedolžne«, ko so jih obtožili, da so seksualne partnerice, saj sebe niso opredeljevale kot lezbijke, ker so

lahko posilstvo definiramo ne kot spolni akt, ampak kot fizični napad, pa je prav tako premalo natančna: to redefinicijo so predlagali predvsem v pravnem kontekstu. V filozofskem kontekstu, kakor ga predlaga A. Jaggar, je morda bolje reči, da je posilstvo *opisljivo* kot fizični napad, ki bolj kot neseksualne (npr. pretep s pestmi) primarno vključuje seksualne elemente.

Seksualna aktivnost

Filozofinja Janice Moulton je opozorila: »Nekatero poljubljanje je seksualno, drugo ne. Včasih je seksualen že pogled, drugič je seksualna prav odsotnost pogleda.« (Moulton, 2007: 46) Z namenom, da bi opravili svojo konceptualno nalogo, poskušajmo analizirati »seksualno aktivnost«.4 Morda bo to razrešilo Moultonino uganko.

1. Spolno aktivnost lahko definiramo kot aktivnost, ki vključuje stik s telesnimi deli – na primer dotikanje intimnih delov z roko. V tej analizi najprej katalogiziramo intimne telesne dele; akte pa opredeljujemo kot seksualne le, če vključujejo stik s temi deli. Toda seksualno je lahko tudi flirtanje, pogovarjanje po telefonu, ali pošiljanje elektronske pošte, čeprav nimamo opravka z intimnimi deli. Zdi se torej, da telesni stik ni nujen. (Spolni akt s kondomom je še vedno spolni akt.) In naprej, masiranje prsi je (lahko) seksualno, če to počne ljubimec ali ljubimka, ne velja pa to v primeru preventivnega zdravniškega pregleda za raka dojke; omenili smo tudi že ginekološki pregled in uriniranje. Skratka, zgolj stik z intimnimi deli ni dovolj, da bi bil neki akt seksualen.

Ta pogled »spolni akt« logično povezuje z »intimnimi deli«. Vendar, ali sploh razumemo, kaj naj bi bili »intimni deli«? Dve osebi se lahko na hitro rokujeta, pa to ni nič seksualnega; vendar pa bi si lahko tudi toplo stisnili roki in začutili potrebo po seksualnem užitku. Roke včasih uporabljamo seksualno, drugič neseksualno. Ali so potem roke intimni del telesa? To je odvisno od dejavnosti, v katere so vpletene. Zato ne moremo reči, da je neki akt seksualen, ker vključuje intimne dele; prej je del telesa seksualen, ker je seksualen njegov način uporabe. »Intimni telesni deli« so logično odvisni od »seksualne aktivnosti«, in ne nasprotno (znova pomislite na ginekološki pregled).

2. Nekateri filozofi in teologi so vprašanja moralnosti seksualnosti obravnavali v okviru prokreativne funkcije. Toda k prokreativni naravi seksualne aktivnosti lahko pristopamo bolj analitično kot normativno. S tem mislimo, da lahko seksualno

(tako kot patriarhalna družba) definirale spolnost kot penetracijo penisa v vagino (Jay, 1983: 9). Sodobni feminizem se izogiba takšnemu stališču in trdi, da je lezbična seksualnost avtentična in se je ne smemo sramovati. Gl. Frye, 1992.

4 Humorni prikaz težav pri definiranju »spolnega akta« nam ponudi Christina Greta: »Ali bova seksala ali ne?« Nanaša se na Portmanovo pojmovanje (2002: 231), da mora seksualni akt vključevati dotik kože druge(ga).

dejavnost analiziramo kot tisto, ki nosi v sebi prokreativni potencial v biološkem pomenu. Glavni primer tega je seveda heteroseksualni spolni odnos.

Toda taka analiza je preozka, da bi jo uporabili za definicijo seksualnosti aktov, saj veliko dejanj, ki jih po navadi štejemo za seksualne, ni prokreativne narave (na primer poljubljanje). Bolj prepričljiva bi bila formulacija, da so (I) seksualni akti tisti, ki so prokreativni po svoji strukturi in (II) tisti, ki so fiziološki ali psihološki predhodniki ali dejavniki, ki vodijo k aktom pod točko (I). Ta definicija »spolnih aktov« dopolnjuje pogled na to, kaj je spolni akt. Toda ali je dovolj široka? Samozadovoljevanje ni niti prokreativno niti ne predhodnica koitusa, zato je pravšnji nasprotni primer doslej predstavljeni analizi. Tomaž Akvinski, na primer, samozadovoljevanje celo obsodi kot *seksualno* nenaravno; zanj prokreativni potencial ni nujni pogoj za to, da bi bil neki akt seksualen. Kljub temu izpolnjevanje pogojev iz točk (I) in (II) zadostuje, da neki akt imenujemo seksualen, čeprav to ni nujno.

Ponuja se še en popravek: točka (III), akti, ki so fizično podobni aktom, ki so opredeljeni kot seksualni glede na točko (I) ali (II), so prav tako seksualni. Samozadovoljevanje je lahko prav tako seksualni akt: penis, ki se ga oklepajo prsti, je dovolj podoben penisu, ki ga objema vagina. Vendar pa ta nejasni tretji pogoj ne pripomore k predlagani analizi, saj so lahko nekatere seksualne perverzije (npr. fetiš do čevljev) seksualne, ne da bi – če moški penisa ravno ne vtakne v čevljev – bile podobne koitusu ali spremljevalnim dejavnostim. Ta analiza tudi implicira, da so istospolni akti, ki niso prokreativni, seksualni, *ker* ali *ko* so podobni oz. posnemajo heteroseksualne akte.⁵ Vendar se to zdi napačen razlog za pravičen sklep. Tako homoseksualne kot heteroseksualne spolne akte bi namreč bilo bolje razumeti kot seksualne v smislu užitka, ki ga dajejo. Morda so potemtakem predstavljeni trije pogoji prej analiza moralne seksualnosti (podobno kot pri Akvinskem), ne pa analiza seksualnosti *per se*.

3. Problem prvih dveh analiz je namreč v tem, da napeljujeta k domnevi, da so seksualni tisti akti, ki dajejo seksualni užitek: držanje za roke je seksualno, ko povzroči seksualni užitek; prokreativni (in neprokreativni) akti so seksualni, ko dajejo seksualni užitek. Robert Gray (1978) meni, da »smo zato prisiljeni k sklepu«, da je ustvarjanje spolnega užitka tako nujni kot tudi zadovoljivi pogoj za definiranje nekega akta kot seksualnega: »vsakršna aktivnost lahko postane seksualna«, če nam nudi seksualni užitek, in »nobena aktivnost, ki ne daje seksualnega užitka, ni seksualna«. »Seksualni akt« je tako odvisen od definicije seksualnega užitka (Gray, 1978: 61).

Seksualna aktivnost in seksualni užitek sta tesno povezana, saj je seksualna aktivnost pogosto vzrok spolnega užitka. Toda če je užitek merilo seksualne aktivnosti, potem ta ne more biti tudi mera za njeno kakovost. Torej, ta analiza zameša kakovost spolnega akta (to, da nam spolni akt daje užitek) z definicijo spolnega

⁵ Zillmann meni, da so homoseksualni spolni akti v »tekmovalnem odnosu« s heteroseksualnimi (1984: 19).

akta. Nekateri seksualni akti ne dajejo nikakršnega užitka, pa so še vedno razumljeni kot seksualni.⁶

Predstavljajte si partnerja v dolgotrajni zakonski zvezi, ki sta izgubila seksualno zanimanje drug za drugega. Rutinsko še vedno seksata oz. sta vpletena v spolni akt, čeprav jima to ne daje užitka. Zgornja analiza nam onemogoča, da bi njun seks označili kot *slab* (brez užitka). Namesto tega moramo reči, da sta vpletena v seksualni akt, vendar se jima je ta ponesrečil. In ker je »seksualni akt« logično odvisen od »seksualnega užitka« in ne nasprotno, ne moremo reči, da je seksualni užitek le tip užitka, ki je posledica spolnega akta. Kako naj potemtakem seksualne užitke razlikujemo od drugih vrst užitkov?

Filozofa Deborah Rosen in John Christman sta predlagala analizo, ki je podobna Grayevi:

Seksualna aktivnost ... je razpon tistih aktivnosti, pri katerih je občutek seksualnega ... bistveni subjektivni element ... Seksualna aktivnost je tista, ki bistveno *vključuje* takšno čustvo; je aktivnost, pri kateri je takšen občutek temeljna komponenta. (Rosen in Christman, 1997: 203)

Rosen in Christman definirata seksualni akt v smislu seksualnega *občutka* in ne seksualnega užitka zato, ker nekateri ljudje poročajo, da so njihovi seksualni občutki boleči, intenzivni in podobni pritisku (hkrati pa to ne izključuje izkušnje užitka). Toda številni seksualni akti ne vključujejo seksualnih občutkov. Pomislimo na perspektivo prostitutke, ki ima vsak dan več spolnih odnosov, ob katerih ne doživlja niti seksualnih občutkov niti seksualnega užitka; ali pa na drugi strani moškega, ki se med spolnim odnosom s svojim užitka željnim dekletom dolgočasi, saj ga bolj zanima gledanje nogometa ali košarke. Rosen in Christman v svoji analizi povezujeta seksualno aktivnost z odzivnostjo na seksualno aktivnost. A podobno kot Gray zamenjata ontološko kategorijo akta (kot seksualnega ali neseksualnega) z njegovimi kontingentnimi naključnimi posledicami (ali ustvarja užitek ali občutek).

4. Videli smo, da je fizično gibanje »polisemantično« (ima več pomenov): dotik rok ima lahko prijateljski ali seksualni pomen. Ali se lahko zanesemo na to, da nam namen gibanja sporoči, ali gre za seksualni in neseksualni akt? Jerome Neu, filozof psihologije, pravi, da

oseba, ki si petnajstkrat na dan umije roke, ni nujno obsesivno-kompulzivna, saj gre lahko za kirurga. Prav tako ima uriniranje po drugi osebi povsem drugačen pomen, če je izvedeno kot akt spolne predigre, ali kot akt zdravljenja rane, ki jo je povzročil morski ježek. (Neu, 1991: 207–208)

⁶ Primorac se v knjigi *Etika in seks* (47–49) strinja z Grayem. Gl. Hamilton, 2001: 125–141; Soble, 2006: 20–22 in 785–786.

Stisk roke, ki povzroča seksualno ugodje, je kljub temu, da je bil morda storjen pod pretvezo običajnega prijateljskega stiska roke, še vedno seksualni akt – vsaj za tega, ki ga dojemata kot takega. Ideja, da moramo seksualne akte analizirati v okviru seksualnega namena, izhaja iz zakonskih določil. Ena od legalističnih definicij »seksualnega dotika« je, da gre za »vsakršno zavestno dotikanje intimnih delov bodisi žrtve bodisi storilca ali tudi oblačil, ki te dele prekrivajo, če lahko to zavestno dotikanje upravičeno razumemo kot dotikanje, namenjeno seksualnemu vznburjenju ali užitku« (Estrich, 1987: 83).

A tudi predlog analize »seksualnega akta« v okviru namere odpira vrsto vprašanj. Par, ki ima spolni odnos le z namenom reprodukcije, sebi odreka spolni užitek (v skladu z Avguštinovim napotkom), hkrati naj bi bil to visokoduhovni akt, ker njegov namen ni izzvati ali okusiti seksualni užitek. Ali pa primer šivilj, ki so ugotovile, da lahko, zaradi konstrukcije šivalnih strojev, med delom spontano masturbirajo (Gray v Reuben, 1978: 61); na neki točki so ugotovile, da so seksualno vznemirjene. Morda so bile trenutek pred tem povsem nenamerno seksualno vznemirjene in so nehote masturbirale ter bile seksualno aktivne. Skratka, namen ustvariti ali doživeti seksualno izkušnjo ni nujni pogoj za to, da je neki akt seksualen.

Morda seksualni užitek ni namen seksualne aktivnosti, vendar pa prav tako namen seksualne aktivnosti ni vedno prokreacija. Lezbijke in geji doživljajo seksualno željo in vznburjenje, čeprav njihov seks nima prokreativnega namena; in pogosto tudi heteroseksualni spolni odnosi niso prokreacijski. Uporaba kontracepcije namenoma preprečuje zanositev in zavestno *ukinja* prokreacijo. Zato je morda uporaba pojma »namen« nepomembna za definicijo seksualnosti akta. Posiljevalec denimo prisili žrtev v spolni odnos morda zato, da bi občutil seksualni užitek, morda je njegov namen ponižanje žrtve, morda izkazovanje moškosti in nadvlade (kar se pogosto dogaja v zaporih), v nekaterih primerih pa hoče doseči vse to. To, da želijo nekateri posiljevalci namenoma ponižati svoje žrtve in nad njimi uveljaviti svoj premoč, ne pomeni, da ti akti niso seksualni, saj je namen pri tem nepomemben. Namreč, posiljevalec je uporabil posilstvo kot učinkovito metodo za degradacijo svoje žrtve, ki bo na ta način občutila vseprevladujoči sram nad spolnim aktom, v katerega je bila prisiljena. Številni razlogi, ki botrujejo spolnim odnosom, močno nasprotujejo razumevanju seksualnega akta v luči njegovega namena.

Seksualna želja

Naslednji pristop definira seksualno aktivnost kot seksualno željo. Nasproti Hobbesovemu dualističnemu pristopu, po katerem je seksualna želja želja po užitku in zadovoljstvu seksualnega užitka druge/ga, filozof Alan Goldman (2007) ponudi naslednjo definicijo: »Seksualna želja je želja po stiku s telesom druge osebe in po užitku, ki ga takšen stik prinese; seksualna aktivnost je aktivnost, ki teži k zadovol-

jitvi takšne želje.« (Goldman, 2007: 56)

Kakšni so užitki seksualnega stika? Nekateri užitki stika z drugimi so seksualni, drugi so aseksualni. Medsebojno razlikovanje ni vedno najlažja naloga, saj ni vsak užitek, ki izhaja iz fizičnih stikov, seksualen. Zato moramo Goldmanovo definicijo modificirati: seksualna želja je želja po stiku, ki ustvarja *seksualni* užitek. Analiza seksualne želje in seksualne aktivnosti je odvisna od predhodne logične definicije seksualnega užitka.

Je seksualna želja primerno opisana kot želja po fizičnem stiku in užitkih, ki jih daje? James Giles (1994), še en filozof, definira seksualno željo kot »željo po golih telesih in vzajemnih telesnih stikih« (Giles, 1994: 353). Zadnji del Gilesove definicije je podoben Goldmanovi. Toda ali je želja po stiku oziroma želja po dotiku nujna za seksualno željo? Včasih je seksualna želja le želja po goloti telesa. Ali pa si oseba morda želi le vonjati spolne organe druge osebe (brez »neposrednega« fizičnega dotika). Iz Goldmanovega razmišljanja bi lahko sklepali, da želja ni seksualna, če si oseba želi užitek brez spolnega ali telesnega stika (npr. če si želi užitka, ki izvira iz gledanja telesa drugega). To se zdi napačno (ali nenavadno) sklepanje, kar pomeni, da želja po telesnem stiku ni nujen element seksualne želje.

Lahko bi trdili, da vonjanje in gledanje že vsebujeta nadomestni (»posredni«) stik in zato je *sta* seksualna. Ali je to ekstrapolacija želje? Podobno nekateri parafilii (oznaka, ki v psihologiji označuje »perverzno«) izražajo željo po dotikanju čevljev in vonjanju spodnjega perila brez fizičnega stika. Nekateri to imenujejo posebne vrste prošnje oz. želje, drugi tak način opisujejo kot nekaj briljantnega, saj fetišizem seksualno željo po telesnem stiku na varen način psihološko nadomesti z uporabo fetišističnega objekta (božanje čevljev naj bi bil namreč nadomestek za materin penis ali prsi⁷). Pravzaprav Giles predlaga, da naj bi bili fetišistični objekti »neživi telesni podaljški«, ki naj bi »simbolizirali telo« ali bili celo »umislek nekega telesa«. Ta nenavadno zapleteni pogled nam daje resnično veliko misliti. A vznemirjuoč je tudi Goldmanov predlog. Tako na primer trdi, da voajerizem ni seksualen ali pa je zgolj psevdoseksualen, saj mu manjka želje po zadovoljitvi, ki bi izhajala iz fizičnega stika. Obenem trdi tudi, da je seksualen, vendar da gre za perverzijo želje, saj odstopa od statistično standardizirane norme želje (Goldman, 2007: 58, 69). Toda če je voajeristična želja seksualna, si mora voajer v skladu z Goldmanovo definicijo vsaj v nekem smislu želeti *določenega* stika.

A tukaj nastane naslednji zaplet. Mlad človek, ki se seksualno šele prebuja, lahko izkuša seksualno željo, vendar še nima ideje, kaj natančno početi z drugo osebo, da bi prišlo do izpolnitve želje, ali pa nima ideje, da je fizični stik oziroma da so gola telesa naslednji (vendar ne nujen) korak k izpolnitvi želje. Nekaterih vidikov seksualnosti se moramo naučiti (glej naslednje podpoglavje o družbenem konstruktivizmu), nekateri pa so tudi moralno »obremenjeni«: denimo, oseba X si želi

⁷ Ta Freudova tema je vseskozi prisotna v Kaite, 1995.

osebe A, vendar pa si ne želi dotika s to osebo, ker ve, da je poročen/a. Težavnost določanja nekaterih dogodkov kot cilja seksualne želje implicira, kakor trdi filozof Jerome Shaffer (1997), da seksualna želja ni želja za nekaj ali po doživetju nekega dogodka (Shaffer, 1997: 2–3). Torej je stališče Goldmana, ki je željo identificiral kot seksualno glede na njen cilj, napačno. Po Goldmanovem mnenju seksualna želja ni navadna želja, ali sploh želja, ampak prej »stanje«. Seksualna želja je bolj podobna čustvu (ki vključuje prepričanja, občutke in dejanja), in obstajajo razlike med čustvom in stanjem, zato seksualna želja ni enaka žeji in lakoti, ker žeja in lakota nista čustvi. V nasprotju s tem Shaffer opredeljuje pohotnost (Avguštin za pohotnost uporabi izraz »poželenje«) za *počutje*, podobno zdolgočasnosti ali žalosti⁸. Katere so potemtakem značilnosti seksualne želje? Shaffer meni, da lahko seksualno željo opredelimo kot seksualno, ko jo spremljata seksualno vznemirjenje in vzburjenost. To se zdi smiselno, saj seksualna želja pogosto vodi v seksualno vznemirjenje. Toda kaj sta seksualna vznemirjenost in vzburjenje v primerjavi z drugimi vrstami vzburjenja? Seksualno vzburjenje je za Shafferja »seksualno, če vključuje seksualne oz. intimne dele«. Če to velja, potem so lahko negenitalne aktivnosti (kot so poljubljanje, božanje rektuma) seksualne le, če sprožijo genitalno vznemirjenost kot dopolnilo njihovemu lastnemu tipu užitka, kar pa se ne zgodi vedno.⁹

Dodatni pogled pa je lahko najpomembnejši. Za Goldmana niso vsi fizični dotiki seksualni: če je želja po pestovanju otroka zgolj želja po izkazovanju naklonjenosti in ne želja po užitku fizičnega stika, potem tega dejanja starša ne moremo opredeliti kot seksualno (Goldman, 2007: 57–58). V skladu z njegovim pogledom akt ni seksualen, če ni seksualna želja, ki vodi v ta akt. Iz tega sledi tudi, da dejanja ženske, ki spolno storitev opravi za denar, ne moremo opredeliti kot seksualni akt, saj pri tem (npr. oralnem seksu) ne pride do zadovoljitve njene seksualne želje, podobno kot seksualne želje ne vsebuje pestovanje dojenčka. Prostitutka opravi določeno spolno storitev zato, da plača najemnino in kupi živila, da torej zadovolji svojo potrebo po bivališču in hrani.¹⁰ Če naj bi bila Goldmanova analiza pravilna, potem moramo resno vzeti »antiesencializem« oziroma »družbeni konstruktivizem«. Spolna storitev prostitutke nima nikakršnega seksualnega pomena zanjo,

⁸ Tudi Scruton (1986) podobno razlikuje med seksualno željo in poželenjem.

⁹ Jacobsen (1993: 630) o analizi seksualne želje (njegovo stališče se prav tako nanaša na Shafferja) trdi, »da so naši koncepti o seksualni želji odvisni od našega pojmovanja seksualnega vzburjenja. Vendar pa lahko izvor te teme izsledimo ..., saj je seksualno vzburjenje primarno vzburjenje naših organov, ki so seveda tudi reproduktivni organi ... Zardelost, potenje in srbenje ušesnih mešičkov svoj status znakov seksualne vzburjenosti dolgujejo znani, vendar kontingentni povezavi z vzburjenjem seksualnih reproduktivnih delov.« Pa vendar, če je povezava med spolno vzburjenostjo in željo zgolj kontingentna, ali je Jacobsen pravilno analiziral seksualno željo? Gl. tudi Soble, 2006: 222–228.

¹⁰ Nekatere spolne delavke se strinjajo, da lahko spolne akte razumemo kot ponudbo storitev (Shrage, 1999: 259–261). Študenti ameriških in kanadskih fakultet priznavajo, da zanje oralni seks ni spolni odnos, čeprav menijo, da gre za spolno aktivnost (Randall in Byers, 2003; Sanders in Reinisch, 1999). Študenti so v tem smislu podpirali Billa Clintona, ko je zanikal, da bi imel spolni odnos z Monico Levinsky.

četudi ima pomen za njenega klienta. Sociološki in psihološki kontekst, v katerem opravi akt, preprečuje, da bi ga imenovali seksualni.

Družbeni konstruktivizem

Morda pa akti, ki jih imenujemo seksualni, nimajo esence ali skupnega imevalca in je zato naš konceptualni projekt obsojen na propad.¹¹ Akti, v katere je vključen le en telesni del, so včasih seksualni, drugič ne. Nekateri dotiki in gibi so v neki kulturi prepoznani kot seksualni, v drugi ne. Seksualno vzburljajoči vonji, gibi in oblačila se spreminjajo od okolja do okolja in iz obdobja v obdobje. Zato so kot seksualni prepoznani le določeni gibi v določeni kulturi, saj jim okolje pripiše družbeno in seksualno definicijo. Zgodovina človeške seksualnosti je, če sledimo Michelu Foucaultu, predvsem zgodovina naših navad in diskurzov o seksualnosti.¹² Družbeno ustvarjamo z besedami. Ne obstaja nekaj takšnega, kot je »masturbacijska norost« (Engelhardt, 1974; Gay, 1986) ali »nimfomanija«; to niso medicinske ali psihološke osebnostne motnje, patologije. No, obstajajo, vendar samo zato, ker smo nekatera dejanja in vedenja ločili od drugih in njih tako poimenovali, ne pa zato, ker bi nimfomanija ali masturbacijska norost, tako kot recimo luna, obstajale neodvisne same po sebi, neodvisno od našega jezika, opažanj in ocenjevanja. Na imenovanju družbenih skupin, kot so »kmetje«, »čarovnice« in »japiji«, je nekaj nenaravnega¹³; prav tako kot pri imenovanju nečesa za »perverzijo«, »priložnostni seks« ali »homoseksualnost« (gl. Foucault, 2010; Davidson, 2002; Edwards, 1981: 80–81). Prav zato lahko rečemo, da homoseksualnost ni obstajala, dokler ni Benkert¹⁴ leta 1869 izumil besede zanjo. Poveden je naslov knjige Davida Halperina, *Sto let homoseksualnosti*.

Tak pogled na stvari imenujemo »družbeni konstruktivizem«. Kakor je povedal eden njegovih zagovornikov (Padgug v Stein, 1992: 54), »sam pojem in konteksti seksualnega vzburljenja« se tako zelo razlikujejo glede na spole, razrede in kulture, da »ne obstaja abstraktna in univerzalna kategorija erotičnega ali seksualnega, ki ne bi zahtevala sprememb v *vseh* družbah.« Nancy Hartsock je to pojasnila s trditvijo:

Seksualnosti ne bi smeli razumeti kot esenco ali sklop lastnosti, ki definira

¹¹ Za Wittgensteinovo podobno stališče o človeški seksualnosti gl. Hamilton, 2001: 125–141.

¹² Gl. Foucaultovo *Zgodovina seksualnosti* (2010), ki se pogosto citira kot bogat vir družbenega konstruktivizma (Rose, 1996). Družbeni konstruktivizem (zlasti glede homoseksualnosti) so zagovarjali in razvijali Halperin, 1990; Katz, 1995; Murphy, 1994. Temu pogledu so nasprotovali Boswell, 1980; Mohr, 1992: 221–242; Paglia, 1992: 170–248; Posner, 1992: 23–30 in Soble, 1996: 122–127. Steinova antologija esejev *Forms of Desire* (1987) pa obravnava obe plati.

¹³ Primeri so povzeti po Steinu, 1987.

¹⁴ O Benkartu gl. Gay, 1986: 224.

posameznika/ico, niti ne kot sklop želja in (zlasti genitalnih) potreb posameznika/ice. Namesto tega moramo seksualnost razumeti kot zgodovinsko in kulturno konstrukcijo. Erotizirano lahko postane karkoli. (Hartsock, 1983: 156)

Zato se strinjamo z Atkinsonovo (2006), da lahko tudi heteroseksualnost in njen »glavni dogodek«, tj. spolni akt, *postane* erotiziran, ali pa *neerotiziran*, to je odvisno od družbenih potreb. V tem smislu tudi standardnega prokreativnega akta ne moremo razumeti za naravnega *ali* seksualnega. Ni nujno, da je seksualna želja usmerjena na določen cilj ali objekt; z izkušnjo seksualne želje lahko povežemo karkoli.

In koliko spolov sploh obstaja? To vprašanje zastavljam, ker nam pomaga razumeti družbeni konstruktivizem. Odgovor, ki se ga nauči vsak otrok, je »dva«. Ženska ima vagino, moški penis. Obstajajo pa seveda tudi manj jasni primeri, na primer, ko oseba nima genitalij ali pa ima genitalije obeh spolov in je zato predstavnik obeh spolov ali pa nobenega (gl. Fausto Sterling, 1993: 20–24). Kljub temu pa so biološke kategorije »ženske« in »moškega« trdne, v nasprotju s kategorijami »družbenega spola«, »spolne identitete« in »spolne usmerjenosti«. In čeprav so si moški in ženske intelektualno bolj podobni kot različni in se nam zdijo morda transspolne osebe in transseksualci nenavadni (gl. Hirschfeld, 1991; Bullough in Bullough, 1994), pa v vsakdanjem življenju nimamo težav s tem, kako prepoznati oba spola pri ljudeh, živalih in celo rastlinah. Oziroma vsaj tako se zdi. Število spolov v človeški družbi je namreč odprto za analizo družbenega konstruktivizma. Predstavljajte si fotografijo dveh oseb, ki sta genetsko moškega spola. Ena od njiju je videti kot ženska. Ljudje, ki ne vedo, da je genetsko moški, ga ocenijo za privlačno žensko in morda začutijo seksualno zanimanje ob pogledu nanjo. Pri tem lahko rečemo, da se ta oseba zanaša na družbeni konstrukt ženskosti, pri čemer pa ni nujno, da je njena spolna orientacija homoseksualna.

V zgodovinskem pregledu biomedicinske znanosti spola, delu z naslovom *Ustvarjanje spola*, je zgodovinar Thomas Laqueur (1990) podal bolj pisano zgodbo o spolu. Laqueur trdi, da v biomedicinski znanosti obstajata dva modela spola: enospolni, ki izvira iz antike (vštevši Grke) in je ponekod še prisoten, in dvospolni model, ki je sodoben način razlikovanja med spoloma ter izvira iz 18. stoletja. Pri enospolnem modelu obstaja le en spol: moški. Ne glede na očitno drugačnost ženske (nosečnost, rojstvo otroka), ali pa morda prav zato (psihološka obramba) so antični učenjaki – večinoma moški – gledali na žensko večinoma kot na modifikacijo moškega. Na primer, vagino so definirali kot navznoter obrnjeni penis; maternico so dojemali kot interna moda. Grško besedo *kaulos* so uporabljali tako za vagino kot za penis. Enospolni model vztraja v angleščini: »ženska« in »moški« sta »male« in »fe-male«, »man« in »wo-man«. Ženska je, slovnično gledano, modifikacija moškega.

V skladu z Laquerjevim stališčem število spolov ni temeljilo na bioloških in znanstvenih opazovanjih. V antiki in srednjem veku pri enospolnem modelu niso vztra-

jali iz empiričnih razlogov, temveč zato, da so zadovoljili svojim ideološkimi, filozofskimi in kulturnim prepričanjem, četudi so ta nasprotovala empiričnim dejstvom. Biološki spol namreč razumemo drugače kot družbenega. Biološki spol dojemamo kot nespremenljivo podstat, medtem ko je družbeni spol kulturna superstruktura, ki prevzema številne oblike. Vendar pa tudi biološki spol ni bil vedno razumljen kot ultimativna naravna podstat, ki je v interakciji z družbenimi, kulturnimi in etničnimi dejavniki, ki tvorijo družbeni spol. Za antične Grke je bil spol (moški, kot prednostni v razmerju do ženskega, ki je imel nižji status) nekaj prvenstvenega in naravnega (Laquer, 1990: 8, 134). Starogrške kulturne vrednote družbenega spola so zato igrale pomembno vlogo pri oblikovanju ideje o biološkem spolu, po kateri je obstajalo le eno »kanonsko telo«, moško (ibid.: 63). A pojav modernega, dvospolnega modela ni sovpadal z napredkom ugotovitev anatomske vivisekcije, medicinskih ilustracij in eksperimentiranja na področju biomedicinske znanosti (ibid.: 67–69; 148–150); pravzaprav je bil njegov predhodnik. Zedinjenje v znanstveni skupnosti glede današnjega, za nas navadnega modela dveh spolov, je obstajalo še pred zadostnimi empiričnimi dokazi o tem (podobno kot je med znanstveniki – ne pa tudi duhovščino – heliocentризem izrinil geocentризem veliko pred obstojem empiričnih dokazov zato) (gl. Kuhn, 1959). Empirične dokaze so retroaktivno uporabili za upravičevanje bodisi enospolnega bodisi dvospolnega modela, o katerem pa so že imeli soglasje, doseženo na drugi podlagi. Torej, spol je, trdi Laqueur, »narejen« oziroma družbeno konstruiran na podlagi kulturnih dejavnikov: družbenih, političnih, metafizičnih in filozofskih.

Temu bi lahko oporekali: amebe se reproducirajo aseksualno in obstajajo zgolj kot en spol. Vendar pa smo ljudje drugačni. Ne reproduciramo se (še?, morda smo se kdaj?) s partenogenezo; če bi se, bi bili moški neuporabni, človeštvo pa bi bilo enospolno (gl. Concar, 1996). Zato lahko pravilno sklepamo, da sta od nekdaj obstajala dva biološka spola. In če to drži, potem so konstruirane naše *ideje* o spolu, ne pa sam spol.

Morda ima Laqueur prav, ko pravi, da »ni znanstvene podlage«, ki bi bila temelj izbire med enospolnim ali dvospolnim modelom pri človeku (Laquer, 1990: viii). Ni trdnih dejstev, ki naj jih odkrije znanost; pri konstruiranju tistega, kar želimo, smo prepuščeni lastni iznajdljivosti in virom (vključno z makiavelijsko politično manipulacijo). In če ima jezik – dejanja imenovanja in uvajanja neologizmov – moč ustvarjanja, če označevanje določa družbeno realnost označenega, potem se zdi spraševanje o tem, koliko spolov obstaja *v resnici*, brezplodno.

Ne glede na ta pogled na anatomske spol je družbeni konstruktivizem o človeški seksualnosti drugačna zgodba¹⁵. Spomnimo se Hartsockove izjave, da v tem »primeru lahko postane erotizirano vse«. Če je to res, potem vse naše želje, preference glede spolnih partnerjev, seksualnih položajev in aktivnosti, določajo sile

¹⁵ Sam mislim, da se Laqueur moti. Gl. Soble, 2003.

kulture. To implicira, da je lahko vir našega seksualnega vznurjenja in želje *karkoli*; ne nazadnje, nekaterim seksualni užitek prinašajo resnično nenavadni predmeti. Vendar pa kljub temu obstaja neki skupni imenovalac naše seksualnosti, morda minimalen, vendar temeljni: kulturno nespremenljiva subjektivna izkušnja seksualnega vznurjenja in užitka – univerzalna kategorija seksualnosti, ki pa jo Hartssocks zanika.

In čeprav se zdi, da je analiziranje subjektivne izkušnje seksualnega vznurjenja in užitka filozofsko brezplodno, to še ne pomeni, da nam ostane zgolj družbeni konstruktivizem. Ne verjamem, da lahko uspešno argumentiramo, da se seksualni užitek radikalno razlikuje od kulture do kulture ali da nima esence¹⁶. Seksualni užitek je namreč preveč vezan na organsko telo, tako kot užitek pri hranjenju.

Polisemičnost (polisemija)

Podobe, jezikovni elementi (besede, stavki) in telesni gibi so lahko polisemični, tj. imajo več pomenov. Predstavljajte si fotografijo, na kateri sedi gola ženska z razprtimi nogami. Interpretiramo jo lahko na več načinov: da se pripravlja na seksualni akt; da gledamo nekoga ranljivega; nekoga, ki od nas zahteva pozornost; ali, ne nazadnje, nekoga, ki gleda televizijo. Zdaj pa si zamislite fotografijo, na kateri ženska oralno zadovoljuje moškega. Fotografijo lahko interpretiramo kot izraz ženskega obvladovanja situacije: ona daje užitek, lahko za trenutek zastane, spremeni gibanje, početje prekine s kašljanjem. Ona ima izbiro in moč, ona določa dolžino moškega užitka. Morda pa ima nadzor on: njena usta, ustnice in jezik uporabi za doseganje užitka. Kaj pa če eksperimentirata? Če njo zanima okus njegovega penisa, njega pa občutek toplote, ki ga dajejo njena usta? Fotografiji lahko interpretiramo na več načinov, vsebina teh interpretacij pa ni zasidrana. Prav tako njunega pomena ne določa zunanji družbeni kontekst, v katerem sta nastali in v katerem ju opazujemo; družbena konstrukcija seksualnosti ni dovolj močna, da bi nas prepričala v en sam način interpretacije omenjenih fotografij in aktov.

Polisemični pa nista le fotografiji seksualnih aktov, ampak tudi sama akta. »Kaj pomeni, če ženska moškemu reče: ‚Pofukaj me?‘ Ali je to prošnja ali ukaz? Ali se podreja ali nadzoruje?« (Strossen v Hunter, 1995: 162) Naše kulturno okolje nas pogosto sili, da neki seksualni akt interpretiramo na določen način. Na primer, ženske (ali njihove fotografije), ki moškega oralnega zadovoljujejo, po navadi razumemo kot ponižane. Hkrati se morda zavedamo, da je takšna predstava posledica avguštinskega negativnega pogleda na seksualnost in da bo naša interpretaci-

¹⁶ In naprej: če seksualnost radikalno variira od kulture do kulture, če ni nobene univerzalna značilnost seksualnih aktov, ki bi povezovala eno kulturo z drugo, potem aktov iz različnih kultur sploh ne moremo *identificirati* kot seksualne in zato tudi ne moremo *odkriti*, da kultur ne prečka neka seksualna esenca (Diorio, 1989: 23–31). Gl. Giles, 2006.

ja dejanja (ali njegovega posnetka) drugačna, če prihajamo iz bolj liberalnega okolja. Izrazi seksualnih aktov in sami seksualni akti so polisemični in se upirajo enoznačnemu razumevanju, ki bi ga znotraj omejenega števila mogočih interpretacij določal en družbeni kontekst. Fluidnost in pluralizem kontekstov pa nam omogočata alternativna razumevanja.¹⁷ Družbena konstrukcija pomena se zdi v tem primeru precej šibka.

Dober primer je razvpita naslovnica revije *Hustler* iz junija 1978. Prikazuje žensko telo v mesoreznici, iz katere gledajo noge in zadnjica, glava in trup pa sta že zmlata v meso za hamburger. Feministična filozofinja Eva Kittay (1984) je naslovnico vključila na svoj seznam pornografskih motivov, ki jih ima še za posebej problematične in jih uvršča med degradirajoče: bičanje, vezanje in posilstvo (Kittay, 1984: 146–147). Po njenem mnenju je naslovnica *Hustlerja* izraz brutalnosti moških nad ženskami, vendar pa naslovnica v svoji očitni surrealističnosti sporoča več kot to – pri branju te nenavadne in kompleksne podobe bi morali iti korak dlje kot E. Kittay. *Hustler* je s takšno naslovnico priznal, da so ženske, katerih podobe na straneh revije so namenjene masturbacijskim potrebam moških, zanje kos mesa. Še več, *Hustler* je s to naslovnico sporočil, da takšne podobe celo slavi, in kritikom pornografije zabrusil: »Pa kaj?!«

Ko prepoznamo to politično sporočilo na naslovnici, se odprejo možnosti za drugačne načine branja. Naslovnica nenadoma pridobi razsežnosti sarkazma; posmehuje se tako konservativnim kot tudi določenim feminističnim predstavam o pornografiji (Carol, 1993: 126–127): »Pravite, da ženske obravnavamo kot meso. No, takole je videti, ko obravnavamo ženske kot meso. Poglejte v revijo: tega *ne* počnemo.« Ali pa se naslovnica nanaša na »moško željo, da bi eliminirali ‚žensko glavo‘, da bi ostal samo seksualni užitek« in tako »razkriva moški strah pred pametno, razmišljajočo žensko« (Barrowclough, 1982: 29). Ne nazadnje pa tudi ne moremo spregledati faličnosti upodobljenega ženskega telesa in strašljivih interpretacij, ki jo zbudi v moškem nezavednem, in sicer, da je glava upodobljene ženske v resnici glavica moškega penisa, ki bo zmlata v meso za hamburger.

Seksualni občutki

Nadaljujmo z Goldmanovo analizo. Goldman pravi, da želimo s seksualnim aktom izpolniti željo po stiku s *telesom druge* osebe.¹⁸ Zakaj si želimo dotika ali se dotakniti druge osebe in ne samega sebe? Če se svoje roke dotaknem sam ali če se

¹⁷ To je skladno s Fisevim mnenjem, da »stavek ni nikoli zunaj konteksta« (1980: 284). Noben stravek nima *intrinzičnega* pomena. Ni jasno, ali to pomeni tudi, da ne obstaja stavek, ki bi imel enak pomen v vseh kontekstih, in da lahko ima naključni stavek pomen v vsaj enem kontekstu.

¹⁸ Goldmanova analiza bi lahko pomenila tudi, da masturbacija v samotni ni seksualna, gl. Soble, 1996: 67–71.

je dotakne nekdo drug, gre vendar, s fizičnega vidika, za enako stvar, saj vključuje iste telesne gibe. Filozof Robert Solomon (1942–2007) poda interpretacijo (1975; 2002), da si oseba X želi dotakniti osebe Y in da si želi, da bi ji oseba Y dotik vrnila, ker je seksualnost neke vrste komunikacija; seksualna interakcija po njegovem mnenju ni toliko sama izkušnja seksualnega užitka¹⁹ kot izražanje stališč, mnenj in čustev. Russell Vannoy, še en filozof, poda malo drugačen odgovor:

Dotiki druge osebe me seksualno vznemirjajo zato, ker me ta oseba seksualno privlači in si tudi sam želim dotakniti se njenega telesa. Želja se ne stopnjuje in sporočila telesne govornice seksualno nič ne pomenijo, če mesa druge osebe ne spoznamo za utelešenje seksualne želje. (Vannoy, 1994: 448)

Vannoy (1994) ima morda prav, ko trdi, da seksualna interakcija ne more biti zgolj medij za prenos stališč in čustev, ne da bi pri tem ustvarjala tudi seksualni užitek. (Ali je oblika komunikacije le *dober* seks? Je to primeren povzetek njegove kritike Solomonove misli?) Vendar pa se zdi tudi njegov odgovor napačen, saj »seksualna privlačnost« ni niti nujen niti zadosten pogoj za željo po seksualnem dotiku, ki bi vodil v užitek.

V prvem poglavju smo obravnavali pogled Ti-Grace Atkinson (1974), ki pravi, da bo takrat, ko bo umetna reprodukcija vrst – učinkovitejša in manj barbarska metoda prokreacije, kot je heteroseksualni spolni odnos – nadomestila telesni spolni odnos, družbena potreba po seksualnosti izginila, spolnost pa bo počasi ugasnila. Natančneje, avtorica meni, da bo izginila seksualnost, kakršno poznamo. Vendar pa bo verjetno ostal opomnik senzualnosti preprostega karnalnega stika kože s kožo, ki bo pripadal posamezniku in bo imel družbeno funkcijo, neodvisno od spolnega odnosa (Atkinson, 1974: 20). T.-G. Atkinson se sprašuje, kakšna bo čista oblika tega opomnika, odvezanega od družbenega pritiska in potreb. In že se ji odpre naslednje vprašanje, ki smo si ga zastavili že zgoraj: Če bo užitek dotika ostal, zakaj mora biti to dotik *druge osebe*? Zakaj naj ne bi zadoščal dotik same/ga sebe? Mogoči odgovor, ki se razlikuje od Solomonovega in Vannoyjevega, je, da spolnost med dvema ali več osebami omogoča nove užitke, ki jih lahko izkusimo le z dotikanjem drugih oseb. T.-G. Atkinson se temu odgovoru upre:

Tisto, kar dobivamo skozi dotik drugega, ne more biti zgolj tehnično in fizično izboljšanje v primerjavi z dotikanjem samih sebe ali lastnih telesnih delov. Vsako izboljšanje, ki ga prinese nekaj zunanjega, mora biti psihološko ... Kajti noben posameznik ne more česa *dodati* k fizični izkušnji drugega, zato mora biti ta dodatek umski. (ibid.: 22)

¹⁹ Gl. njegovi deli *Sex and Perversion* (1978) in *Sexual Paradigms* (2002).

Ta ideja seksualnosti je podobna Solomonovi, namreč, da je seksualnost v veliki meri komunikacijska aktivnost, ki ni primarno namenjena telesnemu užitku, temveč osebnostni potrditvi. Vendar pa argument pade, če se predpostavlja, da telo druge osebe ne prinese *nič* novega, izkaže za napačno.

Bodite pozorni na to, kje se konča argument Atkinsonove: da je psihološka komponenta spolnosti v partnerskem odnosu tisto, zaradi česar X sprejme dotik druge osebe Y. Prenos pozitivnega čustva sprejemanja naj bi bil razlog našega dotikanja drugega (ibid.: 23). Ko reproduktivna funkcija spolnosti izgine, dotikanje dobi predvsem funkcijo izražanja čustev naklonjenosti, skrbi in podpore. Torej niti Atkinsonova, kljub vsej svoji radikalnosti, ne more onkraj običajnega pogleda, ki seksualnost povezuje s pretanjenimi čustvi. Vendar pa lastne ideje produktivno preverja: »Zakaj moramo občutke sprejemanja izraziti telesno in ne verbalno ali celo prek neseksualne aktivnosti?« Natanko tako. Če lahko čustva, ki izražajo naklonjenost, izrazimo drugače kot z erotiko, potem, kot pravi tudi sama, seksualnost izgubi svoj pomen.

Vseeno pa ostaja vprašanje, zakaj bi se sploh želeli dotakniti druge(ga) ali si želeli dotika druge(ga), zakaj ni dovolj dotikanje samega sebe? Odgovor, ki smo ga že omenili, je, da nam dotikanje druge(ga) zbuja nove občutke. Druge ljudi iščemo, ker nam omogočajo nove občutke: vonjave, okuse, zvoke, dotike, poglede. In zakaj si želimo dotikov, vonjav, okusov, zvokov drugih, zakaj niso dovolj lastni? Ker ne moremo vonjati, videti ali okušati samih sebe, če pa že, potem ti čuti niso tako izraziti in pestri, saj še preveč dobro poznamo lasten vonj, glas in okus lastnega telesa.²⁰

Moč dotika druge(ga) in čar dotikanja druge(ga) se namreč skrivata prav v tem, da prinašata nekaj novega. Čutiti kožo telesa druge(ga) ob svoji koži, okusiti kožo druge(ga) ali se prepustiti okušanju, pomeni občutiti nekaj drugačnega in žgečkljivega. Novosti igrajo pomembno vlogo tako pri iskanju seksualnega užitka kot pri drugih aktivnostih: branju, igranju, vožnji in tako naprej. Ali je potreba po novostih in pestrosti v seksualnosti izrazito moška? In ali se domačnost – recimo v dolgotrajnem partnerskem odnosu – zdi pomembnejša ženskam?

V naši razpravi o seksualnih občutkih in čustvih pa se pojavlja še eno vprašanje: Če obstaja razlika med tem, da se osebe X dotakne X in da se je dotakne Y, kakšna je potem razlika med tem, da se osebe X dotakne oseba Y in da se je dotakne neka druga oseba, npr. oseba Z? Vzemimo Vannoyjev miselni preizkus: ste v temnici ali pa imate prevezane oči in ne veste ali vam oralni užitek dajejo ženska, moški ali mehanska naprava. (Privzemimo, da vsi uporabljajo enake dotike in tehniko.) Kakšen učinek ima ta nevednost na vaš užitek? Kaj bi se zgodilo, če bi pozneje izvedeli za vir svojega užitka? Ta primer nam odpira uvid v psihološke in družbene vplive na našo seksualnost. Eno od variacij na to temo lahko najdemo tudi v Stari zavezi:

²⁰ To je osrednja tema Suskindovega romana *Parfum* (2008).

Jakob je sedem let služil Labanu, da bi dobil Rebeko, in zdelo se mu je, da dela le nekaj dni, saj je to počel iz ljubezni do nje. Nato je rekel Labanu: »Daj mi mojo ženo. Zaključil sem in čas je, da ležem z njo.« Tako je Laban zbral vse ljudi iz kraja in poskrbel za slavje. Toda zvečer je Laban Jakobu izročil hčer Leo in Jakob je legel z njo. Ko je prišlo jutro, je ob sebi zagledal Leo! Jakob je rekel Labanu: »Kaj si mi storil? Služil sem ti za Rebeko. Zakaj si me pretental?«²¹ (Geneza 29: 20–25)

Podobne stvari se dogajajo: neka ženska je obtožila posilstva moškega, ki se je v temi noči vtihotopil v njeno posteljo – uspelo mu jo je pretentati in ker je mislila, da je njen partner, sta se ljubila.²² Vpliv spoznanja, družbenih pričakovanj in norm na naš seksualni užitek (ali našo retroaktivno sodbo o tem, kar smo izkusili) kaže, da ima kultura gotovo zelo pomembno vlogo pri izkušanju seksualnega užitka. Sprememba izkušnje naše seksualnosti, od užitka do gnusa, nam daje namig, da ima kultura velik vpliv na oblikovanje preferenc; zakaj ima X raje dotik Y kot dotik Z, četudi sta ta dotika nerazločljiva.

Seveda v tem besedilu nismo v celoti analizirali »seksualne želje« ali »seksualne aktivnosti«. Prav tako drži, da nismo predstavili popolnih definicij. Filozofija postavlja veliko vprašanj, da bi ljudi spodbudila k razmišljanju in raziskovanju, k razvijanju lastnih idej. Bodite pripravljeni na to, da ne boste našli povsem zadovoljivih odgovorov, prej izzive vašemu razumevanju seksualnosti. In če naletite na kaj nerazumljivega, upočasnite, odložite misel na stran, potem pa jo preberite še enkrat ali dvakrat. Razodetje bo prišlo.

Prevod: Katarina Majerhold

Literatura

- ATKINSON, KATE (2006): *One Good Turn*. New York: Little, Brown.
- ATKINSON, TI-GRACE (1974): *Amazon Odyssey*. New York: Links.
- BARROWCLOUGH, SUSAN (1982): Review of "Not a Love Story". *Screen* 23(5): 26–36.
- BOSWELL, JOHN (1980): *Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality*. Chicago: University of Chicago Press.
- CAROL, AVEDON (1993): Snuff: Believing the Worst. V *Bad Girls and Dirty Pictures*, A. Assiter in A. Carol (ur.), 126–130. London: Pluto Press.

²¹ Jakob je ljubil Rebeko, ne Lee, ki jo je poznal vrsto let. Vseeno so ga tiste noči pretentali, da je mislil, da lega z Rebeko. Ali ni Lea niti enkrat spregovorila? Ali je morda celo spodbudila prevaro? Morda je bil Jakob pijan, Lea pa zakrita?

²² Gre za primer Matthews proti Vrhovnemu sodišču (Schulhofer, 1995: 308–309). Gl. tudi Doniger, 1999.

- CHRISTINA, GRETA (1992/2007): "Are We Having Sex Now or What?" V *The Erotic Impulse*, D. Steinberg (ur.), 24–29. New York: Jeremy P. Tracher/Perigee.
- CONCAR, DAVID (1996): Sisters Are Doing It For Themselves. *New Scientist* (17. avgust): 32–36.
- DAVIDSON, ARNOLDS (2002): Sex and the Emergence of Sexuality. *Critical Inquiry* 14(1): 16–48.
- DIORIO, JOSPEH, A. (1989): Feminist Constructionist Theories of Sexuality and the Definition of Sex Education. *Educational Philosophy and Theory* 21(2): 23–31.
- DONIGER, WENDY (1999): *Splitting the Difference. Gender and Myth in Ancient Greece and India*. Chicago: Chicago University Press.
- EDWARDS, SUSAN (1981): *Female Sexuality and Law*. Oxford: Martin Robertson.
- ESTRICH, SUSAN (1987): *Real Rape*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ENGELHARDT, TRISTRAM H. (1974): The disease of Masturbation; Values and the Concept of Disease. *Bulletin of History of Medicine* 48 (poletje): 234–248.
- FAUSTO-STERLING, ANNE (1993): The Five Sexes. *The Sciences* (marec/april): 20–24.
- FISH, STANLEY (1980): *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- FOUCAULT, MICHEL (2010): *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana: Škuc.
- FRYE, MARILYN (1992): Lesbian Sex. Poglavlje v *Willful Virgin: Essays in Feminism*, 109–119. Freedom, CA: Crossing-Press.
- GAY, PETER (1984): *The Tender Passion*. Oxford: Oxford University Press.
- GAY, PETER (1986): *The Bourgeois Experience: Education of the Senses*. Oxford: Oxford University Press.
- GILES, JAMES (1994): Social Constructionism and Sexual Desire. *Journal For the Theory of Social Behavior* 24(4): 339–357.
- GOLDMAN, ALAN (2007): Plain Sex. V *Philosophy of Sex*, A. Soble in N. Power (ur.), 55–73. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- GRAY, ROBERT (2002): Sex and Sexual Perversion. V *Philosophy of Sex*, A. Soble, (ur.), 259–280. Savage, MD: Rowman and Littlefield.
- HALPERIN, DAVID M. (1990): *One Hundred Years of Homosexuality*. New York: Routledge.
- HALPERIN, DAVID M., JOHN J. WINKLER IN FROMMA I. ZEITLIN (UR.) (1990): *Before Sexuality. The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*. Princeton, NJ.: Princeton University Press.
- HAMILTON, CHRISTOPHER (2001): *Living Philosophy: Reflections on Life, Meaning, and Morality*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- SOBLE, ALAN IN NICHOLAS P. POWER (2008): *Philosophy of Sex*. 5. izdaja. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- HARTSOCK, NANCY C. M (1983): *Money, Sex, and Power: Toward A Historical Materialism*. New York: Longman.
- HERDT, GILBERT H. (UR.) (1994): *Third Sex. Third Gender: Beyond Sexual Dimporphism in Culture and History*. New York: Zone Books.
- HIRSCHFELD, MAGNUS (1991): *Transvestites: The Erotic Drive to Cross-Dress*. Buffalo, NY:

- Prometheus.
- HUNTER, NAN IN SYLVIA LAW (1993): Brief *Amici Curiae* of Feminist Anti-Censorship Taskforce et al., in the case of American Booksellers Association v. Hudnut. V *Feminist Jurisprudence*, P. Smith (ur.). 467–481. New York: Oxford University Press.
- JACOBSEN, ROCKNEY (1993): Arousal and the Ends of Desire. *Philosophy and Phenomenological Research* 53(3): 617–632.
- JAGGAR, ALISON (1989): Love and Knowledge; Emotions in Feminist Epistemology. V *Gender/Body/Knowledge: Feminist Perspective of Being and Knowing*, A. Jaggar in S. Bordo (ur.), 145–171. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- JAGGAR, ALISON (1991): Prostitution. V *Philosophy of Sex*, A. Soble, (ur.), 259–280. Savage, MD: Rowman and Littlefield.
- JAY, KARLA (1983): School for Scandal. *Women Review of Books* 1(3): 9–10.
- KATZ, JOHNATAN NED (1995): *The Invention of Heterosexuality*. New York: Dutton.
- KAITE, BERKLEY, (1995): *Pornography and Difference*. Bloomington: Indiana University Press.
- KITTY, EVA FEDER (1984): Pornography and the Erotics of Domination. V *Beyond Domination*, C. Gould (ur.), 145–174. Totowa, NJ: Rowman and Allanheld.
- KUHN, THOMAS (1959): *The Copernican Revolution*. New York: Vintage.
- LAQUEUR, THOMAS (1990): *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Cambridge: MA: Harvard University Press.
- MATTHEWS VS. SUPERIOR COURT (1981): 119 Cal. App. 3d 309; 173 Cal. Rptr. 820.
- MOHR, RICHARD D. (1992): *Gay Ideas*. Boston: Beacon Press.
- MOULTON, JANICE (2007): Sexual Position: Another Position. V *Philosophy of Sex*, A. Soble in N. Power (ur.), 45–54. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- MURPHY, TIMOTHY F. (1994): Homosex/Ethics. V *Gay Ethics: Controversies in Outing, Civil Rights and Sexual Science*, T. Murphy (ur.), 9–25. Binghamton, N.Y. Haworth.
- NEU, JEROME (1991): Freud and Perversion. V *The Cambridge Companion to Freud*, J. Neu (ur.), 175–208. Cambridge: Cambridge University Press.
- NEU, JEROME (2007): Sexual Identity and Sexual Justice. V *Philosophy of Sex*, A. Soble in N. Power (ur.), 213–225. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- PADGUG, ROBERT (1992): Sexual Matters: On Conceptualizing Sexuality in History. V *Forms of Desire*, E. Stein (ur.), 43–69. New York: Routledge.
- PORTMAN, JOHN (2002): Chatting is not Cheating. V *In Defense of Sin*, J. Portman (ur.), 223–241. New York: Palgrave.
- PAGLIA, CAMILLE (1992): *Sex, Art, American Culture*. New York: Vintage Books.
- POSNER, RICHARD A. IN KATHARINE B. SILBAUGH (1996): *A Guide to America's Sex Laws*. Chicago: University of Chicago Press.
- RANDALL, HILLARY IN SANDRA E. BYERS (2003): What is sex? Students' Definitions of Having Sex, Sexual Partner, and Unfaithful Sexual Behaviour. *Canadian Journal of Human Sexuality* 12(2): 87–96.
- ROSE, HILLARY (1996): Gay Brains, Gay Genes and Feminist Science Theory. V *Sexual Cultures Sexual Cultures*, J. Weeks in J. Holland (ur.), 53–72. New York: St. Martin

- Press.
- ROSEN, DEBORAH IN JOHN CHRISTMAN (1997): Toward A New Model of Sexuality. V *Sex, Love and Friendship*, A. Soble (ur.), 199–213. Amsterdam: Rodopi.
- RUBIN, LILLIAN (1983): *Intimate Strangers*. New York: Harper and Row.
- SANDERS, STEPHANIE IN JUNE REINISCH (1999): What Would You Say You Had Sex If...? *Journal of the American Medical Association* 281(3): 275–277.
- SCHULHOFER, STEPHEN J. (1995): The Gender Question in Criminal Law. V *Punishment and Rehabilitation*, J. Murphy (ur.), 274–311. Belmont, CA: Wadsworth.
- SCRUTON, ROGER (1986): *Sexual Desire: A Moral Philosophy of The Erotic*. New York: Free Press.
- SHAFFER, JEROME A. (1997): Sexual Desire. V *Sex, Love and Friendship*, A. Soble, (ur.), 1–12. Amsterdam: Rodopi.
- SHRAGE, LAURIE (1999): Do Lesbian Prostitutes Have Sex with Their Clients? A Clintonesque Reply. *Sexualities* 2(2): 259–261.
- SOBLE, ALAN (UR.) (2006): *Sex from Plato to Paliga. A Philosophical Encyclopedia*. Westport, CT: Greenwood.
- SOBLE, ALAN (2003): The History of Sexual Anatomy and Self-Referential Philosophy of Science. *Metaphilosophy* 34(33): 229–249.
- SOBLE, ALAN (1996): *Sexual Investigations*. New York: New York University Press.
- SOBLE, ALAN IN NICHOLAS POWER (UR.) (2007): *Philosophy of Sex*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- SOLOMON, ROBERT (1975): Sex and Perversion. V *Philosophy of Sex Philosophy of Sex*, R. Baker in F. Elliston (ur.), 268–287. Buffalo, NY: Prometheus.
- SOLOMON, ROBERT (2002): Sexual Paradigms. V *Philosophy of Sex*, A. Soble (ur.), 21–29. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- STEIN, EDWARD (1994): The Relevance of Scientific Research about Sexual Orientation to Lesbian and Gay Rights. *Journal of Homosexuality* 27(3/4): 269–308.
- STEIN, EDWARD (UR.) (1987): *Forms of Desire*. New York: Routledge.
- STROSSEN, NADINE (1995): *Defending Pornography*. New York: Scribner.
- SUSKIND, PATRICK (2008): *Parfum*. Ljubljana: Sanje.
- VANNOY, RUSSEL (1994): Philosophy and Sex. V *Human Sexuality. An Encyclopedia*, V. L. Bullough in B. Bullough (ur.), 442–449. New York: Garland.
- ZILLMANN, DOLF (1984): *Connections between Sex and Aggression*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Spol in seksualnost

Abstract

Gender and Sexuality

There is hardly a weaker connection between the titular signifiers and natural reproduction than in same-sex sexuality. Though seemingly non-functional for natural reproduction, it has a firm place in evolution, having been described in 450 and noted in 1500 animal species. Some genetic theories that have attempted to explain the mechanism in humans are briefly outlined and annotated. Same-sex sexuality (between men more visibly than between women) is present throughout written history, marked by varying forms and degrees of sexual discipline. The paper includes historical review, epistemological consideration, and clinical experience. The vicissitude of same-sex sexuality is interesting *per se*, but it also corroborates the initial premise that it is a biologically supported mechanism, as it survived even the most unfavourable regimes. The author argues that the gender of the subject and the object are two sides of the same function that benefits reproduction by varying and combining gender-related properties. Sexual activities are more susceptible to discipline, but in an unexpected sense.

Keywords: same-sex sexuality, genetics, social reproduction, history, epistemology

Bogdan Lešnik is a professor at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. (bogdan.lesnik@guest.arnes.si)

Povzetek

Naslovna označevalca nikjer nista manj samoumevno povezana z naravno reprodukcijo kakor pri istospolni seksualnosti. Čeprav je s tega stališča na videz nefunkcionalna, ima trdno mesto v evoluciji: opisana je pri 450 in opažena pri 1500 živalskih vrstah. Mehanizem pri ljudeh poskušajo pojasniti številne genetske teorije; najbolj razširjene so na kratko povzete in komentirane. Istospolna seksualnost (med moškimi vidneje kakor med ženskami) je navzoča tudi skozi vso pisno zgodovino, ki jo zaznamujejo različne vrste in stopnje seksualnega discipliniranja. Prispevek vključuje zgodovinski pregled, epistemološki razmislek in klinične izkušnje. Usoda istospolne seksualnosti je zanimiva sama po sebi; v skladu z izhodiščno predpostavko, da gre za biološko podprt mehanizem, pa je to, da je preživela tudi najbolj nenaklonjene režime. Avtor sklepa, da sta spol subjekta in spol objekta dve plati ene in iste funkcije, ki koristi reprodukciji tako, da variira in kombinira spolne značilnosti. Dovzетnejše za discipliniranje so seksualne aktivnosti, vendar v nepričakovanem smislu.

Ključne besede: istospolna seksualnost, genetika, družbena reprodukcija, zgodovina, epistemologija

Bogdan Lešnik je izredni profesor na Fakulteti za socialno delo. (bogdan.lesnik@guest.arnes.si)

Nobena variacija na področju spola in seksualnosti ni videti manj uporabna za naravno reprodukcijo kot istospolna seksualnost, pa vendar je opisana pri več kot štiristo petdesetih živalskih vrstah, od kačjih pastirjev do človekovih bližnjih sorodnikov bonobov (Baghemihl, 1999; Levay, 2011). Norveška raziskovalna skupina je odkrila istospolno seksualnost pri tisoč petsto vrstah in pravijo, da je to šele začetek (Naturhistorisk museum, 2009a). Živali stopajo v kratkotrajne in dolgotrajne (vseživljenjske) istospolne zveze. Za izključno istospolno zvezo se – v obup živinorejcev – odloči do deset odstotkov ovnov (Levay, 2011). Pri albatrosih samice pogosto oblikujejo istospolna partnerstva in skupaj skrbijo za mladiče (Baghemihl, 1999). Celu pri rastlinah srečamo nenavadne spolne kombinacije, kot so dvospolni in enospolni cvetovi na eni in isti rastlini, in za povrh je ženska rastlina, ki proizvaja moške cvetove, tudi učinkovitejša v reprodukciji (Vallejo-Marin in Rausher, 2006).

To ni poglavitna tema družboslovnega zanimanja za spol in seksualnost, vendar tudi ni zanemarljiva. Narava spola in seksualnosti nikjer ni manj samoumevna kakor pri istospolni seksualnosti, prav zato je zadnja odlično izhodišče za razumevanje prve. Specialističnih raziskav je veliko; tukaj jim ne bomo pridružili še ene, temveč bomo poskusili povezati opažanja iz različnih virov – tudi s priložnostnim epistemološkim razmislekom – v smiselno zgodbo. Izhodišče je razločno: istospolna seksualnost ima korenine v biologiji. Temu pritrjuje tudi njeno konstantno pojavljanje v zgodovini in antropologiji.¹ Kjer jo preganjajo, je pod plaščem skrivnosti še vedno vidna (gl. npr. Murray in Roscoe, 1997; Plant, 1991), kjer je ne, pa je ni nič več, kot bi pričakovali glede na statistično povprečje. Tu je nekaj, kar se ne pusti krojiti, to pa je prav značilnost »narave« – vztrajnost, ki je, kot razumemo naravno selekcijo, ne moremo pripisati ničemur drugemu kakor koristi za obstanek in razvoj vrste.

Kakšna je evolucijska korist od homoseksualnosti pri človeku? Oprl se bom na shematski pregled teorij, ki pripenjajo to korist na socialne funkcije (Barash, 2012).

- *Pomoč pri reprodukciji.* Homoseksualni ljudje ne investirajo v svoje razmnoževanje, temveč so v pomoč sorodnikom pri njihovem, zato je naravna selekcija ohranila ta »altruistični« genetski moment. Tako vedenje na Zahodu ni običajno, ponekod pa obstaja (fa'afafine na Samoi so povsem sprejeti v samoansko družbo, kjer skrbijo za nečake in nečakinje) in je bilo nemara v prazgodovini pogostejše.

Poznamo vsaj še dva analogna zgleda, kjer je družbeni status obredno povezan s skrbjo za otroke: indijski hidžra in ameriški staroselski dvoduh.

Toda to niso dobri zgledi za homoseksualnost, saj opisujejo (vsak v svojem

¹ Neka metaraziskava (Broude in Greene, 1976) med starejšimi opisi 42 (nepovezanih) družb najde samo pet takih, ki nimajo koncepta homoseksualnosti, med opisi 70 družb pa je kar za 41 teh rečeno, da je homoseksualnost odsotna ali redka. To bi pomenilo, da koncept iz določenega razloga poznajo vsaj še nekatere družbe iz zadnje skupine. Bolj verjetna značilnost zadnje skupine je, da o tem iz določenega razloga niso hoteli govoriti (vsaj s tujci ne), ni pa niti izključeno, da raziskovalci niso hoteli slišati. To priznavata tudi avtorici metaraziskave.

kontekstu) poseben *spol*, ki se sicer nanaša na spolno usmerjenost, a se z njo ne prekriva. Če njim rečemo »homoseksualni moški«, kaj so potem moški, ki seksajo z njimi?

- *Socialni prestiž*. Antropološke raziskave kažejo, da homoseksualni moški pogosteje kot naključno postanejo šamani ali duhovniki. Prestiž, ki so ga deležni njihovi sorodniki, daje tem več reproduktivnih priložnosti in s tem podpira tudi tiste skupne gene, ki prenašajo homoseksualnost.

Teorija se nanaša samo na moške, kar je sicer samo po sebi ne spodbija – ženska seksualnost ima morda drugačno genetsko podlago kot moška (Northwestern University, 2003) in zato bo tudi selekcija sledila drugačnemu modelu –, vendar je videti še bolj obrobna kot prejšnja. Tu je pravzaprav zanimivejše vprašanje, *zakaj* homoseksualni moški »pogosteje kot naključno« stopajo v duhovniški stan, odgovora pa seveda ne bomo iskali v genetiki.

- *Skupinska selekcija*. Kot dokazuje antropologinja Sarah B. Hrdy (1999), vzreja otrok v velikem delu človeške evolucijske zgodovine ni bila domena mater ali staršev, temveč družbenih skupin (ne le sorodniških). Navzočnost članov, ki se niso razmnoževali, je koristila skupini.

Podobno kot prva tudi ta teorija vidi korist v tem, da se del populacije ne razmnožuje, le da korist tukaj ni pomoč drugim pri reprodukciji, temveč socialna kohezija (ki koristi reprodukciji). Tudi Freud pogosto poudari prispevek homoseksualnih ljudi h »kulturnemu razvoju«, se pravi, družbeni reprodukciji (npr. v 1995b). Omenjeni norveški raziskovalci (Northwestern University, 2003) poleg tega opozarjajo, da je bila istospolna seksualnost opažena pri številnih inteligentnih živalih s kompleksno socialno strukturo, npr. pri volkovih, levih, kitih in primatih.

- *Uravnoteženi polimorfizem*. Geni, ki podpirajo homoseksualnost, so lahko povezani s kakšno drugačno koristjo, podobno kot je gen, ki povzroča bolezen srpastih celic, med epidemijo pomagal proti malariji.

Prejšnje teorije jemljejo homoseksualnost kot nekakšno funkcionalno disfunkcijo (disfunkcijo, ki je preživela, ker je dobila neko drugo funkcijo). Toda perspektiva disfunkcije je morda predsodek. Poglejmo tole možnost. Istospolna seksualnost očitno ne pelje v razmnoževanje, podpira pa nekaj zanj bistvenega. Seksa je v naravi (in med ljudmi) veliko več, kot bi bilo potrebno za naravno reprodukcijo (če je sklic za to trditev sploh potreben, vzemimo najbližjega: Naturhistorisk Museum, 2009b), saj seks meri na zadovoljitev, ne na reprodukcijo, to pa poveča tudi reproduktivni potencial. Istospolna seksualnost podpira seksualno zadovoljitev v »čisti«, »nefunkcionalni« obliki, s tem pa njen genetski vir, distribuiran v populaciji, koristi reprodukciji.

- *Nasprotna spolna selekcija*. V neki raziskavi (Campero Ciani in dr., 2004) so opazili, da imajo sorodnice homoseksualnih moških več

otrok kot tiste, ki imajo samo heteroseksualne sorodnike. Povsem mogoče je, da ista genetska konfiguracija, zaradi katere se pri moških razvije homoseksualnost, ženskam doda reproduktivne prednosti. To opažanje je zanimivo, vendar je »genetsko podprta androfilija« slišati nekoliko bizarno pojasnilo in zagotovo tudi ni vsa zgodba.

- *Neadaptivni stranski produkt.* Ni nujno, da selekcija neposredno podpira istospolno seksualnost; ta je lahko stranski produkt drugih značilnosti, npr. težnje k tvorbi parov, potrebe po čustveni in telesni gratifikaciji itn., torej značilnosti, ki koristijo reprodukciji. Ljudje pogosto oblikujejo istospolne pare, ki nimajo seksualnih stikov (ali ni znano, da bi jih imeli, kakor Anna Freud in Dorothy Burlingham, o njunem razmerju gl. Burlingham, 1991). Če ni seksa, je tvorba istospolnih parov prav lahko posledica omenjenih teženj in potreb. Zadovoljitev je nadomestne vrste. Sem bi spadalo prijateljstvo, tovarištvo ipd., ne pa tvorba parov, ki imajo seksualne stike, in še manj seks brez tvorbe parov. Še veliko teorij poskuša odgovoriti na »vprašanje, kako se je ta biološki mehanizem razvijal v evolucijskem času«, pravi Barash (2012) in dodaja: »Drugo vprašanje (prav tako še brez odgovora) je, zakaj bi nas to moralo zanimati.«

Te teorije korektno izhajajo iz prepoznane značilnosti naravne selekcije, da podpira fenotipe, ki v kompleksni, včasih paradoksnih igri vzrokov in posledic koristijo reprodukciji. Izjemo povzemam iz drugega vira (Rice in dr., 2012):

- *Epigenetski produkt.* Za homoseksualnost niso zaslužni kakšni posebni geni ali genetska konfiguracija, temveč razvoj zarodka v maternici, ki prek hormonov aktivira določene genetske dispozicije, drugih pa ne. Učinki prizadenejo spolne organe, spolno identiteto in seksualne preference. O tej teoriji lahko rečemo, da vrača vprašanje na začetek. Zakaj naravna selekcija dopušča *tako* aktiviranje? Če od nje ne bi bilo koristi, bi pričakovali, da bo ali izginila ali se vključila v reproduktivne interese. Epigenetska teorija, tudi če drži, ne pojasni ne dispozicije za istospolno seksualnost ne njene vztrajnosti. To ne pomeni, da v prihodnosti ne bo poskusov na tem področju in da ne bodo dali tudi kakšnih zaradi kompleksnosti genetskih konfiguracij zlasti nepričakovanih rezultatov. Največ priložnosti za konkretne poskuse daje epigenetska teorija, vendar lahko, če gornji pomislek velja, proizvedejo le protislovja.

Pri oblikovanju naravoslovne teorije o predmetu posebnega družbenega pomena se je težko izogniti projekcijam družbenih procesov, še zlasti če je relevantna vednost večinoma hipotetična. Nadomestijo jo ideološka stališča, ki napihnejo poznane delce v balon dozdevne vednosti. Vseeno bi bila odprava znanstvenih

ugotovitev kot irelevantnih zgolj zato, ker so nepopolne, preveč arogantna. Nekaj vendarle vemo, med drugim to, da je stvar bolj zapletena, kot si lahko predstavljamo; navsezadnje je nastajala dobro milijardo evlucijskih let (če štejemo od začetkov spolne reprodukcije). Težava je tudi pri zastavljanju pravih vprašanj, ki hitro zdrsnejo k »praktičnim«. Res, zakaj bi nas moralo zanimati, kakšen je biološki mehanizem homoseksualnosti? Razlog bi lahko bili kakšni evgenični projekti, ki bi hoteli odpraviti »družbeno škodljive elemente«, če parafraziram nacionalizme devetnajstega in dvajsetega stoletja (Mosse, 2005), o takih zamislih pa vemo, da koristijo le utrditvi določenih družbenih razmerij.

Drugi razlog, zakaj bi nas to moralo zanimati, je neoporečen: zato, da bolje razumemo svoj zgodovinski položaj. Pri tem seveda ne enačim evolucije in zgodovine, ki je družbeni proces. Za zgodovinsko znanost (in za nas) se je zgodovina začela s pisavo, ki jo znamo brati (četrti tisočletje pred našim štetjem; Robinson, 2003), vendar je družbena reprodukcija ali reprodukcija družbenih razmerij veliko starejša (od dvesto tisoč do dva milijona let, odvisno, kaj gledamo), njeni izviri pa razpršeni (to področje raziskujejo arheologija, paleoantropologija, paleosociologija itn.). Prav tako ne mislim, da je evolucija fikcija, razen v pomenu, ki ga ima ta izraz pri Freudu (2001a): teorija je model, »stavbni oder, ne sama stavba«, in v tem smislu fikcija. Bližja mi je predstava, da je zgodovina nedavni človeški prispevek k evoluciji – v temelju nezaveden prispevek, jo je pa po njenih derivatih, med katere spada znanost, omogočila misliti in morda (nekoč) manipulirati.

Če na kratko povzamemo enega številnih vidikov Freudove teorije, človeštvo dolguje svoj evlucijski uspeh temu, da je discipliniralo seksualne nagibe (Freud, 1987a; 2001b; 2004), s tem pa pridobilo nadomestne aktivnosti in nadomestne zadovoljitve – prav tiste, zaradi katerih človeštvo nima le evolucije, temveč tudi zgodovino. To teorijo je močno podprl Lévi-Strauss (1948), ko je opazil, da temeljna družbena pravila na različne načine, a prav povsod obsegajo prepoved incesta in z njo povezana poročna pravila.

Kako je kotirala istospolna seksualnost v času pred pisavo, ne vemo. Najstarejši ohranjeni daljši zapisi so iz Mezopotamije. Babilonski *Ep o Gilgamešu* (verzija iz okoli 1800 pr. n. št. je nastajala celo tisočletje in pol od domnevnega zgodovinskega lika) povzdiguje junakovo ljubezen do sprva nasprotnika, potem prijatelja Engiduja (tako kot zgodba o Davidu in Jonatanu v Stari zavezi, 1 Sam, 18). Ne vemo, ali je ta ljubezen vključevala seks, o njeni čutnosti pa ne moremo dvomiti, kakor tudi ne o tem, da istospolna seksualnost (med moškimi) ni bila nikakršen tabu. Hamurabijev zakonik (okoli 1750 pr. n. št.) v zvezi z istospolno seksualnostjo prepoveduje obrekovanje, incest in posilstvo. Kot omeni marijska kraljica v nekem pismu, sta imela ljubimce tako njen mož kakor Hamurabi (Gerig, 2005). Istospolno posilstvo je bilo strogo kaznovano, ker je imelo pomembno konotacijo: za uglednega moškega (*seignior* je videti eden konceptualnih prednikov svobodnega državljana) je sramotno, če privzame penetrirani, podrejeni položaj (zato je prepovedano obrekovanje), pač pa je častno, če je dominanten in penetrira. Babilonski priročnik za napovedo-

vanje prihodnosti *Summa alu* pravi: »Če *seignior* kopulira s sebi enakim od zadaj, bo postal voditelj med vrstniki in brati.« Analni spolni odnos je pogost likovni motiv in vse kaže, da je bil vključen v verske obrede (Gerig, 2005; Bullough, 1980).

Ni nemogoče, da je judovski zakon prepovedal istospolno seksualnost (med moškimi) v okviru prizadevanj, da bi se distanciral od »malikovalskih« verskih praks. Pentatevh (*Torah*) je začel nastajati v šestem ali sedmem, današnjo obliko pa je dobil v petem ali četrtem stoletju pr. n. št. (Grabbe, 1998). V Levitiku (3 Mz, 20, 13) izrecno zahteva smrt obeh storilcev. Ob sicer znatnih regionalnih razlikah je v antičnem svetu tako splošna prepoved vse do krščanstva osamljen primer.

Reguliran je bil samo seks med moškimi, domnevno zaradi nizkega družbenega statusa žensk. Sapfo (6. stol. pr. n. št.), grške vazne poslikave in številne anekdote pozneje (gl. npr. Bennet, 2000) nakazujejo, da obstaja tudi veliko tišja tradicija lezbične seksualnosti, ki je stopila v javnost šele v dvajsetem stoletju (beseda »lezbištvo« je v rabi od leta 1870; Zimmerman, 2003). Zgodovino lezbištva moramo skoraj vedno razbirati iz pisanja moških, v devetnajstem stoletju zlasti seksologov (Havelock Ellis, Krafft-Ebing in drugi), in njihovih fantazij na to temo.

Torej moramo vzeti Foucaultovo (2010) tezo, da homoseksualnost ni samo nov koncept, temveč tudi nova praksa, *cum grano salis*. Istospolne seksualne aktivnosti očitno niso nič novega, družbeni odziv nanje pa se je spreminjal, kar vključuje njihovo pojmovanje, obravnavanje in tudi samorazumevanje udeležencev. Če se je spreminjalo tudi, *kako* se je istospolna seksualnost prakticirala, to ne pomeni, da je bila kdaj kaj drugega kot istospolna seksualnost, temveč se nanaša na njeno mesto v institucionalnem dispozitivu, in ni presenetljivo, da je to mesto v različnih epistemoloških obzorjih različno. Bolj pade v oči, da jo najdemo tako rekoč povsod.

Foucault je problematiziral zahodno »odkritje« seksualnosti kot diskurzivnega objekta, ki od sedemnajstega stoletja naprej v vse bolj pretanjenih oblikah služi institucionalnemu nadzoru in obvladovanju ljudi na individualni in kolektivni ravni. Težko pa bi rekli, da seksualne kategorije v starejših družbenih modelih nimajo enake ali analogne funkcije. Kaj drugega pomeni »nagnusni buzerant« (kakor je anahronistično, a slikovito prevedel Iztok Simoniti), iz katerega se na nekem mestu v Petronijevem Satirikonu norčuje Enkolpij (ki seksa, kot se spodobi, v glavnem s svojim mladim sužnjem Gitonom in prijateljem Asciltom)? Da je to satira, ne spremeni poante, da so se seksualne nalepke prebile skozi vse »epistemološke dobe« v evropskem prostoru, pogosto prav v šalah in zbadljivkah, ki jih razumemo brez težav. Res pa se nam ne zdijo nujno enako smešne.

Odkar je Rousseau v *Izpovedih* opisal (pri nekem znancu) to, kar bi danes imenovali homoseksualnost, je minilo okroglo stoletje, preden je bila definirana in za njo še heteroseksualnost, biseksualnost itn. Le prva kategorija je bila praktična (s posledicami v pravu, medicini itn.), preostale logično izhajajo iz nje. O heteroseksualnosti ne bi govorili, če ne bi bilo istospolne seksualnosti, in biseksualnost kot »usmerjenost k obema spoloma« se je tu znašla zaradi istospolne komponente. Magnus Hirschfeld je leta 1923 oblikoval pojem »transseksualizem«, ki se ne nana-

ša na spol objekta, temveč na spol subjekta, in ima podobne praktične posledice kakor spol objekta.

Čeprav se te besede končajo na -seksualnost, kar ima v vsakdanji slovenščini konotacijo seksualnih aktivnosti, ne govorijo o seksu, temveč o spolu. Sestavljene so po vzoru *homo* (grško isti) in *sexus* (latinsko spol, tudi slovnični). Besedo »homoseksualnost« prvič najdemo v pamfletu, ki ga je spisal Karl-Maria Benkert (»Kertbeny«) leta 1869 (Takács, 2004). Lahko da je avtor oblikoval jezikovni hibrid, ker ni znal bolje (vendar ni kakšna izjema: enako hibridnih je veliko utečenih besed, ki se končajo na *λόγος*, npr. sociologija, komunikologija, defektologija, kriminologija itn. – same družbene znanosti, plus astrologija). Mogoče pa je hotel s svojo skovanko povezati obe družbi, grško in rimsko, ki veljata za zibelko »evropske civilizacije« in v katerih so bile homoseksualne aktivnosti (med moškimi) v vsakdanjem življenju ustaljena praksa.

Toda kot argumentira Foucault (pridružujeta pa se mu tudi Dover, 1995, in Veyne, 1983), se sami Grki in Rimljani v teh konceptih ne bi prepoznali. Niso se delili po spolni usmerjenosti, ta pojem zanje sploh ne bi imel smisla. Posmeha vredna je bila nezmernost in maščevalo se je kršiti pravila, navade in običaje, ki so veljali za družbeni status. Zato Sula ni živel s svojim glumačem, dokler je bil diktor; šele ko je po opravljenih nalogah odložil funkcijo, se mu je lahko spet posvetil (Plutarh, 1981).

Pri teh pravilih, navadah in običajih opazimo kontinuiteto, ki opozarja na povezave med seksualnimi in družbenimi aktivnostmi. Kakor v Babiloniji in preostalem antičnem svetu je bilo tudi v Grčiji in Rimu sramotno, če je bil svobodni državljani (ni veljalo za sužnje, tujce in pod določenimi pogoji mladoletne, še ne svobodne državljanke) penetrirani udeleženec v spolnem aktu. Sam je lahko penetriral kogar koli. Ni smel biti penetriran, ker to pomeni podrejen (kakor je ženska podrejena očetu in možu, suženj gospodarju itn.), torej nesvoboden in neprimeren za opravljanje javnih funkcij (Dover, 1995; Foucault, 2010; Veyne, 1983). To ni bilo vprašanje seksualne morale, temveč cena svobode; enako pravilo – prepoved podrejanja – je namreč veljalo v vseh socialnih stikih (Veyne, 1983). Položaj pri seksu je bil družbeni položaj.

Svobodni državljani, ki je bil pri seksu penetriran, je bil kaznovan že v antični tradiciji (vsaj z izgubo ugleda). Krščanska inovacija je kaznovanje, torej podreitev prej svobodnega državljanca. Istospolna seksualnost v krščanstvu sledi bolj judovski kakor babilonsko-grško-rimski tradiciji. Prepoved seksa med moškimi prevladuje od predortodoksnega Tertulijana iz prvega in drugega stoletja našega štetja (Roberts in Donaldson, 1885–1896) tako v zahodnih in vzhodnih cerkvah kakor v protestantizmu in drugih ločinah, in se gladko nadaljuje v kronološko naslednji abrahamski religiji, islamu. Pri oblikovanju te prepovedi opazimo niz premestitev. Ko apostol Pavel našteva, kdo vse je izključen iz občestva (1 Kor, 6, 9; upoštevajoč, da je avtorstvo sporno, tudi 1 Tim, 1, 9-10), imenuje (med drugim) dve skupini ljudi. To ni odrekanje zadovoljitvi. Pavel ne nalaga vernikom, naj tega ne počno, temveč

zapira vrata pred ljudmi iz teh skupin.

Eno so μαλακοί (v uradnem prevodu »moške vlačuge«, po Dalmatinu »ty mehki«), kar je bila žaljivka, ki je zajemala zaničevane »penetrirance« in nasploh pasivne moške. Za druge pa Pavel od neznano kod vpelje besedo ἀρσενοκοίται (Johansson, 2003, dokazuje, da iz astrološke karakterologije). Beseda je opisna in nedvoumna (v Chráskovem prevodu: »moželežniki«). Današnji uradni prevod je »homoseksualci«, kar je v nebo vpijoč anahronizem, ni pa netočen, saj je prav ta Pavlova intervencija ustvarila »homoseksualca«, moškega, ki leže k moškemu, kakor se leže k ženski. Istospolna seksualnost je bila s tem poosebljena in premeščena v posebno skupino ljudi.

Položaj pri istospolnem odnosu je prej zastopal statusno razliko med svobodnim in podrejenim moškim; v novem režimu postane sinekdoha za zavrženo seksualnost. Potem ko je v enajstem stoletju analni spolni odnos med moškimi dobil ime iz judovske tradicije: sodomija (Jordan, 1997), se je izraz po potrebi uporabljal tudi za analni odnos z žensko, masturbacijo, koitus *a tergo* in še zlasti bestializem (Lever, 1985). In nazadnje, nekdanje statusno razlikovanje med moškimi se je premestilo v predpisano razmerje med spoloma, prevedeno v abstraktno (kvazibiološko) razliko med aktivno in pasivno »vlogo«.

Z epistemološkega stališča se tukaj nakazujeta dva sklepa. Prvič, ob diskontinuitetah, ki jih Foucault (1984) bere v vzvratni smeri kot »genealogijo koncepta«, teče tudi proces, ki ga lahko opišemo z besedo, sposojeno iz evolucijske teorije: koncept »mutira«, postane uporaben v čisto drugačnem kontekstu, in tudi če spotoma izgubi prvotne reference, neka zveza ostane. Drugič, vpliv institucionalno podprtega koncepta seže daleč onstran njegovih podpornih institucij, ker postane samoumeven in se vključi v splošni pojmovnik tako kot beseda v slovar.

Krščanska Evropa je grozila istospolni seksualnosti (med moškimi) najprej z grmado (Lever, 1985), po razsvetljenski sekularizaciji (se pravi po intervenciji znanosti v sedemnajstem in osemnajstem stoletju) pa najprej s smrtno kaznijo in potem z zaporom, ki je v dvajsetem stoletju v Nemčiji in Rusiji vključeval koncentracijsko taborišče (prvi uničevalno, drugi prevzgojno, Plant, 1991; Klejn, 2001), v Angliji pa z opcijsko kemično kastracijo, kakršna je doletela matematika Alana Turinga. Vse zaman. Res se je istospolna seksualnost premestila iz središča družbenega življenja na obrobje (in čez rob), toda namesto da bi izumrla, se je zgodilo le to, da se je demografsko povsem naključna množica konsolidirala v skupnost in tako rekoč od zunaj vrnila istospolno seksualnost v središče družbenega življenja.

Freudovo opažanje strukturne povezave med zavračanjem homoseksualnosti in paranojo (1995b) presenetljivo sovpada z opažanjem, da se »homoseksualec« pojavi v krščanstvu kot blodnja, ki »popravlja realnost«, tako da preuredi ali na novo oblikuje svoje predstave. Znanost je to blodnjo materializirala, jo naredila za kategorijo »seksualne psihopatije« (Krafft-Ebing) in prevedla teološke utemeljitve njene zavrženosti v psihološke značilnosti (npr. k hudodelski konspirativnosti nagnjeni značaj, ki ga najdemo v Hitchcockovih filmih *Tujca na vlaku* in *Vrv*). Tako

je nastal prvi izmed konceptov, ki so še danes namenjeni razvrščanju in celo samorazvrščanju ljudi v skupine. Besedo homoseksualnost je Benkert skoval v *podpora* skupini »seksualnih ekscentrikov«, če uporabimo najblažji pojem iz sorodne blodnje, diskurza o normalni seksualnosti. Okrepijo se oblike nadzora in obvladovanja na podlagi seksualnosti (kakor je opazil Foucault), med drugim s tem, če nadaljujem z dobro znanimi Althusserjevimi besedami, da jih izvaja kar sam subjekt nad seboj. Vendar je treba dodati, da ima samorazvrščanje v ogrožajočih okoliščinah najprej in zlasti obrambno funkcijo; druge funkcije bi mirno preživele tudi brez posebnih, ločenih skupnosti. V paranoidno družbeno strukturo je subjekt zapleten po sili, saj je njen proizvod in jo nujno tudi reproducira.

Klinična izkušnja pokaže, da je zahteva po transparentni seksualnosti postala psihološka past. Ljudje občutijo notranji pritisk in krivdo, dokler ne priznajo ali razkrijejo svoje homoseksualnosti; takrat notranji boji zvečine potihnejo (se pa marsikdaj začnejo zunanji). Podobni notranji pritiski nastajajo tudi pri ljudeh, ki mislijo, da so *morda* homoseksualni, tudi če ne prakticirajo istospolne seksualnosti, ker so kdaj imeli kakšno izkušnjo (ali fantazijo, kar je po učinku isto) in so doživeli vzburjenje, zdaj pa sumijo, da jih to v celoti določa. Njim je teže doseči pomiritev, ker jim tisto vzburjenje ostaja nepojasnen, nepovabljen tujek.

Še ne tako davno so strokovnjaki domnevali, da je homoseksualnost nekako nalezljiva (npr. Kopal in Bavcon, 1969). Izhajali so iz opažanja, da marsikdo odkrije to obliko zadovoljitve z izkušnjo. Opažanje ni bilo novo. Ker lahko vzburi že beseda, spovedniki vernikom niso omenjali istospolnih seksualnih aktivnosti, da ne bi koga poučili (gl. Lešnik, 1991; najbrž se nikoli ne bom nehal opravičevati zaradi lapsusa, da se mi je tam srednje ime Antona Martina Slomška zapisalo »Tomaž«). Kako sta taki »socialna nalezljivost« in »okužba z besedo« mogoči? Zakaj lahko ljudje kar zdronejo v istospolno seksualnost, če je priložnost ustrezna?

Da je pri človeku ekskluzivna spolna usmerjenost le mejna možnost, je prvi pokazal Freud; naše seksualne aktivnosti poganjajo objekti obeh spolov (in sicer štirje, je napol v šali napisal Fließ 1. 8. 1899). Zlasti pa je opazil nadomestke, ki jih uresniči simptom, včasih manj opazno, včasih povsem očitno, a subjektu samemu prikrito (kakor Schreberjeva blodnja). Freudovo teorijo je podprl Kinsey (in dr., 1948; 1953): večina ljudi ni ekskluzivno spolno usmerjenih, temveč se nahaja nekje na lestvici od enega do drugega roba in se po tej lestvici celo pomikajo (glede na starost in druge okoliščine). Kinseyjevo delo je doživelo številne kritike, ni pa bilo nikoli ovrženo.

Freudova teza je znana: človek je biseksualno bitje, se pravi, ima dispozicijo za seksualne aktivnosti z obema spoloma. To je doslej tudi edini odgovor, ki pojasni vsa opažanja. Zakaj so nekateri ljudje ekskluzivno usmerjeni? Zadovoljiti se moramo z odgovorom, da je to statistična nujnost. Verjetnost, da bomo zasedli to ali ono mesto na Kinseyjevi lestvici, je enaka kot pri metanju kock – manjša pri mejnih vrednostih, večja pri srednjih. Prav lahko da je ta odgovor tudi dokončen.

Razlogov za to, da je seks z obema spoloma danes morda redkejši, kot bi pri-

čakovali glede na to verjetnost, je več. Ko so istospolno seksualnost zadele sankcije, so najbolj neposredno prizadele tistega od obeh robov distribucije, ki najde zadovoljitev samo v istospolnem seksu. Ta skupina je postala družbeni izolot, ki mu ni bilo lahko pripadati in so se mu še »člani«, kaj šele drugi zainteresirani raje izogibali (se je pa lahko vsakdo ujel v past, ki so jih radi nastavljali varuhi reda). Za izogibanje – ne seksualnosti, temveč temu, da bi se izdali, nazadnje tudi pred seboj – so razvili psihološke mehanizme, kakršni so potlačitev, zanikanje, utajitev in zavrnitev (gl. Lešnik, 2005). Z izjemo zadnjega se konceptualno ne navezujejo na istospolno seksualnost, klinična izkušnja pa pokaže, da so zelo pogosto uporabljene prav v tej povezavi.

Z vprašanjem, od kod izvira homoseksualnost, se je Freud dolgo ukvarjal. Mislil je že, da je odkril formativne družinske vzorce (najbolj znanega je opisal pri Leonardu, 2000a), toda pokazalo se je, da enaki vzorci niso nič redkejši v heteroseksualnih primerih. Leta pozneje (1915) je v opombah k prvi od *Treh razprav o seksualni teoriji* (1995a), v kateri obravnava spolno usmerjenost, dodal, da nič manj kot ekskluzivna homoseksualnost zahteva pojasnilo tudi ekskluzivna heteroseksualnost in da »popravljanje« spolne usmerjenosti ni ne smiselno ne mogoče. Te pripombe so bile dolgo preslišane.

Druga od *Treh razprav* obravnava seksualne aktivnosti, ki so načeloma mogoče v kateri koli spolni kombinaciji ali pa spola kombinirajo kar same (kakor fetišizem, ki mu je Freud posvetil spis pozneje, 1987b). Njena osrednja ugotovitev je, da seksualne aktivnosti izvirajo iz polimorfne dispozicije, kot se kaže pri otrocih; tam je v »predgenitalni« obliki že nastavljeno vse (navzoče *in virtu*), kar se pozneje razvije v seksualno aktivnost.

Imamo torej dve dispoziciji, eno za spolno usmerjenost in drugo za seksualno aktivnost? To je slišati precej akademsko, bolj stvar klasifikacije kakor izkušnje – dokler ne primerjamo, kako preneseta discipliniranje, ki ga vsakič znova opravi vzgoja otrok. Biseksualnost ga prestane praktično brez praske; izrazi se (v nadomestnih in latentnih oblikah) tudi pri ekskluzivni spolni usmerjenosti. Kaj pa polimorfizem? O discipliniranju vemo, da ima erogene učinke (gl. npr. Freud, 1989), nikjer očitnejše kot pri de Sadu. Vpliv discipliniranja v otroštvu na seksualne aktivnosti v odraslosti je opazen. Disciplinirani subjekt namesto široke palete aktivnosti, za katere ima potencial, razvije ozke, specifične seksualne cilje, vse do tega, da spol postane nebistven in prevlada nekaj, čemur bi lahko rekli »spolna neusmerjenost«. Najboljši zgled najdemo pri samem de Sadu. Njegovi protagonisti niso izbirčni glede objekta, njihove aktivnosti pa so vedno le variacije na spolni odnos, ki mu je markiz dal pol imena. Za seksualno zadovoljitev vedno znova uprizorijo podrejanje in obnovijo nekaj, v čemer ni preveč videti izvornih pogojev civilizacije: discipliniranja in krivde (kaznovanja).

Da je objekt postranski v primerjavi z aktivnostjo, piše tudi Freud v *Treh razpravah*. Njegova funkcija je, da vzburi, kar pripelje k seksualni aktivnosti (in reprodukciji). Na objekt tako ali drugače naletimo, odvisno od okoliščin in naključij, in je

načeloma nadomestljiv. Seksualne aktivnosti, na drugi strani, nerade spreminjajo svoje temeljne značilnosti, kakršnekoli te so. Številni nagibi se izrazijo v nadomestnih oblikah (npr. sadizem, ki se izrazi v socialnih, ne pa v spolnih odnosih) in te se prav tako nerade spreminjajo. Kaže torej, da discipliniranje glede objekta zaradi njegove aleatorne narave sploh ni mogoče, medtem ko se discipliniranje aktivnosti praviloma posreči.

Kar tukaj imenujemo »discipliniranje«, se pogosto ne ujema s cilji in nameni vzgojnih instanc (danes bi se marsikdo uprl že tej besedi), je pa prav skupni učinek vzgojnih praks in vzbujenj, ki jih spremljajo. Če drži, kar smo razvili doslej, ta učinek ni – ne more biti – spolna usmerjenost, ampak je le preferenčna seksualna aktivnost ali, če pogledamo iz drugega zornega kota, specifična seksualna zavrtost.

Pozorni bralci so opazili, da tukaj obravnavamo zlasti spol *objekta*. Spol subjekta je v prostoru, ki ga zavzemajo abrahamske družbe, vse do ženskega in homoseksualnega gibanja dokaj samoumevna kategorija. Je najprej opisni pojem: vsak subjekt ima spol, tako v slovnici kakor v družbi. Hkrati pa je tudi družbeni status, ki določa, kaj komu pritiče, in odstopanja se praviloma maščujejo. Gibanji – ki sta sočasni, ker izhajata iz istih pogojev, nista pa vedno zaveznika – sta vpeljali nekaj novega: spregovorili sta s stališča drugega (de Beauvoir) in celo tretjega (Hirschfeld) spola od tistega, ki ima statusno pravico do izjavljanja, še zlasti izjavljanja *o njej*. Tako se je rodil »spolni subjekt«; spol sam je postal subjekt. To je – vsaj v teoriji – odprlo vrata nove vrste subjektivnosti, ki je odtlej iznašla še druge izraze.

Sčasoma je Freud (1998) podvomil, da je spol kaj bistveno več kot označevalec aktivne ali pasivne drže, se pravi, stvar identifikacije. Ni verjel v »transseksualizem« in je bil tudi sicer – morda ne docela upravičeno – skeptičen do Hirschfeldovih teorij (gibanje za dekriminizacijo homoseksualnosti je podpiral »iz humanitarnih razlogov«, gl. 2000a), vendar je spol tudi po zaslugi njegove teorije izgubil samoumevno navezavo na anatomske spol. Če moški zavzame pasivno držo, ni potem, psihološko gledano, ženska, in *vice versa*? Kaj reči o tem, da moški (neizogibno) zapade kastracijskemu kompleksu, ženska pa ne? Nimata posledično nekako »zamenjanih vlog«? Splošna implikacija je, da je človek ne le biseksualno, temveč tudi dvospolno bitje. Psihološka značilnost, da v razmerju zavzame eno ali drugo ali obojno ali mešano ali vmesno držo, ima konstitucijsko, biološko podlago, dokazuje Freud (1998).

Pojma »biseksualnost« in »dvospolnost« sta enako nesrečna, ker predvidevata vsak po dve možnosti (plus samega sebe kot tretjo); to so pač bolj preference diskurza. Spol in spolna usmerjenost sta dve plati iste funkcije, ki variira in kombinira spolne značilnosti. Odgovor na vprašanje, zakaj nekateri ljudje zavračajo svoj anatomske spol, bi bil potem enak kot pri vprašanju, zakaj nekateri postanejo izključno homoseksualni: ker je to statistična nujnost.

Kakor smo videli, je tudi sam Freud izenačil spolno razliko z nasprotjem aktivnost/pasivnost (izrecno v 1998) in glede tega sprejel judovsko-krščansko tradicijo, ne da bi analiziral njene predpostavke, kakor jih je znal analizirati drugje (npr.

2000b ali 2004). Istospolna seksualnost je pri njem v domeni odklonov kratko malo zato, ker odstopa od družbene norme. Družbena norma pa ni nič drugega kot konvencija. Ker konvencije ohranjajo statusni red in pristojnosti, kršitve nujno naletijo na odpor, ki se v kliničnih in forenzičnih znanostih izrazi kot patologizacija. Kakor vse zgodovinske tvorbe se tudi konvencija spreminja; ta proces lahko spremljamo, še zdaleč pa nismo zmožni napovedati njegovega izida, saj je – tudi tu moramo brez obotavljanja dati prav Foucaultu – hkrati učinek in generator oblastnih razmerij (svoboda/podrejanje) na vseh ravneh občevarja.

Literatura

- BAGEMIHLE, BRUCE (1999): *Biological exuberance: animal homosexuality and natural diversity*. New York: St. Martin's Press.
- BARASH, DAVID P. (2012): The Chronicle Review: The evolutionary mystery of homosexuality. *The Chronicle of Higher Education*, 19. november. Dostopno na: www.chronicle.com/article/the-evolutionary-mystery-of/135762 (3. oktober 2016).
- BENNETT, JUDITH M. (2000): "Lesbian-like" and the social history of lesbianisms. *Journal of the History of Sexuality* 9(1): 1–24.
- BROUDE, GWEN J. IN SARAH J. GREENE (1976): Cross-cultural codes on twenty sexual attitudes and practices. *Ethnology* 15(4): 409–429.
- BULLOUGH, VERN L. (1980): *Sexual variance in society and history*. Chicago: University of Chicago Press.
- BURLINGHAM, MICHAEL J. (1991): The relationship of Anna Freud and Dorothy Burlingham. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis* 19: 612–619.
- CAMPERIO-CIANI, ANDREA, FRANCESCA CORNA IN CLAUDIO CAPILUPPI (2004): Evidence for maternally inherited factors favouring male homosexuality and promoting female fecundity. *Proceedings of the Royal Society B* 271: 2217–2221.
- DOVER, KENNETH JAMES (1995): *Grška homoseksualnost*. Ljubljana: KRT.
- FOUCAULT, MICHEL (1984): Nietzsche, genealogy, history. V *The Foucault reader*, P. Rabinow (ur.), 87–90. Harmondsworth: Penguin.
- FOUCAULT, MICHEL (2010): *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC.
- FREUD, SIGMUND (1987a): Nagoni in njihove usode. V *Metapsihološki spisi*, 71–100. Ljubljana: ŠKUC & Znanstveni inštitut filozofske fakultete.
- FREUD, SIGMUND (1987b): Fetišizem. V *Metapsihološki spisi*, 413–424. Ljubljana: ŠKUC & Znanstveni inštitut filozofske fakultete.
- FREUD, SIGMUND (1989): »Otrok je tepen«: Prispevek k poznavanju nastanka seksualnih perverzij. *Problemi / Razprave* 27(5): 324–345.
- FREUD, SIGMUND (1995a): *Tri razprave o teoriji seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut filozofske fakultete.
- FREUD, SIGMUND (1995b): Psihoanalitične pripombe k avtobiografskemu opisu primera paranoje (*dementia paranoides*). V *Primer Schreber*, M. Dolar (ur.), 7–69.

- Ljubljana: Analecta.
- FREUD, SIGMUND (1998): O psihogenezi primera ženske homoseksualnosti. *Delta* 4(1-2): 163-188.
- FREUD, SIGMUND (2000a): Spomin iz otroštva Leonarda da Vinci. V *Spisi o umetnosti*, 107-190. Ljubljana: *Cf.
- FREUD, SIGMUND (2000b): Michelangelov Mojzes. V *Spisi o umetnosti*, 207-239. Ljubljana: *Cf.
- FREUD, SIGMUND (2001a): *Interpretacija sanj*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- FREUD, SIGMUND (2001b): *Nelagodje v kulturi*. Ljubljana: Gyrus.
- FREUD, SIGMUND (2004): *Mož Mojzes in monoteistična religija: Tri razprave*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- GERIG, BRUCE L. (2005): Homosexuality in the Ancient Near East, beyond Egypt. *The Epistle: a web magazine for Christian gay, lesbian, bisexual and transgender people*. Dostopno na: epistle.us/hbarticles/neareast.html (3. oktober 2016).
- GRABBE, LESTER (1998): Leviticus. V *Oxford Bible commentary*, J. Barton (ur.), 91-110. Oxford: Oxford University Press.
- HIRSCHFELD, MAGNUS (1923): Die intersexuelle Konstitution. *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* 23: 3-27.
- HRDY, SARAH B. (1999): *Mother Nature: a history of mothers, infants and natural selection*. New York: Pantheon.
- JOHANSSON, WARREN (2003): Ex parte themis: the historical guilt of the Christian Church. *The Pink Triangle Trust*. Dostopno na: <http://www.pinktriangle.org.uk/lib/hic/johansson.html> (3. oktober 2016).
- JORDAN, MARK D. (1997): *The invention of sodomy in Christian theology*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- KINSEY, ALFRED C., WARDELL BAXTER POMEROY IN CLYDE E. MARTIN (1948): *Sexual behavior in the human male*. Philadelphia: Saunders.
- KINSEY, ALFRED C., WARDELL BAXTER POMEROY, CLYDE E. MARTIN IN PAUL GEBHARD (1953): *Sexual behavior in the human female*. Philadelphia: Saunders.
- KLEJN, LEV S. (2001): *Sprevrnjeni svet*. Ljubljana: *Cf.
- KOBAL, MILOŠ IN LJUBO BAVCON (1969): Homoseksualnost. V *Socialna patologija*, L. Bavcon, M. Kobal, L. Milčinski, K. Vodopivec in B. Uderman (ur.), 123-136. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- LEŠNIK, BOGDAN (1991): Raba morale. V *Rožnati trikotnik: nacistična vojna proti homoseksualcem*. R. Plant (ur.), VII-XVI. Ljubljana: KRT.
- LEŠNIK, BOGDAN (2005): *Temelji psihoanalize: opombe h konceptom*. Ljubljana: *Cf.
- LEVAY, SIMON (2011): *Gay, straight, and the reason why: the science of sexual orientation*. Cambridge, Massachusetts: Oxford University Press.
- LEVER, MAURICE (1985): *Les bûchers de Sodome*. Pariz: Fayard.
- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE C. (1948): *Les structures élémentaires de la parenté*. Pariz: Presses universitaires de France.
- MOSSE, GEORGE L. (2005): *Nacionalizem in seksualnost: Morala srednjih razredov in*

- seksualne norme v moderni Evropi*. Ljubljana: *Cf.
- MURRAY, STEPHEN O. IN WILL ROSCOE (1997): *Islamic homosexualities: culture, history and literature*. New York: New York University Press.
- NATURHISTORISK MUSEUM (2009a): *Against nature? An exhibition on animal homosexuality*. Dostopno na: www.nhm.uio.no/besok-oss/utstillinger/skiftende/againstnature/index-eng.html (3. oktober 2016).
- NATURHISTORISK MUSEUM (2009b): *Homosexuality, evolution and humans*. Dostopno na: www.nhm.uio.no/besok-oss/utstillinger/skiftende/againstnature/animal_human.html (3. oktober 2016).
- NORTHWESTERN UNIVERSITY (2003): *Study suggests difference between female and male sexuality*. Dostopno na: www.sciencedaily.com/releases/2003/06/030613075252.htm (3. oktober 2016).
- PLANT, RICHARD (1991): *Rožnati trikotnik: nacistična vojna proti homoseksualcem*. Ljubljana: KRT.
- PLUTARH (1981): *Življenje velikih Rimljanov*. Ljubljana: DZS.
- RICE, WILLIAM R., URBAN FRIBERG IN SERGEY GAVRILETS (2012): Homosexuality as a consequence of epigenetically canalized sexual development. *The Quarterly Review of Biology* 87(4): 343–368.
- ROBERTS, ALEXANDER IN JAMES DONALDSON (UR.) (1885–1896): *Ante-Nicene fathers. The Writings of the Fathers down to A. D. 325. 3. zvezek*. Buffalo: Christian Literature. Dostopno na: <http://oll.libertyfund.org/titles/coxe-ante-nicene-fathers-the-writings-of-the-fathers-down-to-a-d-325-10-vols> (5. januar 2017).
- ROBINSON, ANDREW (2003): The origins of writing. V *Communication in history: technology, culture, society*, D. Crowley in P. Heyer (ur.), 5. poglavje. Boston: Allyn and Bacon.
- TAKÁCS, JUDIT (2004): The double life of Kertbeny. V *Past and present of radical sexual politics*, G. Hekma (ur.), 26–40. Amsterdam: UvA – Mosse Foundation.
- VALLEJO-MARIN, MARIO IN MARK D. RAUSHER (2006): Selection through female fitness helps to explain the maintenance of male flowers. *The American Naturalist* 169(5): 563–568.
- VEGA-FRUTIS, ROCÍO, ROGELIO MACÍAS-ORDÓÑEZ, ROGER GUEVARA IN LUTZ FROMHAGE (2014): Sex change in plants and animals: a unified perspective. *Journal of Evolutionary Biology* 27(4): 667–675.
- VEYNE, PAUL (1983): Homoseksualnost v Rimu. *Problemi* 6-8: 127–130.
- ZIMMERMAN, BONNIE (UR.) (2003): *Lesbian histories and cultures: an encyclopedia*. New York: Garland Publishing.

Upravljanje spolnosti in družbena neenakost spolov

Abstract

Sexuality Management and Gender Inequality

Why was women's sexuality always the one that was strictly controlled throughout history? The article bases its answer on the fact that the reproduction of the population is a necessary condition for the existence of any society. In this context, the main "producers" of people are women. Their natural reproductive abilities are used as an excuse to reduce their societal role to childbearing and also function as the basis of their subordination in an androcentric social order. The author focuses on functional heterosexual sexuality, a field that has been strictly managed for centuries on an institutional level. She analyzes the main factors that enabled the (connected) reproduction of the sexual and class order on the micro- and macro-levels. History shows that this reproduction was based on the premise that the woman "belongs to the man". This premise has its origins in the 1st millennium BC and was later reinforced in Western civilization through Christianity and the Catholic Church. Despite the slow erosion of androcentrism and the advancement of secularization processes, repressive patterns of regulating ("fruitful") sexuality still persist in the 21st century, mainly because of the erosion of the welfare state.

Keywords: androcentric order, discrimination of women, Catholic Church, love, marriage, reproductive behaviour, abortion

Maca Jogan is a professor emeritus at the University of Ljubljana currently in retirement, a winner of several national prizes and an honorary member of the Slovenian Sociological Association. Her research, pedagogical and publicistic work has been focused on the development of sociological theories, the history of sociology in Slovenia and the sociology of gender. In the last three decades, she has dedicated herself to researching various aspects of the social (re-)construction of gender hierarchies. She is an author of numerous articles and books. (maca.jogan@fdv.uni-lj.si)

Povzetek

Odgovor na vprašanje, zakaj so (bile) v tisočletjih glavna tarča urejanja spolnosti ženske, se v prispevku izhodiščno opira na dejstvo, da je nujni pogoj za obstoj katere koli družbe in sploh človeštva nenehno obnavljanje prebivalstva. Ključne »producentke« ljudi pa so ženske, katerih naravne zmogljivosti (in na to dimenzijo skrčena družbena vloga) v androcentričnem družbenem redu nastopajo kot podlaga in opravičilo za njihovo družbeno podrejenost. V prispevku je osrednja pozornost namenjena pozitivno funkcionalni heteroseksualni spolnosti kot področju strogega in institucionalno celovito varovanega družbenega urejanja skozi stoletja in glavnim dejavnikom, ki so od makro- do mikro-družbene ravni zagotavljali (povezano) reproduciranje spolnega in razrednega reda. Zgodovinske izkušnje kažejo, da je to reproduciranje v glavnem potekalo na predpostavki, da je ženska »njegovka«, kot je bilo (nereligijsko) strogo določeno že v prvem tisočletju pred našim štetjem in kar je v zahodni civilizaciji pozneje na podlagi krščanskih razlag utrjevala zlasti katoliška cerkev. Kljub postopni eroziji androcentrizma in kljub sekularizacijskim procesom so prisilni vzorci regulacije (»rodovitne«) spolnosti navzoči tudi v začetku 21. stoletja, k čemur prispeva zlasti razkrajanje socialne države.

Ključne besede: androcentrični red, diskriminacija žensk, katoliška cerkev, ljubezen, zakonska zveza, reproduktivno vedenje, splav

Maca Jogan je zaslužna profesorica Univerze v Ljubljani, upokojena redna profesorica na Fakulteti za družbene vede, prejemnica več državnih priznanj in častna članica Slovenskega sociološkega društva. Težišča njenega raziskovalnega, pedagoškega in publicističnega dela so (bila): razvoj socioloških teorij, zgodovina sociologije na Slovenskem in sociologija spolov. V zadnjih treh desetletjih je največ spoznavnega zanimanja usmerila v raziskovanje različnih vidikov družbene re/konstrukcije hierarhije med spoloma. Je avtorica številnih člankov in knjig. (maca.jogan@fdv.uni-lj.si)

Udomačene živali so po naravi več vredne kot divje, za vse pa je bolje, da se podrejajo, ker si tako pridobijo varstvo. Poleg tega je moški po naravi boljši kot ženska, ona pa je slabša; zato on vlada, ona pa se podreja. Ta zakon naj velja za vse ljudi.

(Aristotel, *Politika*, par. 1254b, točka 12)

Uvod

Od nastanka naprej večina ljudi nikoli ni brala Aristotelovih del, vendar je živela in morala živeti v skladu z razlago o »naravni« neenakosti žensk in moških. Zato nas ne sme presenečati, če v sodobnosti srečujemo najrazličnejše negativne predsodke o ženskah, stereotipi o »pravem« mestu žensk pa so pogosto resna ovira za uresničevanje načela enakih možnosti. Celovito in vsestransko določanje posebnega, podrejenega mesta žensk, njihovih vrtilin, ki so bile povsem nasprotno moškimi, je bilo vsaj tri tisoč let doslej tako učinkovito, da posledic ni mogoče odpraviti v nekaj desetletjih. Glede na dolgotrajno zgodovinsko dediščino so za uresničevanje uravnotežene družbe – brez spolno določenih bipolarnih osebnostnih lastnosti¹ in zmogljivosti – potrebna daljša obdobja usklajenega delovanja vseh za družbeno sožitje nujnih urejevalnih ustanov. Da pa bi lahko prišli do ustreznih sprememb, je potrebno tudi poznavanje načinov, kako se je v preteklosti »cementiralo« mesto žensk in moških ter kako in zakaj je (bilo) upravljanje spolnosti eno ključnih vprašanj vzpostavljanja in ohranjanja družbenega reda.

Najprej je treba pojasniti, zakaj so (bile) glavna tarča urejanja spolnosti ženske. Odgovor je preprost. Pogoj za obstoj katere koli družbe in sploh človeštva je nenehno obnavljanje prebivalstva – torej rojevanje, nega, skrb za razvoj osebnosti človeškega bitja. Ključne »producentke« ljudi pa so ženske. Kdor razpolaga z reproduktivnimi zmogljivostmi žensk, ta lahko razpolaga tudi z večino pripadnikov družbene skupnosti. Enostranska določenost žensk kot primarno rodilnih bitij in s tem nujno povezana njihova odvisnost od moških je namreč tudi neločljiva sestavina večje ranljivosti (večine) moških in večjih možnosti gospodovanja nad njimi.² H gospodovanju spada tudi nenehno zbujanje strahu, ki ga omogoča

¹ Aristotel npr. v *Politiki* (par. 1270a/7) poudarja, da morajo imeti moralne vrline vsi, vendar funkcionalno različne, glede na to, »za kakšen smoter so ustvarjeni. Zato morajo tisti, ki vladajo, razpolagati s popolnimi vrtilinami (kot graditelj ...). Drugi pa morajo imeti vrline glede na svoje naloge. ...«. Vrline morajo biti spolno različne: »Pogum moškega je v skladu z njegovo nalogo gospodovanja, pogum ženske pa mora biti skladen z njeno podrejeno vlogo.« (Ženska mora imeti tudi sposobnosti vodenja in opravljanja domačih opravil.)

² Pripomniti je treba, da so tudi moški (identitete in družbene vloge) enostransko definirani, vendar je pripadnost moškemu spolu v vseh razrednih položajih (tudi v podrejenem) vselej višje vred-

(moško določena) nezamenljiva spolna neenakost identitet in vlog (po načelu strogega ločevanja kulture od narave, razuma od čustva ter javnega od zasebnega). Preprosto – v moškosrediščnem (androcentričnem) redu je tanki plasti (v glavnem moških), ki zaseda monopolne položaje moči in oblasti, lažje razpolagati z ljudmi, če ti živijo v nenehnem strahu in v revščini; ženske (v rodni dobi) primarno v strahu, da ne bi zanosile (če si tega ne želijo, ker nimajo obetov za resnično človekovemu dostojanstvu vredno življenje otrok) in moški (da bodo kot edini »pravi« skrbniki za družino ob svoj posel).

Zato je za vse oblastnike tako pomembno urejanje reprodukcije. Zgodovinske izkušnje kažejo, da je to v glavnem potekalo na predpostavki, da je ženska njegova, kot je bilo strogo določeno že v 1. tisočletju pred našim štetjem in kar so pozneje utrjevale in širile različne religijske razlage. Neločljiva sestavina vseh svetovnih religij, ki jo vsebujejo že temeljna »sveta« besedila, je namreč mizoginija, ženskosovražnost (Jogan, 2013).³ Podobno kot v drugih religijah je tudi v krščanskih razlagah (zlasti v delovanju katoliške cerkve) sklicevanje na Boga služilo za instrumentalizacijo žensk: naravna razlika med spoloma, ki je *conditio sine qua non* obstoja človeške družbe sploh, je (bila) v teh razlagah podaljšana v družbeni prostor, to pomeni, da ima družbeno določena neenakost med spoloma lastnosti (božje in) naravne stalnice. Takšen religijsko določen spolni red deluje samourejevalno in z izključitvijo dvoma o pravilnosti in pravičnosti tudi samopotrjevalno ter samotrjevalno. Upoštevati je treba, da so temeljne svete nauke ustvarjali moški (kot posredniki med bogom in človekom) »po svoji podobi« in meri, na kar v zadnjih desetletjih opozarja zlasti veliko raziskovalk,⁴ pa tudi raziskovalci.⁵

Katoliška cerkev (KC) kot zgodovinsko pomembna usmerjevalna in nadzorna institucija zlasti v zahodni civilizaciji (tudi v slovenski družbi) pravzaprav nadaljuje tradicionalno mizogino usmeritev, po kateri so ženske kot zadnji člen v verigi (moškega) gospodovanja zaradi svoje koristnosti (ustvarjanje »človeškega kapitala«) posebej strogo nadzorovane. Učinkov dolgoletnega monopolnega in družbe-

notena in obdana z določeno količino moči: če ne v javnem pa vsaj v zasebnem življenju (Jogan, 1990: 97–101), kar je zelo pomembno tudi pri obravnavi spolnosti.

³ Po oceni E. Sorge (1987: 29) je teologija tri tisoč let govorila s »seksističnim jezikom in moškimi podobami ter simboli«, zato se sprašuje, kako so se sploh lahko takšne ženske dejavnosti, kot so spočetje, rojstvo, nosečnost, hranjenje in ustvarjalna telesnost tako razvrednotile, da so bile (zlo) razumljene kot kazen božja za človeške grehe.

⁴ Tako Margaret Jackson (1994: 185) na podlagi podrobnega proučevanja feministične kritike (moško določene) konstrukcije spolnosti med letoma 1850 in 1940 sklepa, da je »izzivanje patriarhalnih definicij ‚naravnega‘ v številnih pogledih zdaj tako težko in nevarno, kakor je bilo v 19. stoletju«, kajti »moč za opredelitev tega, kaj je ‚naravno‘, ostaja ključna za ohranitev moške moči in strukture odnosov med spoloma«. Avtorica tudi poudarja, da tedaj, ko se pojavijo grožnje sistemu moči, se oblikujejo in širijo teorije, ki opravičujejo to moč in/ali pa dokazujejo, da sprememba ni mogoča, ali pa obračajo spremembe v smer, ki zagotavlja ohranjanje strukture moči.

⁵ Vrh utemeljene kritične presoje Biblije je verjetno prispevek D. Clinesa (2015): *The Scandal of a Male Bible*.

no strukturno podprtega vplivanja KC na oblikovanje identitete žensk in njihove družbene vloge ni mogoče odpraviti v kratkem času, tudi zato, ker se na splošno večja religioznost žensk (v primerjavi z moškimi) ohranja kljub sekularizacijskemu procesu,⁶ ki v zadnjih desetletjih poteka v večini evropskih (pretežno katoliških) držav. Sekularizacija je povezana z egalitarizacijo družbenega položaja in vloge spolov, kar ogroža učinkovitost religijskih seksističnih vzorcev spolnega reda. Namen tega prispevka je orisati nekatere ključne značilnosti krščanske in katoliške konstrukcije ženske identitete in vloge s posebnim poudarkom na (rodovitni) spolnosti, postopno odpravljanje podrejenega položaja žensk z različnimi posvetnimi ukrepi ter težnje po retradicionalizaciji in repatriarhalizaciji družbenega reda.

Božja ljubezen in grešna telesnost

Na eni strani je kasta vojakov, ki se ne smejo poročiti, vsi ostali pa imajo vrednost le zaradi rojevanja. Zato sama vedno znova ugotavljam, da je krščanstvo militaristična religija, ki uporablja rojstvo za krepitev svoje moči, celibat pa za koncentracijo premoženja.

(U. Ranke Heinemann, 2012a: 33)

Urejanje človeške spolnosti je osrednje področje za večino krščanskih pojmovanj, zato npr. za večino sodobnih Američanov krščanstvo ne pomeni nič drugega kot »zakonik spolnega obnašanja« (Jordan v Kalbian, 2005). Podobno trdi tudi U. Ranke Heinemann, ena najtemeljitejših poznavalk krščanske doktrine in prakse katoliške cerkve (1992: 277), da je katoliška spolna morala »pretežno moška morala in neusmiljeno spolno izkoriščanje ženske«. Tudi več kot štiri petine grehov je spolne narave, tri četrtine tistih, ki se izpovedujejo, pa je žensk (Valentini in Di Meglio, 1976: 14, 16). Brez spolnosti ni »narejanja ljudi«, najpomembnejše (za zdaj nenadomestljive) »producentke človeškega kapitala« pa so prav ženske. Poleg tega so ženske tudi v sodobnosti pomembne prenašalke in utrjevalke religioznosti.⁷ Ni torej naključje, da so ženske v središču pozornosti cerkve kot dolgožive institucije, vendar ženske, skrčene na svojo pozitivno funkcionalnost, na »rodilni stroj«.

Roditeljska funkcija žensk je tudi izhodišče za razlage o večji bližini z Bogom, ki je po religijski definiciji stvarnik vsega, zato bi morale biti ženske še toliko bolj spoštljive do Boga in njegovih namestnikov na zemlji, torej pokorne moški volji in

⁶ Odpadništvo od cerkve je pri ženskah nekoliko močnejše kot pri moških, o čemer lahko sklepamo na podlagi zanesljivih podatkov empiričnih raziskav v evropskem in tudi slovenskem prostoru (Jogan, 2005: 598).

⁷ G. Davie (2005:225) pripisuje ženskam pomembno vlogo pri »zastopniškem spominu na krščanstvo«.

»pozabljive« glede svojih izkušenj. S takšno razlago je upravičena tudi hierarhična moška organizacija, katere glavni cilj je nasilno obvladovanje sveta tudi (ali predvsem) s pomočjo militaristične (krščanske) religije.

Zaradi vedno večje ogroženosti moškosrediščnega reda z vključenimi večkratnimi neenakostmi se mizoginija v sodobnosti kaže tudi povsem odkrito, zlasti v nekaterih fundamentalističnih praksah. Ker je težnja po odpravi diskriminacije žensk svetovni pojav in ker je družina v pristojnosti žensk, naj bi bile pravzaprav ženske povzročiteljice različnih vrst zla v sodobnosti, zahteve za enake pravice in možnosti pa skrajno nevarne za človeštvo sploh.⁸ Ob vseh očitkih ženskam se zastavi vprašanje, ki je za nekatere tudi paradoksalno, zakaj so ženske bolj religiozne in zakaj kažejo višjo pripadnost cerkvi in cerkvenemu občestvu. Primerjalne raziskave v Evropi v devetdesetih letih 20. stoletja namreč kažejo, da so ženske bolj religiozne in da predstavljajo večino vernikov, ob tem, ko se v procesih sekularizacije skupno število vernikov zmanjšuje.

Če želimo pojasniti večjo religioznost žensk, ne moremo mimo dejstva, da je eden pomembnih producentov njihove osebne identitete (bila) ravno cerkev. Razloge za žensko večjo in vsebinsko posebno religioznost in cerkvenost je brez dvoma treba iskati v resničnem kompleksnem (tuzemskem) produciranju (skrčene, enostranske) osebne identitete, družbenega položaja in vloge (večine) žensk (oziroma obeh spolov) z vključenimi specifičnimi prefinjenimi prijemi cerkve v duhovnem in moralnem oblikovanju in nadzorovanju (ustrahovanju) žensk (in ljudi na splošno).

Ker prostor ne dopušča podrobnejše obravnave⁹ različnih vidikov strukturne re/konstrukcije družbene neenakosti po spolu, naj orišem le ključne značilnosti položaja žensk, ki so (bile) sicer tudi statusno prilagojene oziroma različne. Za večino žensk v preteklosti in sedanjosti je v primerjavi z moškimi značilen slabši položaj, v katerem so bile večkratno prikrajšane (diskriminirane) – ne le kot pripadnice ženskega spola, ampak hkrati kot pripadnice družbene plasti, ki je bila ekonomsko in politično nemočna. Za to, da so takšen položaj sprejemale kot smiselno, je bilo potrebno posebno resno in trajno duhovno predelovanje njihovih lastnih zaznav in razlaganje njihovih negativnih izkušenj tako, da je prikrajšanost v njihovih predstavah postala prednost, dejavnik samoponosa in zavedanja o osebnem dostojanstvu. Vcepljanje sprevrnjenih pomenov je bilo mogoče samo v okoliščinah, ko je bil moralni in duhovni razvoj vsake osebe – predvsem ženskega spola – strogo nadzorovan in voden, ko ni bilo možnosti izbiranja. V tem okviru je mogoče iskati začetek odgovora na vprašanje, zakaj so ravno ženske tiste, na katere je (bila) usmerjena posebna pozornost »Matere Cerkve«. »Recepti« za vsakdanjo rabo te

⁸ Za predsednika fundamentalistične krščanske moške organizacije v ZDA (*Focus on the Family*) je npr. Četrta svetovna konferenca OZN o ženskah (Peking, 1995) »najbolj radikalen, ateističen, protidružinski križarski pohod v zgodovini človeštva« (Rose, 2001).

⁹ Več o tej temi gl. Jogan 1990, 2001.

institucionalne vzgojiteljice tudi na področju spolnosti imajo korenine v sovražnosti do telesnosti, še zlasti do spolne sle, na čemer potem (upravičeno) temeljijo izjemno stroge in natančne zapovedi spolnega obnašanja glede na njegov glavni cilj: rojevanje »božjih« otrok. Ta cilj je neločljiva sestavina katoliške socialne doktrine, podrobneje izražene v vrsti dokumentov (zlasti v drugi polovici 20. stoletja), ki so površinsko prilagojeni spremembam v širšem družbenem okolju.¹⁰

»Krščanstvo je nenehno poudarjalo, da mora biti spolni odnos v zakonu dejanje zaploditve, sicer spada pod negativni vidik sle in ne npr. pod vidik ljubezni,« ugotavlja Uta Ranke Heinemann (1992: 13). Je pa ljubezen neločljiva sestavina pojasnjevanja zakonske zveze (»zakona«), vendar samo takšna, v kateri je človeku odvzeta sposobnost avtonomnega čustva (Jogan, 1986: 51) in h kateri je človeško bitje poklicano; edino prava je iz Boga izvirajoča človeška ljubezen.

Bog je ljubezen in živi sam v sebi skrivnost ljubezenskega občestva. Z ustvaritvijo človeka po svoji podobi in z neprestanim vzdrževanjem v bivanju vpisuje v človeško naravo moža in žene poklicanost in s tem tudi sposobnost ter odgovornost za ljubezen in za občestvo. Ljubezen je torej temeljna in naravna poklicanost vsakega človeka. Kot utelešen duh, to se pravi kot duša, ki se izraža v telesu, in kot telo, ki ga oživlja in oblikuje nesmrtni duh, je človek v vsej tej zedinjeni celoti poklican k ljubezni. Ljubezen vključuje tudi človeško telo in telo je soudeleženo pri duhovni ljubezni. (Janez Pavel II., 1982: 15)

Človeška duša in telo sta torej le posrednika božje ljubezni, ki je opredmetena v zakonski zvezi in devištvu. Povezanost ljubezni in zakonske zveze je sklenjeno enodimenzionalno: Bog – človek – Bog. Prav zaradi tega zunajčloveškega izvora (ki pa je po definiciji nadrejen človeškemu snovnemu bivanju) mora uresničevanje prave (čiste) ljubezni – s človekom kot božjim pomočnikom – potekati po strogo določenih merilih in pravilih, ki ustvarjajo videz avtonomnosti (kar je nedvoumno izraženo v okrožnici *Humanae vitae*).

Zakonska ljubezen je predvsem polno človeška, to se pravi, da je čutna in duhovna. Pri njej torej ne gre za goli naval nagonov in čustev, temveč tudi in predvsem za dejanje svobodne volje. Kot taka hoče ta ljubezen ne le vztrajati, ampak tudi rasti v veselju in v bridkosti vsakdanjega življenja. Tako zakonca po vsem tem postajata eno srce in ena duša in skupaj dosejata svojo človeš-

¹⁰ V drugi polovici 20. stoletja so zlasti pomembni naslednji dokumenti: Pavel VI.: *Okrožnica o pravilnem uravnavanju rojstev*, »*Humanae vitae*«, 1968; Janez Pavel II.: *Apostolsko pismo o družini*, »*Familiaris consortio*«, 1981 (slov. 1982); Janez Pavel II.: *Apostolsko pismo o dostojanstvu žene*, »*Mulieris dignitatem*«, 1988 (slov. 1989); Janez Pavel II.: *Okrožnica Sijaj resnice*, »*Veritatis splendor*«, 1993 (slov. 1994); Janez Pavel II.: *Okrožnica Evangelij življenja*, »*Evangelium vitae*«, 1995; Benedikt XVI.: *Pismo o sodelovanju med moškimi in ženskami v cerkvi in svetu*, 31. 7. 2004 (kot kardinal Ratzinger je papež Benedikt XVI. močno vplival na prejšnje okrožnice).

ko popolnost. ... Ta ljubezen je končno rodovitna ljubezen, ki se ne izčrpa v sožitju zakoncev, temveč je naravnana na to, da se nadaljuje v obujanju novih življenj. (V Jogan, 1986: 53)

Glede na funkcijo ljubezni v (nerazvezljivi) zakonski zvezi je opredeljena tudi »dobra in čista« spolnost, ki presega naravno raven.

Zaradi tega spolnost, po kateri se mož in žena podarjata drug drugemu z dejanji, ki so lastna in pridržana zakoncem, nikakor ni nekaj zgolj biološkega, temveč prizadeva najbolj notranje jedro človeške osebe kot take. Spolnost se na resnično človeški način uresničuje le, če je vključena v tisto ljubezen, s katero se mož in žena brezpogojno do smrti zavežeta drug drugemu. (Janez Pavel II., 1982: 15)

Strogo upravljanje človeške spolnosti se je po drugem vatikanskem koncilu nekoliko omehčalo, tako da je »uporaba zakona« (kar je »božji dar«), ki je bila izključno prokreativno funkcionalna, dovoljena tudi zakoncema brez otrok, če sicer izpolnjujeta druga dva pogoja zakonske zveze (veljavnost in nerazvezljivost). Kljub temu je prva in edina bogu všečna zakonska spolna združitev tista, ki da ustreza božjemu načrtu.¹¹

Kdor torej uporablja ta božji dar tako, da mu odvzema, četudi delno, njegov pomen in namen, nasprotuje tako moški kakor ženski naravi in njunim najbolj intimnim odnosom; nasprotuje pa tudi božjemu načrtu in božji volji. Kdor pa uporablja dar zakonske ljubezni v spoštovanju zakonov rodnosti, priznava, da ljudje nismo gospodarji virov človeškega življenja, temveč le izvrševalci Stvarnikovih načrtov. (*Humanae vitae* v Jogan, 1986: 55–56)

V bistvenih potezah enake razlage srečamo že pri A. Avguštinu (354–430) in T. Akvinskem (+ 1274), ki sta se kot ključna »producenta« spolne morale oprla na Platona in Aristotela tako, da sta hierarhični odnos med moškim in žensko upravičila s krščansko razlago nastanka človeka, sovražnost do spolnosti pa utemeljila z izvirnim grehom. A. Avguštin, »veliki tvorec v precejšnji meri do danes veljavne krščanske podobe Boga« (Ranke Heinemann, 1992: 76), je dotedanje zaničevanje spolnosti dopolnil s strahom pred spolnostjo, saj je ta neločljivo povezana s prenosom izvirnega greha, ki se ga da popraviti le z božjo milostjo.¹² Prav zaradi tega prvega dejanja nepokorščine Bogu je človekova narava pokvarjena, kar se izraža

¹¹ Več o izjemno sofisticiranem obravnavanju spolnosti v okviru zakonske ljubezni v Jogan, 1986: 51–69.

¹² A. Avguštin (1993: 64) ves človeški rod primerja z divjo oljko, ker je nastal iz telesnega poželenja, samo božja milost pa spreminja divjo oljko v pravo.

v spolnem poželenju oziroma v »nepokorščini teh organov, po katerih se v zaporedju generacij ohranja človekova narava« (Avguštin, 1993: 40). Spolna sla je nekaj slabega, je bolezen,¹³ zlo, vendar pa ravno zakonska zveza

celo iz tega zla naredi nekaj dobrega. ... Po tem zlu poželenja torej sega človek in mu ne podleže, ko ga v razbrzdanem in nespodobnem kipenju zadrži in mu zategne vajeti, izpreže in uporabi pa samo z namenom, da bi ustvaril potomstvo, da bi tako otroke, ki se bodo prerodili duhovno, rodil telesno, ne pa da bi duha v sramotni sužnosti podvrgel mesu. (Avguštin, 1993: 40–41)¹⁴

Spolna združitev zaradi čutnega ugodja – brez vključenega dobrega namena (spočenjanja potomstva) – je celo v okviru zakona nekaj nespodobnega,¹⁵ vendar je krivda odpustljiva. Neodpustljivo, razvratniško in morilsko pa je zaradi »poltenosti« posegati po »strupih za neplodnost, če pa so ti neučinkoviti, že spočeti plod v drobovju tako ali drugače uničiti ...« (ibid., 48)

U. Ranke Heinemann (1992: 76) upravičeno ugotavlja, da je prav »največji cerkveni oče, sveti Avguštin ... sovraštvo do sle in spolnosti združil s krščanstvom v sistematično celoto. ... Bil je teološki mislec, ki ni utrl miselne poti le prihodnjim stoletjem, ampak tisočletjem. Zgodovino krščanske seksualne etike je oblikoval on.« Avguštin je z izvirnim grehom kot temeljnim vzrokom pokvarjenosti človeštva zaradi nujnosti razplojevanja vrste zagotovil po eni strani dolgoživost svojih razlag moralno neoporečnega, dobrega delovanja, hkrati s tem pa tudi (večno) nadrejenost krščanskih razlag spolnosti v odnosu do vseh mogočih »krivoverskih«, saj ima lahko samo Bog,¹⁶ ker je izvzet iz izvirnega greha, vlogo rabsodnika med dobrim in zlim.

Sovraštvo do spolne sle in poniževanje žensk je doseglo vrh v »zlati dobi teologije« v 13. stoletju, ko sta Avguštinove razlage razširila in jih dopolnila s številnimi podrobnostmi A. Magnus in T. Akvinski, ki sta celotno spolnost potisnila v območje animaličnosti (Ranke Heinemann, 1992: 179). V njunih razlagah spolnosti imajo korenine številni negativni predsodki o ženskah in (androcentrični negativni) ste-

¹³ Spolna sla naj bi tudi ubijala duha, zato se A. Avguštin (1993: 44) zavzema za vzdržnost; glede na sovraštvo do spolne sle je tudi izoblikoval hierarhijo spolnih odnosov tako, da je deviškost (popolna vzdržnost) na najvišjem mestu, temu pa sledita zakon brez spolnega odnosa (kot Jožefov zakon z Marijo) in končno zakon s spolnim odnosom (strogo reguliranim).

¹⁴ »Tako je zveza moža in žene, katere cilj je spočenjanje potomcev, naravno dobro zakonskega stanu. ... K naravi zakonskega stanu torej spada: da se možki in ženska združita v skupnost z namenom, da imata otroke. ... Kajti njihov namen je roditi otroke, ki se bodo prerodili, in to na način, da se bodo otroci, ki se jim bodo rodili kot otroci tega sveta, ponovno rodili kot božji otroci.« (Avguštin, 1993: 36–37)

¹⁵ V tem primeru zakonska partnerja več nista »zakonca«, temveč ona »hotnica« in on »priležnik« (Avguštin, 1993: 49).

¹⁶ »Vsak človek je namreč varljiv in nihče ni brez greha razen Boga.« (Avguštin, 1993: 66)

reotipi, s katerimi se srečujemo še v začetku 21. stoletja. T. Akvinski – »cerkvena luč«, ki je poleg A. Avgušтина glavna avtoriteta na področju spolne morale, je brez dvoma našel veliko spodbudo za svoje »razsvetljevanje« v razlagah svojega učitelja A. Magnusa,¹⁷ avtorja trditev, kot so naslednje.

Ženska se manj (kot moški) nagiba k nramnosti, kajti v ženi je več tekočine, in lastnost tekočine je, da hitro sprejme, a težko obdrži. Tekočina je fluidna. Zato so žene nestanovitne in radovedne.¹⁸ Kadar ženska občuje z moškim, bi najraje ležala še pod drugim moškim. Žena ne pozna zvestobe. ... Ženska je ponesrečen moški in v primerjavi z moško je njena narava defektna in pomanjkljiva. Zaradi tega je negotova. Česar sama ne more dobiti, skuša doseči z zlaganostjo in s hudičevimi ukanami. ... Enako kot spodbuja razum moškega k dobrim dejanjem, sili njo njeno čustvo v zlobo. (Magnus v Ranke Heinemann, 1992: 180.)

T. Akvinski, ki žensko definira kot za moškega »nadomestno tvorbo narave, ... v razvoju zavrtega moškega, ... določeno za rojevanje otrok«, z »defektnim razumom«, kakršnega je najti tudi »pri otrocih in duševnih bolnikih«, nosilko slabega v spolnem odnosu (moškemu pa pripada »plemenitejši del«), je prepričan, da ženska potrebuje moža tudi kot zapovednika (ne le kot nosilca pravega semena), kajti on ima »popolnejši razum« in »krepkejšo krepstnost« (v Ranke Heinemann, 1993: 190–191). Sam zakonski spolni odnos, ki ga T. Akvinski po A. Avguštinu postavlja na najnižje mesto in razume kot »nečisto« dejanje (glede na deviško čistost), tudi ustrezno označuje z različnimi slabšalnimi oznakami, kot npr. »nagnusnost«, »omadeževanje«, »sramota«, »onečaščenje« (v Ranke Heinemann, 1992: 195–196). To »nečisto« spolno združevanje med zakoncema pa T. Akvinski dopušča samo, če je v naravnem »normalnem položaju« (da seme zagotovo doseže cilj, da se zaplodi otrok), vse druge oblike pa so odklonske in pregrešne (ibid., 199–200) ter »*contra naturam*«, protinaravne.¹⁹ Med protinaravne načine spolnega združevanja, ki so

¹⁷ Doprnsni kip tega ustvarjalca za žensko sovražnih trditev je mogoče videti tudi v Sloveniji, na Ptujju na pročelju Dominikanskega samostana.

¹⁸ Konec 19. stoletja je bil Magnusov »duh« zelo pogosto navzoč (vidno tudi na terminološki ravni) tudi na Slovenskem med takratnimi »lučenosci« prave morale, ki so nastopali zoper prizadevanja žensk za zmanjševanje vsestranske diskriminacije. A. Mahnič na primer leta 1894 priporoča: »Ne delajmo pač žensk vsegavednih! Vže tako so podedovale od matere Eve prevelik kos radovednosti: vse hočejo videti, vse ovohati, ob vsem jeziki brusiti! Marveč brzdajmo njih lahkomišelnost, in zvedčavost, postrizimo krila njih oholosti, ... vcepljajmo jim v mehko srce ljubezen do boga in bližnjega, ... in žena bo blagoslov našemu društvu!« (Mahnič v Jogan, 2001: 31)

¹⁹ V tem prispevku se omejujem samo na tisto obliko spolnosti oz. spolnega združevanja, brez katere dejansko ni mogoč obstoj človeštva, to je heteroseksualno spolno združevanje. To ni povezano z izključevanjem vseh drugih oblik spolnega združevanja z območja spoznavnega zanimanja, vendar te oblike ne zajemajo večine človeštva in so tudi z vidika nadaljevanja vrste stranskega pomena, niso pa drugotnega pomena z vidika spoštovanja človekovega dostojanstva in svobode. Ta opomba

posebej nevarni, spada preprečevanje zanositve,²⁰ s katerim se katoliška cerkev intenzivno spoprijema od 11. stoletja naprej.

Nadzor nad spoštovanjem cerkveno določenih načinov spolnega akta je potekal v spovednicah, posebej odločno od leta 1215 naprej, ko je veljala stroga zapoved o redni spovedi, s katero so na podlagi natančnih navodil duhovniki preverjali spoštovanje zapovedanih načinov. Pri pridobivanju informacij o morebitnem »protnaravnem« »uporabljanju zakona« je T. Akvinski spovednike (spraševalce) dobro in natančno poučeval, kako lahko sprašujejo vernika (kot kaže naslednji primer).

Ti natanko veš, katera je naravna pot. Si kdaj izlil seme na kak drug način? Če odgovori: ne, tedaj ne sprašuj dalje. Če reče: da, tedaj morda lahko vprašaš naslednje: v spanju ali buden? Če odvrne, da v budnem stanju, lahko vprašaš: ali z žensko? Če pove, da z žensko, imaš možnost, da ga vprašaš: zunaj posode ali v njej in kako? (Summa 5, Pokora in odpuščanje 49, v Ranke Heinemann, 1992: 211).

Nosilce preprečevanja zanositve (bodisi s »strupi«, bodisi s prekinjenim aktom – *coituss interruptus*) so čakale stroge kazni (usmerjene predvsem na ženske), ki so se v teku stoletij stopnjevale²¹ in v začetku 20. stoletja prišle do vrhunca, ko je bilo takšno delovanje z vrsto papeških dekretov izenačeno z umorom (Ranke Heinemann, 1992: 213). Takšna označitev preprečevanja zanositve je pomembno vplivala na delovanje katoliške cerkve v 20. in v začetku 21. stoletja. Vsi posvetni poskusi upravljanja spolnosti na človeku (predvsem ženskam) prijazen način so imeli oznake »nenaravnosti«, »nenravnosti«, »nemoralnosti«, ali kar »zločinov zoper človeštvo«. V nadaljevanju bomo skopo orisali nekatere družbene okoliščine, ki so v tem obdobju (»modernega časa«) pripomogle k oživitvi diskurza srednjeveških cerkvenih »lučenoscev« na področju spolne morale. Glede na to, da je KC svetovno pomembna, bo tudi oris zajel najprej prizadevanja OZN za vzpostavljanje družbene enakosti spolov na vseh področjih in ravneh po vsem svetu.

je potrebna glede na ne tako redka sodobna popolna izenačevanja spolne različnosti (kot naravne danosti in pogoja za razmnoževanje) s spolno usmerjenostjo; ta dva pojavi imata sicer določene skupne lastnosti, ki izhajajo iz družbeno priznanih definicij »normalnosti«, razlikujeta pa se glede na funkcionalnost (zlasti z makrodružbenega vidika).

²⁰ T. Akvinski uvršča uporabo različnih »strupov« zoper zanositev med hude grehe, vendar to še ni umor; o umoru je mogoče govoriti, ko je zarodek že oblikovan (v Ranke Heinemann, 1992: 213).

²¹ Eden od vrhov kaznovanja (zlasti) nosilk znanja o prekinjanju nosečnosti je bil v evropskem prostoru dosežen z množičnim iztrebljanjem »čarovnic« (od konca 15. stoletja do sredine 18. stoletja).

Erozija androcentrizma in ogrožanje »naravnega« spolnega reda

Odpravljanje podrejenosti žensk se je zlasti v drugi polovici 20. stoletja izrazilo v pridobivanju ekonomskih, socialnih in političnih pravic. Kljub čedalje močnejšemu vstopanju žensk v območje javnega delovanja pa je na začetku 21. stoletja dovolj znakov, ki kažejo na neuravnoteženo (in nepravično) vključenost spolov v vsa za človeški obstoj potrebna in pomembna delovanja. Tako je splošna značilnost položaja žensk v sodobnem svetu, da so v primerjavi z moškimi v slabšem položaju, saj so bistveno bolj obremenjene z družinskimi in gospodinjskimi deli kot moški, čeprav je tudi večina žensk pridobitno dejavna zunaj doma. V družinski nadobremenjenosti žensk so sicer razlike glede na njihov socialni položaj, vendar tudi ženske višjih plasti niso docela izvzete iz posebne neposredne skrbi za družino in gospodinjstvo; pogosto so tudi okrivljene kot glavne ali celo edine odgovorne osebe, če je kaj narobe. Čeprav slojno (rasno, generacijsko) neenako razporejene so prednosti moških večinoma še zagotovljene s prevladujočim institucionalnim redom v družbi.

Torej se kot pereče postavlja vprašanje spreminjanja moškosrediščnega reda in moške identitete. Ameriški sociolog Michael Messner, ki je »prepričan, da je humanizacija moških neločljivo prepletena s povečanjem moči žensk« (1997), ugotavlja, da se moški v sodobnosti spreminjajo, vendar pa spremembe niso le takšne in ne nujno v smeri, ki bi jo želeli tisti moški in ženske, ki se trudijo za več pravičnosti in enakosti v sodobni družbi, za večjo humanizacijo medčloveških odnosov. Takšni oceni pritrjuje tudi švicarski sociolog A. Godenzi (2000: 35–51), ki na podlagi mednarodne statistike potrjuje večdimenzionalno neenakost spolov in ugotavlja, da ob koncu 20. stoletja še obstaja množičen sistem materialnih prednosti ter da moško nasilje ni individualni patološki pojav, temveč logična posledica kolektivne prednosti moških. Podobno nasprotuje moški prevladi in nasilju moških nad ženskami tudi R. W. Connell (2005).

Diskriminacija žensk je bila sredi 20. stoletja pripoznana kot svetovni pojav, pri čemer je poglavitno vlogo odigrala Organizacija združenih narodov, ki je že v Ustanovni listini (1945) postavila temelj za odpravljanje diskriminacije žensk s ciljem:

... uresničiti mednarodno sodelovanje s tem, da se rešujejo mednarodni problemi ekonomske, socialne ali človekoljubne narave, kakor tudi s tem, da se razvija in spodbuja spoštovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin za vse ljudi, ne glede na raso spol, jezik ali vero ... (I. pogl., 1. člen)

Dolgotrajno aktivno prizadevanje Komisije za status žensk, da bi se zmanjšala diskriminacija žensk in da bi ženske lahko uresničevale svoje človekove pravice, je bilo podlaga za sistematično delovanje OZN v svetovnem okviru z začetkom v letu

1975, ki ga je generalna skupščina razglasila za Mednarodno leto žensk. V tem letu je bilo na dnevni red postavljeno kompleksno »žensko vprašanje« skupaj z zahtevo, da se izkoreninijo vzroki za diskriminacijo žensk. Razkrivanje dejanskega položaja žensk in možnosti za njihovo vključevanje v procese odločanja na vseh ravneh je bil glavni cilj Desetletja OZN za ženske pod naslovom »Enakopravnost, razvoj in mir« (1976–1985).

Na koncu tega desetletja je bil na konferenci v Nairobiju, na kateri so ocenili dosežke desetletnih prizadevanj, sprejet izjemno pomemben dokument *Nairobijske dolgoročne strategije za izboljšanje položaja žensk do leta 2000*. Te strategije temeljijo na spoznanju, da je treba razvojna prizadevanja za izenačitev pravic žensk in moških povezati z bojem za drugačen položaj vseh ljudi (odpravljanje izkoriščanja, revščine itd.). »Vse bolj so iskali razvoj, v katerem bi se usklajeval materialni, družbeni, kulturni, zdravstveni in socialni napredek ljudi. To pa je mogoče predvsem ob aktivni, demokratični udeležbi ljudi samih v teh procesih,« je poudarila ena nosilnih oseb vsebinske zasnove nairobijske konference V. Tomšič (1987: 19).²² V tej strategiji je tudi jasna usmeritev glede spolnosti in uravnavanja rojstev, ki poudarja žensko svobodno razpolaganje z lastnim telesom,²³ kar izraža že temeljni (156.) člen, ki se na začetku glasi: »Možnost nadzorovati lastno rodnost je pomembna osnova za to, da lahko ženske uživajo tudi druge pravice,« 157. člen pa določa:

Za zagotovitev svobodnega in prostovoljnega odločanja morajo informacije o načrtovanju družine ter izobraževanje na tem področju vsebovati vse medicinsko priznane in ustrezne metode načrtovanja družine (Nairobijske ..., 1987: 89).

Posebna pozornost in podrobnejša obdelava okoliščin, ki omogočajo samostojno odločanje žensk na področju spolnosti, je izražena tudi v strateških ciljih Četrte svetovne konference o ženskah (1995, Peking). Temeljno zahtevo, da so človekove pravice tudi ženske pravice, in da to velja za vsa področja življenja in delovanja, na področju spolnosti utemeljuje in razčlenjuje več členov, med njimi npr. 96. člen ali med drugim 97. člen:

Človekove pravice žensk vključujejo njihovo pravico do nadzora in svobodnega odločanja o zadevah, povezanih z njihovo spolnostjo, vključno s spolnim in reproduktivnim zdravjem, brez omejitev, diskriminacije in nasilja. Enakopravni

²² V. Tomšič je bila na tej konferenci predstavnica Socialistične federativne republike Jugoslavije (prej FLRJ); od začetka dalje pa je bila zelo aktivna članica Komisije za status žensk, ki je bila ustanovljena (1946) kot del Komisije za človekove pravice v okviru Ekonomskega in socialnega sveta OZN.

²³ Gotovo ni naključje, da Katoliška cerkev (Vatikan) ni podprla takšne usmeritve in ciljev niti v tem, niti v poznejših dokumentih OZN.

odnosi med ženskami in moškimi v zadevah spolnih odnosov in reprodukcije, vključno s polnim spoštovanjem osebne integritete, zahtevajo medsebojno spoštovanje, privolitev in deljeno odgovornost za spolno vedenje in njegove posledice. (Poročilo ..., 1996: 65)

V večini držav zanemarjanje ženskih reproduktivnih pravic resno omejuje njihove možnosti za izobraževanje ter gospodarsko in politično krepitev moči. (Poročilo ..., 1996: 66)

Egalitaristična usmeritev OZN je spodbudila prizadevanja za odpravljanje diskriminacije žensk na vseh koncih sveta, hkrati pa je z določitvijo držav kot odgovornih za učinkovitost mnogoterih institucionalnih ukrepov dosegla, da se počasi in postopno vzpostavljajo razmere za doseganje enakih možnosti.²⁴ Uresničevanje zahtev OZN na različnih ravneh in področjih družbenega (in osebnega) življenja, k čemur države pogosto silijo zlasti organizirana gibanja žensk, je že nekoliko zrahljalo moškosrediščni red, zato se njegovi nosilci in zagovorniki čutijo ogrožene in poskušajo ta razvoj zaustaviti,²⁵ k čemur pripomore tudi globalni kapitalistični (neoliberalistični) gospodarski red. Ne glede na stopnjo razvoja in ustrezno oznako je glavna značilnost kapitalizma racionalna organizacija družbene delitve dela, katere glavni cilj je ustvarjanje dobička in v kateri je produkcija dobrin nadrejena biosocialni (re)produkciji.²⁶ S tem pa je tudi določeno mesto žensk, ki z uresničevanjem »naravne vloge« in s tem povezanim neplačanim skrbstvenim delom prispevajo svoj delež k ustvarjanju dodatnega dobička. Takšna praksa upravičuje ugotovitve, da sta kapitalistični produkcijski način in partiarhalizem povezana kot »siamska dvojčka« (Jogan, 1990: 123–125). Z vzpostavljanjem socialne države po koncu druge svetovne vojne (z različnimi sistemi blaginje, ki so neločljivo povezani s povečevanjem samostojnosti žensk na podlagi vključevanja v plačano delo) se je ta povezava začela krhati. Vendar pa kriza tega tipa države v kapitalizmu, ki se od sredine sedemdesetih let 20. stoletja izraža v povečevanju razredne neenakosti in krčenju javnih sistemov za zagotavljanje socialnih pravic, v temeljih ogroža že vzpostavljeno enako(prav)nost žensk in moških. Na tej podlagi se razvijajo težnje po (ponovnem) nadzorovanju ženskega spolnega in reproduktivnega vedenja.

Tako je bilo tudi v resoluciji Evropskega parlamenta (2013) ugotovljeno, da so

²⁴ O sistematičnih prizadevanjih Evropske unije za zagotavljanje enakosti med spoloma gl. Jogan, 2014: 118–124.

²⁵ V potrebi po oviranju se navdihujejo različna fundamentalistična gibanja in organizacije, ki so nastali kot odgovor na spoznanje, da »imajo ženske že preveč pravic«, med njimi npr. moška fundamentalistična organizacija *Promise Keepers* (ustanovljena 1990) v ZDA; skrajno mizogina je krščanska organizacija *Focus on the Family* (več v Rose, 2001). Vsem fundamentalizmom je skupen boj zoper uresničevanje Konvencije o odpravi vseh oblik diskriminacije žensk (1979), zavračanje človekovih pravic žensk in boj za vrnitev vladajočega položaja moških pod geslom za »ohranitev družine«.

²⁶ S. Rowbotham (1983: 204) poudarja, da kapitalizem ni organiziran na proizvodnji ljudi, temveč na potrebi po čim večjem dobičku. Več v Jogan, 1990: 117–145.

sedanje politične in gospodarske razmere velika grožnja za spoštovanje spolnega in reproduktivnega zdravja ter pravic žensk. Zaradi trenutne finančne krize, gospodarskega upada in krčenja javnih proračunov se v državah članicah porajajo težnje po privatizaciji zdravstvenih storitev in omejevanju dostopa do zdravstvenih storitev in njihove kakovosti.²⁷ Očitno je, da se v začetku 21. stoletja v večini evropskih držav krepi težnja po retradicionalizaciji, ki se je v postsocialističnih državah po padcu berlinskega zidu in z uvajanjem »demokracije« začela z vso silovitostjo uresničevati prav na področju regulacije reproduktivnega delovanja, z omejevanjem pravice do svobodne izbire glede rojevanja otrok, pogosto skrčene na splav.²⁸ Vendar pa pravica do prekinitve nosečnosti (splava) sama po sebi še ni zadosten kazalec demokracije sploh, temveč je treba to pravico umestiti v konkreten zgodovinski prostor in jo vrednotiti glede na druge značilnosti demokracije. Naj to ponazorim s primerom iz bližnje evropske preteklosti. Do padca berlinskega zidu in združitve obeh nemških držav je veljala Zvezna republika Nemčija (BRD) kot demokratična razvita država, pa so se ženske borile za pravico do splava in zoper označevanje, da so morilke. V Nemški demokratični republiki (DDR) pa je bila ta pravica popolnoma samoumevna in uresničljiva, čeprav o kakšni posebni demokraciji (v smislu političnega sistema) v tej državi ni bilo mogoče govoriti. To pomeni, da se moramo vselej ob vprašanju splava vprašati tudi, za kakšno demokracijo gre oziroma po čigavi meri je predvsem oblikovan demokratični (večstrankarski) politični sistem, bolj natančno: ali se vsebinsko polni demokracija (kot politični sistem) z vključenostjo vseh pripadnikov in pripadnic družbene skupnosti, ali pa prevladujejo pripadniki enega spola, privilegiranih plasti (če zanemarimo druge dimenzije). V nadaljevanju sledi kratek oris spreminjanja politike upravljanja spolnosti in reproduktivnega vedenja v slovenski družbi v obdobju zgodnjega socializma in po uvedbi večstrankarske demokracije ter kapitalistične racionalnosti v samostojni državi.

²⁷ Resolucija EP z dne 12. marca 2013 o vplivu gospodarske krize na enakost spolov in pravice žensk.

²⁸ V imenu vračanja žensk k svoji »naravni« vlogi so npr. na Poljskem v začetku 90. let zelo omejili pravico do splava, ki so jo leta 2016 nameravali v celoti odpraviti. Ko je npr. Španija leta 2013 hotela drastično omejiti pravico do splava, so se uprle ženske organizacije v EU in tudi Ženski lobi Slovenije je poslal Veleposlaništvu Kraljevine Španije (1. 2. 2014) peticijo proti omejevanju legalnega splava v Španiji, v kateri je zahteval, da EU uzakoni in vse njene države članice priznajo in omogočijo: vključitev reproduktivnih in spolnih pravic žensk kot ključnih človekovih pravic žensk, vključno s pravico do legalnega, varnega, brezplačnega splava, v Listino o temeljnih človekovih pravicah in v Lizbonsko pogodbo; ter prost dostop do legalnega, varnega, brezplačnega splava za vse ženske v Evropski uniji.

Slovenija: spolno in reproduktivno obnašanje med svobodo in prisilo

Pred socialističnimi spremembami je urejanje vsega javnega in zasebnega življenja temeljilo na predpostavki, da je ženska nesamostojna in odvisna od moškega vzdrževalca in da je njena »naravna« vloga biti žena, mati, gospodinja. Takšen položaj žensk je bil strogo reguliran z (nerazvezljivo) zakonsko zvezo. S prvo socialistično ustavo (1946) je bila zagotovljena enakopravnost moškega in ženske v javnem življenju ter v zakonski zvezi in družini, dana je bila možnost razveze, izenačen je bil položaj zakonskih in nezakonskih otrok. Organizirana in naporna prizadevanja v petdesetih in šestdesetih letih tako v zakonodajnih telesih (skupščinah) na ravni federativne države Jugoslavije kot v republiki Sloveniji in ob močni podpori Zveze komunistov ter zlasti Socialistične zveze delovnega ljudstva²⁹ so pripomogla k temu, da je bila pravica do svobodnega odločanja o rojstvu otrok leta 1974 potrjena kot ustavna pravica; njeno uresničevanje pa je kompleksno zagotavljala poznejša zakonodaja. Pri tej ustavni pravici nikakor ni šlo le za »pravico do splava«, temveč za pravico

do dostopa do vseh sredstev za načrtovanje družine, še posebno pred spočetjem, ko se človek lahko resnično svobodno odloča. Zato se tudi ne bi mogli bojevati – kakor se bojujejo v nekaterih zahodnih državah, kjer je pritisk cerkve posebno močan – za »pravico do splava«, še posebno zato ne, ker je glede na samo objektivno stanje stvari ta pravica zelo omejena. (Tomšič, 1976: 338)

Temeljna predpostavka celostnega urejanja zasebnega in javnega življenja, katerega bistveni cilj je bila humanizacija odnosov med spoloma, je bila samostojnost in neodvisnost ženske, ki skupaj z moškimi

kot subjekti celotne družbene in svoje biološke reprodukcije skupno, družbeno in solidarno ustvarjajo možnosti, da bi mogli imeti zaželeno število otrok in da bi imel vsak rojeni otrok kar najboljše možnosti za svoj psihofizični razvoj v družini in družbi. (Tomšič, 1976: 372)

Sprememba enostrankarskega političnega sistema v večstrankarskega (leta 1990) in sistematično uvajanje tržnega gospodarstva nista pomenila nadaljevanja prizadevanj za odpravljanje spolne neenakosti in za utrjevanje egalitarizma oziro-

²⁹ Zelo pomembno vlogo je imel Zvezni svet za načrtovanje družine (in ustrezni odbori v republikah). O raznolikosti ovir, s katerimi so se srečevali zagovorniki in zagovornice odpravljanja kompleksne diskriminacije žensk, posebej na področju spolnosti in reproduktivnega delovanja, gl. Tomšič, 1976: 313–407.

ma za večjo pravičnost v razdelitvi ustvarjenih dobrin na splošno. Nasprotno, institucionalno vzpostavljeni temelji za usklajevanje poklicnega (plačanega) dela žensk z družinskimi obveznostmi (vrtci, domovi za ostarele itd.) so postali predmet zelo ostrega kritiziranja. Vsakokrat znova pa je različno sestavljenim velikim zvezam (koalicijam) staršev in naprednih ženskih skupin uspelo ubraniti sistem javnega, posvetnega (sekularnega) otroškega varstva.

Splošna težnja po ponovnem udomačevanju (redomestifikaciji) žensk v post-socialističnih družbah se je v Sloveniji pokazala tako na duhovni kot na čisto predmetni ravni. Na prvi ravni se je najbolj očitno izražala v povezavi s težnjami po rekatolicizaciji, najpogosteje v zahtevah po »moralni prenovi družbe«. Družba naj bi bila pod vplivom (nemoralnega) marksizma v samoupravno socialistični preteklosti prišla do moralnega ravsula, ki da ga lahko odpravi le vrnitev prave morale v javno življenje, to pa je edinole sklop moralnih zapovedi, ki izhajajo iz družbenega nauka katoliške cerkve. Zelo očitno je prišla redomestifikacijska težnja do izraza v več poskusih strank, ki se navdihujejo v katoliški socialni doktrini, da bi z zakonom podaljšali porodniški dopust, začeni s predlogom skupine poslancev Slovenskih krščanskih demokratov (24. 12. 1994), da bi ta dopust z enega podaljšali na tri leta. Vendar je bil ta (in podobno poznejši) v parlamentu kot tudi v javnosti zavržen.

»Vračanje prave morale« je neločljivo povezano tudi z vračanjem »pravega dostojanstva« ženskam, takšnega, ki ne bi bilo v nasprotju z njihovo »pravo« naravo in ki bi zaustavilo »pomoženje« žensk. To svarilo je univerzalna stalnica v mizoginem teoretiziranju in javnem razpravljanju katoliške cerkve (ki je v novem političnem sistemu postala močna urejevalna institucija), ki spremlja prizadevanja žensk, da bi se odpravili očitni znaki seksizma in diskriminacije po spolu.³⁰ Tako so (bila) opravičena – kot edino prava in ženskam prijazna – prizadevanja za odpravo (nemoralne in po teh razlagah ženskam neprijazne) socialistične prakse, ki da je ženskam dala preveč svobode.

To se je najprej pokazalo v jasno izraženi težnji po kontroli ženskih reprodukcijskih zmogljivosti v času priprave ustave samostojne države Slovenije (med letoma 1990 in 1991), v zahtevah po odpravi (leta 1974) ustavno določene pravice do svobodnega odločanja o rojstvu otrok. Katoliška cerkev je bila ključna ustanova, ki je neprekinjeno nasprotovala tej pravici. Njen boj zoper »pravico do splava« temelji na redukcionistični predpostavki, po kateri so vse umetne kontracepcijske metode za uravnavanje rojstev izenačene s splavom,³¹ ki ima v javnem diskurzu dodatne slabšalne oznake, kot npr. »hudo moralno zlo«, »zločin proti življenju«, »huda kršitev

³⁰ Takšno sredstvo »duhovne kolonizacije« so denimo uporabljali tudi slovenski katoliško usmerjeni sociologi v prvi polovici 20. stoletja (Jogan, 1990: 151–189).

³¹ S takšnim prepričanjem je KC obsojala vse ukrepe za zdravo spolnost in uravnavanje rodnosti v času samoupravnega socializma (Jogan, 1986: 93–103). Tako je na primer KC v »obrambi plodu« napadla 140. člen Kazenskega zakonika iz leta 1951, ki je sicer prepovedoval splav, dopuščal pa ga je zaradi zdravstvenih razlogov (Tomšič, 1976: 317).

nrvnega reda«. Na tej podlagi pa temelji še problematična praksa zagovornikov »prave« morale, ki se kaže v napihovanju obsega pojava,³² da bi bilo stanje videti čim bolj katastrofično, v pritiskih na žensko zavest z enačenjem prekinitve nosečnosti z umorom in s poudarjanjem primarne odgovornosti žensk za obstoj naroda. Spoštovanje katoliške spolne morale naj bi pripomoglo k dvigu rodnosti.³³ Vendar pa najnovejše raziskave različno sekulariziranih evropskih družb kažejo, da je višja rodnost v tistih državah, v katerih velja egalitaristična družinska politika z javnim sistemom zagotavljanja skrbstvenih dejavnosti (npr. otroškega varstva) in z enakopravno delitvijo domačega dela (Guetto in dr., 2015: 168).

Odločna javna nasprotovanja takšni praksi odvzemanja pravic so bila prisotna v Sloveniji že v šestdesetih in sedemdesetih letih, v začetku devetdesetih pa so se – ob neposredni grožnji s posegom v temeljne človekove pravice ženske – še okrepila in pomnožila. Boj za ohranitev ustavne pravice do svobode v reproduktivnem obnašanju, ki je združil (tudi politično strankarsko) različne ženske organizacije in skupine, je bil uspešen – temeljna pravica (in možnost njenega uresničevanja) je ostala v Ustavi RS. Vendar se prizadevanja za posredno odpravo te pravice oziroma za onemogočanje njenega uresničevanja nadaljujejo tudi v 21. stoletju, pri čemer imajo posebej aktivno vlogo različne iniciative. Ena od »svežih« zelo bojevitih je »Zavod Božji otroci«,³⁴ ki je v letu 2016 pripravila tudi seznam članov in članic »abortivnega lobija« na Slovenskem. Poleg različnih molilnih akcij (v organizaciji civilnih pobud, »podaljšanih rok« KC) zoper pravico do svobodnega odločanja o rojstvu otrok v sedanosti ne manjka opozoril, da je to »tragedija za Domovino«.

³² Pri napihovanju števila splavov so bili nekateri slovenski nosilci politične moči pravi mojstri (in več kot dosledni uresničevalci »božjega načrta«), kot je bilo mogoče prebrati npr. v intervjuju ministra mag. J. Drobničiča v Večeru (junija 2006), v katerem je opozoril, da je v Sloveniji 7500 rojstev in 9000 splavov. V parlamentarni razpravi ga je poslanka M. Širca opozorila na podatke o dejanskem stanju, ki so kazali, da so (bili tedaj) v »Sloveniji trenutno 6403 registrirani splavi, in to je celih 40 % manj, kot jih je bilo v začetku 80. let, ali 7 % manj, kot jih je bilo v prejšnjem letu, in rojstev je skoraj 18.000«. Takrat še nadškof Rode pa je javno npr. govoril o ubijanju na ginekoloških klinikah.

³³ Eden večjih predvidenih posegov v upravljanje z ženskimi reproduktivnimi zmogljivostmi je bil predlog *Strategije za dvig rodnosti* ministra za delo, družino in socialne zadeve J. Drobničiča 2006. Ta usmeritev se nadaljuje, javno vidna nosilca sta dr. Milan Zver (v predsedniški kampanji 2012) in Lojze Peterle (v Evropskem parlamentu 2013).

³⁴ »Kdo so ljudje, ki sestavljajo abortivni lobi, ki je odgovoren za splav 350.000 žensk!?« Ko so vsi naštetih, sledi vabilo: »Pridite v Ljubljano in se udeležite molitve za nerojene otroke pred ljubljansko ginekološko kliniko. Več informacij – Zavod Božji otroci!« Poročilo o tem spornem delovanju »abortivnega« lobija je na: <http://www.mladina.si/172531/javna-pobudazascitimo-ustavne-pravice-slovenskih-zensk>.

Sklep

Katoliška cerkev je v Sloveniji glavna nasprotnica posvetnega upravljanja spolnosti in reproduktivnega delovanja kot sestavine odpravljanja diskriminacije žensk. Vztrajanje KC pri pronatalistični usmeritvi pa gotovo ni naključje, kajti večja avtonomnost, samourejevalnost žensk, ki temelji na povečevanju njihove neodvisnosti, je nevarna, ker ogroža monopol cerkve kot ključne družbenovezivne institucije v upravljanju največje »industrije« na svetu, to je »narejanje ljudi«. Na tem področju pa ženske niso več celostno prisiljene spoštovati cerkvenih zapovedi o tem, da so bitja-za-druge, ker imajo v prostoru zunaj cerkvenega nadzora možnost, da si oblikujejo (vsaj delno) tudi življenje po svoji meri. Prav ta avtonomija, ki naj bi bila posledica »brezbožnega« feminizma, spodbuja KC, da se nenehno bori zoper tak feminizem, tudi z oblikovanjem »novega« katoliškega feminizma (Jogan, 2013a: 24–25), katerega glavni vir je znamenito *Apostolsko pismo o dostojanstvu žene* papeža Janeza Pavla II. (1988). V njem pa je podrejenost Gospodu posledica »svobodne« odločitve; torej naj bi šlo samo za malo drugačno razumevanje svobode, ne pa za prikrito kršenje človekovih pravic žensk.

Literatura in drugi viri

- AVGUŠTIN, AVRELIJ (1993): *Zakonski stan in poželenje*. Ljubljana: Krt.
- ARISTOTEL (1970): *Politika*. Beograd: Kultura.
- BENEDIKT XVI./KARDINAL JOSEPH RATZINGER (2004): *Pismo o sodelovanju med moškimi in ženskami v cerkvi in svetu: škofom katoliške Cerkve*. Napisano 31. maja, objavljeno 31. julija. Ljubljana: Družina, Cerkevni dokumenti 107.
- CLINES, DAVID J. A. (2015): *The Scandal of a Male Bible. The Ethel M. Wood Lecture for 2015*. Dostopno na: www.academia.edu/10977758/The_Scandal_of_a_male_Bible (14. december 2016).
- CONNELL, RAEWYN W. (2005): *Masculinities*. Cambridge UK: Polity.
- DAVIE, GRACE (2000/2005): *Religija v sodobni Evropi: mutacija spomina*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- GODENZI, ALBERTO (2000): Determinants of culture: men and economic power. V *Male Roles, Masculinities and Violence*, I. Breines, R. Connell in I. Eide (ur.), 35–51. Pariz: Unesco.
- GUETTO, RAFFAELE, RUUD LUIJKX IN STEFANI SCHERER (2015): Religiosity, gender attitudes and women's labour market participation and fertility decisions in Europe. *Acta Sociologica* 58(2): 155–172.
- JACKSON, MARGARET (1994): *The Real Facts of Life. Feminism and the Politics of Sexuality c. 1850–1940*. London: Taylor&Francis Ltd.
- JANEZ PAVEL II. (1982): *Apostolsko pismo o družini*. Ljubljana: Družina, Cerkevni dokumenti 16.

- JANEZ PAVEL II. (1989): *Apostolsko pismo o dostojanstvu žene*. Ljubljana: Družina, Cerkevni dokumenti 40.
- JANEZ PAVEL II. (1994): *Okrožnica Sijaj resnice*. Ljubljana: Družina, Cerkevni dokumenti 52.
- JANEZ PAVEL II. (1995): *Evangelij življenja*. Ljubljana: Družina, Cerkevni dokumenti 60.
- JANEZ PAVEL II. (2001): *Apostolsko pismo ob začetku novega tisočletja*. Ljubljana: Družina, cerkevni dokumenti 131.
- JOGAN, MACA (1986): *Ženska, cerkev in družina*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- JOGAN, MACA (1990): *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.
- JOGAN, MACA (2001): *Seksizem v vsakdanjem življenju*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- JOGAN, MACA (2004): Slovenska (postmoderna) družba in spolna neenakost. *Teorija in praksa* 41(1/2): 361–376.
- JOGAN, MACA (2005): Katoliška cerkev in diskriminacija žensk. *Teorija in praksa* 42(4/6): 594–605.
- JOGAN, MACA (2008): Rekatolizacija slovenske družbe. *Teorija in praksa* 45(1/2): 28–52.
- JOGAN, MACA (2013): Družbena (ne)enakost spolov v slovenski postsocialistični zavesti. *Teorija in praksa* 50(1): 5–38.
- JOGAN, MACA (2013a): Mulieris dignitatem in božja previdnost. *Družboslovne razprave* XXIX(72): 7–30.
- JOGAN, MACA (2014): *Sociologija in seksizem*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- KALBIAN, ALINE H. (2005): *Sexing the Church. Gender, Power and Ethics in Contemporary Catholicism*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- MESSNER, MICHAEL (1997): *Politics of Masculinities. Men in Movement*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- NAIROBIJSKE DOLGOROČNE STRATEGIJE ZA NAPREDOVANJE POLOŽAJA ŽENSK DO LETA 2000. Ljubljana: Delavska enotnost, 1987.
- RANKE HEINEMANN, UTA (1988/1992): *Katoliška cerkev in spolnost*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- RANKE HEINEMANN, UTA (2005): Cerkev se ne bo spremenila. *Delo, Sobotna priloga*, 30. april: 22–23.
- RANKE HEINEMANN, UTA (2012): *Evnuhi za nebeško kraljestvo: katoliška cerkev in spolnost od Jezusa do Benedikta XVI*. Ljubljana: Modrijan.
- RANKE HEINEMANN, UTA (2012a): Ali za Vatikan sploh še obstaja kakšna odrešitev? Intervju. *Mladina*, 7. september: 33–37.
- ROSE, SUSAN D. (2001): Christian Fundamentalism: Patriarchy, Sexuality and Human Rights. V *Religious fundamentalisms and the human rights of women*, C. W. Howland (ur.), 9–20. New York: St. Martin's Press.
- SORGE, ELGA (1987): *Religion und Frau. Weibliche Spiritualität im Christentum*. Stuttgart.
- NEUBAUER, VIOLETA (UR.) (1996): *Poročilo o četrti svetovni konferenci o ženskah, Peking, 4. – 15. september 1995*. Ljubljana: Vlada republike Slovenije, Urad za žensko

politiko.

TOMŠIČ, VIDA (1976): *Ženska, delo, družina*. Ljubljana: Komunist.

TOMŠIČ, VIDA (1987): Enakopravnost, razvoj in mir – enotni in nedeljivi cilji uresničevanja Nairobijskih strategij za napredovanje položaja žensk do leta 2000. V *Nairobijske dolgoročne strategije za napredovanje položaja žensk do leta 2000*, 17–37. Ljubljana: Delavska enotnost.

VALENTINI, NORBERTO IN CLARA DI MEGLIO (1976): *Seks u ispovjedaonici*. Zagreb: Alfa.

Feministična bioetika: utelešenje, odtujitev in identiteta¹

Abstract

Feminist Bioethics: Embodiment, Alienation and Identity

In her article, Dickenson discusses the meaning and impact of the feminist critique regarding women's sexuality in the context of modern reproductive technologies, especially stem cell research, IVF and the selling of human eggs on the market. The author shows how feminist thought influenced the field of practical bioethics and how feminists approached the interesting and often complex challenges that stem from the fundamental concepts of bioethics. Feminist scholars in the field of bioethics have used *praxis* to inform theory and theory to inform *praxis* in a dialectic manner. Three principal foci of this theoretical re-examination of canonical concepts have developed: 1) property in the body, including its alienation, and exploitation; 2) autonomy and freedom of choice; and 3) embodiment.

Keywords: stem cell research, reproduction, surrogacy, feminism, bioethics, autonomy, freedom, embodiment, alienation

Donna L. Dickenson is an American philosopher specialized in medical ethics. She is Emeritus Professor of Medical Ethics and Humanities at the University of London, fellow of the Ethox and HeLEX Centres at the University of Oxford, and visiting fellow at the Centre for Ethics in Medicine, University of Bristol. She is the author of more than 20 books on medical bioethics. (D.Dickenson@bristol.ac.uk)

Povzetek

Donna L. Dickenson v članku razpravlja o pomenu in vplivu feministične kritike na razumevanje ženske spolnosti v kontekstu sodobnih reproduktivnih tehnologij, predvsem raziskav matičnih celic, *in vitro* fertilizacije in prodaje ženskih jajčec na trgu. Pokaže, kako je feministična kritika vplivala na področje praktične bioetike in kako so feministke zasnovale razvoj zanimivih in pogosto globokih izzivov, ki jih ponujajo temeljni koncepti bioetike, med drugim ženska spolnost in reprodukcija, in pomagale pri njem. Feministične bioetičarke so v dialektični maniri skozi prakso bogatile teorijo in skozi teorijo bogatile prakso, iz njihovega prespraševanja in kritike pa so izšla tri temeljna področja feministične bioetike, in sicer: 1. premoženje znotraj telesa, njegova odtujitev in izkoriščanje; 2. avtonomija in svobodna izbira; 3. utelešenost.

Ključne besede: matične celice, reprodukcija, nadomestno materinstvo, feminizem, bioetika, svoboda, avtonomija, utelešenost, odtujitev

Donna L. Dickenson je ameriška filozofinja, specialistka za področje medicinske etike. Je profesorica emeritus medicinske etike in humanistike na Univerzi v Londonu, predavateljica v centrih Ethox in HeLEX Univerze v Oxfordu, gostujoča predavateljica v Centru za etiko v medicini Univerze v Bristolu in avtorica več kot dvajset knjig s področja medicinske bioetike. (D.Dickenson@bristol.ac.uk)

¹ Gre za prevod besedila Donne L. Dickenson z naslovom *Feminist Bioethics: Embodiment, Alienation and Identity*. Besedilo je bilo prvič objavljeno 17. januarja 2014 na spletnem naslovu *Implications Philosophiques* (ISSN 2105-0864; <http://www.implications-philosophiques.org/>) in je dostopno na: <http://www.implications-philosophiques.org/actualite/une/feminist-bioethics-embodiment-alienation-and-identity/>.

Za dovoljenje za prevod in objavo se najlepše zahvaljujemo uredniku publikacije, g. Thibaudu Zuppingerju, ki nam je 12. decembra 2016 odobril avtorske pravice.

Konvencionalni bioetiki pogosto primanjkuje politična dimenzija, kar velja zlasti za individualistični angloameriški kontekst. Obstoječi prevladujoči utilitarizem, še zlasti v Veliki Britaniji, temelji na simplistični predpostavki, da je vsak predlog medicine nujno tudi dober za splošno blaginjo. Čeprav so številni pionirji bioetike sami sebe razumeli za izzivalce tega *statusa quo* (Callahan, 2012), pa nekateri opozovalci opozarjajo, da vodilnim bioetikom ni uspelo raziskati in izprašati socialnih in ekonomskih dejavnikov biomedicine (Fox in Swazey, 2008). Omenjeni nekritični vidik je pogosto podkrepjen s prav tako simplističnim stališčem, da sta pacientova avtonomija in izbira ključnega pomena, kar je posledica napačne oblike kantovske etike, ki dejansko nasprotuje utilitaristični pristranskosti. Angloameriška bioetika se je z biomedicino sicer začela bolj kritično ukvarjati že leta 1960, vendar pa nekateri opozarjajo, da to »ni več (če je sploh kdaj bilo) svobodno, opozicijsko in družbeno kritično reformistično gibanje« (Evans, 2010: 219).

V nasprotju s tem je feministična bioetika nedvoumno politična. Čeprav feministične bioetičarke ne nasprotujejo sodobnim znanstvenim odkritjem, ki dejansko pomagajo ženskam, pa so se bolj kot večina konvencionalnih bioetikov pripravljene vprašati, ali ta odkritja pomagajo vsem enako, in še zlasti, kakšen vpliv imajo na ženske. Feministične bioetičarke kot glavne teme biomedicinske etike omenjajo vprašanja moči, zatiranja in izkoriščanja. Prav tako so razvile relacijski pojem avtonomije, da bi raziskale meje svobodnega odločanja, v svojih analizah pa so v ospredje postavile vprašanje pravičnosti. Končno so feministične teoretičarke, vključno s feminističnimi bioetičarkami, razvile kompleksne in prefinjene analize utelešenosti, odtujitve in identitete. Feministične bioetičarke so pri preoblikovanju omenjenih konceptov, ki vsebujejo osebne izkušnje žensk, uspešno dokazale njihovo filozofsko globino.

Preden odpremo razpravo o tem, kako je feministična bioetika temeljito preobrazila ključne filozofske koncepte, bomo predstavili področja praktične etike, s katerimi se je največ ukvarjala. Omenjene teme vključujejo reproduktivna vprašanja, vendar pa se nikakor ne omejujejo zgolj nanje, kakor napačno domnevajo nekateri kritiki (Holm, 2012). Na primer, feministične bioetičarke so s svojo kritiko močno vplivale na raziskave matičnih celic. Spodbudile so znanstvenike, da so na novo ovrednotili razvoj raziskav na tem področju, ki se je izkazalo za goljufivo in celo izkoriščevalsko do žensk.

Feministična bioetika, reproduktivna vprašanja in tehnologija matičnih celic

Ključna ugotovitev feminizma je, da nove reproduktivne tehnologije (NRT) niso spolno nevtralne. Dejstvo je, da ženske nosijo disproportionalno večji delež tveganja in bremen v povezavi z NRT, zato je prav, da njihovo situacijo posebej obravnavamo. Na primer, če bi se vzpostavila splošna praksa uporabe predimplantacijske genetske diagnostike (PGD), da bi tako odkrivali in izločali zarodke z genetskimi mutacijami, ali da bi, če smo bolj špekulativni, razvili »izboljšane« posameznike/ice z višjimi kognitivnimi sposobnostmi (Buchanan, 2011), potem bi bile ženske rutinsko izpostavljene dodatnim bremenom, povezanim z *in vitro* fertilizacijo (IVF), ki je po navadi prvi pogoj za PGD. Ta tveganja vključujejo potencialno usodno hiperstimulacijo jajčnikov in druga tveganja, povezana z invazivnimi postopki. Zagovorniki »izboljšav«, ki trdijo, da bi morali proizvajati najboljše mogoče otroke (Savulescu, 2001), pa se redko zavedajo bremena, ki ga s tem nalagajo ženskam: na to je opozorila šele feministična analiza (Dickenson, 2012).

Feministična analiza je bila tako ključna pri poudarjanju načinov, kako morajo ženske nositi primarno etično in legalno odgovornost za zdravje svojih zarodkov in otrok. Na primer, v ZDA so bile nekatere ženske kazensko obravnavane na sodiščih in aretirane zaradi škode, ki so jo kot odvisnice od drog povzročile lastnim zarodkom. In čeprav obstajajo dokazi, da lahko okvarjena sperma povzroči številne genetske motnje, se razprava še vedno giba izključno v okviru ženske odgovornosti (Daniels, 2009).

Seveda se feminizem tako v ZDA kot v Evropi močno povezuje z gibanjem proti kriminalizaciji splava. Obstaja potencialno protislovje med *pro-choice* ideologijo omenjenega gibanja in mojo predhodno izjavo, da je feminizem skeptičen glede »izbire« kot nečesa brezpogojnega in pristnega. Vendar pa se feministične bioetičarke ne zanašajo izključno na argument o navidezni svobodni izbiri ženske: uporabljajo na primer tudi argumente v zvezi s telesno integriteto in privolitvijo (McDonagh, 1997) oziroma v zvezi z dojemanjem ženskega telesa kot lastnine (Looper-Friedman, 1995). Catriona MacKenzie je odkrito kritizirala argument izbire in namesto tega ponudila feministični fenomenološki pogled na utelešenje nosečnosti, ki poudarja »moralno partikularnost nosečnosti« (MacKenzie, 1992). Carolyn McLeod in Françoise Baylis podobno trdita, da bi celo *pro-choice* feministke morale upoštevati relacijski status zarodka, ne pa ga obravnavati zgolj kot objekt (McDonagh in Baylis, 2006). V odlični analizi, ki pritrjuje mojemu mnenju, da tipična feministična analiza širi področje bioetike z namenom vključevanja dimenzije moči, Melinda Cooper proučuje ameriško obsesijo s stvarjenjem in statusom življenja zarodka v luči ustvarjanja ameriškega dolga v svetovni politiki (Cooper, 2006).

Toda ne glede na to, kako dragoceni so prispevki feministične bioetike v zvezi z novimi reproduktivnimi tehnologijami, te ne smemo omejiti le na omenjene teme: to bi bilo enako napačno kot definirati ženske zgolj v okviru njihove reproduktivne

vloge (Birke, 1999). Na primer, na področju raziskav o matičnih celicah je šele feministična analiza razkrila prevaro korejskega znanstvenika Hwang Woo Suka. Ko je Hwang objavil članek v prestižni znanstveni reviji *Science*, v katerem je trdil, da je ustvaril enajst individualnih linij matičnih celic, kar velja za eldorado raziskovanja matičnih celic (Woo-Suk in dr., 2005), so se le redki vprašali, kje je pridobil tako veliko človeških jajčec, ki so potrebna za njegove tehnike, imenovano somatski celični nuklearni transfer (SCNT). Pri razkrivanju dejstva, da je Hwang veliko jajčec kupil nelegalno in pritiskal na svoje mlade raziskovalke, naj mu »donirajo« svoja, je igrala pomembno vlogo prav feministična organizacija *Korean WomenLink*, ki je sodelovala z raziskovalnim novinarjem Davidom Cyranoskim in korejsko televizijsko hišo MBC (Cyranoski, 2004). Hwang je uporabil skupaj 2221 jajčec 119 žensk; ob tem se je pri 15 ženskah razvila potencialno nevarna hiperstimulacija jajčnikov (Baylis, 2009) – in vse to zaman, saj Hwang sploh ni razvil nobene linije matičnih celic.

Toda serija dogodkov, ki so sčasoma pripeljali do razkritja prevare, ni bila sprožena v recenzentskih postopkih revije *Science*, tudi je ni sprožila raziskovalna skupnost, ki se ukvarja z raziskovanjem matičnih celic; sprožile so jo aktivistke iz *Korean WomenLink*. Feministke so se namreč tedaj že dobro zavedale, da je tehnika SCNT, različica katere je omogočila stvaritev prve klonirane živali, ovce Dolly, strašansko potratna. Medtem ko se je bioetična analiza v času rojstva Dolly večinoma ukvarjala z vprašanjem identitete, so se feministke osredinile na veliko število jajčec – več kot 400 – in kar 267 »nadomestnih mater«, ki so bile potrebne, da je raziskovalcem končno uspelo ustvariti en sam klon. Zato so se feministke vprašale: Če bi kadarkoli legalizirali reproduktivno kloniranje ljudi, kakšna zaščita bi bila ponujena nadomestnim materam, potrebnim za izvedbo procesa? Kako bi priskrbeli toliko jajčec? Ali bi se razvil globalni trg z jedri človeških jajčec za raziskovalne namene, na katerem bi bile najcenejše »dobaviteljnice« revne Afričanke (Dickenson, 2004)? Feministke se pri analizi teh vprašanj niso osredinile le na znanstveni, temveč tudi na njihov ekonomski in politični vidik.

Feministične bioetičarke so podobno poudarjale, da obstajajo tako pri raziskovanju matičnih celic kot tudi pri delovanju mednarodnega trga z jajčeci možnost, da žensko tkivo postane »biokapital«, in da ni nikakršnih etičnih varovalk, ki bi preprečevale poglobljenje ženskega reproduktivnega dela (Ikemoto, 2009; Waldby in Cooper, 2008; Schneider in Schumann, 2001; Dickenson, 2009). Skladno s tem odkrito političnim pristopom so tudi pokazale, kako je tovrstno trgovanje naraščalo sočasno z uveljavljanjem neoliberalnega, *laissez-faire* pristopa k regulaciji v anglo-saksonskih državah, čeprav v izrazito manjši meri v Franciji in Nemčiji (Dickenson, 2013). Francija prodajo jajčec konsistentno prepoveduje že od prvih zakonodajnih aktov s področja bioetike, prepoved tovrstnega trgovanja pa je ostala tudi po najnovjši reviziji teh zakonov, končani junija 2011. Čeprav koncepti v ozadju francoskega modela regulacije prav tako izvirajo iz zahodne politične filozofije, iz *laissez-faire* liberalizma in utilitarizma, ki prevladujeta v razpravah v ZDA in

Veliki Britaniji, pa je francoski pristop utelešenje zelo drugačnega niza družbenih prepričanj o prodaji jajčec in komercialni naravi nadomestnega materinstva.

Toda celo v Franciji obstaja močno gibanje, ki favorizira regulirano obliko nadomestne nosečnosti, ki jo podpirajo tudi številne vodilne feministke (Merchant, 2012). Zavajajoče bi bilo tudi namigovati, da komercializaciji človeških jajčec nasprotujejo vse feministične bioetičarke. S kritiziranjem odločitve prodajalk, da poblagovijo svoja jajčeca, imajo še največji problem feministike v ZDA, saj tovrstna kritika izpade kot paternalistično prespraševanje ženske izbire in kompetentnosti. Namreč, borke za reforme v zvezi s splavom se že od sedemdesetih let prejšnjega stoletja združujejo pod zaščitnim znakom »ženske pravice do izbire« (Merchant, 2005). V tem kontekstu se lahko pojavi nezaupanje v vsakršen poskus reguliranja neomejene ženske »svobode« pri prodaji svojih jajčec.

Na primer, avgusta 2013 je kalifornijski guverner Jerry Brown doživel kritike iz vrst nekaterih feministk, ker je vložil veto na osnutek zakona, s katerim bi bila odpravljena prepoved prodaje jajčec za raziskovanje matičnih celic. Te feministke so svoje zagovarjanje poblagovljenja argumentirale s pravico žensk, da se odločijo same. Nasprotnice poblagovljenja so predlog zakona sicer podpirale, vendar pa so svoje stališče utemeljevale s tem, da še niso raziskani dolgoročni učinki ovarijske hiperstimulacije, zato prodajalke jajčec ne morejo podati soglasja na podlagi popolne obveščенosti o morebitnih tveganjih. Ta dihotomija med tistimi feministkami, ki podpirajo prosti trg, in tistimi, ki pozivajo k regulaciji, se razširi med same zagovornice regulacije, ki se delijo na tiste, ki regulacijo vidijo kot sredstvo preprečevanja poblagovljenja telesa, in druge, ki menijo, da mora biti regulacija zamejena na preprečevanje najhujših ekscesov, ki jih lahko povzroči prosto trgovanje z ženskim tkivom (Spar, 2006).

Na vseh omenjenih področjih praktične bioetike so feministke tako zasnovale nadaljnji razvoj zanimivih in pogosto globokih izzivov temeljnem konceptom bioetike in tudi pomagale pri njem. V dialektični maniri so uporabile *praxis* za obogatitev teorije in teorijo za obogatitev *praxisa*. Iz omenjene ponovne proučitve osnovnih teoretskih konceptov so izšla tri temeljna področja raziskovanja, in sicer: 1. lastnina znotraj telesa, njena odtujitev in izkoriščanje; 2. avtonomija in izbira; 3. utelešenje.

Lastnina znotraj telesa, njena odtujitev in izkoriščanje

Predstavljeni praktični primeri so pokazali, da vloge žensk pri ustvarjanju »biokapitala«, tj. bogastva, ki nastaja skozi nove biotehnologije, pogosto ne pripoznamo dovolj. Še posebej redko je žensko delo prepoznano kot načrtna dejavnost neodvisnega subjekta. Žensko delo, še zlasti delo, vloženo v rojstvo otroka, se redko sploh pripozna *kot delo*. Denimo, nadomestno materinstvo se obravnava zgolj kot »posojanje maternice«, pri čemer se povsem spregledajo tveganja in

bolečine, povezane s celotnim obdobjem nosečnosti, prav tako pa se drastično reducira dejavna vloga matere.

V okviru liberalne politične teorije, še zlasti Lockove, je delo temelj pravice do lastnine. V tem smislu glavni tok liberalne teorije praviloma pripoznava žensko delo pri ustvarjanju izdelkov v okviru novih reproduktivnih tehnologij (Dickenson, 1997a). Pričakovali bi, da bo feministični analizi več ponujal marksizem, vendar pa ima tudi ta svoje meje uporabnosti. Številne feministične teoretičarke so prevzele psihološke vidike marksističnega koncepta odtujitve (Bartky, 1979; Foreman, 1977; Barrett, 1980), vendar so ga le redke aplicirale na ekonomijo in tehnologijo. Vendar pa pri Marxu odtujitev ni toliko povezana s psihološkim kot s pojmom zunanega, vsiljenega dela. V *Grundrisse* Marx piše, da se delo v kapitalističnem sistemu, ki proizvaja odtujitev, »vedno kaže kot nekaj odbijajočega, kot *od zunaj vsiljeno delo*, in ne kot delo, ki bi nas, nasprotno, osvobajalo in osrečevalo« (Marx, 1973: 611). Niti Marx niti Engels zatiranja poročene ženske ne dojemata kot obliko odtujitve, ki je značilna za odnose v kapitalizmu; gospodinjsko delo je zanju le nekapitalistična anomalija.

Vendar pa so feministke od samega začetka »ženskega vprašanja«, začeni z avtoricama, kot sta Mary Wollstonecraft in Margaret Fuller, vztrajale, da je gospodinjsko delo ženskam dejansko zunanje in vsiljeno in da to velja celo za ustvarjanje najbolj intimnega »izdelka«, otrok. Trdile so, da se ženske spodbuja k mišljenju, da je njihovo družinsko delo nekaj, kar jih »osvobaja in osrečuje«. Tako so feministke prenesle logiko odtujitve na zakonsko zvezo in še posebej na to, kar Marx imenuje reprodukcija: obnavljanje delovne zmožnosti obstoječih delavcev z zagotavljanjem hrane in udobja ter priskrbovanje prihodnjega rodu delavcev prek rojevanja otrok in njihove vzgoje. Feministične bioetičarke so pojem reprodukcije še razširile, tako da so vanj zajele tudi nove reproduktivne tehnologije in bioetiko (Dickenson, 2001; Ferguson, 1991).

Francoska feministična teoretičarka Christine Delphy pa Marxov pojem reproduktivnega dela nadomesti s tem, kar imenuje »gospodinjski način produkcije«. Takole piše:

Daleč od tega, da bi lahko narava dela, ki ga opravijo ženske, razložila njihov odnos do produkcije, temveč so njihovi (ženski) produkcijski odnosi tisti, ki pojasnijo, zakaj je njihovo delo izključeno iz sveta vrednosti. Iz tržne menjave so izključene ženske kot ekonomski subjekt, ne pa tisto, kar ustvarijo. (Delphy, 1984)

Njen pristop k temi je veliko bolj obetaven od Marxovega: avtorica definira odtujitev v terminih ekonomske aktivnosti in pomanjkanja moči. Ponudi razlago, zakaj si ženske ne lastijo dela, ki ga opravijo doma, zakaj je primerno, da to delo štejejo za odtujeno, ter zakaj je prav, da dom razumemo kot produkcijski način, na katerega lahko apliciramo Marxovo analizo odtujitve. Meni, da gospodinjsko

delo ni izključeno iz tržne menjave zaradi narave samega dela, tako kot menita Marx in Engels, ampak preprosto zato, ker ga opravljajo ženske.

To analizo lahko, na primer, razširimo na preskrbo z jajčeci za potrebe raziskav na področju matičnih celic, na fenomen, ki ga imenujem »izginula ženska« (Dickenson, 2006a). V Hwangovem primeru so bili le redki komentatorji pozorni na dejstvo, da je za SCNT-tehniko nujna »žetev« človeških jajčec, še manj pa se jih je vprašalo, od kod so ta jajčeca sploh prišla. Ženske bodo, kjer sestavne dele »biokapitala« priskrbijo one, praviloma izključene iz kritične analize, tiste, ki bodo opravile delo nadomestnega materinstva ali pa postale prodajalke jajčec, pa bodo bolj izpostavljene izkoriščanju.

Nekatere ameriške komentatorke (Steinbock, 2004) opozarjajo, da je pričakovanje, da naj se ženske izpostavijo zahtevnim in tveganim postopkom donacije jajčec iz čistega altruizma, medtem ko drugi kujejo dobiček na račun njihovih tkiv, izkoriščevalsko. Enostranski altruizem v resnici ni nič drugega kot izkoriščanje, nespretno zamaskirano v jezik darovanja. Argument enostranskega altruizma ne vključuje pripoznanja, da je zagotavljanje jajčec oblika načrtnega dela, ki prinaša svoja tveganja, in ne zgolj naravna telesna funkcija.

Nekateri zagovorniki enostranskega altruizma se morda niti ne zavedajo, da ta pojem v resnici izvira iz marksističnega pojmovanja izkoriščanja kot neskladja med vloženim delom in plačilom zanj oziroma prihodkom, ki izvira iz njega. V klasični marksistični analizi obstaja zunanje merilo za določanje tega neskladja, ki pretehta subjektivne interpretacije, vključno z interpretacijami samih delavcev. Ta standard se – kot je znano – nanaša na neravnovesje, ki ima korenine v pogojih podrejenosti, v razmerju med vrednostjo dela, vloženega v izdelavo proizvoda, in plačila, ki ga delavec za to delo prejme. (Pri Marxu gre vedno za *njegovo* delo; samo moški delavec ima, kot v posmeh, svobodo, da svoje delo prodaja, medtem ko žensko reproduktivno delo ni prepoznano *kot* delo (Pateman, 1988; Dodds, 2003).) Če obstaja objektivno neskladje med dodano vrednostjo, ki jo s svojim delom proizvede delavec, in plačilom za to delo, potem lahko govorimo o izkoriščanju. Zamenjajmo »njega« z »njo«. Eden od argumentov, ki se nam ponudijo, je, da so tiste prodajalke jajčec, ki tako ravnaajo iz altruizma, izkoriščane. Enako drži za komercialno nadomestno materinstvo, kjer so etnografske študije pokazale na izkoriščevalsko neskladje med plačilom nadomestila materi, ceno, ki jo plačajo starši naročniki, in plačilom, ki ga za postopek zahtevajo klinike (Saravanan, 2013).

Ena od težav, s katerimi se sooča feministična analiza izkoriščanja, je, da ni jasno, kaj reči ženskam, ki kljub očitnemu neskladju med njihovim vložkom in plačilom zanikajo, da bi bile kot nadomestne matere ali oskrbovalke z jajčeci izkoriščane. Marksizem zavračanje delavcev, da bi prepoznali lastno izkoriščanje, razlaga s pomočjo napačne zavesti delavskega razreda, vendar pa se zdi takšno stališče podcenjevalno in pokroviteljsko. Mar se ne bi morale feministke, če si prizadevajo za ponovno pripoznanje in uveljavitev žensk kot *agensov* delovanja, bolj potruditi v iskanju koncepta izkoriščanja, ki ne bi bil pokroviteljski?

Ženske, ki so na podlagi svoje vključenosti v program »posojanja jajčec«, da bi tako dobile dostop do IVF po znižani ceni, sodelovale v neki britanski raziskavi, so večinoma zavračale nocijo, da so izkoriščane, čeprav so se odkritosrčno opisale kot »obupane« (Haines in Taylor, 2011). Namreč, ker se pogosto ne sledi priporočilu Nacionalnega inštituta za zdravstveno in klinično odličnost, po katerem naj bi neplodni pari imeli v nacionalnem zdravstvenem sistemu brezplačen dostop do treh ciklusov zdravljenja, si nekatere ženske IVF ne morejo privoščiti drugače kot prek posojanja jajčec. Vključene v raziskavo so se izrekle, da je bilo njihovo dejanje izraz svobodne izbire, hkrati pa so vztrajale, da se ne želijo odreči nobenemu od svojih jajčec. Nekatere so se strinjale, da so izkoriščane, vendar so svoj položaj sprejele. Morda jim je zatrdjevanje, da gre za njihovo svobodno izbiro, pomagalo pri zburanju občutka, da delujejo avtonomno, in jim vrnilo dostojanstvo, ki jim je bilo odvzeto v, objektivno gledano, izkoriščevalski situaciji (za razdelavo modela dostojanstvenega izkoriščanja gl. Dickenson, 2013). Toda, ali te ženske zares udeležujejo svobodno izbiro? To vprašanje nas spontano vodi k drugemu sklopu temeljnih konceptov, ki so jih izzvale feministične bioetičarke.

Avtonomija in izbira

Feministična bioetika se je, tako kot feministična teorija na splošno, pogosto zanašala na koncepte avtonomije in izbire, vendar jih je v veliki meri tudi kritizirala. Kot smo že omenili, se je kampanja za reformo splava v Ameriki oprla na idejo svobodne izbire, kar pa je omejilo možnosti protesta proti praksam, kot je zakonsko neurejena prodaja jajčec, katere zagovorniki trdijo, da je doniranje jajčec svobodna izbira ženske.

Nekatere druge feministke so se pri kritiziranju uspoljene pristranskosti do žensk zanašale na soroden koncept avtonomije; takšen primer je psihiatrija, kjer so empirične študije pokazale, da je posledica domneve o inherentni škodljivosti ženske avtonomije v mišljenju dvakrat pogostejša diagnoza norosti kot pri moških (Allen, 1987). Prav tako je bil pojem avtonomije ključnega pomena za razvoj feministične medicinske etike v primerih, ko se je ženskam sistematično odrekala svoboda podajanja soglasja na podlagi popolne obveščeniosti o morebitnih tveganjih. Takšen primer je serija legalnih sporov, povezanih z vsiljevanjem carskih rezov kljub splošni predpostavki običajnega prava, po katerem velja, da odraslih ne smemo siliti v medicinske postopke proti njihovi volji (Savage, 2002).

Vztrajanje na tem, da so ženske prav tako kot moški avtonomni subjekti, je bilo na splošno temeljno za feminizem, še zlasti v povezavi z zahtevo, da je treba človekove pravice razumeti kot univerzalne in globalne (Donchin, 2004). Medtem ko je v najpogostejše uporabljanih učbenikih s področja medicinske etike, po kateri naj bi se pri svoji praksi ravnali zdravniki (Beauchamp in Childress, 2012), avtonomija načelo, ki je rangirano pomembnejše od pravičnosti (preostali dve načeli sta

še dobroteljnost in neškodovanje), pa je večina feminističnih bioetičark pravičnost postavila pred avtonomijo (skeptične pa so bile tudi do samega pristopa, temelječega na načelih). Argumenta o avtonomiji so se posluževale tudi v razpravah o etičnosti takšnih »tradicionalnih« praks, kot je žensko obrezovanje, v katerih so se pogosto soočale z vprašanjem, katere pravice so »pomembnejše«: ali pluralistično spoštovanje multikulturnih norm ali individualna pravica žensk do telesne integritete in avtonomije. Feministične politične teoretičarke so to uganko poskušale rešiti z razvijanjem naracij, ki bi avtonomijo in svobodo povezale z vprašanji zatiranja žensk (Hirschmann, 2003).

Čeprav nekateri trdijo, da zahodne feministke svojih individualističnih vrednot ne bi smele vsiljevati nezahodnim kulturam, kar naj bi počele s kritiko takšnih praks, kot je žensko obrezovanje, pa jih indijska feministka Uma Narayan poziva, da naj zgolj zavoljo »strpnosti« ne opustijo kritike represivnih praks v tretjem svetu (Narayan, 1997). Na Četrtni mednarodni konferenci o ženskah v Pekingu (1995) so sprejeli podobno zavezo:

Medtem ko moramo upoštevati nacionalne in regionalne značilnosti ter različna zgodovinska, kulturna in religijska ozadja, je dolžnost držav, da ne glede na svoje politične, ekonomske in kulturne sisteme spodbujajo in varujejo človekove pravice in svoboščine ... Vsakršno kršenje ženskih pravic, naj bodo del tradicionalnih običajev ali modernih praks, moramo prepovedati in odpraviti. (Beijing Forum Covenant v Dickenson, 1997b: 112)

Feministična teorija je koncept avtonomije razširila in poglobila z vztrajanjem pri upoštevanju dejanskega socialnega konteksta, v katerem živijo ženske, in s spodbijanjem tega, da bi ženske avtonomno sprejemale prakse, ki so očitno zatiralske. To so po navadi utemeljile s parafrazo Johna Donneja, da »noben moški (ali ženska) ni otok«. Nihče ne obstaja povsem avtonomno: avtonomijo udeležamo v odnosih. Vendar pa »moralni in politični filozofi s tem, ko dajejo konceptu avtonomije osrednjo vlogo, zanemarjajo tisto, kar je za številne ljudi (zlasti ženskam) najpomembnejše /.../, obenem s tem napačno predstavljajo naravo političnih odnosov /.../ ter posledično zagovarjajo družbene in politične ukrepe, ki ne ustrezajo življenjskim realnostim.« (Mendus, 2010: 204)

Drugi način zastavitve je argument Alasdaira MacIntyra, ki pravi, da moramo vprašanju, »kakšne vrste življenje si želim ustvariti«, v katerem se odraža koncept »čiste avtonomije«, dodati vprašanje, »del katere zgodbe sem« (MacIntyre, 1984: 216). Narativna etika, ki so jo sprejele številne feministke – čeprav še zdaleč ni omejena na feminizem –, se je razvila kot odgovor na preveč individualistične modele avtonomije (Lindemann Nelson in Lindemann Nelson, 1995).

Nizozemska feministična bioetičarka Marian Verkerk pa je razvila relacijski model avtonomije, ki ga aplicira na psihiatrično oskrbo (Verkerk, 2001). Omejitve koncepta individualne avtonomije in potreba po relacijskem modelu se kažejo tudi

na področju diagnostike genetskih anomalij (Dickenson, 2006b), kjer »feministična etika /.../ od nas zahteva, da proučimo specifične okoliščine vključenih v testiranja, da upoštevamo njihove dejanske izkušnje in skrbi ter presodimo, kako bi razkrivanje genetskih informacij vplivalo na njihove osebne in družbene odnose« (D'Agincourt-Canning, 2001). K premiku onkraj individualizma pri razvijanju novih konceptov genetske povezanosti poziva tudi britanska feministična bioetičarka Heather Widdows (Widdows, 2006). Gotovo je zelo pomembno, da se pri reprodukciji z medicinsko pomočjo, še zlasti, ko razmišljamo o družbenem pomenu doniranih spolnih celic, osredinjamo na odnose, kar predlaga tudi francosko-ameriška medicinska sociologinja Simone Bateman (Novaes, 1991).

Utelešenje in subjektivnost

Tretje področje, k razvoju katerega je prispevala pomemben delež feministična bioetika, je dvom v kartezijski dualizem oziroma delitev na duha in telo; namesto te delitve so feministične bioetičarke razvile kompleksen pogled na vprašanje, ali je telo zgolj objekt ali pa bi ga morali prepoznati kot neločljivo povezanega z osebo kot subjektom. Ker pa se bioetika ukvarja s tkivi, geni in telesi na splošno, ta razprava ni »zgolj« teoretska, ampak močno vpliva tudi na praktično bioetiko. Natančneje, sodobna biotehnologija odstranjena tkiva pogosto obravnava kot mejna, saj niso več del telesa, ampak pripadajo svetu znanstvenega raziskovanja in trgovine.

Tistih, ki telo dojemajo kot golo stvar med drugimi stvarmi, se bodo vprašanja poblagovljenja telesa praviloma dotaknila manj kot tistih, ki menijo, da teles ne smemo dojemati instrumentalno – ti bodo tudi želeli postaviti meje svobodnemu trgovanju s človeškim tkivom (Satz, 2010; Dickenson, 2007). Nekateri ugledni avtorji zagovarjajo srednjo pot; dopuščajo možnost delnega ali nepopolnega poblagovljenja telesa (Radin, 1996) in si prizadevajo za edinstveno definicijo telesa kot hkrati subjekta in objekta. Ti pristopi so primerljivi s potjo, ki jo je začrtal Maurice Merleau-Ponty, ko je zapisal: »Če je telo le stvar med drugimi stvarmi, je to na močnejši in globlji način kot so one.« (Merleau-Ponty, 1968: 137) Ali kot zapiše Maria Marzano-Parisoli: »Telo ni preprost svetni objekt, ampak objekt, ki ga vsak od nas hkrati *ima* in *je*; je stvar, vendar stvar *sui generis*; je tisto, s čimer razpolagamo, vendar ne v absolutnem pomenu.« (Marzano-Parisoli, 2002: 124) Francoske feministke pa si omenjeno vprašanje zastavljajo tudi v okviru pojmov, kot sta *corps-sujet* in *corps-outil*.

Čeprav je tkivo tako v državah z običajnim pravom kot v tistih s kanonskim pravom obravnavano kot nekaj, kar lahko po odstranitvi iz telesa obravnavamo kot ločeno in odtrgano od identitete (Knoppers, 1991; Dickenson in Alkorta Idiakez, 2008), pa donatorji čutijo drugače – svoje odstranjeno tkivo še vedno dojemajo kot del svoje identitete. Tako so na primer darovalke jajčec bolj pripravljene

donirati, da bi pomagale zanositi drugi ženski, kot pa da bi pripomogle k abstraktni znanstveni raziskavi. Feministična teorija lahko skozi razvijanje utelešene vednosti bioetiki pomaga pri raziskovanju sledov personalnosti in odnosov v tkivu (Waldby, 2002; Carroll in Waldby, 2012).

Globina kritike, ki jo ponuja feministična bioetika, je vidna v tipizaciji Jackie Leach Scully, avtorice, ki je znana po povezovanju kontinentalne in analitične filozofske tradicije. Avtorica zagovarja, da je osnova etike vprašanje utelešenosti, tj. vprašanje, kako regulirati potencialno destruktivne interakcije človeških teles. Tradicionalno si je moralna filozofija moralni subjekt predstavljala kot zavestno racionalno entiteto, ne da bi se pretirano ukvarjala s telesom kot virom moralnega uvida. Jackie Leach Scully pravi, da ta moralna filozofija prehitro odpravi »nenormativna« telesa in vprašanja hendikepa ter pokaže na specifične primere, ko se vsakdanja morala strukturira na podlagi metafor, ki izvirajo iz naših telesnih navad. Na primer, morala lahko ceni ravnotežje zaradi otroških naporov, ki smo jih vložili v to, da bi stali pokonci in hodili (Johnson, 1994). Kot feministična bioetičarka in strokovnjakinja na področju hendikepa meni, da imajo kognitivni procesi korene v senzomotoričnem delovanju telesa, s čimer oporeka kartezijanskemu dualizmu (Leach Scully, 2004).

Ponuja se misel, da so feministke pripravljene bolj kot zagovorniki »malestream«² bioetike dvomiti o instrumentalnem, dualističnem pogledu na telo kot golo orodje, ker so (bila) ženska telesa v politiki in pravu opredeljena kot objekt. Ta domneva seveda preprečuje, da bi bila ženska opredeljena kot celovit subjekt. Takole zapiše Michele le Doeuff: »Biti samo takrat, ko pripadaš drugemu, ne pomeni biti, pomeni imeti status zaznavne kvalitete, kot jo ima po Platonu sladkoba: ‚Biti sladek, vendar ne biti sladek za nekoga, je nemogoče.‘« (Le Doeuff, 1991: 102) Podobno je pri svojem zarisu pojmovanja idealiziranega simbola ženske zapisala Luce Irigaray: »Toda kaj se zgodi, če to blago [ženska] noče na trg?« (Irigaray, 1985: 193) Vendar pa je pri tem potrebne nekaj previdnosti. Čeprav feministke mestoma trdijo, da so bila ženska telesa v zakonski zvezi obravnavana kot lastnina, pa je ta interpretacija s pravnega vidika napačna: v družbah, ki niso bile sužnjelastniške, ženske niso bile lastnina kakor govedo, je pa bila njihova svoboda posedovanja in upravljanja lastnine tipično podrejena moževi volji. Ameriška feministka Catharine MacKinnon to razliko sprejme, vendar pa preobrne njen učinek. Takole piše:

Ženska seksualnost je, družbeno gledano, stvar, ki jo drugi kradejo, prodajajo, kupujejo, z njo trgujejo in si jo izmenjujejo. Pri tem si je ženske niti ne lastijo niti je ne posedujejo, moški pa do nje ne kažejo niti takšne pravne niti takšne življenjske skrbi, kot jo kažejo do lastnine. Biti lastnina bi bil napredek. (MacKinnon, 1989: 175)

² »Malestream« je v feministični terminologiji skovanka med »mainstream« in »male«, in pomeni gledati s stališča moškega, ne da bi upoštevali pomen spola.

Ne glede na to, ali so bile feministke bolj pripravljene dvomiti o dualističnem konceptu telesa zato, ker so bila ženska telesa skozi zgodovino obravnavana kot objekti in ne subjekti, je bila kritika, ki so jo ponudile na tem področju, vplivna in daljnosežna. To še posebej velja za feministično bioetiko. Čeprav je izšla iz nezadovoljstva nad omejitvami konvencionalne bioetike, še zlasti njene politične naivnosti, je feministična bioetika preseгла golo kritiko in postala plodno področje raziskovanja sama po sebi.

Prevod: Katarina Majerhold

Literatura

- ALLEN, HILARY (1987): *Justice Unbalanced: Gender, Psychiatry and Judicial Decisions*. Milton Keynes: Open University Press.
- BARRETT, MICHELLE (1980): *Women's Oppression Today: Problems in Marxist Feminist Analysis*. London: Verso.
- BARTKY, SANDRA L. (1979): On psychological oppression. V *Philosophy and Women*. Belmont, S. Bishop in M. Weinzweig (ur.), 33–41. CA: Wadsworth.
- BAYLIS, FRANCOISE (2009): For love or money? The saga of the Korean women who provided eggs for embryonic stem cell research. *Journal of Theoretical Medicine and Bioethics* 30: 385–396.
- BEAUCHAMP, TOM L. IN JAMES F. CHILDRESS (2012): *Principles of Biomedical Ethics*. New York: Oxford University Press.
- BIRKE, LYNDY (1999): *Feminism and the Biological Body*. Edinburgh: University of Edinburgh Press.
- BUCHANAN, A. (2011): *Beyond Humanity? The Ethics of Biomedical Enhancement*. Oxford: Oxford University Press.
- CALLAHAN, DANIELE (2012): *In Search of the Good: A Life in Bioethics*. Cambridge, MA: MIT Press.
- CARROLL, KATHERINE IN CATHERINE WALDBY (2012): Informed consent and fresh egg donation for stem cell research: incorporating embodied knowledge into ethical decision-making. *Journal of Bioethical Inquiry* 9: 29–39.
- COOPER, MELINDA (2006): The unborn born again – neo-imperialism, the evangelical right and the culture of life. *Postmodern Culture* 17(1).
- CYRANOSKI, DAVID (2004): Stem-cell research: crunch time for Korea's cloners. *Nature* 429: 12–14. Dostopno na: doi:10.1038/429012a (7. maj 2004).
- D'AGINCOURT-CANNING, L. (2001): Experiences of genetic risk: disclosure and the gendering of responsibility. *Bioethics* 15: 231–247.
- DANIELS, CYNTHIA (2009): Between fathers and fetuses: the social construction of male reproduction and the politics of fetal harm. V *Ethical Issues in Maternal-Fetal Medicine*, D. Dickenson (ur.), 113–130. Cambridge: Cambridge University Press.

- DELPHY, CHRISTINE (1984): *Close to Home: A Materialist Analysis of Women's Oppression*. London: Hutchinson, in association with the Explorations in Feminism Collective.
- DICKENSON, DONNA IN ITZIAR ALKORTA IDIAKEZ (2008): Ova donation for research: an international comparative perspective. *International Journal of Feminist Approaches to Bioethics* 1: 125–144.
- DICKENSON, DONNA (1997a): *Property, Women and Politics: Subjects or Objects?* Cambridge: Polity Press.
- DICKENSON, DONNA (1997b): Counting women in: globalization, democratization and the women's movement. V *The Transformation of Democracy? Globalization and Territorial Democracy*, A. McGrew (ur.), 97–120. Milton Keynes: Open University Press.
- DICKENSON, DONNA (2001): Property and women's alienation from their own reproductive labour. *Bioethics* 15(3): 205–217.
- DICKENSON, DONNA (2004): The threatened trade in human ova. *Nature Reviews Genetics* 5(2): 86.
- DICKENSON, DONNA (2006a): The lady vanishes: what's missing from the stem cell debate. *Journal of Bioethical Inquiry* 3: 43–54.
- DICKENSON, DONNA (2006b): Feminist perspectives on human genetics and reproductive technologies. V *Encyclopedia of Life Sciences*. Chichester: John Wiley.
- DICKENSON, DONNA (2007): *Property in the Body: Feminist Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DICKENSON, DONNA (2009): *Body Shopping: Converting Body Parts to Profit*. Prvo poglavje. Oxford: Oneworld.
- DICKENSON, DONNA (2012): *All That Matters: Bioethics*. Tretje poglavje: *Designer babies, transhumans and lesser mortals*. London: Hodder Education.
- DICKENSON, DONNA (2013): Exploitation and choice in the global egg trade: emotive terminology or necessary critique? V *The Global Body Market: Altruism's Limits*, M. Goodwin (ur.), 21–43. New York: Cambridge University Press.
- DODDS, SUSAN (2003): Women, commodification and stem-cell research. V *Biomedical Ethics Reviews: Stem Cell Research*, J. Humber in R. F. Almeder (ur), 149–175. Totowa, NJ: Humana Press.
- DONCHIN, ANNE (2004): Integrating bioethics and human rights: toward a global feminist approach. V *Linking Visions: Feminist Bioethics, Human Rights and the Developing World*, R. Tong, A. Donchin in S. Dodds (ur.), 31–55. Totowa, NJ: Rowman and Littlefield.
- EVANS, J. H. (2010): Science, bioethics and religion. V *Science and Religion*, P. Harrison (ur.), 207–225. Cambridge: Cambridge University Press.
- FERGUSON, ANN (1991): *Sexual Democracy: Women, Oppression and Revolution*. Boulder: Westview Press.
- FOREMAN, ANN (1977): *Femininity as Alienation: Women and the Family in Marxism and Psychoanalysis*. London: Pluto Press.
- FOX, RENEE C. IN JUDITH P. SWAZEY (2008): *Observing Bioethics*. New York, Oxford:

- Oxford: University Press.
- HAIMES, ERICA IN KEN TAYLOR (2011): An investigation of women's experiences of an IVF egg-sharing scheme for somatic cell nuclear transfer research. Priskevek na konferenci: *PEALS 12th annual symposium on The uses of human reproductive tissue in research and treatment: principles and practice*. Newcastle, Velika Britanija, 23. februar.
- HIRSCHMANN, NANCY J. (2003): *The Subject of Liberty: Toward a Feminist Theory of Freedom*. Princeton: Princeton University Press.
- HOLM, SOREN (2012): Review of Donna Dickenson's Bioethics. V *Times Higher Education Supplement*, 16. avgust.
- IKEMOTO, LISA (2009): Eggs as capital: human egg procurement in the fertility industry and the stem cell research enterprise. *Signs* 34(4): 763–781.
- IRIGARAY, LUCE (1985): *This Sex Which Is Not One*. Ithaca: Cornell University Press.
- JOHNSON, MARK (1994): *Moral Imagination: Implications of Cognitive Science for Ethics*. Chicago: University of Chicago Press.
- KNOPPERS, BARTHA M. (1991): Status, sale and patenting of human genetic material: an international survey. *Nature Reviews Genetics* 1: 23.
- LEACH SCULLY, JACKIE (2004): Normative ethics and non-normative embodiment. Priskevek na konferenci: *Feminist Association of Bioethics conference*. Sydney, november.
- LE DOEUFF, MICHELE (1991): *Hipparchia's Choice: An Essay Concerning Women, Philosophy, Etc.* Oxford: Blackwell.
- LINDEMANN NELSON, HILDE IN JAMES LINDEMANN NELSON (1995): *The Patient in the Family*. London: Routledge.
- LOOPER-FRIEDMAN, SUSAN E. (1995): Keep your laws off my body! Abortion regulation and the takings clause. *New England Law Review* 29: 253.
- MACINTYRE, ALASDAIR (1984): *After Virtue*. London: Duckworth.
- MACKENZIE, CATRIONA (1992): Abortion and embodiment. *Australian Journal of Philosophy* 70: 136–155.
- MACKINNON, CATHERINE A. (1989): *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge: Harvard University Press.
- MARLEAU-PONTY, MAURICE (1968): *The Visible and the Invisible*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- MARZANO-PARISOLI, MARIA M. (2002): *Penser le corps*. Paris: Presses Universitaires de France.
- MARX, KARL (1973): *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*. New York: Vintage Books.
- MCDONAGH, CAROLYN IN FRANCOISE BAYLIS (2006): Feminists on the inalienability of human embryos. *Hypatia* 21(1): 1–24.
- MCDONAGH, ELAINE (1997): *Breaking the Abortion Deadlock: From Choice to Consent*. Oxford: Oxford University Press.
- MENDUS, SUSAN (2010): Out of the doll's house. V *The Cambridge Medical Ethics*

- Workbook*, D. Dickenson, R. Huxable in M. Parker (ur.), 203–207. Cambridge: Cambridge University Press.
- MERCHANT, JENNIFER (2005): *Procréation et politique aux Etats-Unis (1965-2005)*. Paris: Belin.
- MERCHANT, JENNIFER (2012): Une gestation pour autrui «éthique» est possible? *Travail, Genre, Société* 28: 183–189.
- NARAYAN, UMA (1997): *Dislocating Cultures: Identities, Traditions and Third-World Feminisms*. London: Routledge.
- NOVAES, SIMONE (1991): Don de sang, don de sperme: motivations personnelles and sens social des dons biologiques. V *Biomedecine et devenir de la personne*, S. Novaes (ur.), 265–289. Paris: Editions du Seuil.
- PATEMAN, CAROLE (1988): *The Sexual Contract*. Cambridge: Polity Press.
- RADIN, MARGARET, J. (1996): *Contested Commodities: The Trouble with Trade in Sex, Children, Body Parts and Other Things*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- SARAVANAN, SHEELA (2013): An ethnographic approach to examine exploitation in the context of capacity, trust and experience of commercial surrogacy in India. *Philosophy, Ethics and Humanities. Medicine* 8: 10.
- SATZ, DEBORA (2010): *Why Some Things Should Not Be for Sale: The Moral Limits of Markets*. Oxford: Oxford University Press.
- SAVAGE, WENDY (2002): Caesarean section—who chooses, the woman or her doctor? V *Ethical Issues in Maternal-Fetal Medicine*, D. Dickenson (ur.), 263–284. Cambridge: Cambridge University Press.
- SAVULESCU, JULIAN (2001): Procreative beneficence: why we should select the best children. *Bioethics* 15: 413–426.
- SCHNEIDER, INGRID IN CLAUDIA SCHUMANN (2001): Stem cells, therapeutic cloning, embryo research—women as raw material providers for science and industry. V *Reproductive medicine and genetic engineering: women between self-determination and societal standardisation*, S. L. Herman in M. Kurmann (ur.), 70–79. Berlin: ReproKult Frauen Forum Fortpflanzungsmedizin.
- SPAR, DEBORA L. (2006): *The Baby Business: How Money, Science and Politics Drive the Commerce of Conception*. Cambridge, MA: Harvard Business School Press.
- STEINBOCK, BONNIE (2004): Payment for egg donation and surrogacy. *Mt Sinai Journal of Medicine* 71(4): 55–65.
- VERKERK, MARIAN A. (2001): The care perspective and autonomy. *Medicine, Health Care and Philosophy* 4: 289–294.
- WALDBY, CATHERINE (2002): Biomedicine, tissue transfer and intercorporeality. *Feminist Theory* 3(3): 239–254.
- WALDBY, CATHERINE IN MELINDA COOPER (2008): The biopolitics of reproduction: post-Fordist biotechnology and women's clinical labour. *Australian Feminist Studies* 23(55): 57–73.
- WIDDOWS, HEATHER (2006): The impact of new reproductive technologies on concepts of genetic relatedness and non-relatedness. V *Women's Reproductive Rights*, H.

Widdows, I. Alkorta Idiakez in A. Emaldi Cirion (ur.), 151–165. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

WOO-SUK, HWANG IN DR. (2005): Patient-specific embryonic stem cell lines derived from a SCNT blastocyst. *Science* 308(5729): 1777–1783.

Neokonservativni populizem na pohodu: Elitizem zakonske zveze

Abstract

Neo-Conservative Populism on the Rise: Elitism of Marriage

The authors analyze current social and political affairs and the rise of right-wing populism in Slovenia. They examine secondary sources to analyze the events during the parliamentary process and the referendum campaign concerning the proposed Family law in 2012, and the same is done for the referendum on the Act amending the Marriage and Family Relations Act in 2015. Both laws would have provided the equality of same-sex couples in marriage. Through the lens of current Slovenian and global sociopolitical affairs, they draw parallels between the rise of right-wing populism in Slovenia and the rest of the world. They show that a key component of populism is the fact that it creates the impression that the movement is arising from the people themselves, in contrast to the established political elites. They explain the use and the effects of the simple rhetoric, natural truths and fear utilized by right-wing populism.

Keywords: LGBT, referendum, right wing populism, Act amending the Marriage and Family Relations Act, Family law

Simon Maljevac is a sociologist and the president of the Association Legebitra. (simon.maljevac@legebitra.si)

Lana Gobec, project assistant in the Association Legebitra and part of the team Čas je ZA (It's time FOR), which ran a campaign in support of the Act amending the Marriage and Family Relations Act in 2015. (lana.gobec@legebitra.si)

Povzetek

Avtorja analizirata aktualno družbenopolitično dogajanje in vzpon desnega populizma v Sloveniji. Ob razčlenitvi sekundarnih virov se osredinjata na dogajanje ob sprejemanju in pozneje ob referendumski kampanji o Družinskem zakoniku leta 2012 ter na postopek sprejemanja in ponovnega referenduma o noveli Zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih leta 2015. Obe spremembi sta med drugim predvidevali enakopravnost istospolnih parov pri sklepanju zakonske zveze. Avtorja primerjata aktualno družbenopolitično dogajanje in vzpon desnega populizma v Sloveniji in po svetu. Glavna lastnost populizma je po njunem mnenju zbujanje občutka, da izhaja iz ljudstva samega in da ni povezan z uveljavljenimi političnimi elitami. Pojasnjujeta načine uporabe in učinke preproste retorike, naravnih resnic in strahu, ki jih izrablja desni populizem.

Ključne besede: LGBT, referendum, desni populizem, Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih, Družinski zakonik

Simon Maljevac je sociolog in predsednik Društva informacijski center Legebitra. (simon.maljevac@legebitra.si)

Lana Gobec je projektna sodelavka v Društvu Legebitra in del ekipe »Čas je ZA«, ki je vodila kampanjo v podporo noveli ZZZDR. (lana.gobec@legebitra.si)

Uvod

V zadnjih letih smo bili priča velikim in pomembnim premikom pri sprejemanju zakonodaje, ki ureja istospolna partnerstva. Vrhovno sodišče Združenih držav Amerike je leta 2015 z zgodovinsko sodbo razširilo možnost sklenitve zakonske zveze na istospolne pare v vseh zveznih državah (Tobias, 2015). Istega leta je na Irskem potekal referendum o sprejetju ustavnega zakona, ki je razširil možnost sklenitve zakonske zveze na istospolne pare. Zakon je bil na referendumu potrjen, kar je bila velika zmaga za gibanje LGBT na Irskem (Healy in dr., 2016). »Uspešen« je bil tudi referendum na Slovaškem, kjer so volivci in volivke glasovali o vpisu definicije zakonske zveze kot zveze med moškim in žensko v ustavo; če bi večina glasovala za, bi to preprečilo sprejemanje zakona, ki bi institut zakonske zveze razširil na istospolne pare. Volilna udeležba je bila prenizka, zato rezultati referenduma niso obveljali (Smrek, 2015).

Leta 2015 smo zakonodajo, ki izenačuje pravice in dolžnosti istospolnih parov s heteroseksualnimi pari, sprejeli tudi v Sloveniji. Državni zbor je 3. marca 2015 potrdil novelo *Zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih* (Novela ZZZDR), ki je možnost sklenitve zakonske zveze (in zunajzakonske skupnosti) razširila na istospolne pare. Slovenija bi se s tem lahko pridružila trinajstim evropskim državam, ki že omogočajo poroke med istospolnimi pari: Nizozemski (od 2001), Belgiji (od 2003), Španiji (od 2005), Švedski in Norveški (od 2009), Portugalski in Islandiji (od 2010), Danski (od 2012), Franciji (od 2013), Veliki Britaniji (od 2014), Islandiji in Luksemburgu (od 2015) ter Finski (od 2017).¹

Čeprav je bil sam postopek sprejemanja zakonodaje tokrat bistveno krajši kot pri sprejemanju Družinskega zakonika v letu 2012, je bila argumentacija nasprotnikov zakonodaje podobna, če že ne povsem enaka kot v obdobju med letoma 2009 in 2012. Prav tako kot v letu 2012 je tudi leta 2015 Ustavno sodišče – kljub vmesni spremembi 90. člena Ustave, ki po novem vsebuje eksplicitno dikcijo, da o zakonih, ki odpravljajo protiustavnost na področju človekovih pravic in temeljnih svoboščin, referendum ni dopusten – referendum dovolilo. Desne politične stranke in Rimskokatoliška cerkev so pod pretvezo civilnega gibanja brez težav zbrali število podpisov, potrebno za razpis referenduma, ki je bil izveden 20. decembra 2015. V Sloveniji smo torej imeli v zadnjih petih letih dva referenduma na isto temo.

Pri pravnem urejanju istospolnih partnerstev in sploh položaja gejev in lezbijk lahko govorimo o transverzalnih bojih oziroma bojih, ki niso omejeni na eno državo ali na eno politično ali ekonomsko obliko vladavine. To so neposredni boji, prek katerih posamezniki in posameznice kritizirajo oblastne instance, ki so jim najbliž-

¹ Ta podatek povzemava iz spletne enciklopedije *Wikipedia*, in sicer iz prispevka *Recognition of Same-sex Unions in Europe*, dostopnega na https://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_of_same-sex_unions_in_Europe (4. februar 2017).

je. Poleg tega ti boji merijo na oblastni učinek kot tak (Foucault, 2004). Govorimo torej o boju za prevlado določene (politične) skupine. Tega se (so se), kot bomo pokazali v pričujočem članku, dobro zavedali nasprotniki Družinskega zakonika in Novele ZZZDR. Na primeru referendumov, ki sta potekala v Sloveniji v letih 2012 in 2015, bomo ponazorili nekaj njihovih osnovnih vidikov argumentacije in diskurza, s katerimi smo se srečevali v času sprejemanja omenjene zakonodaje. Zanimal nas bo tudi širši učinek tovrstnega (populističnega) diskurza na politično krajino v Sloveniji.

Sprejemanje zakonodaje, ki ureja pravice istospolnih parov v Sloveniji

Septembra 2009 je Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve slovensko javnost seznanilo z novim predlogom Družinskega zakonika. Odziv javnosti na predlog zakonika je bil buren. Takratni predlog Družinskega zakonika je izenačeval status istospolno usmerjenih posameznikov in posameznic z različnospolnimi. Najbolj buren odzivov javnosti je sprožila možnost, da bi otroke posvojili tudi istospolni partnerji, kar je bilo predvideno v prvem predlogu Družinskega zakonika² (Kogovšek, 2010; Rajgelj, 2010).

V času, ko je bil Družinski zakonik obravnavan v državnem zboru, smo bili priča številnim nestrpnim izjavam, pogosto iz vrst politikov. Poslanec France Cukjati se je, na primer, ob prvi obravnavi predloga zakona v državnem zboru ob predstavitvi mnenja poslanske skupine SDS odločil za – kot je rekel sam – »kratek izlet v svet homoseksualnosti«. Njegov prispevek je bil usmerjen k ponovni medikalizaciji homoseksualnosti oziroma je to predstavljal kot duševno motnjo. Svoj prispevek je utemeljeval z izjavami utemeljiteljev sodobne psihoanalize z začetka prejšnjega stoletja, kot so Freud, Jung, Adler, in povzel, da je homoseksualnost duševna motnja, ki je posledica podzavestnih nerazrešenih konfliktov glede spola in osebnosti in je kot taka »ozdravljiva« oziroma naj bi ta skozi obdobja življenja vedno bolj »izzvenevala« (Državni zbor RS, 2010).

Razprava v času sprejemanja Družinskega zakonika je pripeljala še do ene novosti za slovenski prostor: nastanka novih »ljudskih gibanj«, ki so se predstavljala kot civilna družba. Kot po tekočem traku so se namreč začele ustanavljati različne civilne pobude, ki pa so bile bolj ali manj povezane z Rimskokatoliško cerkvijo in so v osnovi delovale kot njihove satelitske organizacije. Eno takih združenj je bil Zavod za družino in kulturo življenja KUL.si. Kmalu po ustanovitvi zavoda in v času

² Predlog Družinskega zakonika je bil med postopkom v državnem zboru spremenjen, novi predlog je tako predvideval ločene institucije za istospolno usmerjene partnerje in za raznospolne partnerje. Prepovedoval je tudi možnost obojestranske posvojitve v primeru istospolnih partnerjev, ti bi po spremenjenem predlogu zakona lahko posvojili le biološkega otroka svojega partnerja. Ta predlog je bil zavržen na referendumu marca 2012.

sprejemanja Družinskega zakonika so javno dostopne evidence AJ PES pokazale, da je (bil) direktor Zavoda za družino in kulturo življenja KUL.si pater dr. Tadej Strehovec, takratni tajnik Komisije za pravičnost in mir, organa Slovenske škofovske konference (Vičič, 2014).

Spletni portal, ki ga upravlja omenjeni zavod, 24kul.si, je vse od svoje ustanovitve tisti medij, kjer so zbrani vsi »argumenti« in zabeležene akcije nasprotnikov Družinskega zakonika in pozneje, leta 2015, Novele ZZZDR. Spletni portal 24kul.si in z njim povezan zavod je na isti spletni strani opredeljen kot

neprofitna organizacija, ki je leta 2009 nastala z namenom pospeševanja temeljnih vrednot: človeškega življenja, človekovih pravic, družine, solidarnosti, demokracije, svobode in aktivnega državljanstva. Spletna stran 24kul.si je interna spletna stran zavoda, Civilne iniciative za družino in pravice otrok ter Koalicije za otroke gre!, namenjena izključno informiranju svojih članov in simpatizerjev.³

Tovrstne organizacije in z njim povezana gibanja niso fenomen, ki bi bil specifičen za Slovenijo, ampak so v zadnjih letih postale evropski trend. Sklicujoč se na verska prepričanja – čeprav včasih v zgolj posredni obliki ali celo prikrito – želijo mobilizirati državljane in državljanke k aktivnemu udejstvovanju pri uveljavljanju konservativnih pogledov na področju družine, spola, spolnosti in reproduktivnega zdravja (Hodžič in Bijelić, 2014; Kuhar, 2015; Anić, 2015). Temelj neokonservativnih političnih programov, ki mu tovrstna gibanja sledijo, je prepričanje, da je to boj za obrambo in zaščito »ogroženih« kategorij življenja, družine in verske svobode. Moralno paniko sprožajo s trditvami, da so ogroženi povsem običajni državljani in državljanke in še posebej njihovi otroci, ogrožajo pa jih »degenerirana, liberalna elita« in z njimi povezane skupine (npr. LGBT), katerih primarni cilj je zagotoviti ugodnosti zase in za svoje podpornike. Istospolne posameznike in posameznice nasprotniki tako uvrščajo v elito, kot tiste, ki so na pozicijah moči in imajo kot taki dostop do ugodnosti, ki jih preostali državljani in državljanke nimajo. Povedano drugače: skozi populistične interpretacije vzpostavljajo LGBT-osebe kot tiste, ki ogrožajo (heteronormativni) ustroj naroda in »naše otroke«.

Razprava v času sprejemanja in referendumu o Družinskem zakoniku in pozneje ob sprejemanju in referendumu o Noveli ZZZDR je temeljila na matrici nestrpnosti. Ta je uokvirjala razprave o človekovih pravicah manjšin – na primer v oblikah *pro et contra* – in posledično konstruirala podobe Drugih v slovenski družbi. Nasprotniki Družinskega zakonika in Novele ZZZDR so opozarjali, da bodo otroci iz istospolnih družin tudi sami postali istospolno usmerjeni in tako svarili pred homoseksualizacijo družbe. Še več. Ne samo, da bodo otroci iz istospolnih družin tudi sami homoseksualni (kar naj bi bilo v argumentacijski logiki nasprotnikov že

³ Navedek je mogoče najti na domačem naslovu 24kul.si, www.24kul.si.

samo po sebi nekaj slabega), temveč bodo ogroženi tudi otroci iz »tradicionalnih« družin, saj bodo prisiljeni v šoli poslušati, da obstajajo različne oblike družin in da so istospolne družine povsem enakovredne tradicionalnim.

Kdo je objekt in kdo subjekt družbe?

Nasprotniki Družinskega zakonika in Novele ZZZDR geji in lezbijke ves čas definirajo in opisujejo zgolj na podlagi njihove spolne usmerjenosti, ki v celoti definira subjektiviteto teh oseb. Foucault ugotavlja, da je (medicinski) diskurz konec 19. stoletja homoseksualca konstituiral kot subjekt primarno skozi seksualnost: »Nič na njem in v njem ne uhaja njegovi seksualnosti. Povsod v njem je prisotna: skrita je pod vsemi njegovimi dejanji.« (Foucault, 2000: 47); ugotavlja, da nasprotniki Družinskega zakonika oz. Novele ZZZDR gradijo diskurz, ki počne enako. Še več. Zdi se, da v njihovi interpretaciji istospolno usmerjene osebe niso več razumljene kot subjekti, temveč le še kot objekti družbe. Dojemani so zgolj skozi njihove spolne prakse, ali če se opreva na Hegla (1998): prek abstrakcije postane subjekt (geji in lezbijke) le še lastno konkretno vedenje. Vse, kar je v ozadju, kar je »bistvo« subjekta, ostaja nevidno. Vsaka človeška lastnost je izbrisana in nadomesti jo absoluten pogled zgolj na posamezno dejanje. Naj to ponazorimo na primeru moralca: moralcec postane le še zločinec, oseba, ki je vzela življenje neki drugi osebi, vse drugo njegovo bistvo (njegov način razmišljanja, s čim se ukvarja, kaj dela itd.) pa ostaja nepomembno in nevidno. Tovrstno abstraktno mišljenje omogoča ločitev od subjekta in posledično ponuja družbeno opravičilo za kaznovanje, teroriziranje in poniževanje drugih (Hegel, 1998). Prav to se je zgodilo med razpravo o Družinskem zakoniku in noveli ZZZDR, saj istospolno usmerjene osebe niso bile več ljudje s svojo subjektiviteto, temveč zgolj nekdo, ki se predaja (grešni, jalovi, perverzni) istospolni seksualnosti.

Izključevalno logiko lahko v primerih Družinskega zakonika in Novele ZZZDR razumemo tudi skozi koncept partikularnega zaupanja. Rothstein in Ushlaner (2005) partikularno zaupanje definirata kot zaupanje v »svoje« skupine (ang. *in-group*), kot zaupanje v nam enake, podobne. Tovrstno zaupanje je po njunem mnenju bolj prisotno v manj egalitarnih družbah. Partikularno zaupanje torej deluje podobno kot Heglova abstraktna misel, je točka, na podlagi katere lahko določen subjekt razumemo kot objekt (»tujek«) in mu posledično ne priznamo določenih pravic, saj ni »naš«: geji in lezbijke v Sloveniji niso »naši«, nimajo enake spolne usmerjenosti kot mi, so tisti, ki ogrožajo obstoj slovenskega naroda. Prav tako naj bi bili »tujek« v istospolnih družinah otroci, saj naj v takšne skupnosti »že po naravnih zakonih« ne bi spadali, s tem pa tudi ne v slovenski pravni sistem. Pravo sicer ureja družbena razmerja, a kot je na okrogli mizi »Družinski zakonik – pravo in vrednote« dejal dr. Jože Trontelj, predsednik SAZU, naj zakonodajalec sledi

načelu *Procreatio artificialis imitetur naturam*, kar pomeni, da naj posegi medicine in prava v družino in rojevanje otrok posnemajo naravo (MMCRTV, 2012).

Moralna panika in ogrožanje obstoječega družbenega reda

Ves čas sprejemanja in ob referendumu o Družinskem zakoniku ter pozneje ob Noveli ZZZDR v letu 2015 so se nasprotniki izogibali uporabe t. i. bibličnega diskurza oziroma sklicevanja na argument Svetega pisma, kar je bila dolgo ključna referenčna točka cerkvenega nasprotovanja istospolnim porokam in homoseksualnosti sploh. Tudi v Sloveniji je bila pred letom 2009 to ustaljena praksa v vseh razpravah o pravnem urejanju pravic in dolžnosti istospolnih parov (Mencin Čeplak in Kuhar, 2010; Kuhar, 2015). Od leta 2009 naprej pa (cerkveni) nasprotniki uporabljajo diskurz, ki deluje racionalno, znanstveno, pomirjajoče in ki temelji na »zdravi pameti« – vsaj na prvi pogled. Kot ugotavlja Kuhar (2015), so namreč podatki iz znanstvenih raziskav, ki jih pri utemeljevanju uporabljajo nasprotniki, skoraj vedno prirejeni ali obrnjeni tako, da pritrjujejo njihovim argumentom in mnenju, da zakonodaja, ki izenačuje pravice istospolnih in raznospolnih parov, ne sme obveljati, čeprav rezultati raziskav podlage za tovrstno izključevanje v resnici ne dajejo.

Podobno ugotavljata tudi Ana Marija Sobočan in Senja Pollak (2016), ki na podlagi analize medijskega diskurza treh medijev – Demokracije, Dnevnika in Mladine – v času sprejemanja Novele ZZZDR ugotavljata, da diskurz nasprotnikov v osnovi temelji na vzpostavljanju moralne panike in razlagah, da zakonodaja ogroža naravni red in naravno družino ter naznanja razpad vrednot v družbi. Tako so v času sprejemanja Družinskega zakonika v letih 2009 in 2012 poskušali homoseksualnost reducirati na vprašanje aidsa in obuditi moralno paniko iz osemdesetih let prejšnjega stoletja. Pater dr. Tadej Strehovec, takratni tajnik Komisije za pravičnost in mir pri Rimskokatoliški cerkvi, je v vrsti medijskih nastopov operiral z izračunom, da imajo otroci v istospolnih družinah 435-krat večjo verjetnost, da bodo izpostavljeni virusu HIV. Kaj taka izpostavljenost pomeni, ni pojasnil – za obuditev moralne panike je bil namig seveda dovolj. Prav tako kot je bil dovolj namig, ki si ga je privoščila poslanka SDS Alenka Jeraj v Odmevih na TV Slovenija, ko je govorila o številu istospolnih parov, ki so se registrirali po Zakonu o registraciji istospolnih partnerskih skupnosti, ki ga je leta 2005 sprejela Janševa vlada. Dejala je: »Registriralo se je 24 parov, od tega sta dve registraciji prenehali zaradi smrti partnerja – pa ne bi o tem, da smo pred nekaj dnevi slišali, da so največkrat okuženi z virusom HIV ravno homoseksualni moški ...« (TV Slovenija, 2009) Moralno paniko poskušajo nasprotniki vzpostavljati tudi prek konstrukcije novih terminov, ki zvenijo zastrašujoče in namigujejo na teorije zarote (npr. teorija spola, queerseksualci ipd.).

Avtorici (Sobočan in Pollak, 2016) nadalje ugotavljata, da so pri razlaganju zako-

nodaje zagovorniki pogosto predstavljeni kot družbena in politična elita, ki ogroža človekove pravice pravovernih heteroseksualnih posameznikov in posameznic. Zgodba je torej v tem primeru obrnjena. Družbeno manjšino (geje in lezbijke) prek vzpostavljenega diskurza konstituirajo kot družbeno elito, ki se bori proti navadnim državljanom in državljkam in si prek vzvodov moči poskuša zagotoviti privilegije, ki jih drugi nimajo.

Po mnenju Jadranke Anić (2015) je tovrstni diskurz mogoč in uspešen zaradi polpretekle zgodovine in odnosa med državo in cerkvijo v času Jugoslavije. K ustvarjanju polarizirajočega odnosa naj bi pripomogel historični antagonizem med komunizmom in Rimskokatoliško cerkvijo. Ko nasprotniki skozi svoj diskurz urejanje istospolnih partnerstev prikažejo kot ideološki projekt vladajočih elit in se postavijo na mesto tistih, ki zastopajo »naravne« vrednote naroda, se vzpostavi antagonizem, podoben antagonizmu med oblastjo in cerkvijo v času socializma. Posledično je ta tema polarizirajoča, kar kažejo tudi javnomnenjske raziskave, ki so bile opravljene pred referendumom o Noveli ZZZDR. Odstotek tistih, ki so zakonodajo podpirali, in tistih, ki so ji nasprotovali, je bil namreč zelo podoben. Javnomenjska raziskava, ki jo je za TSmedia opravil Episcenter, je pokazala, da bi za uveljavitev Novele ZZZDR glasovalo 48,5 odstotka vprašanih, medtem ko je delež tistih, ki bi uveljavitvi nasprotovali, znašal 51,5 odstotka (Kaker, 2015). Urejanje istospolnih partnerskih zvez je torej ena od tem, s katerimi je mogoče mobilizirati in angažirati številne posameznike in posameznice. Da je mobilizacija potencialnih volivcev eden glavnih motivov nasprotnikov, je zelo jasno pokazalo soočenje ob razglasitvi rezultatov referenduma o Noveli ZZZDR, na katerem je Aleš Primc, eden glavnih protagonistov koalicije Za otroke gre, napovedal ustanovitev nove politične stranke.

Sprememba argumentacijskih tehnik in diskurzivnih obratov, ki jih opisujemo, je bila tisti dejavnik, ki je v času obeh referendumskih razprav tehtnico premaknil v prid neokonservativnim idejam in gibanjem, ki smo jim priča v zadnjih nekaj letih. Da je omenjeni diskurz postal stalnica v globalnem političnem prostoru, ne samo v Sloveniji, ne nazadnje dokazujejo zadnje volitve za predsednika ZDA. Za Trumpa so v večini glasovali ljudje z nižjo izobrazbo, bele rase, v večini moški (CNN, 2016). Pri tem pa je še pomembnejše, da so bile – kot je bilo poudarjeno v političnih analizah medijske hiše CNN (2016) – odločilni dejavnik osebe, ki so se volitev udeležile kljub siceršnjemu dolgoletnemu političnemu neudejstvanju. To so tisti, ki jih je Trump nagovoril z govorom, ki ne pripada etablirani politiki. Nagovoril jih je kot nekdo, ki je del njihove skupine, ki je takšen kot oni, ki je »žrtev« istih političnih elit. Pomembno je tudi, da jih je nagovoril v preprostem jeziku in z retoriko, ki je ponudila preproste odgovore. Načelu enostavnosti sledijo tudi nasprotniki Družinskega zakonika. Tudi njihova argumentacija temelji na sklicevanju na zdravo pamet, ki je zasnovana na esencialističnem razumevanju spolnosti in spolnih razmerij (npr. »otrok potrebuje očeta in mamo«).

Zdi se, da politične glasove prinašajo obrazi, ki vsaj na prvi pogled niso del

uveljavljenih političnih elit. Pri obeh referendumih o urejanju pravnega statusa istospolno usmerjenih partnerjev v Sloveniji v letih 2012 in 2015 so nasprotniki postavili v ospredje posameznike in posameznice, ki pred tem niso bili del (desne) politične elite, ampak novi obrazi, ki so se predstavljali kot glas ljudstva. Z različnimi peticijami in zbiranjem podpisov, ki so jih izvedli z močno podporo celotnega desnega političnega pola in Rimskokatoliške cerkve, so poskušali vzpostaviti podobo množičnosti in velike podpore, torej gibanja, ki prihaja od ljudi za ljudi in v osnovi ni politično motivirano. Vendar pa napoved ustanovitve nove politične stranke tovrstno podobo postavlja na glavo in razkriva, da je bila kolateralni presežek zmage na obeh referendumih tudi pridobitev novih glasov za desno politično opcijo oziroma za novo stranko Glas za otroke in družine (MMCRTV, 2017). Na podlagi njene programske usmeritve lahko sklepamo, da bo šlo v osnovi za populistično stranko, ki bo svojo podobo gradila na ljudekosti in graditvi kulta osebnosti (Aleš Primc in Metka Zevnik). Graditev medijske podobe dveh najvidnejših akterjev stranke je še toliko pomembnejša, ker gre za populistično stranko; ugotovitve namreč kažejo, da volivci in volivke tovrstnih strank svoj glas praviloma dajejo zaradi pripadnosti in všečnosti voditelja stranke, ne pa zaradi strinjanja s politikami in ideologijami stranke (Padahzur in Brichta, 2002; Van der Brug in Mughan, 2007; Lange, 2007).

Koraki naprej

V prispevku sva poskušala ponazoriti razvoj in vpliv neokonservativnega diskurza na družbeni in politični položaj v Sloveniji. Za ponazoritev sva uporabila čas sprejemanja in referenduma o Družinskem zakoniku med letoma 2009 in 2012 ter čas sprejemanja in referenduma o Noveli ZZZDR v letu 2015.

Neokonservativni diskurz, ki ga levica in leva civilna družba dolgo nista jemali resno – prav nasprotno: bil je tarča posmeha – je zagotovo pomemben premik pri delovanju na političnem področju. Postal je realnost, ki se ji ne moremo izogniti. Glede na zadnje volitve v ZDA in napovedi nekaterih volilnih rezultatov v Evropi (Francija, Nizozemska, Velika Britanija) ter glede na diskurz, ki smo mu priča med begunsko krizo, se zdi, da so družbene, politične in ekonomske okoliščine naklonjene rasti takšnega populizma in bo ta še dolgo del (politične) realnosti. Izkušnja obeh referendumov je pokazala, da se populističnemu diskurzu ni mogoče zoperstaviti z racionalno argumentacijo. Čeprav sta referenduma pomembno premaknila razumevanje položaja istospolno usmerjenih posameznikov in posameznic v Sloveniji in so javnomnenjske ankete v obeh primerih napovedovale podporo zakonodajnim spremembam, je dejstvo, da pomemben del političnega telesa ostaja pasiven, desnokonservativnemu polu pa je uspelo, da si je prilastil idejo o aktivnem državljanstvu, ki pa jo namesto v njenem izvornem pomenu razume v obliki aktivnega izključevanja in nestrpnosti.

Literatura in drugi viri

- ANIĆ, JADRANKA REBEKA (2015): Gender, Gender "Ideology" and Cultural War: Local Consequences of a Global Idea – Croatian Example. *Feminist Theology* 24(1): 7–22.
- CNN (2016): *Exit Polls*. 23. november. Dostopno na: <http://edition.cnn.com/election/results/exit-polls/national/president> (3. februar 2017).
- DRŽAVNI ZBOR RS (2010): *Evidenca zapisa seje, 14. seja, 2. marec*. Dostopno na: <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=V&type=sz&uid=74A51F3F6CEAA0FFC125794B0038F9A3> (31. januar 2017).
- FOUCAULT, MICHEL (2000): *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana: Škuc-Lambda.
- FOUCAULT, MICHEL (2004): *Življenje in prakse svobode*, poglavje Politična tehnologija posameznikov, 139–153. Ljubljana: ZRC SAZU.
- HEALY, GRAINNE, BRIAN SHEENAN IN NOEL WHELAN (2016): *Ireland Says Yes: The Inside story of how the vote for marriage equality was won*. Sallins: Merrison Press.
- HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDERICH (1998): Kdo razmišlja abstraktno? *Problemi* 36(7/8): 43–47.
- HODŽIČ, AMIR IN NATAŠA BIJELIĆ (2014): *Neo-conservative Threats to Sexual and Reproductive Health and Rights in European Union*. Zagreb: CESI.
- KAKER, ČRT (2015): Pred referendumom Slovenija razdeljena na pol. *SIOL*, 16. december. Dostopno na: <http://siol.net/novice/slovenija/pred-referendumom-slovenija-razdeljena-na-pol-403417> (31. januar 2017).
- KOGOVIŠEK, NEŽA (2010): Iskanje pravih razlogov za priznanje enakih pravic istospolnim partnerjem in njihovim družinam. *Socialno delo* 49(5/6): 319–330.
- KUHAR, ROMAN (2015): Konec je sveta, kakršnega poznamo: Populistične strategije nasprotnikov Družinskega zakonika. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* XLIII(260): 118–132.
- LANGE, SARAH (2007): A New Winning Formula? The Programmatic Appeal of Radical Right. *Party Politics* 13(4): 411–435.
- MENCIN ČEPLAK, METKA IN ROMAN KUHAR (2010): Boji za enakost: Od diskriminacije homoseksualnosti do redefinicije družine. *Socialno delo* 49(5/6): 283–298.
- MMCRTV (2012): *Trontelj: Istospolne posvojitve široko odpirajo vrata umetnim oploditvam teh parov*, 8. marec. Dostopno na: <http://www.rtv slo.si/slovenija/trontelj-istospolne-posvojitve-siroko-odpirajo-vrata-umetnim-oploditvam-teh-parov/278463> (31. januar 2017).
- MMCRTV (2017): *Zevnikova in Primc ustanovljata stranko Glas za otroke in družine*, 14. januar. Dostopno na: <https://www.rtv slo.si/slovenija/zevnikova-in-primc-ustanovljata-stranko-glas-za-otroke-in-druzine/412446> (13. februar 2017).
- PADAHZUR, AMI IN AVRAHAM BRICHTA (2002): The Institutionalization of Extreme Right-wing Charismatic Parties: a Paradox? *Party Politics* 8(1): 31–49.
- RAJGELJ, BARBARA (2010): Razmerja v istospolnih družinah – kje smo in kam gremo? *Socialno delo* 49(5/6): 305–318.
- SOBOČAN, ANA MARIJA IN SENJA POLLAK (2016): Manifestacije moralne panike v

- medijskih podobah novele družinske zakonodaje. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* XLIV(266): 163–187.
- ROTHSTEIN, BO IN ERIC M. USLANER (2005): All for All: Equality, Corruption, and Social Trust. *World Politics* 58(1): 41–72.
- SMREK, MICHAL (2015): The Failed Slovak Referendum on 'Family': Voters' Apathy and Minority Rights in Central Europe. *Baltic Worlds*, 4. marec. Dostopno na: <http://balticworlds.com/the-failed-slovak-referendum-on-%E2%80%9Cfamily%E2%80%9D/> (31. januar 2017).
- TOBIAS, CARL (2015): *Implementing Marriage Equality in America*. Dostopno na: <http://dlj.law.duke.edu/2016/01/implementing-marriage-equality-in-america/> (31. januar 2017).
- TV SLOVENIJA (2009): *Odmevi*, 11. december. Dostopno na: <http://4d.rtvsllo.si/arhiv/Odmevi&sp=qs:tvsv1> (31. januar 2017).
- VAN DER BRUG, WOUTER IN ANTHONY MUGHAN (2007): Charisma, Leader Effects nad Support for Right-Wing Populist Parties. *Party Politics* 13(1): 29–51.
- VIČIČ, DENIS (2014): Konservativni lobi: Psevdocivilne organizacije, ki s širjenjem laži ustavljajo napredek pri spoštovanju človekovih pravic. *Mladina*, 4. april. Dostopno na: <http://www.mladina.si/155422/konservativni-lobi/> (31. januar 2017).

»Najglasnejši šepet«¹ – lezbična seksualnost v filmu

Abstract

“The Loudest Whisper” – Lesbian Sexuality on Screen

The article's objective is to tackle the main types of the representation of lesbian sexuality in film production, particularly in mainstream classics. Whereas the first lesbian love scenes in the 1930s focused on kisses, playful masquerade, cross-dressing and innuendos, lesbian imagery during the US film censorship period remained negative until the end of the 1960s, with most sexual scenes implying a prevailing Thanatos-inclination, a death-drive bordering on horror. In the aftermath of the sinister period of lesbian dramas, the 1970s came with the liberation of lesbian film imagery in art films, women's films and feminist films from Europe and the USA, although their imagery can prove to be problematic for a lesbian viewer. The limitations of the depiction of lesbian eroticism on screen were pushed further by diverse genres, most notably by independent lesbian shorts, in which the female directors themselves took up film acting, thereby swapping the overly predictable position of the female voyeur with the active role. In the 21st century, lesbian themes in mainstream films are represented more and more overtly. The depiction of lesbian sexuality is, however, still sometimes implemented through male characters as agents of the lesbian desire, and familiar film clichés are still being effectively combined to compose new film imagery of lesbianism.

Keywords: lesbian sexuality, representations on film, film censorship, mainstream film, lesbophobia, independent film production, lesbian emancipation

Suzana Tratnik is a MA of anthropology, writer, translator and LGTB activist. (suzana.tratnik@gmail.com)

Povzetek

Članek opisuje glavne načine reprezentacij lezbične seksualnosti v filmski produkciji, še zlasti v mainstream klasiki. Medtem ko so bili prvi prizori lezbične ljubezni v 30. letih osredinjeni na poljube ter na zabavljivo maškarado, transvestitjo in *innuendo*, so postale lezbične podobe v času filmske cenzure v ZDA do konca šestdesetih negativne, seksualni prizori pa so bili čedalje bolj na strani tanatosa, na tanki meji z grozljivkami. Po mračnem obdobju lezbičnih filmskih dram se v 70. letih začne osvobajanje lezbičnih filmskih podob v umetniškem, ženskem in feminističnem filmu, tako evropskem kot ameriškem, četudi so te podobe lahko za lezbično gledalko problematične. Meje prikazovanja lezbične erotike so razširili različni žanri, pomembno lezbični neodvisni kratki filmi, v katerih so režiserke predvidljivo pozicijo voajerke zamenjale s pozicijo akterke, saj so same prevzele tudi filmsko igro. V 21. stoletju je lezbična tematika v mainstream filmih zastopana čedalje bolj odkrito, a prikazovanje lezbične seksualnosti lahko še poteka skozi moške like kot zastopnike lezbične želje, ravno tako pa so lahko znani filmski klišeji učinkovito sestavljeni v nove filmske podobe lezbičnosti.

Gljučne besede: lezbična seksualnost, filmske reprezentacije, filmska cenzura, mainstream film, lezbofobija, neodvisna filmska produkcija, lezbična emancipacija

Suzana Tratnik, mag. antropologije spolov, pisateljica, prevajalka in aktivistka na področju LGBT kultur. (suzana.tratnik@gmail.com)

¹ *The Loudest Whisper* je britanski naslov filma *Children's Hour – Ura otrok* režiserja Williama Wylerja, ZDA, 1961.

V pričujočem besedilu želim poudariti glavne načine reprezentacij lezbične seksualnosti v filmski produkciji, v najznačilnejših lezbičnih podobah iz *mainstream* klasike. Prikazati želim sprva izolirane, če že ne demonizirane lezbične like, naracije in seksualne prizore v petdesetih, šestdesetih in deloma sedemdesetih letih, nakar se prikazovanje lezbištva in lezbičnega seksa začne odpirati navzven. Z zmanjšano družbeno represijo in vse glasnejšimi družbenimi gibanji žensk, gejev in lezbijk postane ženska homoseksualnost zanimiva tudi za (žensko) filmsko avantgardo, denimo nemškega režiserja Fassbinderja, ali za t. i. umetniški film osemdesetih francoske režiserke in igralka Diane Kurys. Z vzponom lezbične avantgardne umetnosti, zlasti filmarke Barbare Hammer, se oko kamere obrne in režiserka postane akterka, ne pa zgolj voajerka v prizorih lezbičnega seksa. Na prelomu iz 20. v 21. stoletje pride tudi do zlitja ali vsaj zabrisa meja med *mainstreamovsko* lezbično filmografijo in radikalnim lezbičnim umetniškim prijemom. Primer tega je ameriška scenaristka in režiserka Lisa Cholodenko, ki je prodrla s temačno, narkomansko obarvano lezbično dramo o propadajoči fotografinji v filmu *Visoka umetnost* (*High Art*, 1998), zares pa se je uveljavila z *mainstreamizacijo* podobe lezbičnega para v uspešnici *Otroci so v redu* (*The Kids Are Alright*, 2010). V lezbični filmski avantgardi se je kalila tudi režiserka Rose Troche, ki je leta 1994 posnela nizkopračunski eksperimentalni film *Go Fish*, zatem pa se je uveljavila v ameriški TV-produkciji, med drugim je zaslužna za več epizod izjemno uspešne lezbične serije *Ženske zadeve* (*The L Word*, 2004), ki je navdušila tako lezbično kot splošno občinstvo v ZDA in drugod.

Od poljuba k *innuendu*

Za vse, ki se ukvarjajo z lezbično kulturo, še zlasti filmsko, in s prezentacijami lezbične seksualnosti, je mesto privilegiranega znaka za to področje zagotovo dobil »poljub za lahko noč« iz filma *Dekleta v uniformi* (*Mädchen in Uniform*, režija Leontine Sagan, 1931). Učiteljica Fräulein von Bernburg vsak večer opravi znameniti obred poljubljanja v skupni spalnici deklinškega internata. V slovitim prizoru pričakujoča dekleta na posteljah poljublja na čelo, razen učenke Manuele von Meinhardis, kateri za lahko noč nakloni vroč poljub na usta. Iskra, ki preskoči med učiteljico in učenko, zaneti filmski zaplet, a konec je presenetljivo pozitiven, odprt do lezbičnosti, svobodomiseln, kritika pa ni naslovljena le na hermetično internatsko vzgojo, temveč na avtoritarnost kot tako. *Dekleta v uniformi* so doživela nešteto rimejkov, tudi v Mehiki, a skoraj za vse je značilno, da so bili čedalje bolj cenzurirani in vse manj lezbično eksplicitni. Prikazovanje lezbične seksualnosti se je tako v naslednjih desetletjih povrnilo k dobri tradiciji *innuenda*, namigovanja, ki je za dolgo postal prevladujoč slog izražanja homoseksualne želje. Pogosta sta bila heteroseksualna krinka in/ali preoblačenje junakov in junakinj, denimo, Marlene Dietrich kot kabarejska pevka Amy Jolly v slovitim filmu *Maroko* (*Morocco*,

režija Josef von Sternberg, 1930) poljubi na usta žensko, a sama je preoblečena v moškega, njen poljub pa je simbolno namenjen drugemu moškemu v občinstvu, kateremu sicer vrže vrtnico. Tako je ženska iz občinstva le pogojno dobila lezbični poljub, saj ima vlogo sla, erotične prenašalke med žensko in moškim. Zato pa je lezbično spogledovanje Marlene Dietrich vznemirjalo tako voajerskega gledalca kakor potencialno lezbično gledalko, a hkrati je ostalo v varnih mejah zapovedane heteroseksualnosti.

Zakaj sta filmsko zapeljevanje in namigovanje tako bistven del prikazovanja lezbične seksualnosti? Mar tukaj govorimo zgolj o cenzuri eksplicitnih prizorov? Andrea Weiss v izjemni študiji o lezbičnih filmskih reprezentacijah, *Vampirke in vijolice*, navaja filmsko teoretičarko Mary Ann Doane, ki zatrjuje, da je kinematografija gledalki pripisala pozicijo, »določeno nadprisotnost podobe – ona sama je podoba« (Weiss, 2010: 48–49).

Tej poziciji po njenem mnenju manjka zadostne distance do voajerizma in fetišizma, dveh oblik gledanja, na katerih naj bi temeljilo vizualno ugodje. Teza o ženski nadprisotnosti se opira na Freudovo trditev, da ženske ne gredo skozi kastracijski scenarij, ki zahteva konstrukcijo distance med moškimi in žensko podobo. Po Doane je to distanco mogoče doseči z dvema vrstama transformacije: s transvestitijo in z maškarado. Ženska transvestitija naj bi vključevala prilastitev moške gledalske pozicije, ženska maškarada pa eksces ženskosti oziroma uporabo ženskosti kot maske. To naj bi sprožilo distanco, nujno za užitek gledanja.

Vendar Andrea Weiss pozicijo gledalke poskuša pojasniti s samo lezbično željo.

Zdi se, da lezbična želja nasprotuje trditvi Doanove, da ženske ne morejo prevzeti pozicije voajerja ali da lahko to storijo le tako, da si začasno nadenejo – kot obleko – moško seksualnost. Psihoanalitski okvir s poudarjanjem ojdipovega kompleksa polarizira *razliko* po spolu; zanika rasne, razredne in seksualne dejavnike, ki prav tako igrajo pomembno vlogo pri oblikovanju identitete. Ne glede na to, ali sprejmemo psihoanalitski model ali ne, pa ta sam po sebi ne more razložiti različnega kulturnega umeščanja lezbijk zunaj dominantnih patriarhalnih načinov identifikacije in v njih. Psihoanalitski pristop razume lezbično željo zgolj kot funkcijo prevzemanja moške heteroseksualne pozicije, zato se je treba obrniti k drugim, nepsihoanalitskim modelom identifikacije, ti lahko razložijo distanco, ki omogoča užitek, ki ga ženska podoba ponuja gledalki. (Weiss, 2010: 48–49)

Kako je na filmskem platnu delovalo neposredno prikazovanje lezbične seksualnosti brez potrebne distance z maškarado ali s transvestitijo? Sodeč po filmski klasiki *Ubijanje sestre George* – kot vstop v sam tanatos, ki se dogaja v spalnici, maškarada pa le na lezbičnem plesu.

Tanatos lezbične seksualnosti v »necenzuriranih« šestdesetih

Ubijanje sestre George (*The Killing Of Sister George*, režija Robert Aldrich, 1968) je adaptacija drame Franka Marcusa iz leta 1964. Ko je bil film v Italiji leta 1969 prvič predvajan, ga je odbor za filmsko prikazovanje pri italijanskem Ministrstvu za kulturno dediščino in dejavnosti označil kot neprimerne za mlajše od osemnajst let. Še posebej zanimivo je, da je odbor zahteval odstranitev 50-sekundnega prizora, v katerem gospa Croft ljubkuje prsi Alice/Childie, ki leži na postelji. Cenzura omenjenega prizora bi bila danes mogoča kvečjemu iz povsem nasprotnega razloga, in sicer zaradi mučnega prikazovanja lezbične seksualnosti, ki ga je navdihnila slabo prikrita, a družbeno prevladujoča lezbofobija.

Pa vendarle *Ubijanje sestre George* nikakor ni preprost film, ki bi ga zlahka odpravili z očitki, da lezbijke prikaže kot manipulativne, nasilne in nesrečne kreature, ki so, nedvomno zaradi svojega tedaj tveganega življenjskega sloga, nagnjene k čustvenemu izsiljevanju in ekscesnemu popivanju. Prav tako mu ne moremo preveč ploskati zaradi neposredne, odkrite obdelave lezbične ljubezni in celo skupnosti – eden od zgodovinskih prizorov je posnet v resničnem londonskem lezbičnem klubu *The Gateaways Club* z resničnimi gostjami –, kajti lezbične odnose nedvomno tudi generalizira in demonizira. June Buckridge ali po domače George (Beryl Reid), imenovana po sestri George, glavnem liku, ki ga igra v televizijski nadaljevanki, se zaradi težkega značaja in alkoholizma bliža koncu svoje igralske kariere. Producenti se namreč odločijo, da bodo njen lik preprosto ubili, dobesedno povozili s tovornjakom, a to počasno ubijanje na vse načine odmeva tudi v igralkinem zasebnem življenju. Hišo in posteljo si deli s frivolno mlado partnerko Alice (Susannah York), ki ima vzdevek Childie, temu primerno pa se tudi vede afektirano in infantilno in igra, da se igra s punčkami. Njuno razmerje je v procesu razkrajanja, vrtita se v začaranem krogu približevanja in oddaljevanja, živčnih izbruhov, ljubosumja, Childiejine manipulativnosti in Georgeinega pijanskega stokanja in obtoževanja. Na svojem zadnjem skupnem izhodu se, oblečeni v komični duo Stan in Olio, odpravita na ples v maskah v omenjeni lezbični klub *The Gateaways*. Tam srečata Mercy Croft (Coral Browne), ki odloča o Georgeini televizijski karieri. George bremeni še obtožba nadlegovanja dveh nun, ki si ga je privoščila v taksiju med enim svojih pijanih stanj. Toda neizprosna in sarkastična gospa Croft se ne zadovolji le s potopom ugleda in poklicne kariere June Buckridge, ampak med njeno odsotnostjo prepriča še Childie, naj zapusti svojo postarano in propadajočo partnerko, zato se z zabave odpravita v hišo. Childie se je tudi sama naveličala June, zato se začne pakirati. Takrat Croft pride za njo v spalnico in jo poleže na posteljo. To je sloviti prizor lezbičnega seksa, eden redkih tistega časa in tudi zelo drznih. Čeprav lezbične seksualnosti ne cenzurira, jo pa demonizira in prikazuje kot nekaj neprijetnega, temačnega, sprevrženega, kot vprašanje gole družbene moči starejše in bolje situirane ženske nad praviloma mlajšo, ki je šibkejša, labilnejša in revnejša.

Mučni prizor hladnega zapeljevanja, ki ves čas spominja na spolno zlorabo, se začne tako, da Croft vzame Childiejini otroški lutki in ju vudujevsko poleže skupaj na posteljo, kar naj bi aludiralo na njuno ljubljenje. Temačna glasba, ki spremlja ta prizor, še stopnjuje napetost in neprijetne občutke, kot v grozljivki. Ko začne Croft otipavati Alice, ta nemočno pogleda stran, sprva se rahlo upira, nakar obmiruje in se vda v »nesrečo«, ki ji sicer ni tuja. Ljubimka vsiljivo otipava in ljubkuje Alicine prsi, nakar se njene roke spustijo niže po njenem telesu, česar pa ne vidimo. Ko začne Alice stokati, vemo, da se je v *off*-prizoru zgodilo zadovoljevanje do orgazma, ki pa mestoma bolj spominja na krike groze. Ko se ženski začneta poljubljati, glasba utihne, kar zbudi še večjo grozo gledalcev in gledalk, ki so zdaj neme priče tega nespodobnega dogajanja v tišini spalnice. Neprijeten seksualni prizor, poudarjeno brez ljubezni in naklonjenosti, končno prekine George, ki se predčasno vrne z lezbične maškarade in ju zaloti skupaj. Ko jima poočita, zakaj sta to morali narediti tukaj, v njeni hiši, jo Croft ozmerja z »*you pathetic old dyke*«, patetično staro lezbačo.

Od leta 1934 do leta 1968 je v ZDA vladala cenzura lezbilstva po zakonu o hollywoodski filmski produkciji, ki ga je uveljavil Haysov urad. V času produkcije filmov, o katerih govorimo v tem razdelku, je namesto cenzorskih zakonov že veljal milejši ocenjevalni sistem, ki je *Ubijanju sestre George* pripisal oceno X (Weiss, 2010: 61–62), marsikje pa so posamezne prizore rezali in filma niso vedno predvajali v celoti. Film ni bil pogodu niti nacionalni ameriški lezbični organizaciji *Daughters of Bilitis*, ustanovljeni leta 1955, ki je svoje članstvo nagovarjala k bojkotu. V ozadju bojkota je bilo tiho razredno dejstvo, ker je šlo za organizacijo pretežno srednjeslojnih belih lezbijk, ki je nasprotovala barski scenski kulturi, se zavzemala za integracijo v večinsko družbo in zavračala javno deklariranje lezbilstva, tako pa tudi osebno in politično osvoboditev (DiCaprio, 1984: 46).

Filmski prizor, poln podobne zadrege glede lezbičnega seksa, je tudi tisti iz filma *Lisjak* (*The Fox*, režija Mark Rydell, 1967), posnetega po istoimenski noveli D. H. Lawrencea iz leta 1923. To je zgodba o mladih ženskah Jill Banford (Sandy Dennis) in Ellen March (Anne Heywood), ki živita na samotni kmetiji v ruralni Kanadi in poskušata preživeti z vzrejo kokoši. Jill se ukvarja bolj z gospodinjstvom in s financami, neodvisna March pa se loteva tršega, bolj »moškega« delo, denimo sekanja drv in popravil na kmetiji, ter s puško sredi trde zime preganja lisjaka, ki jima dela veliko škodo pri kokoših, vendar ga v odločilnem trenutku ne more ustreliti. Lisjak, ki vdira v njuno idilo, napoveduje tudi poznejši simbolni vdor moškega. Jill je zadovoljna z njunim samotarskim življenjem, March pa je tista, ki si želi še nekaj več – na kar na začetku filma namiguje tudi prizor v kopalnici, ko se med tuširanjem samozadovoljuje.

Sredi zime ju preseneti nenapovedan prihod Paula Grenfla (Keir Dullea), ki išče starega očeta, nekdanjega, že umrlega lastnika kmetije, na kateri zdaj živita Jill in March. Ker Paul nima drugega bivališča, prepriča ženski, da mu dovolita ostati na kmetiji, v zameno za pomoč pri delu. V trojki nastane napetost, saj Jill šele zdaj spoznava, kako veliko ji March pomeni, in v prišleku ne zazna le tekmeca, ampak

tudi grožnjo. Paul najde in ubije lisjaka, simbolnega sla, ki je napovedoval njegov prihod, in tako sam zavzame mesto vsiljivca, ki se ne da zlahka odpraviti. Ko napestost v odnosih doseže vrhunec, Paul in March spita skupaj. Zatem Paul začasno zapusti kmetijo, vendar March noče z njim, saj čuti dolžnost ostati z Jill na kmetiji. Po odhodu moškega počasi iščeta nekdanjo medsebojno harmonijo in si končno izkažeta zatajevano hrepenenje, kar vidimo v eksplicitnem ljubezenskem prizoru, ki pa ga v Lawrenceovi noveli ni. Ko Jill že dva dni potolčena leži na postelji in odklanja hrano, jo pride March tolažit in bodrit. Takrat jo Jill vpraša, ali je ta moški res to, kar si želi, na to pa March (še) nima pravega odgovora – kakor pravi, se v Paulovem telesu utaplja, ko sta skupaj, a če ga ni, ga ne pogrēša oziroma se počuti »zmeden«. Ko si izpovesta ljubezen, se začneta poljubljati v senzibilnem prizoru, ki ga spremlja nežna glasba, prekriva pa se s prizori narave in z vedrimi odlomki njunega skupnega življenja. Hkrati slišimo Marchin glas, ki v pismu Paulu razlaga, da je spoznala, da se ne bi mogla nikoli poročiti z njim, ker sama že »ve, kaj je ljubezen«, in ker ji Jill neznansko veliko pomeni, ne glede na to, kako dolgo bo trajalo.

Ko nekaj tesni prijateljici zaživita uigrano kot partnerki, se Paul nepričakovano vrne ravno v trenutku, ko sekata veliki, umirajoči hrast. Sam se »možato« ponudi dokončati to zahtevno delo, vzame sekiro in veli Jill, naj se umakne s prostora, kamor bi lahko padlo drevo. Jill noče popustiti in ostane na mestu, kar pa jo stane življenja – ko drevo pade, jo pokoplje pod seboj. Njena smrt tako razreši zagato trojice, ponudi pa tudi možnost izhoda za March, ki proda kmetijo in odide s Paulom v novo, heteroseksualno življenje. Tako odgovor na Marchino »zmedenost« ni le eros njene lezbične ljubezni, temveč tudi tanatos Jilline.

Da je lezbična seksualnost lahko zgolj na strani tanatosa, je bilo še očitneje prikazano v temačni (anti)lezbični filmski klasiki *Ura otrok* (*The Children's Hour*, režija William Wyler, 1968) po istoimenski ameriški dramski predlogi avtorice Lillian Hellman iz leta 1934. V Veliki Britaniji je bil naslov filma preveden v *The Loudest Whisper – Najglasnejši šepet*. Martha Dobie (Shirley MacLaine) in Karen Wright (Audrey Hepburn) odpreta uspešno dekliško šolo z internatom. Zlovešči zaplet sproži razvajena učenka Mary, ki se učiteljicama za vzgojni ukrep maščuje z nečim, kar vidimo le kot neslišni šepet na ušesa drugih učenk. Vsi starši nemudoma odpelejo hčere iz internata, učiteljici in prijateljici pa ostaneta v hiši sami, zalezovani in nadlegovani, saj je učenka Mary o njima razširila najhujše govornice – da ju je videla skozi ključavnico, kako sta se poljubljali. V nekem trenutku Martha nepričakovano izpove svojo ljubezen Karen in da jo je ljubila že ves čas, ko sta se še skupaj šolali. Pretresena Karen odide na sprehod, Martha pa očitno z razkritjem svoje lezbične ljubezni ne more živeti in se v hiši obesi. V tem filmu, ki izrecno obravnava vprašanje lezbične eksistence in se tudi postavi na stran žrtev ter obsodi skrajno družbeno nestrpnost,² sicer ne vidimo nobenega ljubezenskega ali kakor-

² Režiser William Wyler je sicer zagovarjal povsem drugačno interpretacijo, češ da ne gre lezbično vsebino, ker naj bi bila Karen heteroseksualna, glede obtožbe lezbištva pa ni nič manj nedolžna

koli romantičnega prizora med junakinjama. Marthin eros je zgolj in dobesedno tanatos, ki ga pospremi Karenin krik agonije, ko najde mrtvo prijateljico viseti na vrvi. Ravno takrat mala Mary svoji babici prizna, da se je zlagala, saj svojih učiteljic ni videla v lezbičnem odnosu, a za Martho, ki si je *ravno zato*, ker je bila v resnici lezbijka, v zanjo neznosnem svetu raje vzela življenje, je bilo že (vselej) prepozno. Po Marthinem pogrebu pa se Karen presenetljivo odloči, da zapusti svojega zaročenca in odide novemu življenju naproti. V filmu, še bolj pa v odrski uprizoritvi, so bolj ali manj prikriti elementi iz lezbičnega življenja pisateljice in dramatičarke Lillian Hellman, ki se je opirala na lastne izkušnje in jih tudi nujno kodirala. Na to, da so producenti sploh lahko kakorkoli vključili temo lezbištva, je vplivalo tudi to, da je bil cenzorski zakon 3. oktobra 1961 revidiran, kar je pomenilo, da so bili odtlej dovoljeni »okusni« prikazi homoseksualnih tem. Odličen komentar v zvezi s tem je pripomba Andree Weiss, da je bil samomor v filmu *Ura otrok* verjetno to, kar so cenzorji mislili z dobrim okusom (Weiss, 2010: 48).

Žanrski odkloni – od voajerke do akterke

Zelo značilen lezbični film, ki sicer spada v ženski umetniški ali celo feministični film, čeprav ga odlikuje visoka produkcija, je *Kot strela z jasnega*, ki se je pri nas prikazoval na televiziji. Leta 1983 ga je v francoski produkciji posnela Diane Kurys, z izvirnim naslovom *Entre nous*, na britanskem trgu je preveden v *Coup de foudre*. Poročeni prijateljici, ki se nepričakovano, »kot strela z jasnega«, zaljubita in izzoveta velik pretres v svojih heteroseksualnih zakonih oziroma družinah, igrata tedanji veliki zvezdi francoskega filma Miou Miou in Isabelle Huppert. Madeleine (Miou) je premožna umetnica, poročena z neuspešnim tretjerazrednim igralcem, Lena Weber (Huppert) pa se je kot Judinja poročila z vojakom, kar jo je rešilo pred deportacijo v Nemčijo. Ženski se srečata leta 1952 v Lyonu, na šolski prireditvi svojih otrok, in postaneta nerazdružljivi prijateljici, ki načrtujeta, da bi skupaj odprli modni butik. Odnese ju tok ljubezni, ki je sicer prej nista poznali in se ji ne moreta upreti, dasiravno to slednjič za obe pomeni ločitev od možev. Zaživita skupaj kot lezbični par z otroki – Lenina hči je tista, ki bo postala režiserka in posnela ta umetniški in subtilni film o lezbični ljubezni svoje matere. Morda je to tudi razlog, da v filmu ni niti enega lezbičnega seksualnega prizora, ne dotika ne poljuba. Le ob njunem prvem srečanju v šoli smo priča globokemu, daljšemu pogledu, ki nam da vedeti, da gre tukaj za nekaj več. Filmu se vendarle posreči pričarati lezbično ljubezen in strast brez eksplicitnega prikazovanja – največ, kar vidimo, je Lenina srednješolska avantura na vlakcu, kjer se zaplete v *petting* z mladim vojakom. Lena

tudi Martha: »Ne bi delal filma le o lezbištvu. To me preprosto ne bi pritegnilo. Nismo tu zato, da bi snemali umazane ali senzacionalistične filme ... Menim, da gre za zgodbo, ki kaže posledice zlonamernih govoric za nedolžne ljudi.« (Weiss, 2010: 81)

je namreč na poti na modno revijo v Pariz, kjer prijateljici Madeleine navdušeno zaupa svojo avanturo, ta pa ugotovi, da je Lena na vlaku doživela svoj prvi orgazem. Njun pariški večer se konča s popivanjem, z veseljačenjem in s pristankom v postelji, vendar pa kamera ne spremlja njunega seksa – to izvemo iz njunih pisem, besed, zaljubljenosti in sumničavosti Leninega moža. Njuna seksualnost je premeščena oziroma kanalizirana v heteroseksualne okvire spodobnosti in primernosti. Kljub temu je umetniški film, kot ugotavlja teoretičarka Andrea Weiss, oblika, ki razume seksualnost kot resno temo, zato je lezbična vsebina zanj legitimen prostor raziskovanja. A veliko umetniških filmov ostaja problematičnih ali celo motečih za lezbične gledalke,³ saj poskušajo z motečo ali s seksualizirano podobo izraziti to, kar hollywoodski film izraža z odsotnostjo (Weiss, 2010: 120).

V tem besedilu se sicer bolj ukvarjamo z *mainstream* filmskimi podobami, vendar so t. i. odklonski žanri širili prostor in sprevrčali koncepte prikazovanja lezbične seksualnosti v filmu ter vedno tudi oplajali in pomlajevali hollywoodsko in drugo *mainstream* filmsko produkcijo. Že vampirski lezbični filmi so prikazovali seksualno aktivne lezbijke, čeprav so bile te vedno kodirane povsem feminilno, njihova strast po krvi in mesu istega spola pa je bila priljubljen poligon moške heteroseksualne želje.

Šele lezbični neodvisni film je poskušal radikalno pretresti temelje – v Združenih državah je nastal v zgodnjih sedemdesetih in sovпада z začetkom modernega lezbičnega in gejevskega gibanja. Pomembni akterki sta bili pionirski lezbični režiserki Jan Oxenberg in Barbara Hammer. Obe sta snemali kratke filme, v katerih sta govorili o svojih osebnih (seksualnih) izkušnjah, ki sta jih postavljali v širši kontekst družbene in politične emancipacije.

Lezbični avantgardni filmi so bili pogosto ustvarjeni kot korektivi prevladujočih reprezentacij lezbične seksualnosti. Eksperimentirali so z nevoajerističnimi pristopi k lezbični seksualnosti: v filmih Barbare Hammer – *Lezbotaktike* in *Ženske, ki jih ljubim* – je režiserka akterka, ne pa voajerka lezbičnega ljubljenja, medtem ko imajo besede, vpisane v filmsko emulzijo dela Su Friedrich *Nežno s tokom* (*Gently Down the Stream*), prednost pred podobami, ki zasedajo le vogal kadra. Medtem ko v prizoru lezbičnega ljubljenja v filmu Chantal Akerman *Jaz, ti, on, ona* igra režiserka, da bi deestetizirala lezbično podobo, pa je uporaba lastnega telesa pri Hammerjevi del lezbične čutnosti, ki jo razvija. (Weiss, 2010: 157)

³ Med art filmi s problematičnimi lezbičnimi reprezentacijami so med drugimi omenjeni tudi: *Rim, odprto mesto* (režija Roberto Rossellini, Italija, 1946), *Persona* (režija Ingmar Bergman, Švedska, 1965), *Konformist* (režija Bernardo Bertolucci, Italija, 1970), *Grenke solze Petre von Kant* (režija Rainer Werner Fassbinder, Zvezna republika Nemčija, 1972), *Jubilej* (režija Derek Jarman, Velika Britanija, 1973), *Berlinska afera* (režija Lilliana Cavani, Italija, 1987).

Jan Oxenberg je leta 1975 posnela humorno kritični film *Komedija v šestih nenaravnih dejanjih* (*A Comedy in Six Unnatural Acts*), v katerem je duhovito sprevrčala klišejske (seksualizirane) podobe »grdih žensk«, ki iz obupa postanejo lezbijke; lezbijk, ki se osvajajo in živijo izključno v vlogah bučarke ali femice; predatorskih lezbijk, ki naj bi zapeljevale deklice; nenaravno močnih in vražjih lezbijk, pred katerimi se še morje odpre. Tudi Jan Oxenberg se je po neodvisnem filmu kot scenaristka in svetovalka produkcije preizkusila v *mainstreamovski* ameriški TV-produkciji, v katero pa je vnesla več odličnih in doslednih prikazov lezbijk, gejev in transspolnih oseb, denimo v seriji *Pod lupo pravice* (*Cold Case*, 2003–2004).

Na okopih avantgardnega in eksperimentalnega filma pa ostaja režiserka Barbara Hammer, tudi kadar ne snema lezbičnih filmov. Čeprav rojena v Hollywoodu, se ne bi mogla bolj »izneveriti« njegovemu filmskemu slovesu:

Rodila sem se v glavnem mestu kapitalističnega filmskega ustvarjanja, a da bi se lahko sama izrazila, sem izbrala vrsto osebnega filma, tistega filma, ki raziskuje obliko in funkcijo ter je partikularen in enkratno za vsakega filmskega ustvarjalca ali ustvarjalko. Zakaj? Zato, ker sem kot lezbijka izbrala eksperimentalen življenjski slog in raba redundantne, predpisane filmske oblike, kakršna je bila hollywoodska naracija, bi bila popolnoma nerealna za vzpenjajočo se lezbično umetnico. Rada delam mimo vzorcev in z vsakim novim filmom poiščem lasten način dela. Hollywood je filmarjem dobavljal scenarije tako rekoč po naročilu. Kakor kroje za obleke ali srajce. Četudi bi nastali preobrat ali nova tematika, je bil osnovni namen vedno isti: gledalcem povedati zgodbo, ki jih bo tako prevzela, da bodo pozabili, da so v kinu, izkoristiti njihova čustva in film zmontirati z nevidnimi šivi. Moj cilj je bil prebuditi gledalstvo, ne pa se norčevati iz njih s skrivanjem filma in prav tako ne skrivati sebe za zgodbo. (Tratnik, 2011: 30)

Legendarna lezbična režiserka, rojena leta 1939, je že v sedemdesetih posnela neposredne in drzne kratke film o lezbični seksualnosti, pri čemer je pred kamero postavila svojo izkušnjo, prepričana, da je ta unikatna, o čemer ne nazadnje pričajo že naslovi: *Lezbotaktika – Dyketactics*, 1974; *Menstra – Menses*, 1974; *Superlezba – Superdyke*, 1975; *Ženski klozet – The Female Closet*, 1998; ali novejši *Odtok Maye Deren – Maya Deren's Sink*, 2011. Sama se opira na tradicijo neodvisnih filmskih pionirk, kot je bila Maya Deren. Ravno tako pa kot filmska pedagoginja v Združenih državah in Evropi meni, da se morajo pri filmskem študiju ženske ali lezbijke oziroma queerovski ljudje učiti, da so nekaj posebnega, in sicer prav to,

da so sami *posebni*. Imam ta privilegij, da jim pomagam graditi samozavest, če jim je primanjkuje, največkrat pa jih spodbujam pri osebni in edinstveni usmeritvi, ki si jo sami izberejo. Ne smem se opirati na lastne predpostavke o tem, kaj naj bi počeli ljudje – moški ali ženske, heteroseksualni, queerovski ali nedoločeni – pač pa jim moram dati smisel in jih podpreti pri raziskovanju in zahtevnem delu. (Tratnik, 2011: 31)

V krilu meščanstva ali na robu zakona?

Otroci so v redu (*The Kids Are Alright*, režija Lisa Cholodenko, 2010) je film, ki je v tem stoletju poskušal združiti nezdržljivo: komercialni uspeh in odkrito prikazovanje lezbištva. Nic (Annette Bening) in Jules (Julianne Moore) sta poročen lezbični par, ki živi v Los Angelesu. Nic je porodničarka, Jules pa si po dolgih letih življenja za štedilnikom želi samostojno kariero kot krajinska arhitektka. Imata dva otroka, ki ga je vsaka od njiju rodila s pomočjo neznanega, a istega semenodajalca. Starejša hči je dopolnila osemnajst let in ima tako pravico do vpogleda v podatke o svojem biološkem očetu, česar si še posebej želi mlajši brat. Otroka spoznata semenodajalca Paula (Mark Ruffalo) in ga predstavita tudi svojim materama, ki sprva nista navdušeni nad vdorom neznanca v njihovo družinsko življenje. Paul ponudi Jules, da mu uredi njegov vrt, kar se konča z njuno posteljno afero. Po resni partnerski krizi ženi le ostaneta skupaj in Julesino avanturo odpišeta kot spodrsljaj, ki ni nenavaden za dolgoletno zakonsko zvezo.

Otroci so v redu, ki se opisuje kot drama/komedija, je bil gotovo eden najuspešnejših lezbičnih filmov. Med drugim je pobral dva zlata globusa za najboljšo glavno vlogo (Annette Benning) in najboljši film – oboje v kategoriji muzikala oziroma komedije. Kritike so bile izjemno pozitivne, veliko nominacij in pohval si je prislužila tudi scenaristka in režiserka Lisa Cholodenko. To je gotovo film, ki se v nasprotju s prej omenjenimi *mainstream* filmi preteklosti ne ukvarja več z izmeničnim postavljanjem lezbične ljubezni na stran erosa ali tanatosa. Ta zgodba je na strani humorja, življenjskega optimizma, dasiravno ne zgolj lahkotnosti, lezbične »normalnosti« v smislu neodstopanja od heteroseksualne večine in seveda rojevanja novega življenja.

Toda kaj se je zgodilo s prikazovanjem same lezbične seksualnosti v tem filmu? Nic in Jules sta materi, lastnici skupne hiše, bolj malo pa lezbijki oziroma prej nekakšni družabnici, sprijeti v malomeščanskem družinskem paktu. In kakor je pričakovati, smo gledalke in gledalci najboljše obdobje njune spolnosti že zamudili, saj se jima pridružimo v trenutku, ko imata končno čas ugotavljati, da si ne namejnata več dovolj pozornosti in da se včasih kar ne vidita več. Edini lezbični seksualni prizor v filmu se začne z njunim ogrevanjem s pomočjo gejevskega porniča, pri čemer je oralni seks primerno prekrit z blazino, a do orgazma ne pride, kajti Nic, ki gleda pornič, zmotijo moški, ki so preveč obriti po telesu, Jules se začne dušiti pod blazino, za nameček pa je televizor preglasen. Malce ju zaskrbi, da bi moške vzdihne strasti slišali sosedje, ne vesta pa, da jih je slišala začudena hči, ki je med tem v sosednjem prostoru skrivaj brskala po posvojitveni dokumentaciji. Ker pa gledamo komedijo, omenjeni prizori delujejo simpatično in zabavno. Kljub ali pa ravno zaradi nepričakovanega vložka gejevskega seksa je treba režiserki priznati, da je pritaknila zanimiv kamen spotike, češ, le kaj imajo lezbijke skupnega s seksom med samimi moškimi, in tako ne le pretresla, ampak hkrati prestavila lezbično seksualnost v širši kontekst, kakor je povedala tudi za spletno stran salon.com (gl.

O'Hehir, 2010).⁴ O tem je pisala seksologinja Pat Califia, zdaj Patrick Califia, ko je proučevala lezbično erotično domišljijo in na podlagi intervjujev z lezbijkami ugotavljala, da njihove seksualne fantazije niso izključno lezbične, temveč marsikdaj prepredene z biseksualnimi, heteroseksualnimi in gejevskimi primesmi, kar je posameznice nemalokrat skrbelo, češ da zaradi tega niso čisto »prave« lezbijke ali pa da je njihova domišljija na splošno »preveč bolna« (Califia, 2002: 15–24).

Vsekakor pa je zanimivo ali pa za prikazovanje lezbične seksualnosti na filmskem platnu simptomatično, da lezbični seks »vidimo« prek drugega nosilca želje, tokrat je to biološki oče njunih otrok, s katerim se zaplete Jill v vlogi nepotešene in zapostavljene žene. Njuna divja seksualna srečanja so videti kot izhod v sili, ker sama kot izolirana gospodinja in mati očitno sploh ni imela več dostopa do drugih lezbijk. Junakinji že tako nimata nikakršnih stikov z drugimi lezbijkami, kaj šele s kakršnokoli sceno in kulturo. Ravno narobe – njuna najpomembnejša in tako rekoč edina trdnejša prijateljska vez je druženje s heteroseksualnim parom. Morda se je spretna, prej tudi bolj alternativna lezbična filmarka Cholodenko na »prigovarjanje« producentov odločila za vzorec »za vsakogar nekaj«, da bi film pritegnil čim širše občinstvo in ne bi bil »sam sebi namen«, kar je pogost očitek manjšinski (lezbični) umetniški produkciji. Ne bi mogli reči, da navidezno cenena formula »za vsakogar nekaj« tokrat ne bi delovala, žal pa se je vsej tej filmski mašineriji nazadnje posrečilo ustvariti predvsem simpatičen *indie*, pravzaprav že komercialen lezbični film za strejtovsko občinstvo – vsaj to je bilo zelo navdušeno, lezbične gledalke pa so izražale veliko bolj mešane občutke. Vsekakor so v tem filmu od seksualnosti dobile zelo malo, saj je glavna junakinja celo postavljena v dvom, ali še sploh je lezbijka, ali bo nemara zapustila lezbično družino in odšla z moškim. Kritike so bile naperjene tudi proti prikazovanju lezbične seksualnosti kot dolgočasne in nezanimive, poleg tega, da se je film uvrstil v niz tistih, ki lezbijke nazadnje ali pa vsaj enkrat spravijo v posteljo z moškim, kar se skorajda ne zgodi v gejevskih filmih – da bi namreč geji svoje težave reševali s heteroseksualnimi spolnimi izleti (Paxton, 2010).

Veliki, morda pogojno lezbični uspešnici *Otroci so v redu* se nekako ni posrečilo odgovoriti niti na pertinentno vprašanje: Kaj počnejo lezbijke v postelji? Da je vprašanje vredno karikiranja, je pokazala že alternativna lezbično-feministična režiserka Caroline Sheldon, ki je leta 1985 posnela komični film *17 sob (ali kaj počnejo lezbijke v postelji?) – 17 Rooms (Or What Lesbians Do In Bed?)*. V desetminutnem eksperimentalnem filmu lezbijke v postelji počnejo veliko stvari; od tega, da si brišejo nos, pletejo, pijejo čaj, se spopadajo z blazinami ali se pogovarjajo – vse,

⁴ »Mislim, da je seksualnost včasih mogoče ločiti od spolne usmerjenosti in je mogoč seksualni odziv do nasprotnega ali istega spola. Tega dvojega kratko malo ne vidim kot intrinzično povezanega. Nekateri vidijo spolno identiteto kot zavezujočo za vselej in sploh nobenega kontinuuma. To razmišljanje – in kritika, ki iz tega izhaja – se mi zdi zares zastarela. In to me moti. Pomanjkanje odprtosti v odnosu do te predstave zaznavam kot zares omejeno in preživeto. To je bilo moje izhodišče.« (O'Hehir, 2010)

razen seksa. Film z ironičnim komentarjem ne zadosti voajerskim apetitom, vendar pa gledalce in tudi gledalke izzove k premisleku o vizualnih reprezentacijah žensk, še posebej v filmskih posteljah, na katerih so redkeje videne brez seksualne interakcije z moškimi.

Ali vendarle so lezbični filmi, ki so odgovorili na vprašanje o tem, kaj počnejo lezbijke v postelji, in to prikazali tako, da se lezbične gledalke ne bi zgrozile, trpele s protagonistkami ali dolgočasile? Film, ki je prinesel pošten odmerek lezbičnega seksa, trajajočega kar sedem minut, je *Adelino življenje* (*La Vie d'Adèle*, Francija, 2013), razvpiti canski zmagovalec. Režiser Abdellatif Kechiche je bržkone storil konec perečemu vprašanju o tem, le kaj naj bi počele lezbijke v postelji. Pokazalo se je, da namreč občinstvo prizora skorajda ni moglo prenesti, mnogi so zgroženi ali pa v neznosni zadregi zapuščali projekcije, pretreseni od spoznanja, da pravzaprav nikoli niso hoteli zares vedeti, kaj počnejo lezbijke v postelji, kajti to je bistvo freudovskega nelagodja. Po premieri filma se je slišalo tudi pritoževanje glavnih igralk, da sta neznosno trpeli ob ponižujočem, dolgotrajnem snemanju strastnih seksualnih prizorov. A tudi glasovi lezbične skupnosti do teh prizorov nikakor niso bili le pozitivni – mnoge so filmu očitale navaden voajerizem, namenjen naslajanju, češ da so seksualne tehnikalije povozile emocionalno plat lezbične ljubezni.

Seksualni prizor, ki se je nedvomno zapisal v lezbično filmsko zgodovino zaradi izjemne seksapilnosti, pa je še vedno tisti iz erotičnega trilerja *Bound* (*Vez*, režija Andy Wachowski, ZDA, 1996). Nekdanja kaznjenka Corky (Gina Gershon) v nevarnih okoliščinah spozna sosedo, mafijsko ljubico Violet (Jennifer Tilly), ki se združita tako v postelji kakor v zaroti, s katero opetnajstita Violetinega fanta in pobereta denar. Njun prvi seks na kavču je prikazan neposredno, občuteno in z veliko domišljije – svetovalka prizora je bila znana ameriška lezbična aktivistka in seksualna strokovnjakinja Susie Bright oziroma Susie Sexpert, ki je poskrbela za prepričljiv šepet junakinj v postelji. Film izkorišča že dobro utrjene klišeje ženske seksapilnosti, tako bučarke Corky kot femice Jennifer, ki deluje kot nemočna žrtev vodje tolpe. Seksualno napetost med njima dobro podžigajo napete okoliščine eksistenc na robu in dejavnosti zakona – prepovedana in skrita ljubezenska strast, Corkyjina pogojna svoboda, Violetina manipulativnost, ki gledalko pušča v negotovosti, sla po ukradenem denarju in begu v lepše življenje ter nenehna grožnja pred razkritjem njune zarote in posledičnim maščevanjem tolpe. Preverjene sestavine, a po povsem novem receptu.

Preobrazbe lezbične strasti na zgodovinskem filmskem platnu

Podobe ženske homoerotike so bile v zgodnejših filmih v tridesetih letih prikazane s poljubi, ki so lahko bili neposredni – tako učiteljica poljubi svojo gojenko v *Dekletih v uniformi*, ali pa bolj zakrito oziroma prek moškega zastopstva in

maškarade, kakršen je poljub Marlene Dietrich, preoblečene v moškega v *Maroku*. Transvestija in maškarada sta bili vedno tudi humorna postopka, polna simpatične dvoumnosti in obe sta vključevali moške in heteroseksualno spolno privlačnost, zato sta ostajali na »varni« strani. Od leta 1934 do leta 1968 je vladala cenzura lezbištva v hollywoodski filmski produkciji, ki se je omilila šele v šestdesetih, ko so posneli lezbični klasiki *Ubijanje sestre George* in *Uro otrok*, v katerih so podobe lezbične seksualnosti prikazane z neznosno grozo ali pa še bolj na strani tanatosa, kot je recimo samomor z obešenjem v *Uri otrok*. Lezbične zgodbe in seksualnost je bilo torej dovoljeno upodabljati neposredno, brez *innuenda*, vendar kot tisto, kar je vredno moralne obsodbe, je grozljivo, komajda gledljivo, predvsem pa zelo hladno, brez čustev. Nekoliko bolj naklonjen lezbičnim odnosom in prikazovanju erotike je film *Lisjak*, vendar postreže s »poučnim« koncem o lezbijki, ki zaradi svoje nepopustljivosti umre pod drevesom.

Veliko bolje je bila lezbična seksualnost sprejeta v umetniških in avtorskih filmih, ki so se pogumneje in brez zadrege lotili raziskovanja drugačnih seksualnosti, čeprav redko brez heteroseksističnih primesi. Zanimiv primer je film *Kot strela z jasnega*, ki je jasna in iskrena zgodba na strani lezbične ljubezni in tudi lezbične družine, vendar v samem filmu ni niti enega seksualnega prizora med glavnima junakinjama.

Z vzponom lezbičnega in gejevskega gibanja v sedemdesetih letih se je zlasti v ZDA in Zahodni Evropi uveljavilo nekaj lezbičnih režiserk, najbolj znane so Barbara Hammer, Jan Oxenberg in Chantal Akerman, ki so bile same akterke v svojih filmih, ne pa voajerke lezbičnega ljubljenja, s čimer so izvedle prevratniško umetniško akcijo. Z eksperimentalnim filmom je začela tudi ameriška režiserka Lisa Cholodenko, ki je ustvarila verjetno enega prvih *mainstream* lezbičnih filmov – *Otroci so v redu* poskuša zadostiti številnim tržno narekovanim okusom, ujame pa se v zanko prikaza lezbičnega zakonskega seksa kot nezanimivega, prava strast pa se zgodi med junakinjo in moškim, s katerim skoči čez plot. Tako imamo občutek, da naj bi lezbični seks že videli prej, v prejšnjih filmih, zdaj pa je čas za nekaj »drugega«, celo anatemiziranega v seksualnosti lezbijk.

Največ lezbičnega seksa, strastnega in prepričljivega, je bilo mogoče videti v filmu *Adelino življenje*, ki je marsikje tako zgrozil občinstvo, da je zapuščalo dvorane. Kot da bi na filmskem platnu končno videli vse freudovsko nelagodje lezbične seksualnosti, ki je bilo v starejših filmih zamaskirano in prekrito z nežnimi poljubi, preračunljivim zapeljevanjem, transvestijo, maškarado ali pa s samodestrukcijo in samomorom.

Da pa filmi o lezbični seksualnosti v sodobnosti niso samo ali alternativno (neodvisni) ali *mainstream* umetniški izdelki, dokazuje *Vez*, ki je uspešno združil klisheje akcijskih in erotičnih filmov in jih s sodelovanjem lezbične seksologinje ustvaril pravo lezbično atmosfero.

Literatura in drugi viri

- CALIFIA, PAT (2002): *Sapfinin dotik. Knjiga o lezbični spolnosti*. Ljubljana: Škuc-Lambda.
- DICAPRIO, LISA (1984): Lianna: Liberal Lesbianism Jump Cut. *Review of Contemporary Media* (29): 45–47.
- O'HEHIR, ANDREW (2010): "The Kids Are All Right": The Gay-Marriage movie America needs. *Salon*, 8. julij. Dostopno na: http://www.salon.com/2010/07/08/kids_are_all_right_2/ (12. januar 2016).
- PAXTON, TAJ (2010): *Differing LGBT Views About The Kids Are Alright*. Dostopno na: <http://www.glaad.org/2010/07/28/differing-lgbt-views-about-the-kids-are-all-right> (28. julij 2010).
- TRATNIK, SUZANA (2011): Odtok Maye Deren in avantgardni film: Intervju z Barbaro Hammer. V *27. festival gejevskega in lezbičnega filma (katalog)*, 30–31. Ljubljana: Društvo Škuc.
- WEISS, ANDREA (2010): *Vampirke in vijolice. Lezbijke v filmu*. Ljubljana: Škuc-Vizibilija.

Filmi

- MOROCCO/MAROKO (1930), r. Josef von Sternberg. ZDA.
- MÄDCHEN IN UNIFORM/DEKLETA V UNIFORMI (1031), r. Leontine Sagan. Nemčija.
- CHILDREN'S HOUR/URA OTROK (1961), r. William Wyler. ZDA.
- THE FOX/LISJAK (1967), r. Mark Rydell. ZDA.
- KILLING OF SISTER GEORGE/UBIJANJE SESTRE GEORGE (1968), r. Robert Aldrich. VB/ZDA.
- ENTRE NOUS/COUP DE FOUDRE/KOT STRELA Z JASNEGA (1983), r. Diane Kurys. Francija.
- 17 ROOMS (OR WHAT DO LESBIANS DO IN BED?)/17 SOB (ALI KAJ POČNEJO LEZBIJKE V POSTELJI?) (1985), r. Caroline Sheldon. VB.
- BOUND/VEZ (1996), r. Andy Wachowski. ZDA.
- KIDS ARE ALRIGHT/OTROCI SO V REDU (2010), r. Lisa Cholodenko. ZDA.
- LA VIE D'ADÈLE/BLUE IS THE WARMEST COLOR/ADELINO ŽIVLJENJE (2013), r. Abdellatif Kechiche. Francija.

Seksizem, družbeni razred in nasilje¹

Abstract

Sexism, Class, and Violence

We became human by becoming equal, by sharing childcare, sharing meat and sexual joy, but with the coming of class societies and class hierarchies systematic patterns of inequality between men and women also appeared. Sexual violence – beatings, rape and abuse – were central to this new class order. So was love, but love now locks us into class hierarchies and sexism. Here, our aim is to explain why sexual experiences and images, and notions of masculinity and femininity differ in different times and places, for which neoliberalism offers a perfect laboratory for such a comparative project.

Keywords: sexism, class societies, sexual violence, gender, inequality, neoliberalism, ideology

Nancy Lindisfarne has done extended anthropological fieldwork in the Middle East, in South Wales and the United States, and for many years taught anthropology at the School of Oriental and African Studies, University of London. Her publications include Bartered Brides: Politics, Gender and Marriage in an Afghan Tribal Society, and Dancing in Damascus and she is joint editor of Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies, and Masculinities under Neoliberalism.

Jonathan Neale did anthropological fieldwork in Afghanistan and has a PhD in history. He has worked as an abortion counsellor, an HIV counsellor, and as a Senior Lecturer in Creative Writing at Bath Spa University. He has written novels for both adults and children, and is the author of seven nonfiction books, including Tigers of the Snow: A History of Sherpa Climbers, A People's History of the Vietnam War, and Stop Global Warming.

Both blog about gender, politics and the Middle East at Anne Bonny Pirate (<https://annebonnypirate.wordpress.com/>).

¹ Različice tega predavanja sva predstavila na Prvem mednarodnem simpoziju moških in moškosti v Izmirju (11.–13. september 2014); seriji predavanj Inštituta za razvojne študije Univerze v Sussexu (13. november 2014); Seminarju o moškostih Mednarodnega centra za študije spola v Lady Margaret Hall Univerze v Oxfordu (22. januar 2015); in kot uvodni nagovor na 5. mednarodni konferenci Neoliberalnega diskurza in enakosti spolov na Centru za ženske študije Vzhodne mediteranske univerze v Famagusti (Severni Ciper, 26. marec 2015). Zgodnejša in daljša verzija razprave z obširnimi opombami je objavljena v Lindisfarne in Neale, 2014. Za podrobno razčlenitev številnih tu predstavljenih argumentov gl. reference na blog *Sexism Class Violence* na www.sexismclassviolence.wordpress.com.

Pri razmisleku o predstavljenih idejah nama je pomagalo veliko ljudi, za njihovo zanimanje in podporo sva jim neizmerno hvaležna.

Povzetek

Ljudje smo postali ljudje, ko smo postali enakopravni, si začeli deliti skrb za otroke, meso in seksualni užitek, s prihodom razrednih družb in razrednih hierarhij pa so se pojavili tudi sistemski vzorci neenakosti med moškimi in ženskami. Spolno nasilje – pretepanje, posilstvo in zloraba – je bilo v središču novega razrednega sistema. Bila je tudi ljubezen, a ljubezen nas danes priklepa na razredno hierarhijo in seksizem. V prispevku želimo razložiti, zakaj se seksualne izkušnje in podobe ter dojemanje moškosti in ženskosti v različnih časih in krajih razlikujejo. Neoliberalizem je odličen laboratorij za takšen primerjalni projekt.

Ključne besede: seksizem, razredna družba, spolno nasilje, družbeni spol, neenakost, neoliberalizem, ideologija

Nancy Lindisfarne je opravljala obsežne antropološke terenske raziskave na Bližnjem vzhodu, v Južnem Walesu in v Združenih državah Amerike. Dolga leta je poučevala antropologijo na SOAS Univerze v Londonu. Med njenimi deli so Bartered Brides: Politics, Gender and Marriage in an Afghan Tribal Society in Dancing in Damascus, je tudi sourednica zbornika Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies in Masculinities under Neoliberalism.

Jonathan Neale je antropološko terensko delo opravljal v Afganistanu in je doktor zgodovine. Delal je kot svetovalec za umetno prekinitev nosečnosti, kot svetovalec za okužene s HIV in kot višji predavatelj kreativnega pisanja na Univerzi Bath Spa. Piše romane za odrasle in otroke, prav tako je soavtor sedmih poljudnoznanstvenih del, med drugim Tigers of the Snow: A History of Sherpa Climbers, A People's History of the Vietnam War in Stop Global Warming.

Avtorja pišeta tudi blog o spolu, politiki in Bližnjem vzhodu na Anne Bonny Pirate (<https://annebonny-pirate.wordpress.com/>).

Brez teorije družbenega spola – tega, kaj družbeni spol je in kakšna je njegova vloga na tem svetu – ne moremo razložiti časovnih in prostorskih razlik v spolnih predstavah, pojmi moškosti in ženskosti, seksualnih izkušnjah in družbenospolnih odnosih. Niti ne moremo razložiti, kako je do teh razlik prišlo, brez tega pa se ne moremo učinkovito boriti proti seksizmu, torej sistemskim vzorcem neenakosti med ženskami in moškimi, in spolnemu nasilju.

V tem predavanju želiva ponuditi nekaj možnih odgovorov na tovrstna primerjalna vprašanja o vzročnosti in spremembah. In najboljši laboratorij za to je neoliberalizem. V 70. letih 20. stoletja so se kapitalisti v Washingtonu odločili, da bodo sistem naredili bolj dobičkonosen. Tej odločitvi brezobzirno sledijo že štiri desetletja. Neoliberalizem je ekonomski sistem našega časa.

Gradiva na teoretskih vpogledih, vzpostavljenih v delu *Dislocating Masculinity* (Cornwall in Lindisfarne, 1994a; 1994b), da bi tako ponudila nov in morda preseñetljiv način razumevanja korenin seksizma in neenakosti med moškimi in ženskami v smislu seksualnega nasilja.

Čeprav je najin laboratorij neoliberalizem, začenjava drugje. Začenjava s preprostim dejstvom: večji del zgodovine človeštva so ljudje živeli v brezrazredni družbi. Nihče ni bil pretirano bogatejši od drugih in nihče se ni preživljal z izkoriščanjem dela drugih ljudi. Za te družbe je bila značilna velika kulturna raznolikost. Bile so egalitarne, brez doslednih in vztrajnih vzorcev neenakosti med moškimi in ženskami. Nasprotno pa v vseh razrednih družbah, tako preteklih kot sedanjih, opažamo sistemsko neenakost med moškimi in ženskami.

Meniva, da je razlaga preprosta. Bogati in močni posamezniki, elita vsake

neenake družbe, želijo ohranjati neenakost, zato se poslužujejo nasilja. Za njih je nujno, da vsi ostali verjamemo v naravnost in neizogibnost neenakosti.

Najučinkovitejši način za doseg tega so elite našle v spodbujanju ideje, da se moški in ženske bistveno razlikujejo. Na vsakem koraku vsiljujejo idejo o neenakosti po družbenem spolu. To pomeni, da odraščamo v prepričanju o neenakosti moških in žensk. Seksizem in grožnja seksualnega nasilja sta stalnici našega življenja.

Rasizem in številne druge ideologije so sredstvo za ustvarjanje delitev in prikazovanje neenakosti kot nečesa naravnega, vendar družbeni spol neenakost naturalizira bolje kot rasizem. Razlog za to izjemno učinkovitost je njegova dvojnost: na eni strani je ljubezen, na drugi prepojenost s seksizmom. Vidika ljubezni in prijaznosti sta prisotna v odnosih z vsemi ljudmi, ki so nam blizu – našimi starši, otroki, prijatelji in hetero- ali homoseksualnimi ljubimci. Hkrati pa naše najtesnejše odnose razkrajajo razlike in neenakosti. Ljubezen nas torej priklene, seksizem pa nas prizadane in jezi.

Zato smo ujeti in razdeljeni hkrati. Pričkamo se zaradi gospodinjskih opravil, prenašamo družinsko nasilje, prepiramo se glede spolne enakopravnosti na delovnem mestu, polnem seksualnih zlorab. Ko se tako bojujemo, pozabimo na razredno neenakost. Postanemo nemočni in elita nam vlada veliko, veliko lažje.

Tukaj predlagava radikalen pristop k razumevanju korenin seksizma v razredni družbi. Najprej ponudiva svoj pogled na to, kako v različnih situacijah razumeti družbenospolne odnose; nato analizirava posledice, ki jih imajo te ideje in odnosi. Z razgaljanjem teh povezav želiva prispevati k porasti popularnega upora proti seksizmu, seksualnemu nasilju in prikrivanju, ki omogoča takšno zatiranje, naj bo to v Delhiju, Turčiji, Veliki Britaniji, Združenih državah ali kje drugje.

Najin teoretski argument se začneja pri vrhu, tj. pri razrednih privilegijih.

Začnimo pri razredni družbi

Redko povemo na glas, pa vendar: naše izkušnje so zaznamovane s seksualnimi zlorabami in nasiljem, ki ga na različne načine omogočajo močni posamezniki pri vrhu družbe. To védenje prekrivajo ideologije družbenega spola. Da bi razumeli načine in vzroke prikrivanja te resnice, moramo razumeti tudi, kako sta seksizem in nasilje vraščena v družbeni razred.

Najbolje je, da začnemo z razmislekom o začetkih razredne družbe, torej o začetkih kmetijstva pred približno deset tisoč leti. Zadnje impresivne arheološke raziskave kažejo, da sta se takrat začeli tako razredna kot tudi sistemska neenakost po družbenem spolu. Razlike na ravni družbenega spola so seveda obstajale tudi pred tem. Kazale so se na zelo različne načine, ni pa bilo sistemske ali dolgotrajne neenakosti. Vendar je bila večina družb, ki so gojile žito – torej so ljudje leto za

letom obdelovali isto zemljo – razredna.² Vzpon razredne družbe pa omogoči sistemsko neenakost po družbenem spolu. Naj razloživa logiko tega argumenta, saj je pomembna.

Patriarhat in seksizem sta precej starejša od kapitalizma. Zato seksizma ne moremo razlagati v kapitalističnem okviru. Zato razlage, ki za seksizem krivijo moške, ne zdržijo – moški so živeli tudi v nerazrednih družbah, kjer sistemske neenakosti po spolu ni bilo. Potrebujemo torej drugačno razlago; takšno, ki razišče vzroke in se osredinja na družbene spremembe. Povedano drugače, potrebujemo argument, s katerim lahko razložimo zakaj, kje in kako se odnosi med moškimi in ženskami ter odnosi med različnimi slogi moškosti in ženskosti spreminjajo skozi čas. Takšno razlago potrebujemo, ker je smiselna, pa tudi zato, ker želimo najti poti k večji enakosti.

Nasilje in arbitrarna razredna moč

Vzpon sistemske neenakosti glede na družbeni spol moramo povezati z vzponom razredne družbe. Družba je razredna, ko obstaja vladajoča skupina, ki se hrani in večji del življenja preživi z izkoriščanjem sadov dela drugih, ta privilegij pa se deduje iz generacije v generacijo. Skoraj vso zgodovino razrednih družb je bila večina dela povezanega s pridelavo hrane. Kmetje in sužnji so jo pridelovali, graščak, posestnik ali kralj pa so tretjino ali polovico pridelka vzeli kot davek ali dajatev ter tako nahranili svojo družino, duhovščino, vojake in služinčad. Danes so odnosi med razredi nekoliko bolj zapleteni, a še vedno skoraj vsi delamo za njih. Povedano drugače, večina našega dela podpira vladajoči razred.

Razredna neenakost je *odnos* med dvema razredoma ljudi. En razred lahko označimo kot tistega, ki živi v lagodju, drugega pa kot tistega, ki dela. Eni so vladajoči, drugi vladani; eni premožni, drugi revni. Ali z besedami gibanja *Occupy*, eni predstavljajo 1 odstotek, drugi pa 99 odstotkov prebivalstva.

Bolj naključna lastnost razredne neenakosti in privilegijev je njihova *arbitrarnost*. Arbitrarnost pomeni, da so vztrajno vzdrževane ločnice med vladajočim razredom in podrejenimi kmeti ali delavci izmišljene, družbeno ustvarjene in vedno vprašljive. Po žilah elit *ne* teče modra kri. Privilegirani niso privilegirani zaradi svetlejših las, polti ali ker se lepše vedejo pri mizi. Elite niso nezamenljive – dinastije se menjavajo, prihaja do revolucij, vladajoči razredi izgubijo nadzor in prehitijo jih drugi.

Prav zaradi svoje arbitrarnosti so razredni privilegiji negotovi, lahko jih izpodbijamo, se jim upremo in jih strmoglavimo. To tudi pomeni, da se razredni privilegiji vedno in povsod vzdržujejo z nasiljem in ideologijo.

² Za analizo prehoda h gojenju žit in vzpona razrednih družb in države gl. Flannery in Marcus, 2013; Jones, 2017; Scott, 2014; tudi Lindsfarne in Neale, 2015a.

Nasilje je vedno prisotno.

Zakaj daje ideologija prednost moškim pred ženskami je veliko vprašanje brez jasnega odgovora. Verjetno lahko tudi seksizem razložimo z različnimi rabami nasilja za vzdrževanje razrednih privilegijev. Zdi se, da je odgovor v resnici dokaj preprost (Lindisfarne in Neale, 2014). Moški imajo zaradi velikosti in fizične moči v vsaki skupnosti majhno prednost. Zato so bili pred izumom orožij, ki ne zahtevajo surove moči, torej smodnika in pušk, v vsaki neenaki družbi vsiljevalci neenakosti prej moški (telesni stražarji, vojaki, glave družine) kot ženske. Nasilje so izvajali fevdalni pretepači in pomagači. Danes so nasilni vsiljevalci razredne ureditve policija in vojska na eni ter ukazovalni managerji, vodje v industriji in korporacijah, ljudje, ki vodijo zaporni sistem, sistem duševnega zdravja in šolski sistem ter upravljalci in vodje državnih institucij na drugi strani.

S tem postavimo nasilje na svoje mesto – v središče razredne moči. To nam tudi omogoča analitično razmišljanje o nasilju. Uporabno izhodišče je ideja o razlikovanju med tremi vrstami nasilja – neposrednim, anonimnim in simbolnim (Žižek, 2009). Neposredno nasilje vključuje poznane akterje, ki jih lahko poimenujemo: Tom pretepe Harryja, mlada ženska prisoli klofuto svojemu otroku. Anonimno nasilje je del sistema, vendar je odgovornost zanj težko pripisati določeni osebi: Kdo je odgovoren za drone, ki pobijajo afganistanske može in žene? Kdo je odgovoren, ko človek umre v policijskem pridržanju? Tretja vrsta nasilja je simbolno nasilje: Vojne zvezd; podobe Kristusa na križu; ustrahovanje; manipulacija strahu.

Odpor

Nasilje je za arbitrarno razredno moč ključno, prav tako pa je za razumevanje meja te moči ključen odpor. Odpor je druga stran enačbe: odpor in moč moramo obravnavati v tandemu, skupaj. Sta dva vidika stalnega procesa in boja, ki je v samem bistvu razrednega prepada.³

Odpor proti neenakosti je osnova tistega, kar smo. Ljudje smo družabne živali in zato empatični. Sposobni smo razumeti razmišljanje in občutke drugih, gledati na svet z vidika drugega. Arheološke najdbe in zgodovina pričajo, da so se bili običajni ljudje od nekdaj sposobni primerjati z drugimi. V jedru vseh svetovnih verskih tradicij je ideja o »skupni človeškosti«, povsod pa so prisotne tudi ljudske ideologije poštenosti. Takšni univerzalistični diskurzi poudarjajo enakost in lahko kjerkoli in kadarkoli nagovorijo večino ljudi, zato so močna sredstva oporekanja oblasti. Ravnovesje sil med ljudsko opozicijo in močjo elite v soočenjih vpliva na volilne izide, družbena gibanja, državljanske vojne in revolucije. Osebna ocena

³ Za hiter pregled globalnega vala protestov proti seksualnim zlorabam in nasilju gl. Lindisfarne in Neale, 2015d.

izida – kot progresivnega ali konservativnega – je odvisna od strani, na kateri ste.⁴

Odpor nam je inherenten, zato ni nasilje, povezano z razredno neenakostjo, nikoli zgolj idejno. Vedno mora vključevati tudi resnične sankcije in včasih grozljive kazni za upor proti razrednemu kodeksu, za dvom v stereotipe, ki označujejo razlike med razredi, ali za izpodbijanje razredne hierarhije in privilegijev. Strah pred nasiljem pa je sredstvo za discipliniranje ljudi. Za ohranjanje neenakosti morajo običajni ljudje tudi razumeti, da lahko nasilje postane takojšnje in resnično. Naučiti jih je treba, da se bo vladajoči razred na upor odzval s kaznijo – morda bo povzročil fizično in duševno pomanjkanje ali bolečino, morda se bo zatekel k sistemskemu mučenju in pobijanju.

Seksizem, ultimativna ideologija »deljenja in vladanja«

Vendar boja običajnih ljudi za enakost ne bo preprečilo zgolj nasilje. Vladajoči razred potrebuje za obstoj neenakosti tudi ideologije, ki naturalizirajo razlike, neenakost pa naredijo navidezno normalno in pravilno. »Naturalizacija« je uspešna, ko prevlada občutek, da je nekaj »od boga dano«, da »tako mora biti«, dvom ali želja po spremembi pa sta razumljena kot napačna ali nemogoča. Razredna hierarhija je naturalizirana, ko se nam zdi lepo in prav, da britanska kraljeva družina živi v palačah, ne da bi se vprašali, zakaj so nekateri drugi brezdomni ali pa si streho nad glavo privoščijo le stežka.

Ideologije, ki naturalizirajo neenakost, delijo in vladajo s kaznovanjem in izključevanjem ljudi napačnega spola, barve, narodnosti ali veroizpovedi. Oblikujejo in širijo jih tisti, ki imajo od tega korist: vladajoči razred. Zato moramo temeljito premisliti o tem vertikalnem procesu, ki poteka od zgoraj navzdol.

Vsi vemo, kako deluje rasizem. Seveda smo si po barvi kože različni – to je kontinuum. *Pa kaj?* Pri rasizmu ne gre za melaninske odtenke, ampak za to, da nekdo iz barve polti naredi problem, pomemben podatek. Gre za označevanje razlike in njeno uporabo za zatiranje in izkoriščanje. Zavedamo se, da se rasizmi razlikujejo. V Južni Afriki so bili belci in črnci, vmes pa rasna kategorija »mešancev« (*Kleurlinge*). V Braziliji rasizem temelji na stopnji obarvanosti polti. Na jugu Združenih držav je bila v času suženjstva ena sama kaplja črnske krvi dovolj, da je naredila belega človeka črnega. Kljub različnosti teh idej so vse del iste rasistične ideologije. Temeljijo namreč na načelu, da lahko barvo kože uporabimo za označevanje in vzdrževanje razredne neenakosti.

⁴ Za študijo primera, ki razvija te ideje znotraj paštunske politike, gl. Lindsfarne, 2012.

Seksizem, intimnost in ljubezen

Tako kot neenakost naturalizirajo rasistične ideologije, jo po najinem mnenju tudi seksizem in seksistične ideologije – te imajo neizmerno moč od samih začetkov razredne družbe. Vzrok za to, da je ta način naturalizacije neenakosti najučinkovitejši od vseh, je preprost – družbeni spol sega globoko in nas ločuje od ljubljenih. Takšno videnje seksizma je nekaj novega in uporabnega.

Naši odnosi z bližnjimi – starši, otroki, partnerji, ljubimci – so zaznamovani z družbenim spolom. Vemo, da so s spolom zaznamovana tudi čustva, ki jih cenimo – zmožnost ljubiti in se veseliti; strast, energija in vznemirjenje seksualne želje in užitka. Vemo pa tudi, da lahko zanemarjanje na podlagi družbenega spola, bolečina, jeza in strah naše odnose z bližnjimi in najdostojnejša čustva uničijo. Meje med seksualnim užitkom in bolečino so zabrisane, kulturno specifične, del našega vsakdanjika in stvar razprave. Tematizirajo jih veliki romani, limonade, opere in glasba – tudi groze in tragedije pesmi *Kiss with a Fist*⁵.

Seksizem je za vse nas vir neskončne osebne zmede. Pomislite na dečka, ki ima rad svojega očeta in hoče biti kot odrasel čisto tak kot on. Že s to željo deček pritrди neenakosti med moškimi in ženskami. In ne glede na skrbnost in nepristranskost njegovega očeta, sta v sistemu, ki favorizira moške, še vedno oba privilegirana. Potem pa pomislite na dečka, ki ima rad svojo mater, obožuje kuhanje in hoče biti kot odrasel čisto tak kot ona; ta deček bo imel najverjetneje nekatere težave. Vsi mi se vse življenje soočamo s protislovji med ljubeznijo in seksistično neenakostjo. Poglejmo si dva primera. Danes večina mladih parov še pred rojstvom izve za spol svojega otroka; od takrat naprej ima otrok ime in začne se režim roza in modre barve. Z dečki ravnamo bolj grobo kot z deklicami, izpostavljeni so glasnejši glasbi in več hrupa, bolj jih spodbujamo k tveganju, hitreje tečejo, splezajo na več dreves. Seveda imate hči in sina enako radi, a izkušnja neenakosti po družbenem spolu se je začela že zdavnaj, v maternici.

Drugi primer je romantično ljubljenje. Ne glede na razburljivost, veličastnost in globino izkušnje je neenakost vedno blizu. Porajajo se vprašanja o seksualnem položaju, o tem, kdo je doživel orgazem. Tu so tudi druga zoprna vprašanja: Sem dovolj lep, bogat, pameten, razuzdan? Si dovolj dober zame? Kakšna so tvoja pričakovanja, zabava na zadnjem avtomobilskem sedežu ali svilene rjuhe in zajtrk v postelji? In najpomembneje: Kdo mora zjutraj v službo? Kdo bo peljal otroke v šolo?

Seveda obstajajo razlike med ženskim in moškim telesom. Nekateri imajo penise, drugi vagine in prsi. Vendar so prav tako kot razlike v barvi kože tudi te skoraj nepomembne v primerjavi z vsemi podobnostmi – našimi kostmi, krvjo, metabolizmom, inteligenco, čustveno zgradbo. Moški in ženske smo si veliko bolj podobni

⁵ Besedilo te pesmi je res malo šokantno: »*You hit me once / I hit you back / You gave a kick / I gave a slap / You smashed a plate / Over my head.*« (Udarila si me enkrat / udaril sem te nazaj / brnila si me / jaz sem ti primazal klofuto / razbila si krožnik / na moji glavi.) (op. prev.)

kot različni, na kar v primežu seksistične ideologije, ki nas prepričuje, da smo si povsem drugačni, da so ženske z Venere in moški z Marsa, zlahka pozabimo.

O seksizmu govorimo, ko so razlike na podlagi družbenega spola – med »moškimi« in »ženskami«, pa tudi med »heteroseksualci« in »homoseksualci« – družbeno zaznamovane do te mere, da jih ne moremo ignorirati. Ko so vezane na prepričanje o večji enakosti moških. Družbeni spol se kaže vsakič, ko se zaradi nekoga ali nečesa – od bežne geste do čiste zlorabe – zaveš, da nisi le oseba, ampak tudi ženska, moški, hetero- ali homoseksualec.

Označevanje spola nas kategorizira.⁶ Včasih se ob tem počutimo dobro: imamo lepo frizuro in elegantno obleko, nekdo nam odpre vrata, nekdo se spogleduje z nami. Takrat se počutimo kot »naravna ženska«, kvir, seksi, frajersko. Takšni trenutki so lahko povsem neškodljivi, a so kljub temu trenutki označitve družbenega spola. Mnogo pogosteje se ob označevanju družbenega spola počutimo slabo, celo zelo slabo. Tudi blažje oblike takega označevanja vsadijo seksizem globoko v nas; ne počutimo se dobro ob homofobnih opazkah, ob šalah o tem, da so »vsi moški prasci«, ali komentarjih, da se nekdo »obnaša kot tipična ženska«. Situacija spominja na vsem poznane trenutke, ko se nad nami izživlja službeni kolega, ki nam daje občutek, da smo grdi, neumni ali nesposobni.

Označevanje spola se začne, ko želi razredna elita prikriti svoje privilegije; spodbuja nas, da se osredinimo nase in prepiramo. Seksizem nas namreč zmede, saj z neenakostjo izkrivlja našo ljubezen, vse, kar nam je všeč na nas samih in skrb, ki jo čutimo do drugih. Ob tem je težko ohraniti trezne misli, neenakosti pa se presenetljivo dobro naturalizirajo.

Seksistične zagate, pa naj gre za starševsko vzgojo ali romanco, so polne čustvenih in intelektualnih nejasnosti. So tudi izjemno bogata materija za oblikovanje in sestavljanje različnih seksizmov za različne potrebe vladajočega razreda. To je vloga seksizma. Ni torej presenetljivo, da je večina moških relativno na boljšem kot ženske iz istega družbenega razreda. Natanko tako namreč deluje ta ideologija.

Seksualno nasilje

Takšen pristop do seksizma odpre tudi analitični prostor za razmišljanje o treh povsem različnih pojavih: nasilju, seksualnosti in seksualnemu nasilju. V ideologijah, ki so prisotne v procesu naturalizacije razredne neenakosti, so ti pojavi namenoma pomešani. Naša čustva ne stojijo vsako zase, ni jih lahko označiti ali lično pomesti pod preprogo. Naklonjenost in ljubezen vedno vsebujeta tudi elemente seksualne želje. Takšno prepletanje čustev je lahko vir ustvarjalnosti in velikega

⁶ Za obširnejši pregled delovanja etiket in kategorij »tradicionalnega« in »modernega« v Turčiji gl. Lindsfarne, 2015.

veselja; ljudje po vsem svetu to dvoumnost obvladujejo z obredi in pravili.

V razrednih družbah pa, po drugi strani, prepletanje ljubezni, privlačnosti, vzburjenja in poželenja hkrati ogroža *in* ponuja še eno sredstvo za izvajanje razrednega nadzora. Elite so zavezane rigidni interpretaciji esencializiranih kategorij, saj tako vzdržujejo stereotipe in razredne meje. Zato je treba zatreti tiste, ki te kategorije zabrisujejo, saj razkrivajo laži, ki stojijo za spolno in razredno neenakostjo. Kaj se zgodi, je odvisno od kršitelja pravil in izvajalca sankcij; najpogosteje so s posmehom, nasiljem, izobčenjem, včasih tudi s smrtjo⁷ kaznovani posamezniki, ki odstopajo od idealizirane norme – homoseksualci, transspolne osebe, ukazovalne in obilne plešaste ženske, prevarani in podredljivi mošje.

Seveda so tu vedno vprašanja interpretacije ter relativnih moči in upora. A premik od nedolžnosti do seksualnega nasilja je lahko neopazen, pa tudi zelo odvraten. Vsekakor pa velja, da imajo arbitrarne razlike ne glede na svojo označitev seksualni naboj. In kadar za označevanje in razlikovanje med močnimi in prepletajočimi se občutki o dovoljenem in nedovoljenem uporabimo nasilje, to postane izjemno močno orodje družbenega nadzora.⁸ V tem pogledu je pomembno, da naše razmišljanje o hierarhijah preči razredni prepad ter seže do odnosov med šefom in zaposlenimi ter gospo in njeno gospodinjsko pomočnico. Ženske in moški vladajočega razreda ognjevitno in zelo skrbno upravljajo retoriko in prakse družbenospolne in razredne determinacije. Ne nazadnje je to pomemben element vzpostavljanja in vzdrževanja privilegijev.

Družbeni razredi niso homogeni, zato moramo razmišljati tudi o odnosih znotraj njih. V vseh razredih moški večinoma dominirajo nad ženskami. Vendar pa imajo moški in ženske vladajočega razreda od razredne neenakosti tolikšno korist, da jih druži zelo močan interes po upravljanju seksizma za njihovo skupno prednost, daleč od oči sodrge. Včasih se pojavi kakšna izjema, nekaj gre narobe in običajni ljudje dobijo za trenutek vpogled v delovanje seksizma znotraj vladajočega razreda. To je zgodba princeze Diane.

Intrarazredna perspektiva je pomembna tudi za razmišljanje o kmetstvu ali delavstvu. Tudi ta razreda zaznamuje družbenospolna hierarhija, ki daje prednost heteroseksualnim moškim pred homoseksualci in večino žensk. Pozornost velja nameniti tudi niansam relativne privilegiranosti: vsak razred pozna uspešnejše, lepše in marljivejše od drugih. Neenaki odnosi med ljudmi istega razreda so

⁷ O odnosu iraškega režima in borcev Islamske države v Siriji in Iraku do homoseksualcev gl. Lindisfarne in Neale, 2015c.

⁸ Pomislite na le nekaj primerov. »Padle« ženske so zasramovali in pogosto kruto kaznovali za spočetje otroka izven zakona (skoraj nikoli pa se to ni zgodilo njihovim ljubimcem); grozljiva je bila tudi resnična usoda mladih Irk, ki so jih pregnali in zaslužnili v pralnicah sester magdalenk. Nekateri politiki svojo legitimnost gradijo na homofobiji in sistematičnemu napadanju gejev in lezbijk. Ekstremno seksualizirano nasilje je del najgrozljivejših zaporniških režimov, med drugim Abu Graiba (gl. Lindisfarne in Neale, 2015e). V Veliki Britaniji se šele danes razkriva dolgotrajno nasilje in posilstva najranljivejših deklet in fantov, ki so jih prikrivali visoki uradniki, vladni voditelji, socialne službe in policija (gl. Lindisfarne in Neale, 2015f).

nepogrešljiv del razredne družbe. Intrarazredna neenakost tudi potrjuje in naturalizira razredne odnose med elito in tistimi, ki delajo zanjo. Tudi tu seksizem, tj. sistemska neenakost po spolu, ni nekaj, kar bi bilo treba pojasnjevati ali zanikati. Seksizem je način delovanja sistema.

Škodljive posledice neenakosti na podlagi družbenega spola, rase, veroizpovedi ali česa drugega doživljamo sočasno; zaradi kombinacije različnih metod vnašanja zmede in distrakcij pa ne opazimo velikih sistemskih neenakosti med nami in vladajočim razredom.

Oklepanje razrednih privilegijev

Pri razredni neenakosti gre za moč izkoriščanja večine, običajnih ljudi, ki v vsaki razredni družbi opravljajo delo. Postavili smo domnevo, da vladajoči razredi svoje privilegije legitimirajo z uporabo nasilja, pa tudi ideologije rasizma, še posebej pa seksizma. Razlogi zato so ekonomske narave.

Vladajoči razredi v vseh časovnih obdobjih stremijo k nadzoru ekonomije, da bi tako ostali na oblasti. Pomembne spremembe v ekonomiji – nove tehnologije, prevzem nadzora nad surovinami, prevzem uveljavljenih podjetij ali bank – zelo verjetno izzovejo moč elite. Takrat se vladajoči razredi nadvse hitro in učinkovito postavijo v bran. Ekonomija je gonilo družbenih sprememb in vladajoči razredi se na grožnjo konkurence odzovejo na številne načine: vlagajo v premogovnike, železniške proge in različne sklade ali pa bijejo naftne vojne na Bližnjem vzhodu – vse to za ohranitev privilegijev. Vladajoče elite nenehno iščejo nove vire bogastva in hitro zasedejo mesta, skladna z novimi oblikami moči. Vemo tudi, da je narava oklepanja razredne moči neprizanesljiva – jasen pokazatelj tega je popolno neupoštevanje grožnje podnebne kaosa (Klein, 2014).

Večina zgodovine, ki se je učimo v šoli, se ukvarja z odzivi vladajočega razreda na ekonomske spremembe in grožnjo njihovi ekonomski moči v posameznem časovnem obdobju. Z njihovim odzivom se spremenijo tudi medrazredni odnosi; da bi naturalizirala te nove oblike neenakih razrednih odnosov, poskuša vladajoča elita preoblikovati družbenospolne odnose tako, da bodo ti bolje ustrezali novim oblikam razredne neenakosti. Tako so se, na primer, različnim fevdalnim obdobjem prilagali različni sistemi seksističnih idej: enim povečevanje vitezov, dam in viteštva (kult huliganov na konjih), drugim nekaj drugega. Seksistične ideje opravičujejo tudi spreminjajoče se oblike kapitalistične ekonomije. Vemo, da so se vlade v času svetovnih vojn na zahteve ekonomije odzvale z vpoklicem moških na fronto in spodbujanjem žensk, da prevzamejo »moško delo« na poljih, v javnih službah in tovarnah.

Glede na osrednjo vlogo plačanega dela v kapitalizmu, spreminjanje vzorcev med gospodinjstvom in plačanim delom žensk ne preseneča. Z vsakim obratom pa se spremeni tudi ideologija družine in avtonomija žensk. Tako so, na primer, konec

19. stoletja »skrbne« žene mož iz novega poklicnega srednjega razreda spodbujali, naj postanejo gospodinjske menedžerke, skrbijo za otroke in spodbujajo »hranitelje«. Površen pogled zlahka spregleda številne mlade ženske, ki so postale tovarniške delavke ali plačane gospodinjske pomočnice na domovih novega srednjega razreda.

Kako in zakaj se spreminjajo z družbenim spolom označeni medosebni odnosi, lahko razložimo s povezovanjem ekonomije in razrednih interesov, ki jim služi seksizem. V tem smislu postane zgodovina neoliberalizma vertikalni politični projekt, ki ga je vladajoči razred prevzel kot odgovor na gospodarsko krizo (Neale, 2004; Klein, 2008). Neoliberalizem jasno kaže, da se najprej zgodijo spremembe v ekonomiji, te pa skladno z novimi ekonomskimi zahtevami povzročijo prerazporeditev odnosov med družbenima spoloma. Vse spremembe niso bile slabe. Nekaterim se je izboljšal življenjski standard in podaljšala pričakovana življenjska doba. Vendar te prednosti niso univerzalne. Druge spodbudne spremembe je vladajočemu razredu vsilil ljudski upor, na primer gibanje za pravice istospolno usmerjenih ali pa zahteva po možnosti istospolnih porok. Večina sprememb – privatizacija socialne države v zadnjih štirih desetletjih, deregulacija bančnega sistema, davčne zakonodaje in pravne zaščite pri delu, da bi naredili sistem še bolj dobičkonosen – pa je neenakost povečala.

Z naraščajočo neenakostjo se je zaostri tudi označevanje razlik med družbenima spoloma, odnosi med njima pa so pritegnili politično pozornost. Ponovno so se odprle razprave o splavu in kontracepciji – to bitko smo imeli za zdavnaj dobljeno. Zaradi zmanjšanja financiranja pravne pomoči so ženske žrtve nasilja v družini v Veliki Britaniji še ranljivejše kot prej. Britanski politiki se ponovno ukvarjajo celo z dojenjem v javnosti. Po vsej Evropi se odpirajo razprave o seksualnem delu, trgovini in pornografiji, ki vzpostavljajo nove družbenospolne delitve, na novo oblikujejo seksizem in ga prilagajajo najnovejšim fazam neoliberalne globalne ekonomije. Primerljivi procesi potekajo tudi na Kitajskem, v Indiji in drugod.

Nekatere neoliberalne spremembe so imele drugačne in pogosto zelo begajoče posledice. Drži, da je spolna enakopravnost na univerzah danes večja kot pred štiridesetimi leti. Kot pripadniki profesionalnega razreda smo del dvajsetih odstotkov izobražene populacije moških in žensk, ki jih je sistem zadnjih štirideset let nagrajeval, jih pridobil na svojo stran ter približal vladajočemu razredu. Del tega procesa sta bila tudi Obamova predsedniška mandata. Toda tako kot je emancipacija žensk pomenila emancipacijo le nekaterih, je profesionalni razred ob svojih pridobitvah povsem pozabil na osemdeset odstotkov ostalih: na ženske in moške iz delavskega razreda, še posebej pa temnopolte ženske in moške iz delavskega razreda ter otroke iz delavskega razreda, na dečke in deklice, bele in črne, ki so jih bridko prizadeli varčevalni ukrepi, rezi socialnih nadomestil, odprodaje javnih stanovanj, ukinitve šolskih obrokov in porast zaporniške populacije. Prav tako je vse več ljudi prisiljenih v delo za nizko plačo. Neoliberalne politike napadajo in slabijo delavske sindikate, uvajajo se pogodbe o zaposlitvi za nič ur in tako naprej. Te

spremembe so neposredno vplivale na naraščajočo revščino delavskega razreda. Bistveno se je spremenilo tudi tradicionalno razumevanje moškosti znotraj delavskega razreda v smislu odgovornosti za preživetje družine. Negativne posledice, ki jih zaradi revščine trpijo otroci, pripisujejo slabemu starševstvu. Številni moški iz delavskega razreda so nezaposleni ali podzaposleni. »Dobre« ženske so tiste, ki »delajo (za plačilo)«, pogosto s skrajšanim delovnim časom, na slabo plačanih delovnih mestih, da lahko njihova družina preživi iz rok v usta, medtem ko obveljajo ženske, ki ostanejo doma in skrbijo za majhne otroke, za neodgovorne in lene, pijavke in »izkoriščevalke sistema socialne varnosti«. Novi predlogi vlade Velike Britanije napovedujejo, da bodo »breme zamrznitve davčnih olajšav in denarnih nadomestil v glavnem nosile ženske«.

Ob lastnih pridobitvah je profesionalni razred povsem pozabil na ogromno število ljudi po vsem svetu, ki živi veliko težje kot pred štiridesetimi leti. Njihova življenja so težka na drugačen način kot nekoč. Velik delež filipinskih migrantov so po novem ženske, ki pustijo može v Manili, da skrbijo za otroke, medtem ko one delajo kot služkinje v Hong Kongu in Zalivskih državah, ali pa v Združenih državah in Veliki Britaniji rešujejo bolnišnice pred razpadom. V »švicfabrikah« Dake večinoma delajo mlade državljanke Bangladeša. Ob zrušenju tovarne Rana Plaza jih je umrlo več kot tisoč tristo, še dva tisoč petsto jih je bilo hudo poškodovanih.

Družbenospolno zaznamovane ideologije in prakse je, da bi ubranila in včasih celo poglobila neenakosti, elita, ki bi to sicer zanikala, preoblikovala tudi na drugih področjih. Retorika »deljenja in vladanja« se je okrepila tudi pri temah, kot so rasizem, priseljevanje in islamofobija. Države so bile vedno krute, vendar se zdi zadrega trenutno vladajočih elit ob praksah mučenja in izvenlegalnega državnega terorizma veliko manjša, kot je bil zadrega vladajočih na zahodu po drugi svetovni vojni. Večja krutost in sistemsko nasilje pa sta po najinem mnenju odsev povečane neenakosti, temelja neoliberalne politične ekonomije.

Moškosti in zaščita žensk

Pomislite na pretkanost retorike o »zaščiti žensk«. Claire Blair in Laura Bush, ženi britanskega premierja oziroma predsednika Združenih držav, sta to besedno zvezo uporabili leta 2001, ob začetku vojne v Afganistanu. To na videz feministično, a v resnici seksistično in islamofobno formulacijo sta uporabljali docela preračunljivo in usklajeno, da bi z njo upravičili imperialno vojno. Uspeh afganistanskih uporniških gverilskih enot, ki so se borile kljub ničnim vojaškim možnostim, kaže, da so tudi običajne Afganistanke – matere, sestre, žene in hčere tistih, ki so jih ubijale Natove bombe – tujo okupacijo sovražile ravno toliko kot moški. Težko bi tudi trdili, da droni niso merili in da bombe niso padale tudi na ženske (Lindisfarne, 2008).

Besedno zvezo »zaščita žensk« uporabljajo tudi domači politiki v svojih govorih o trgovini z ljudmi in seksualnemu delu. Tudi v tem primeru je metafora del

seksistične ideologije vladajočega razreda. Te razprave, ki utrjujejo idejo o razliki med spoloma in rasistične ideje o imigrantih, so deležne velike medijske pozornosti. V svojem temelju pa so to razprave o (ne)legalnosti nizko plačanega dela in o izkoriščanju tistih, ki ga opravljajo (Augustin, 2007; Chin, 2013; Bernstein, 2007; Kempadoo, 2005).

Pri vsem tem je morda še najpomembnejše dejstvo, da retorika »zaščitite žensk« deluje kot dimna zavesa, saj preusmerja našo pozornost od ranljivih moških, žensk in otrok, ki niso bili in še vedno niso zaščiteni – pred, na primer, spolnimi zlorabami duhovnikov po vsem svetu, ali pa elito in izvrševalci oblasti, ki skupaj s papežem in nadškofi te težave raje prikrivajo kot razkrivajo. To prikrivanje je bolj kot z družbenim spolom zaznamovano z razredom, vanj pa so vpletene redovnice, socialne delavke, učitelji, policistke, upravljavci medijev in političarke. Elita in izvrševalci razredne moči, tako ženske kot moški, so tisti, ki skrivajo resnico.⁹

Zloraba in odpor

Seveda ljudje seksualnim režimom, ki jih odreja visoki uradniki in vodje, tudi oporekajo in ugovarjajo. Vendar pa se najtežje uprejo prav tisti posamezniki, ki jih sistemsko nasilje najbolj prizadene. To je logika moči: tarča so šibki, izigrava se naša potreba po tem, da bi bili ljubljene in cenjeni. Del seksističnih institucij so vedno tudi tisti, ki videnega ne odobravajo,¹⁰ pogosto gre za posameznike na nižjih položajih, ki morda preprosto verjamejo v upoštevanje pravil. Kakršnikoli so že njihovi motivi, pa dotedanji molk, zvestoba instituciji in strah pred izgubo službe omejujejo njihovo možnost ukrepanja. Znano je, da so žvižgači običajno diskreditirani, za svoja dejanja pa plačajo visoko ceno.

Milejše omejitve in sankcije pa praviloma pomenijo, da se bodo ljudje seksizmu, seksualni zlorabi in nasilju zoperstavili. Boji, povezani s seksualnim nasiljem, so boji med vodjami institucij in vsemi ostalimi, lepi primeri tiste staromodne reči, ki jo imenujemo razredni boj.

⁹ Za analizo zlorab v katoliški cerkvi gl. Yallop, 2008; za pedofilske zlorabe Jimmyja Savila gl. Davies, 2014. Danczuk in Baker (2014) pa pišeta o sistemskih zlorabah, ki jo je prikrival vrh britanske družbe.

¹⁰ Za primer razprave o policijskem prikrivanju zlorab, ki so jih zakrivali moški člani političnega establišmenta gl. Lindisfarne in Neale, 2015b; za pregled konfliktov in razprav, v katere so bili v Oxfordshiru vpleteni policisti, socialni delavci in drugi strokovnjaki pa Lindisfarne in Neale, 2015f.

Bližajoča se nevihta

Po prvih razkritjih o zlorabah v katoliški cerkvi (razkritja so podpirala tudi gibanja, ki so svoj navdih našla v arabski pomladi) so vladajoče strategije odvrčanja pozornosti začele izgubljati svojo moč. V Indiji, Združenih državah in Veliki Britaniji so kampanje proti seksualnemu nasilju dosegle kritično maso in popularnost. Ob branju časopisov se zdi, da so začeli novinarji zlorabe izpostavljati sami, vendar pa pozoren pogled razkrije, da za vsako omembo stoji organizirana skupina žrtev: pogosto neformalna, navadno lokalna, včasih prisotna na družbenih medijih. Najpomembnejše boje v Severni Ameriki, Evropi in Avstraliji so zaznamovali prav posamezniki, ki so jih kot otroke zlorabili katoliški duhovniki. Vztrajali so mnogo let. V Združenih državah so bili organizirani tudi manjši, a bolj razširjeni študentski protesti, predvsem na elitnih univerzah. Problem teh univerz niso bile nejasnosti glede definicije pristanka in študentske kulture posiljevanja ali pa pomanjkljivi disciplinski postopki – problem je bil v standardni politiki univerze, da ob teh dejanjih sploh ne ukrepa (Flanagan, 2014). V Veliki Britaniji je novinar, ki je govoril s skupino starejših žensk, ki so kot najstnice delale v isti ustanovi, popisal odmeven primer serijskega posiljevalca Jimmyja Savilla. Ženske so vrsto let ohranile stike in druga drugo spodbujale, naj spregovorijo. V Indiji, natančneje Utar Pradešu, je nastalo gibanje Rožnati sari, ki ga vodi Sampat Pal. Mobilizirajo se ženske, ki protestirajo proti posiljevalcem, nasilnim možem in izživiljanju višjih kast in bogatih politikov (Fontanella-Khan, 2013). To kolektivno organiziranje se odraža v novih oblikah protestov, ki so se začeli po posilstvu in umoru mlade fizioterapevke decembra 2013 (Bhattcharya, 2014).

Vsi ti primeri ljudskega upora proti neenakosti spodkopavajo obstoječe razredne in družbenospolne odnose. Ker se za spolno neenakostjo skriva razredna neenakost, lahko boj proti prvi hitro preide v razredni boj. Vendar pa se moramo zavedati, da bo, kot naju je v nekem pogovoru nekoč opozoril Patrick Bond, vsak poskus spremembe nemudoma trčil ob mehanizme razredne moči. Zato so ti boji težki, vendar neizbežni.

Postscriptum

Z zgornjim prispevkom sva želela prispevati k razpravi o načinih razumevanja družbenega spola, razredne družbe in spolne neenakosti. Te ideje so povezane predvsem z ljubeznijo, kar je misel, ki utegne presenetiti, ogroziti ali osvoboditi. Če nama je uspelo, boste čutili vse troje. Prizadevava si za razumevanje povezav med razredom in družbenim spolom. Rada bi ugotovila, kako in zakaj se te povezave spreminjajo skozi čas. Morda se zdi začetni z ljubeznijo nenavadno; ne nazadnje večina avtorjev, ki pišejo o »spolu«, zelo malo povedo o ljubezni. Pa vendar so v jedru transformativne moči ljubezni deljenje hrane, teles in skrbi za otroke. To so

načini učlovečenja, ki so, ne po naključju, temelj vseh upov in sanj o pravičnosti in enakosti.

Ljubezen in prijaznost sta del naših odnosov z bližnjimi – z našimi starši, otroki, prijatelji in ljubimci. Vendar je ljubezen tudi zapor, saj se vanjo vpletajo spolne razlike in neenakost, včasih tudi nasilje. Ljubezen nas priklene, seksizem prizadane in razjezi, včasih tudi ubija. Vladajoči spolni režim nas drži za zapahi in hkrati razdvaja.

Ljudje že dolgo živijo s tem protislovjem: pravzaprav vse od začetkov kmetovanja in vzpona razrednih družb v Mezopotamiji pred več kot deset tisoč leti. In razredne družbe nas učijo, da smo ženske in moški temeljno različni in da je neenakost del naravnega stanja stvari. Ta paradoks je osrednjega pomena za naš način bivanja. Vse življenje se učimo uprizarjati in sprejemati spolno neenakost: doma, v šoli, službi. Naša izkušnja ljubezni je skozi nežne besede in dotike trepetajoče želje in strasti ujeta v sistem velike neenakosti.

Predstavljajte si svet, v katerem bi vsi odnosi, v postelji, ob kavi, pri delu, ob igri, temeljili na enakosti; svet, v katerem ne bi bilo nič močnejše od ljubezni. Predstavljajte si, da posameznik iz tega sveta vstopi v naš svet. Neenakost, ki bi jo videl, bi ga šokirala, sprožila bi nejevero in bes. Odprla bi možnost za revolucijo, ki pa ne pride zaradi naše ujetosti v družbeni spol. Za boj proti seksizmu in neenakostim bomo morali začeti razmišljati drugače.

Prevod: Irena Duša

Literatura in drugi viri

- AGUSTIN, LAURA MARIA (2007): *Sex at the Margins: Migration, Labour Markets and the Rescue Industry*. London: Zed.
- BERNSTEIN, ELISABETH (2007): *Temporarily Yours: Intimacy, Authenticity and the Commerce of Sex*. Chicago: University of Chicago Press.
- BHATTACHARYA, TITHI (2014): India: Students declare 'let there be uproar!' *Green Left Weekly*. Dostopno na: <https://www.greenleft.org.au/content/india-students-declare-let-there-be-uproar> (11. april 2017).
- CHIN, CHRISTINE B. N. (2013): *Cosmopolitan Sex Workers: Women and Migration in a Global City*. Oxford: Oxford University Press.
- CORNWALL, ANDREA IN NANCY LINDISFARNE (1994a): Introduction. V *Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies*, A. Cornwall in N. Lindisfarne (ur.), 1–10. London: Routledge.
- CORNWALL, ANDREA IN NANCY LINDISFARNE (1994b): Dislocating Masculinity: Gender, Power and Anthropology. V *Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies*, A. Cornwall in N. Lindisfarne (ur.), 11–47. London: Routledge.
- DANCZUK, SIMON IN MATTHEW BAKER (2014): *Smile for the Camera: the Double Life of*

- Cyril Smith. London: Constable.
- DAVIES, DAN (2014): *In Plain Sight: The Life and Lies of Jimmy Savile*. London: Quercus
- FLANAGAN, CAITLIN (2014): The Dark Power of the Fraternities. *The Atlantic* (marec): 72–91.
- FLANNERY, KENT IN JOYCE MARCUS (2013): *The Creation of Inequality*. Cambridge: Harvard University Press.
- FONTANELLA-KHAN, AMANA (2013): *Pink Sari Revolution*. New York: W. W. Norton.
- JONES, MARTIN (2007): *Feast. Why Humans Share Food*. Oxford: Oxford University Press.
- KEMPADOO, KAMALA (UR.) (2005): *Trafficking and Prostitution Reconsidered: New Perspectives on Migration, Sex Work, and Human Rights*. Boulder: Paradigm.
- KLEIN, NAOMI (2008): *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. London: Penguin.
- KLEIN, NAOMI (2014): *This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate*. London: Allen Lane.
- LINDISFARNE, NANCY (2008): Starting from Below: Fieldwork, Gender and Imperialism Now. V *Taking Sides: Ethics, Politics and Fieldwork in Anthropology*, H. Armbruster in A. Laerke (ur.), 23–44. Oxford: Berghahn.
- LINDISFARNE, NANCY (2012): Exceptional Pashtuns?: Class Politics, Imperialism and Historiography. V *Beyond Swat*, B. D. Hopkins in M. Marsden (ur.), 119–134. London: Hurst.
- LINDISFARNE, NANCY (2015): Thinking about Feminism and Islamophobia 2: Traditional and Modern in Turkey. *Sexism Class Violence*. Dostopno na: <https://sexismclassviolence.wordpress.com/2015/03/10/thinking-about-feminism-and-islamophobia-2-traditional-and-modern-in-turkey/#more-210> (11. april 2017).
- LINDISFARNE, NANCY IN JONATHAN NEALE (2014): Class, Gender and Neoliberalism. *RS21*. Dostopno na: <http://rs21.org.uk/2014/01/04/class-gender-and-neoliberalism> (11. april 2017).
- LINDISFARNE, NANCY IN JONATHAN NEALE (2015a): Sexual Violence and Class Inequality. *Sexism Class Violence*. Dostopno na: <https://sexismclassviolence.wordpress.com/2015/01/31/sexual-violence-and-class-inequality/#more-9> (11. april 2017).
- LINDISFARNE, NANCY IN JONATHAN NEALE (2015b): Cover Ups and Resistance inside the Police Force. *Sexism Class Violence*. Dostopno na: <https://sexismclassviolence.wordpress.com/2015/02/06/cover-ups-and-resistance-inside-the-police-force/#more-64> (11. april 2017).
- LINDISFARNE, NANCY IN JONATHAN NEALE (2015c): ISIS, Sexual Violence and Killing Gay Men. *Sexism Class Violence*. Dostopno na: <https://sexismclassviolence.wordpress.com/2015/02/10/isis-sexual-violence-and-killing-gay-men/#more-79> (11. april 2017).
- LINDISFARNE, NANCY IN JONATHAN NEALE (2015d): Creative Protests. *Sexism Class Violence*. Dostopno na: <https://sexismclassviolence.wordpress.com/2015/02/17/creative-protests/#more-91> (11. april 2017).

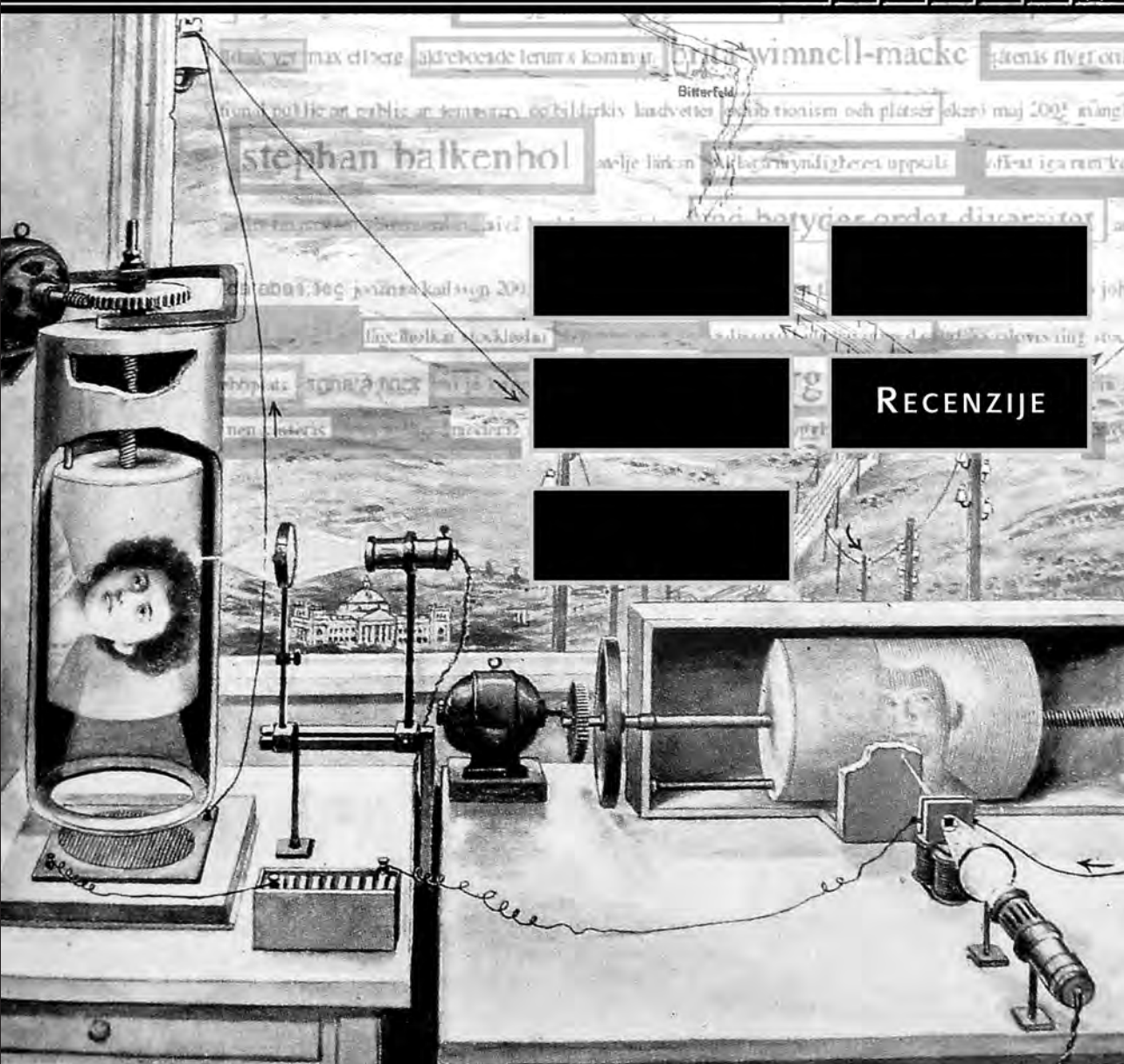
- LINDISFARNE, NANCY IN JONATHAN NEALE (2015e): Gendering Abu Ghraib. *Sexism Class Violence*. Dostopno na: <https://sexismclassviolence.wordpress.com/2015/03/05/gendering-abu-ghraib/#more-196> (11. april 2017).
- LINDISFARNE, NANCY IN JONATHAN NEALE (2015f): Gang Abuse in Oxfordshire. *Sexism Class Violence*. Dostopno na: <https://sexismclassviolence.wordpress.com/2015/03/12/gang-abuse-in-oxford/#more-280> (11. april 2017).
- NEALE, JONATHAN (2004): *What's Wrong with America? How the Rich and Powerful have Changed American and Now Want to Change the World*. London: Vision.
- SCOTT, JAMES C. (2014): How Grains Domesticated Us. Predavanje, 11. december. *Food Studies Centre Distinguished Lecture Series*. School of Oriental and African Studies.
- SEXISM CLASS VIOLENCE. Spletna stran. Nancy Lindisfarne in Jonathan Neale (ur.). Dostopno na: <https://sexismclassviolence.wordpress.com> (11. april 2017).
- YALLOP, DAVID (2008): *Beyond Belief: The Catholic Church and the Child Abuse Scandal*. London: Constable.
- ŽIŽEK, SLAVOJ (2009): *Violence*. London: Profile.

get a report face to face with the police and the
emergency

Republic

the power of words

the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words
the power of words

Borut Brezar

Ko samo boj za zgodovino ni dovolj

FEBVRE, LUCIEN (2015): *Boj za zgodovino in Civilizacija. Beseda in ideja.* Ljubljana: Studia Humanitatis.

Na prvi pogled bi se nam lahko zdelo, da so časi, v katerih je živel in deloval zgodovinar Lucien Febvre (1878–1956), že zdavnaj minili in da so se njegove ideje že uveljavile tudi v slovenskem prostoru. Zgodovinopisje se namreč že dolgo ne ukvarja več samo s politično in vojaško zgodovino, obstajajo tematsko zelo različni časopisi in revije s področja zgodovinopisja, študentke in študenti lahko študirajo tudi socialno zgodovino, spodbujajo se interdisciplinarnost in skupinske študije. Postavlja se nam torej vprašanje, kaj se lahko sploh še naučimo od soustanovitelja znamenite francoske revije *Annales d'histoire économique et sociale*, ko pa se zdi, da so njegove ideje že postale del proučevanja zgodovine, in mu lahko kvečjemu namenimo posebno mesto v zgodovinskih pregledih zgodovinopisnih teorij? Odgovor na to vprašanje je lahko njegova knjiga *Boj za zgodovino in Civilizacija. Beseda in ideja*, ki nam jasno pokaže, da Febvrovih idej ne moremo

zavreči. V knjigi je zbranih 16 recenzij, razprav in predavanj, dodana pa je tudi razprava *Civilizacija. Beseda in ideja*. Razprave so bile objavljene med letoma 1906 in 1952, torej gre za misel, ki vključuje skoraj celo obdobje njegovega znanstvenega (ne pozabimo, da je za Febvra zgodovinopisje znanost) delovanja. Čeprav razprave obravnavajo zelo raznolike teme, lahko v njih razberemo jasno rdečo nit, ki pomeni Febvrovo razumevanje zgodovine.

Ko Febvre piše o zgodovinskih dejstvih, se časovna razdalja med letom 1952, ko je knjiga izšla, in letom 2017 nenadoma skrajša. Vsakemu zgodovinarju in zgodovinarki so še danes znane situacije, ko ju nezgodovinarji sprašujejo po letnicah, številkah, odstotkih ali imenih, saj se jim zdi samoumevno, da bi to morala vedeti, ker sta pač zgodovinarja. Dober zgodovinar ali zgodovinarica je v tem pogledu tisti, ki pozna ali mu uspe zbrati čim več podrobnosti iz preteklosti. Za Febvra pa kopičenje podatkov ni zgodovina. Tak pogled na zgodovino (imenuje jo zgodovina, ki historizira) primerja z mozaikom, v katerem posamezni kamenčki mozaika pomenijo dejstva. Potres je sesul mozaik, kamenčke pa je zasula zemlja. Zgodovinarjeva naloga naj bi v tem primeru bila, da pobere prav vse kamenčke in med njimi ne sme izbirati, saj bi lahko bila skažena podoba celote. Zdi se torej, da sta zgodovinar in zgodovinarica tista, ki (naključno) zbirata podatke in podrobnosti, izbiranje dejstev pa jima je najstrože prepovedano. Tej predstavi se Febvre na več mestih v knjigi odločno upre, saj ta metoda vodi samo h kopičenju podrobnosti, ki jih

potem druge znanosti, kot je na primer sociologija, organizirajo in sestavijo skupaj, zgodovino pisje pa nima možnosti za resno interpretacijo. Dejstva sama na sebi za Febvra ne obstajajo, saj je vsako dejstvo že obdelan podatek. Podatki, kot je na primer rast prebivalstva v določenem obdobju, so plod natančnega in dolgotrajnega proučevanja različnih virov. Tudi na prvi pogled preprosta »zgodovinska dejstva«, kot je umor francoskega kralja Henrija IV. leta 1610 v Parizu, ob analizi razpadejo na kompleksna vprašanja o materialnih, verskih in drugih vzrokih in posledicah tega atentata. Vse znanosti ustvarjajo svoj objekt. Tako kakor dejstva zgodovinarji ali zgodovinarju nikoli niso dana že vnaprej, enako mora tudi histologinja ali histolog veliko časa nameniti pripravi preparatov in njihovem barvanju, preden jih lahko postavi pod svoj mikroskop. Čeprav znanstveniki vedo, kaj iščejo, je dejstva včasih težko ugotoviti. Izbira dejstev je pri tem ključnega pomena. Vnaprejšnje postavljanje teorij in hipotez je za izvajanje znanstvenega dela nujno, saj omeji področje proučevanja in omogoča graditev interpretacije. Febvra lahko dopolnimo še s tem, da lahko nereflektirano zbiranje in urejanje podatkov brez vpeljave teorije hitro zapade v ideološke samoumevnosti.

Naslednja značilnost Febvrovega pogleda na proučevanje zgodovine je podiranje meja med znanostmi. Tega ne moremo razumeti kot preprosto dodajanje drugih strok k zgodovini. Febvre namreč zahteva delo v skupini, ki ne bi bila sestavljena samo iz zgodovinarjev, ki bi se specializirali tudi na področjih sorodnih znanosti, temveč

zahteva, da bi zgodovinarji proučevali preteklost skupaj z znanstveniki drugih strok. Raziskovalna skupina, ki bi raziskovala zgodovino tehnike, bi bila lahko sestavljena iz pravih tehnikov, kemikov s poznavanjem zgodovine kemije, ekonomistov, vse skupaj pa bi vodili zgodovinarji. Tako bi se tudi končala doba zgodovinarjev samotarjev, ki v arhivih, kakor pravi Febvre, skrivajo dokumente, da bi jih prihranili samo zase in za svoje raziskovanje. Ko je Febvre še kot urednik sodeloval pri nastajanju *Encyclopédie française*, ki je izhajala med letoma 1935 in 1966, se je odločno boril proti »specialističnemu duhu« in zagovarjal stališče, da posameznih tematik ne bodo obdelovali po področjih posameznih strok, saj je *Enciklopedijo* razumel kot skupen dom vseh znanstvenikov in vseh umetnikov, ki se v njej medsebojno obveščajo o svojih idejah, metodah, raziskavah in prizadevanjih ter se zavedajo, da imajo enake cilje. Želel je razdreti abstraktne ovire in se neposredno posvetiti problemom, ki si jih zastavlja človek, ne da bi se moral ozirati na pripadnost neki šoli. Vendar pa morajo biti vse raziskave, ki spadajo na področja drugih znanosti, usklajene s sodobnimi ugotovitvami, saj se je prevečkrat zgodilo, da so zgodovinarji uporabili zastarele ugotovitve. Tudi sam je zato pozorno spremljal dogajanja in premike v drugih znanostih: geografiji, psihologiji, umetnostni zgodovini, biologiji, fiziki in drugih. Predvsem fizika z elektrodinamiko in mikrobiologija z odkrivanjem organizmov, ki so se izmikali mehanskim zakonom, sta povzročili, da so se v njegovem času zamajali in sesuli stari znanstveni sistemi. Na

novo je bilo treba razmisliti o pojmovanju znanstvenega dejstva, znanstvenega zakona, naključja in same znanosti. Febvre je bil prepričan, da morajo zaradi temeljnih sprememb v drugih znanostih tudi zgodovinarji in zgodovinarke znova razmisliti o zgodovinoписju. Zavzemal se je tudi za to, da bi zgodovinarke in zgodovinarji opustili predstavo, po kateri se zgodovinoписje tvori bolj ali manj samo na podlagi pisnih virov, in začne bolj intenzivno proučevati tudi geografsko okolje, umetniško ikonografijo in druge vire, prek katerih se lahko konstruira preteklost človeških skupnosti.

Proučevanje preteklosti je vedno vpeto v sedanost. Zgodovina sistematično zbira pretekla dejstva in jih razvršča glede na svoje sedanje potrebe. Febvre za to navede dva primera. Dokumenti, s katerimi se lahko piše ekonomska zgodovina, so bili dolga leta razvrščeni v arhivskih škatlah. Šele ko si je družba začela zastavljati ekonomska vprašanja, so zgodovinarke in zgodovinarji začeli brisati prah s starih škatel ter začeli proučevati ekonomsko preteklost. Nasproten primer je pisanje genealoške zgodovine. Ta je dolgo imela veliko veljavo, saj jo je podpirala sama družbena struktura. Ko pa se je družbena struktura spremenila in je posameznikov izvor izgubil svoj nekdanji pomen, je genealoška zgodovina skoraj prenehala obstajati. Družbena vloga zgodovinoписja bi torej lahko bila organizacija preteklosti glede na sedanost. Vendar ne na račun natančne analize. Febvre navede primer nemškega avtorja Oswalda Spenglerja, ki je leta 1922 izdal knjigo *Zaton Zahoda*. Knjiga

je kljub pomanjkanju analize in deduktivnosti hitro doživela velik uspeh, saj je Spengler pisal v jasnem jeziku, kar je bilo za zgodovinoписna dela v Nemčiji takrat redkost. Njegovo prerokovanje propada je bilo blizu nemškemu malo-meščanstvu, ki je simpatiziralo z nacizmom. Bralci so v njegovih delih našli skupne sovražnike v demokraciji, meščanskem liberalizmu in marksizmu. Ko so prišli na oblast nacisti, je Spenglerjev uspeh hitro ugasnil, saj je bil njegov ton preveč pesimističen za potrebe nove oblasti, ki je želela zgraditi nov svet in novega človeka.

Predmet zgodovinoписja so pretekla človeške skupnosti. Vendar ne abstraktni ljudje, ki bi bili negibni in večni, temveč konkretni ljudje znotraj družb. Za Febvra je socialna zgodovina edina zgodovina, ki obstaja, – zgodovina, ki jo po njegovem učencu Fernandu Braudelu imenujemo totalna zgodovina. Febvre je namreč svojim študentom predaval o tem, da jih morajo zanimati vsi vidiki človeka, saj zgodovinarji nimajo kaj početi s kosi trupel, če človeka razkosajo na različne izseke stvarnosti (npr. na ekonomsko ali politično zgodovino). Zanimati jih mora torej človek v celoti. Spodbujal jih je, da se pomešajo z vso pestrostjo intelektualnega življenja in živijo tudi praktično življenje. Zgodovinar ali zgodovinarica morata biti nekdo, ki ljubi življenje in ga zna gledati. Ni naključje, da je Febvre eno od poglavij v knjigi naslovil *Živeti zgodovino*. Želel se je izogniti zgodovinoписnim delom, v katerih kmetje namesto ilovice obdelujejo cerkvene listine, prav tako pa je bil proti absolutnim formulacijam, ki osiromašijo in izsušijo tisto, kar je

prežeto z življenjem. Za najvišji ideal in zadnji cilj zgodovinarjev in zgodovinarke je razglasil namero, da bi za vsako proučevano obdobje znova sestavili miselno gradivo ljudi tega obdobja in rekonstruirali fizični, umski in moralni svet vsake generacije.

Delu je dodana razprava *Civilizacija. Beseda in ideja*, ki je izšla leta 1930. V njej je Febvre pokazal razvoj besede »civilizacija« in kontekst, ki je vplival na nastanek besede in na njene spremembe. Na začetku razprave avtor ugotavlja, da v francoščini obstajata dva skoraj protislovna pojma civilizacije. V prvem primeru civilizacija pomeni skupek značilnosti, ki jih opazovalec vidi v skupnem življenju neke človeške skupnosti (etnografsko pojmovanje civilizacije), v drugem primeru pa gre za vrednotno sodbo, ko neki civilizaciji pripisujemo moralno in materialno superiornost. Glagol »civilizirati« in pridevnik »civiliziran« sta obstajala še pred nastankom samostalnika »civilizacija«, ki se je po Febvrovem raziskovanju prvič pojavil leta 1766. Pri analizi avtor uporablja primerjalno metodo, ko primerja razvoj besede v francoščini še z angleško besedo. Ob prebiranju filozofije tistega časa je jasno, da so razsvetljenski avtorji iskali besedo za zmagovito in razcvet razuma na ustavnem, političnem, upravnem, moralnem, verskem in intelektualnem področju – zato so sestavili novo besedo civilizacija, ki se je v času revolucije neverjetno razširila. Za Febvra ni naključje, da se je beseda pojavila v času nastajanja *Enciklopedije*, saj je takrat nastala tudi ideja o racionalni znanosti, ki je enotna v metodah. Revolucija in odkrivanje sveta sta

povzročila kritiko pojma civilizacija, zato je najprej nastal množinski samostalni »civilizacije«, nato pa je prišlo do razcepa na znanstveno (etnografsko) in pragmatično pojmovanje pojma civilizacije.

Lucien Febvre, ljubitelj zgodovine in življenja, je skupaj z Marcom Blochom in drugimi somišljeniki pred več kot 60 leti postavil temelje drugačnemu zgodovinopisju. Njegove ideje lahko zgodovinarke in zgodovinarjem še vedno kažejo smer za pisanje dobrega zgodovinopisja. Vendar pa smo zgodovinarji in zgodovinarke danes soočeni s stvarnostjo, ki je Febvre ne omenja: prisiljeni smo ustvarjati v razmerah, v katerih je upoštevanje njegovih načel o totalni (socialni) zgodovini močno ogroženo. Pisanje kakovostnega zgodovinopisja namreč vedno zahteva svoj čas, tega pa kratkotrajni projekti in prekarna eksistenca ne omogočajo. Če želimo zgodovinarji in zgodovinarke slediti Febvru, mora boj za zgodovino postati tudi boj za produkcijske razmere ustvarjanja vednosti o preteklosti in tudi boljše razmere za ustvarjanje humanistike sploh. Zgodovinopisje si mora izboriti svoje mesto ali kot pravi Febvre v poglavju *K drugačni zgodovini*: »Zgodovina mora začeti nadlegovati sodobnega človeka: učinkovita zgodovina, ki bo prisotna v zavesti vseh. Sprva se bodo pritoževali. Se norčevali. Nato bodo razmislili. In tedaj bomo lahko odigrali tekmo. In v njej zmagali.« (Febvre, 2015: 248)

Lilijana Stepančič

Likovna umetnost in ideološka markacija prostora

PELIKAN, EGON (2016): *Tone Kralj in prostor meje*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Knjiga s številnimi reprodukcijami likovnih del pripoveduje o okoliščinah in vsebinah cerkvene umetnosti Toneta Kralja (1900–1975), ki je na Primorskem pod fašizmom bičala fašizem. Predstavlja nam izjemno likovno gradivo v kontekstu malo znanega zgodovinskega dogajanja in dokazuje, da se nikjer v Evropi ne morejo ponašati s tako številno antifašistično umetnostjo, povezano z antifašističnim gibanjem. Če bi se mogli, bi bila tovrstna ustvarjalnost brez dvoma sestavni del svetovnih kurikulumov umetnostne zgodovine, zgodovine in političnih ved. O njih bi ljudje po svetu vedeli vsaj toliko, kolikor vemo pri nas o impresionizmu in partizanskih gibanjih. Zato je knjiga, ki je prvovrstni dosežek znanosti, publicistike in založništva, odličen prvi korak za uvrstitev obravnavane teme v mednarodni umetnostni in zgodovinski prostor.

Egon Pelikan ni imel lahkega dela,

čeprav se je lotil mikavne teme. Trd oreh je že cerkvena umetnost *per se*, ki je v 20. stoletju na splošno izgubila večstoletni družbeni pomen in katere umetnostno vrednotenje je bilo pri nas še dodatno odvisno od družbenopolitičnih razmer. Med obema vojnama so cerkvena dela Toneta Kralja pozdravili kot primer uspešne sodobne evropske revitalizacije cerkvene umetnosti, vendar niso omenjali antifašistične in slovenske nacionalne vsebine, ki so jo skrivale naslikane podobe. Po drugi svetovni vojni je bilo povsem drugače. Cerkev je izgubila moč, nova oblast pa je priznavala družbeni »iztržek« iz antifašističnega upora, enega svojih ideoloških temeljev, samo nekaterim akterjem revolucije in boja za nacionalne pravice. Med njimi ni bilo cerkvene umetnosti in antifašističnega delovanja kroga duhovnikov na Primorskem, zato ju je zadela nekakšna *demnatio memoriae*. Tako je v socializmu prva in edina velika razstava Toneta Kralja leta 1970 v Kostanjevici na Krki zanemarila umetnikova cerkvena dela. Zamižala je tudi pri izpovedi umetnika, objavljeni v katalogu razstave, v kateri pravi, da so ga v času »največjega zatiranja našega življa v fašistični Italiji [...] primorske protifašistične tajne organizacije poklicale na delo.« (Kralj, 1970)

Poglobljeno obravnavo vloge katoliških duhovnikov na Primorskem in cerkvene umetnosti sploh so spodbudile in omogočile politične spremembe leta 1991. Avtor knjige je eden od zgodovinarjev, ki je vzel pod drobnogled to sivo liso naše preteklosti. Med njimi je tudi umetnostni zgodovinar Igor Kranjc, ki je leta 1998 v Moderni galeriji

pripravil prvo razstavo, s katero je opisal ves cerkveni opus Toneta Kralja in opozoril na detajle z antifašistično vsebino (Kranjc, 1998a; 1998b). Prispevek Eгона Pelikana k obravnavani temi je v tem, da je pestre zgodovinske premene cerkvene umetnosti vtikal v intertekstualno strukturo besedila, zato knjiga ni razsodnik o krivicah, zatajitvah in ideologiji, ki so nastale, bile povzročene ali delovale v preteklosti, temveč je pripoved o vplivih konteksta kot pomembnega graditelja konstrukcije zgodovine in umetnosti.

Cerkveni opus Toneta Kralja najlažje razložimo, če se opremo na tri temeljne elemente, ki zaznamujejo umetnikovo življenje in ustvarjanje – čut za družbeni razred, krščanstvo v spletu s slovenstvom in izvirna sodobna umetnost v kontekstu kmetstva in malomeščanstva. Kot večina ustvarjalcev prve polovice prejšnjega stoletja v Sloveniji je Tone Kralj stopil v svet umetnosti iz nepriviligiranega in nepremožnega kmečkega razreda ter se dvignil med kulturno elito. Po angleško bi rekli, da je bil *self-made man*, tako kot Egon Pelikan opredeljuje večino krščanske inteligence v Julijski krajini, s katero je Tone Kralj sodeloval v času fašistične Italije in ki za vzpon po razredni lestvici ni imela niti podedovanega bogastva niti družinskega omrežja, temveč se je opirala na lastno delo. Za Toneta Kralja je značilno, da je v ustvarjanju pretanjeno soočal razredne razlike. Za sočasne umetnostne ocenjevalce – in to se vleče vse do danes – so bile upodobitve značilnosti družbenih razredov odklon v primitivizem, razumljen kot umetniška degradacija. Taka ocena pa

je bila bolj posledica zadrege ocenjevalcev kakor umetnostnih kriterijev, saj je prevladujoči malomeščanski pogled na umetnost v takratni Ljubljani najbolj užival v brezdelnih dekletih z rdečimi parazoli, ki se sprehajajo po promenadi, oblečene v ljubke ali elegantne z naborčki okrašene bele obleke. V prvi polovici 20. stoletja je bila Ljubljana majhno mesto. Leta 1910 je štela nekaj več kot štirideset tisoč prebivalcev, od katerih je bilo osem tisoč Nemcev. Za primerjavo velja omeniti, da je v večnacionalnem Trstu živelo okoli dvesto petdeset tisoč ljudi, od tega nekaj manj kot šestdeset tisoč Slovencev.

Več s kmečkim svetom je Tone Kralj ohranil vse življenje. Poleg tega, da ga je upodabljal, je zanj ustvaril obsežen cerkveni opus in z njim delil krščansko vero, ki jo je nazorsko izražal s krščanskim socializmom, nasprotnim drugim v katoliški Cerkvi. Po pomladi narodov leta 1848 je postala katoliška vera povezana s slovenskim nacionalnim vprašanjem. Spremembe, ki jih je prinesla industrijska proizvodnja in so Slovenijo zajele šele proti koncu 19. stoletja, so sicer v mestih oslabile vpliv Cerkve, niso pa bistveno zaznamovale podeželja. V začetku 20. stoletja je bilo kmečko prebivalstvo še vedno vsesplošno globoko verno in je spoštovalo duhovnike. Duhovniški poklic je bil velikokrat izhod iz socialne stiske in je prinesel družbeni ugled in tako je mati Toneta Kralja videla sinovo prihodnost v duhovniški opravi. Po maturi na škofijski gimnaziji v Šentvidu pri Ljubljani mu je kupila črno obleko, da bi v semenišče stopil oblečen kakor gospod. Načrt se je izjalovil – sin je odšel na likovno akademijo v Prago.

Tone Kralj je z novo likovno govornico, drugačno od takrat protežiranega impresionizma, efemernega avantgardizma in drugega prevladujočega slogovno neizrazitega ustvarjanja, pritegnil pozornost kritike že s prvimi likovnimi nastopi. Predvsem je navdušil enega najvplivnejših umetnostnih zgodovinarjev, Franceta Steleta. Uspehe je žel tudi v galerijah po Evropi. Slogovno je povezal ekspresionizem, dunajsko secesijo in novo stvarnost. Povezava slogov ni bila nedorečeni splet več programsko zaokroženih poetik; prav nasprotno, bila je izvirna, prepričljiva, sodobna in enakovredna visokim dosežkom moderne.

Kot rečeno, po drugi svetovni vojni je predvojno ustvarjanje cerkvene umetnosti za Toneta Kralja postalo breme. Ni mu pomagalo niti to, da je naslikal nekaj izvrstnih slik, posvečenih revoluciji, industrializaciji in vojnim žrtvam v slogu socialističnega realizma ter z njimi prispeval h konstrukciji mitologije nove države. Po podatkih, ki jih knjiga sicer ne prinaša, je bil še na prehodu iz štiridesetih v petdeseta leta med ljubljanskimi umetniki, ki jih je politična oblast v Sloveniji preudarno izbrala za osebne razstave v Galeriji Škorpijon v Trstu. Galerija je bila takratno izložbeno okno slovenske likovne umetnosti in je gradila ugled Jugoslavije pri zmagovalcih druge svetovne vojne ter posredno vplivala na pogajanja o meji med Italijo in Jugoslavijo. Egon Pelikan pojasnjuje, da Tonetu Kralju ni bilo v prid, da je ostal družbenokritičen, kakor je bil v predvojnih delih. Najočitnejša je ta kritičnost v cerkvi v Vrtojbi (1954–1957), v kateri je naslikal med pogubljenimi dušami

Marxa, Stalina, Hitlerja in verjetno Tita, med zveličanimi pa Barago in, kakor piše Egon Pelikan, Filipa Terčelja, ki je bil ena najbolj tragičnih figur slovenskega katoliškega odpora proti fašizmu, saj so ga januarja 1946 zahrbtno likvidirali.

Dokaz marginalizacije Toneta Kralja po drugi svetovni vojni je knjiga Franceta Steleta *Umetnost v Primorju* iz leta 1960, v kateri avtor ni namenil posebne pozornosti umetniku. Tone Kralj je samo v obdobju med letoma 1921 in 1945, ki ga obravnava Egon Pelikan, poslikal ali izdelal opremo za šestnajst cerkva in eno cerkveno poslopje. Povprečno je torej ustvaril eno obsežno delo vsakih šestnajst mesecev oziroma v enem letu in štirih mesecih. Poleg tega je v tem času izdelal številne ilustracije za knjige, ki so izšle v Trstu in Gorici. Tako očitno zatajitev umetnikovega ustvarjanja so vsi imeli za Steletovo klečeplaznost pred oblastjo, a razen umetnika ni nihče protestiral. Predsedan se je zapisal v umetnostnozgodovinski spomin in leta 1998 je nanj opozorila Jana Ferjan v katalogu omenjene razstave v Moderni galeriji (Ferjan, 1998: 153).

Predsedan tudi razjasni okoliščine, zaradi katerih je imel Tone Kralj v socializmu samo eno nekoliko obsežnejšo predstavitev, in to v Kostanjevici na Krki. Razstava je bila sicer uvod v umetnikovo kulturnopolitično rehabilitacijo, a ta se je lahko začela le na periferiji in jo je center šele dve leti pozneje potrdil s Prešernovo nagrado. V krogih krščanskih intelektualcev je zbudila veliko zanimanje in bila tako prelomna, da jo najdemo v dnevniku Borisa Pahorja, v katerega je zapisal, da sta se z ženo

Radoslavo Premrl z velikim pričakovanjem odpravila iz Trsta na otvoritev v Kostanjevico in da nista odšla razočarana.

Z delom v Vrtojbi Egon Pelikan sklene pripoved o subverzivnem odnosu Toneta Kralja do fašizma pod fašizmom (in nacizma) na Primorskem. Pred tem pa popelje bralce po razburljivi poti, polni novih spoznanj, predvsem pa novega interdisciplinarnega prijema v obravnavanju umetnosti, zgodovine in kulturne krajine. Vedenje o cerkvenem slikarstvu Toneta Kralja nadgrajuje knjiga s podatki iz raziskave, ki jo je, kot pravi avtor, spodbudil intervju leta 1970 z umetnikom, v katerem je ponovil, kar je napisal že za katalog razstave v Kostanjevici na Krki, in sicer da je delal na Primorskem po naročilu cerkvene organizacije. Pokazalo se je, da je to bila Tajna krščanskosocialistična organizacija (TKO), o kateri smo do zdaj vedeli malo ali nič. Poleg tega se avtor opira na teorijo o postavljanju fantomskih meja, ki je, med drugim, uporabna tudi za razlago urbanih grafičarskih bojev.

Egon Pelikan tako analizira cerkveno umetnost Toneta Kralja skozi ideološke interese naročnika. Dela niso več naključni in nepovezani izdelki, temveč so nacionalni in politični program kroga krščansko usmerjenih aktivistov na Primorskem pod Italijo. Njihova najpomembnejša naloga je ideološko markiranje etnične krajine oziroma prostora, na katerem poteka upor katoličanov proti fašistom in slovenske nacionalne ideje proti italijanski.

Program TKO pri poslikavi cerkva se izraža v detajlih, v katerih so negativci upodobljeni z obrazi Mussolinija in

D'Annunzija in nosijo simbole fašizma in nacizma. Zavzema tudi velike površine, na katerih se bije boj med simboli barv nasprotnih političnih in nacionalnih predstavnikov. Egon Pelikan opozarja, da je Tone Kralj oblačil Kristusa in druge pozitivne biblične osebe v slovenske nacionalne barve, medtem ko je negativne odeval v oblačila v barvah italijanske tribarvnice. Cerkevno slikarstvo je postalo družbeno angažirano. Poslikave cerkva so bile odgovor na družbene krivice tako kakor takrat aktualni mehiški murali. V Sloveniji so svetopisemske zgodbe izražale krik proti nacionalnemu zatiranju. Tone Kralj je z njimi obudil duha prvobitnega krščanstva. V konservativnem umetnostnem prostoru podeželja ga je upodabljal s sodobnim likovnim izrazom.

V natančni predstavitvi TKO si je Egon Pelikan pomagal tudi s podatki iz kakor po čudežu ohranjenih dokumentov v arhivu enega njenih vodij, Engelberta Besednjaka. Če bi bila do listin prišla fašistična oblast, pravi avtor, bi dobila v roke seznam članov in verjetno bi bilo žrtev med Slovenci še več. Organizacija, nekakšna politična stranka v ilegali, je nastala na koncu dvajsetih let z združitvijo stanovskega združenja slovenskih duhovnikov Zbor svečenicov sv. Pavla in nekdanje Krščanskosocialne stranke. Takrat je Italija že odpravila ali prepovedala politične stranke in slovenske organizacije. Veliko slovenskih intelektualcev iz Julijske krajine je odšlo v begunstvo. Med tistimi redkimi, ki so ostali, so bili slovenski duhovniki, s katerimi sta imela Cerkev in država pri romanizaciji (italijaniziranju) težave.

Tone Kralj se je v krogu voditeljev

krščanskosocialne skupine dobro počutili. Okoli tržaškega škofa Alojzija Fogarja so se zbrali Virgil Šček, Rado Bednařik, Engelbert Besednjak, Jože Bitežnik, Filip Terčelj in drugi. Študirali so pravo, cerkveno pravo in sociologijo na univerzah na Dunaju, v Padovi, Gradcu, Kölnu, Zagrebu, Ljubljani in drugje. Na primer, Ivo Juvančič je doktoriral na takrat izvrstni jezuitski univerzi v Innsbrucku, Filip Terčelj pa je študiral sociologijo v Kölnu.

Krog okoli TKO se po letu 1918 ni mogel sprijazniti z novimi političnimi dejstvi. Prizadela ga je predvsem rapalska meja, ki so jo imeli za krivično. Narodnozavedni duhovniki so nacionalno in prosvetiteljsko delo, s katerim so izpolnjevali poslanstvo, prilagodili novim razmeram. Poleg besede, pesmi itd. so videli primerno sredstvo za uveljavljanje programa tudi v likovni umetnosti. Avtor pravi, da je delo TKO omogočala nekakšna niša med Cerkvijo in italijansko državo. Država je namreč morala deloma upoštevati avtonomijo katoliške Cerkve in do slovenske duhovščine ni mogla nastopiti tako brutalno kakor do drugih konkurenčnih entitet. Vatikan pa zaradi večinske slovenske duhovščine tudi ni mogel hitro in radikalno urediti razmer. Po konkordatu leta 1929 je njeno delovanje prešlo v ilegalno. Bilo je protizakonito in postajalo je čedalje bolj nevarno.

TKO je udejanjala slovensko nacionalno idejo, pravzaprav slovenski irendentizem, prepleten s katolištvom, jugoslovanstvom in demokratskimi elementi. Izvajala ga je tajno po pododsekih (zaupniški, pevski, gospodarski, dijaški, književni in propagando-časni-

karski) od Svetih Višarij do Zadra, razdeljenih na pokrajine (Tržaška, Goriška, Istra in Beneška Slovenija). Imela je statut, vodil pa jo je vrhovni svet, ki se je sestel enkrat na leto in je, na primer, novembra 1938 štel 53 članov, od tega 36 duhovnikov. Financirala se je s prispevki slovenskih katoliških gospodarskih zadrug, posojilnic in profitnih organizacij. Večino sredstev pa je pošiljala Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev in pozneje Jugoslavija po jugoslovanskem konzulatu v Trstu. Egon Pelikan pravi, da je Jugoslavija ne glede na politično sestavo vlade ohranjala stabilno financiranje. S podpiranjem manjšinskih političnih organizacij je pripravljala teren za čas, ko bi prišla priložnost za spremembo zahodne meje. Kot podpornika te politike v Jugoslaviji med drugim navaja dr. Antona Korošca in Ivana Hribarja, ki je posredoval pri liberalnem poslancu Gregorju Žerjavu.

Ključno v povezavi z agitacijsko vlogo markiranja prostora je to, da sta za antifašistični simbolni pomen cerkvenih del vedela le naročnik in umetnik, velikokrat pa samo umetnik. Ljudem, ki so hodili v cerkev, ga nista razlagala, in očitno ga niso razvozlali niti sami, saj bi bila sicer oblast sprožila alarm. O zadevi se je samo šušljalo, saj so Italijani dvakrat prišli pregledat nastajanje del, a niso odkrili nič nezakonitega. S podobnim mehanizmom, v katerem se skupnostne vezi gradijo z uganko, nerazumljivo širši javnosti, delujejo tudi grafiti. Tone Kralj ni na skrivno antifašistično vsebino opozoril niti Franceta Steleta, katerega je v pismih obveščal o delu. Pri vsej stvari pa je bizarno to, česar sicer knjiga ne omenja, da je nemški tržaški

dnevnik *Deutsche Adria-Zeitung* samo osemindeset dni pred vkorakanjem jugoslovanske vojske v Trst 1. maja 1945 objavil besedilo V. Orsini o Tonetu Kralju. Pohvalil je velikonočno razglednico umetnika, čeprav je ta štiriindvajset let kritiziral fašizem in nacizem.

Knjiga se bere kot detektivka in kar kliče po nadaljevanju. Zanimivo bi bilo vedeti, kakšni so bili odnosi med TKO in drugimi katoliškimi krogi v Ljubljani in krščanskimi socialisti, ki so bili v partizanih (Edvard Kocbek), med Tonetom Kraljem in Avgustom Černigojem, Zoranom Mušičem in Lojzetom Spacalom, ki so prav tako pod fašizmom slikali v cerkvah v Julijski krajini, med Tonetom Kraljem in partizanskimi umetniki itd. Za današnji čas pa je pomembna zato, ker religioznega slikarstva Toneta Kralja ne predstavlja kot cerkveno, politično in umetnostno rehabilitacijo, temveč ga ima za izraz antifašističnega boja. Tako primerjava s partizansko umetnostjo, ki je avtor ne odpre, saj bi zahtevala celo knjigo, kar kliče po delu. Z Egonom Pelikanom se ne strinjam samo glede tega, da je kakovost cerkvenih del postajala z leti šibkejša zaradi povečevanja števila upodobljenih družbenokritičnih vsebin. Taka interpretacija je odsev časov, v katerih je bila družbena kritika privilegij nosilcev politične moči.

Literatura

FERJAN, JANA (1998): Literatura o umetniku. V *Tone Kralj, retrospektiva*, 22. januar –22. marec 1998, I. Kranjc (ur.), 146–159. Ljubljana: Moderna

galerija.

KRALJ, TONE (1970): Moja življenjska pot. V *Tone Kralj (katalog)*, L. Smrekar (ur.), brez paginacije. Kostanjevica na Krki: Dolenjski kulturni festival in Gorjupova galerija.

KRANJC, IGOR (1998a): Pogled kot nema priča vertikale smisla. V *Tone Kralj, retrospektiva*, 22. januar–22. marec 1998, I. Kranjc (ur.), 20–28. Ljubljana: Moderna galerija.

KRANJC, IGOR (1998b): Stenske poslikave, del opusa Toneta Kralja. V *Tone Kralj, retrospektiva*, 22. januar–22. marec 1998, I. Kranjc (ur.), 105–118. Ljubljana: Moderna galerija.

Sistem institucionalnega varstva pred preoblikovanjem

ZAVIRŠEK, DARJA, GAŠPER KRSTULOVIĆ, VESNA LESKOŠEK, PETRA VIDEMŠEK, MONIKA BOHINEC, ELENA PEČARIČ, NATALIJA JESENIČNIK IN KLAUDIJA POROPAT (2015): *Analiza sistema institucionalnega varstva in možnosti nevladnih organizacij zagotavljati storitve v skupnosti za uresničevanje deinstitutionalizacije v Sloveniji*. Ljubljana: YHD – Društvo za teorijo in kulturo hendikepa.

Kot pove že sam naslov – tukaj bomo uporabljali njegovo okrajšavo *Analiza* –, gre za zahtevno in kompleksno študijo več avtorjev in avtoric, ki za svoj cilj ne jemljejo zgolj opisa stanja na področju socialnega varstva, temveč poskušajo odgovoriti tudi na vprašanje, kako socialno varstvo preoblikovati pri odpravljanju javnih varstvenih institucij ob spremljanju integraciji ljudi z ovirami v večinsko populacijo.

Naloga je bržkone morala biti težavna že zaradi notranje členitve predmeta proučevanja. Avtorji in avtorice so podatke zbirali pri 132 javnih var-

stvenih zavodih (posebni socialnovarstveni zavodi, centri za usposabljanje, delo in varstvo, domovi starejših občanov, varstveno-delovni centri in bivalne enote), pri 36 nevladnih organizacijah (invalidske organizacije, humanitarne in druge), pri 27 uporabnikih, ki živijo v 10 institucijah, pri nevladnikih, s prebiranjem zakonodaje in državnih dokumentov (od delovne, socialne in antidiskriminacijske zakonodaje do proračunskih dokumentov), pravilnikov zavodov, letnih poročil in drugih dokumentov, dostopnih na spletnih straneh zavodov, in s pomočjo telefonskih pogovorov. Pregledali so tudi podatke Ministrstva za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, Inštituta RS za socialno varstvo, FIHO, YHD in še nekaterih drugih organizacij. Pri tem so uporabljali mešano kvalitativno metodologijo: anketni vprašalnik, terensko raziskovanje, intervjuje, fokusne skupine, opazovanje z udeležbo in osebno raziskovalno dokumentacijo raziskovalk.

A kot da predmet proučevanja *Analize* ne bi bil dovolj obsežen in zahteven že sam po sebi, so raziskovalci in raziskovalke pogosto naleteli na številne raziskovalne ovire, čeprav so spraševali zgolj po informacijah javne narave. V prvem tednu dni niso niti od enega od devetdesetih Domov starejših občanov (DSO) prejeli odgovora na zastavljena vprašanja, saj se je izkazalo, da je vmes posegla Skupnost socialnih zavodov Slovenije. Po grožnji z »molkom organa« (45. člen Zakona o medijih) in s poznejšo prijavo »molka organa« na Informacijsko pooblaščenko, ki je bila v vednost poslana tudi vsem DSO, je Skupnost le poslala podat-

ke, a napačne. Zdi se, da je šlo za naključje. A informacijska pooblaščenka je morala posredovati v 60 primerih.

Oviranje raziskovanja je potekalo tudi na bolj implicitne načine. Prvi je bil v tem, da so bili ponekod ob intervjujih z uporabniki prisotni strokovni delavci, drugi pa v tem, da so uporabnike, primerne za intervju, ponekod izbrali sami strokovni delavci – to pa ni nič drugega kot oblika cenzure.¹ Zaradi takšnih raziskovalnih razmer sta bila ključna anketna vprašalnika institucijam poslana po spletnem portalu Za-misli, pristojno ministrstvo (MDDSZ) pa se je od problemov distanciralo, saj je bilo neodzivno. Med raziskavo se je izkazalo tudi, da ministrstvo nima zanesljivih evidenc, saj se podatki, pridobljeni od posamezne institucije, ne ujemajo vedno s tistimi, ki jih hrani ministrstvo. Splošen problem je tudi neenoten format institucionalnih evidenc, kar je samo eden od znakov, da država na tem področju ne deluje. To namreč lahko bralec razbere iz številnih tabel v študiji, pri čemer bo dobil občutek, da so evidence nevladnih organizacij veliko bolj urejene kot državne.

Analiza je pokazala, da je bilo v letu 2014 v starosti med 18. in 65. letom 4186 oseb, ki so živele v institucijah. Poleg tega je študija na podlagi pregleda socialne zakonodaje (število upravi-

čencev po Zakonu o družbenem varstvu duševno in telesno prizadetih oseb, število upravičencev do družinskega pomočnika po Zakonu o socialnem varstvu, število upravičencev do dodatka za pomoč in postrežbo po Zakonu o pokojninskem in invalidskem zavarovanju idr.) in predpostavke, da številni, ki bi pomoč potrebovali, niso deležni nikakršne državne pomoči, sklepala, da v družinskih razmerah živi še vsaj 10.814 ljudi, ki bi potrebovali dolgotrajno podporo skupnosti – obliko socialnovarstvene storitve. To je pomemben podatek, saj vemo, da skrbstveno delo kot del reproduktivnega dela pogosto pade na ženske, v zadnjih letih pa tudi na mlade, ki se zaradi specifičnega zgodovinskega razvoja stanovanjske politike in slabih družbenih razmer težko ekonomsko osamosvojijo. Obenem nam ta podatek daje tudi predstavo o okvirnem redu velikosti sredstev za socialne storitve, ki bi jih morala nameniti država, če bi želeli podružbiti skrbstveno delo kot reproduktivno delo. Da bi bilo treba nameniti znatno več sredstev, potrjujejo tudi podatki OECD, saj Slovenija za socialno varstvo namenja manjši delež sredstev, kot je povprečje držav članic OECD.

Da je današnje stanje v varstvenih institucijah problematično z več vidikov, bralec ugotovi ob branju dveh ključnih poglavij, ki nista lahko branje. To sta poglavji o bivanjskih razmerah, storitvah in dnevni rutini. V nadaljevanju navajamo nekaj citatov uporabnikov in uporabnic, ki nazorno orišejo položaj.

»Izgubil sem službo, prej sem bil doma. Potem sem pa moral

¹ Da slednje ni naključen dogodek, temveč del institucionalne kulture nekaterih državnih varstvenih institucij, potrjuje dejstvo, da so nekateri uporabniki v intervjujih povedali, da jih je strah govoriti o problemih in da so strokovne osebe pogosto tudi njihove najbližje osebe, ki jim dajejo tudi občutek stika z realnostjo. To moramo povezati tudi z dejstvom, da večina uporabnikov ne poroča o prijateljih zunaj institucije (glej Zaviršek et al., 2015: 39–40).

sem. Prej sem živel doma in s prijatelji v privatni hiši.» (42 let star moški, kot mlajša oseba na vozičku živi v DSO Bežigrad že 18 let, Zaviršek et al., 2015: 27)

»To, da sva šla danes na kavo, moram povedati (osebju, op. DZ), ampak hvala bogu mi ni treba kaj posebnega razlagat, saj me rešuje to, da imam opravilno sposobnost in da o ključnih stvareh, kar se bivanja v domu tiče, kljub razmeram odločam sam.« (51 let star moški, v VDC Tončke Hočevnar živi 29 let, Zaviršek et al., 2015: 31)

»Pogrešam neko svobodo. Da bi lahko jedel, ko bi želel, vstajal, ko bi želel itd.« (42 let star moški, kot mlajša oseba na vozičku v DSO Bežigrad živi 18 let, Zaviršek et al., 2015: 30)

»Od začetka v zavodu ni bilo tako težko, zadnja leta pa se je dostikrat kakšna stvar zakomplicirala. Ravno pred dvema dnevoma smo imeli ... ura je bila tri, ravno po kosilu, negovalke so rekle, da bi se kopal med pol četrto in četrto, potem bi šel pa spat. Rekel sem jim, ja pol me dajte pa kar zdaj spat, da vam potem ne bo več treba delat. Sem bil tako jezen. Osebje se daje med sabo, katera izmena bo kaj naredila.« (osebni podatki izpuščeni zaradi zagotavljanja anonimnosti, Zaviršek et al., 2015: 34)

»Hrana ni kvalitetna, ni okusna in se preveč ponavlja. Velikokrat

se skupaj z drugimi stanovalci zmenimo in naročimo hrano prek Halo Katre. Ob nedeljah je vedno suh obrok. To mi ni tako všeč.« (45 let star moški, v DSO Bežigrad živi 5 let, Zaviršek et al., 2015: 32)

»Če pa slučajno zamudiš kosilo, moraš plačat, da ti ga kasneje pogrejejo. Danes ni nič zastoj. Tudi to, da imam hladilnik, moram plačat.« (53 let star moški, v DSO Bežigrad živi 33 let, Zaviršek et al., 2015: 33)

»Zadnje čase je obupno, ker personal ne dojema, da smo le ljudje, ki potrebujemo čustva in korektno obnašanje. Niso dovolj spoštljivi. Opazim pri pogovoru, obnašanju, če kaj rečeš, te ne upoštevajo ali nočejo videti ambicijskih znakov pri tebi. Redki so, ki to dojamejo, večina pa ne dojame in nas smatra za predmete. Oni odločajo, kaj naj bi delali.« (osebni podatki izpuščeni zaradi zagotavljanja anonimnosti, Zaviršek et al., 2015: 36)

»Vse mi je všeč, najbolj varnost.« (48 let stara ženska, v BE v Novem mestu živi 4 leta, sobo si deli s sostanovalko, Zaviršek et al., 2015: 36)

Seveda so nekateri uporabniki s storitvami tudi zadovoljni, a kljub temu je študija odkrila veliko dokazov, ki govorijo proti obstoječim praksam na področju institucionalnega varstva ljudi z ovirami. Prvič, študija prek različnih tabel prikaže, da so cene storitev, npr. cena za en dan varstva, v zavodih iste

vrste dejansko različne, in to ne glede na to, da zanje velja metodologija, ki je določena na ravni države. Skrb zbujajoči so podatki, da socialni normativ ne vključuje vedno dietne prehrane (cena te se giblje od 1,06 pa do 3,65 evra), britja brade, oblačenja, pošiljanja pošte, lupljenja, rezanja ali pasiranja sadja, celo gretja hrane. Velike razlike so tudi v kakovosti in izbiri hrane. Ponekod je dopoldanska malica le čaj z limono, drugod pa sadje, jogurt, pecivo in celo samopostrežna malica. Podobno je z zajtrkom. V nekaterih institucijah imajo ves čas belo kavo in kruh z maslom ter marmelado, v drugih pa je za zajtrk na voljo več menijev. Drugič, študija je pokazala, da dolgoletno bivanje v varstvenih institucijah v socializacijskem pogledu na uporabnike deluje tako, da postanejo izredno skromni v svojih željah. To je dobro ubesedil eden od uporabnikov, ko je rekel, da se mu zdi velika pridobitev, da lahko v miru gleda televizijo v svoji sobi, ne da bi ga kdo od osebja spraševal, zakaj je sam. Ta sociološki fenomen postane problematičen v kombinaciji z ugotovitvijo študije, da so navadna vsakodnevna opravila uporabnikov in uporabnic zabeležena kot vrsta terapije, da ima tako integracija v širšo skupnost kot tudi socialno vključevanje v širšo skupnost izrazito institucionalen in organizacijski značaj in da v varstvenih institucijah še vedno prevladuje medicinski dispozitiv. To se v praksi kaže v tem, da je v zavodih zaposlenega bistveno več medicinskega osebja kot pa strokovnih delavcev, ki bi pri uporabnikih spodbujali razvoj socialnih veščin.

Če povzamemo drugo točko zgoraj in s tem eno ključnih ugotovitev študije,

gre torej za to, da več časa ko so uporabniki v instituciji, manjša je verjetnost, da bodo sploh imeli željo po življenju v večinski družbi. To trditev podpira tudi dejstvo, da nihče od uporabnikov ni omenjal kakršnega koli izobraževanja, ki bi bilo namenjeno integraciji nekoč v prihodnosti. Prav tako velja, da so le redki govorili o prijateljih zunaj institucije.

Naprej, in tretjič, *Analiza* je pokazala, da so delovne sposobnosti številnih ljudi po VDC-jih napačno ocenjene – gre za zakonsko kategorijo »nesposoben za samostojno življenje in delo«. V dnevni obliki Varstveno delovnega centra (VDC) je v letu 2014 delalo 3200 oseb, pri čemer so prejeli simbolično nagrado, od 5 do 20 evrov na mesec. Pozoren bralec bo takoj postal sumničav, saj je že iz samega koncepta VDC-ja razvidno, da gre za delovno enoto, saj brez privolitve v delo v VDC-ju uporabnik ne dobi nastanitve v Bivalni enoti (BE). A ne gre le za potencialno izkoriščanje ali pa za prežitek prisilnih delavnic iz začetkov moderne dobe. Gre za to, da so znani primeri, ko okoliški kmetje najemajo sezonsko delovno silo pri tovrstnih državnih zavodih, trenutno veljavna zakonodaja pa takšne prakse določa kot nezakonite. Da je takšna ureitev problematična, je bilo ugotovljeno tudi v raziskavi Inštituta za socialno varstvo, ki je pokazala, da je po VDC-jih vsaj dvajset odstotkov ljudi, ki bi lahko delali za pravo plačo v navadnem okolju. Ena pomembnejših ugotovitev študije je posledično v tem, da je potrebna bolj fleksibilna socialno-varstvena zakonodaja, ki bi omogočala prehajanje med različnimi statusi (od »nesposoben za

samostojno življenje« do vsaj »integrirane zaposlitve« in po potrebi nazaj).

Če združimo problem *neenotnih standardov*, problem *socializacije v institucionalno življenje* in problem *pravnega nepriznavanja delovne sposobnosti*, pridemo na izhodišče avtorjev in avtoric, ki se zavzemajo za proces deinstitucionalizacije na področju varstvenih institucij. Njihovo stališče lahko povzamemo tako, da institucije same po sebi delujejo tako, da ohranjajo ljudi z ovirami ovirane, saj jih nujno potrebujejo za svoj obstoj. Vprašanje je torej, ali bi drugačne oblike storitev za ljudi z ovirami pripeljale do drugačnih rezultatov.

Izkaže se pa, da je na strani zagovornikov procesa deinstitucionalizacije več argumentov. Če začnemo s prvim, ekonomskim, se je izkazalo, da bi bili osebni paketi storitev le 84 odstotkov cene institucionalne cene. Drugi, ključni argument, je, da je Slovenija podpisala Konvencijo OZN o pravicah ljudi z ovirami.² Ta pa je pravno zavezujoč akt, ki ga bo treba izpolniti. Konvencija uvaja pomembne spremembe v družbeno življenje, saj kot diskriminacijo v 2. členu prepozna tudi *odklonitev primerne prilagoditve*, kar pa ne pomeni nič drugega, kot da ima Republika Slovenija dolžnost na svojem ozemlju izvesti vse potrebne prilagoditve, da bodo lahko ljudje z ovirami uživali vse človekove pravice, da bodo lahko živeli v skupnosti, da bodo *sami* sprejemali vse odločitve v povezavi

s to pravico, da bodo polno vključeni v skupnost, da bodo imeli tako kot drugi možnost izbrati stalno prebivališče in se odločiti, kje in s kom bodo živeli, ter da *jim ni treba bivati v posebnem okolju*. Država ima prav tako dolžnost poskrbeti za strokovno podporo ljudem z ovirami bodisi za namene osebne pomoči bodisi za preprečevanje osamljenosti (19. člen).

Povedano preprosto, država se je procesu deinstitucionalizacije že zavezala, vprašanje je le, kako hiter bo napredek na tem področju. Kot kažejo podatki študije za področje nevladnih organizacij, bo potrebnega še veliko dela za uresničitev načel Konvencije. V razvoj nevladnih organizacij bo treba vložiti predvsem več sredstev, ta pa bodo morala biti tudi bolj stabilna in ne odvisna od števila prostovoljcev. Trenutno proces deinstitucionalizacije namreč podpira le majhen delež nevladnih organizacij, hkrati pa ključni projekt – stanovanjske skupine – ne pomeni vmesne stopnje v prehajanju uporabnikov iz varstvenih institucij v večinsko okolje, temveč pomeni končno postajo.

Tretji argument zagovornikov deinstitucionalizacije je, da ponujanje storitev širši skupnosti s strani institucij za komercialne namene kaže na potencial, ki ga imajo institucije v procesu deinstitucionalizacije.

A vsi ti argumenti kažejo predvsem na potencial procesa deinstitucionalizacije, zato se zdi, da se odgovor na naše vprašanje, ali bodo drugačne oblike storitev za ljudi z ovirami prinesle drugačne rezultate, skriva predvsem v tem, kako interpretiramo

² Njen uradni naslov je sicer »Konvencija o pravicah invalidov«, a na tem mestu se strinjamo s kritičnimi avtorji, ki trdijo, da se s takšnim prevodom izgublja duh konvencije (prim. ang.: *Convention on the Rights of People with Disabilities*).

zahteve, ki jih nalaga Konvencija. Če jih namreč razumemo tako, da Konvencija zahteva odpravo razlik med ljudmi, torej kompenzacijo ovir v obliki npr. celovite osebne asistence, psihosocialne pomoči, uveljavitve mehanizmov za polno odločanje ljudi z ovirami, polnega vključevanja v izobraževalni sistem, vseživljenjsko učenje in sfero plačanega dela, potem lahko zagotovo trdimo, da so argumenti na strani zagovornikov deinstitucionalizacije, saj so pretekle segregativne institucionalne prakse že pokazale svoj doseg.

Zahtevni in kompleksni študiji *Analiza* ni mogoče očitati ničesar resnega v vsebinskem pogledu, saj so njene kritike utemeljene, spremljajo pa jih tudi številna in jasna priporočila pristojnim oblastem. Našle bi se podrobnosti, kot je boljša lektura, boljše oblikovanje, morda tudi malce bolj resen format, morda mestoma rahlo manj pristranski ton. Študiji bi še najlažje očitati, da se bere počasi. A tako je zaradi občutljivosti in težavnosti teme. Kritično ost je prej treba usmeriti v državo, ki zapostavlja svojo socialno politiko na področju socialnih stanovanj, ki še vedno namenja denar za gradnjo novih institucij, čeprav je podpisala mednarodno zavezujoč dokument, ki zahteva nasprotne trende, ki ne premore v birokratskem pogledu niti urejenih evidenc in ki nevladnih organizacij ne upošteva kot strokovne partnerje, temveč jih vidi le kot prostovoljne organizacije.

Elena Pečarič

Onkraj hendikepa, onkraj kapitalizma

SLORACH, RODDY (2015): *A very capitalist condition: A history and politics of disability*. London: Bookmarks.

V pričujoči monografiji Roddy Slorach ponuja zelo natančen politični in družbeni pregled obravnave hendikepa skozi zgodovino Velike Britanije z vidika marksistične kritike kapitalizma in nam ponuja možnosti za emancipatoričen moment. Ta trenutek nastane zgolj s spremembo optike pogleda hendikepiranih na same sebe, na družbo, ki jim v vsakdanjem življenju postavlja ovire, lažne mite in vzore ter na medsebojne odnose.

Tovrstna emancipatorična perspektiva pa ni pomembna zgolj za same aktiviste gibanja za neodvisno življenje, ampak prav tako nudi tudi priložnosti, da se temu pridružijo različne tako ali drugače diskriminirane manjšine. Število različnih skupin z multiplo diskriminacijo ne upada, temveč se kljub navideznemu odpiranju novih možnosti neenakosti samo še povečujejo in multiplicirajo, širijo, raztezajo. Takšna je

pač kruta logika kapitalizma samega, ki ima že v svojem temeljnem ustroju vpisano nenehno revolucioniranje produkcijskih sredstev in razmerij v družbi. Vse napreduje, vse se razvija, vse raste ..., a do kod?

Kapitalizem vedno računa na to, da imajo nekateri ljudje presežek finančnih sredstev in jih morajo zato neka-ko odvesti, oddati, porabiti. In zgodovina kapitalizma v Veliki Britaniji ima dejansko svojo etablirano tradicijo. Za obravnavo naše teme pa je pomembna iztočnica združitve enega in drugega: dejstvo obstoja karitativnih oz. dobrodelnih organizacij, ki so v zgodovini Velike Britanije odigrale ključno vlogo socialne skrbi. Tudi zato se nam ob prebiranju Slorachove knjige odpira vprašanje, kako in kam naprej in onkraj dosedanje zgodovine, družbe, institucionalizacije in raznovrstnih procesov depriviligizacije in marginalizacije?

Vsi smo uporabniki nečesa in vsi smo uporabljeni za nekaj. Drug drugega potrebujemo, uporabljamo, se izrabljamo: vse znotraj edino mogočega prostora družbenosti ali družbenega. Tako kot smeti so za reciklažo postali prikladni tudi razni t. i. družbeni »odpadniki«, »odpisani«, skratka marginalci vseh vrst. Marginalci, ki so bili nekoč obsojeni le na margino, na rob družbenega dogajanja, na ignoranco in molk, izključeni iz dominantnih diskurzov, so zdaj postali integralni del tega dogajanja ali v dogajanju samem, kot ključno sredstvo trenda, šoka, čudenja in vzora. Zasedajo središčni položaj, ali bolje, so v središču pozornosti, so glavni in privilegirani objekti diskurzov dominacije, s katerimi se jih definira in

disciplinira. Vedno samo kot instrument za proizvodnjo zapovedane standardne in standardizirane drugačnosti, enakosti istih razlikovanj ter nespremenljivih sprememb. Izkoriščeni, uporabljeni in hkrati uporabniki, izkoriščevalci v tej isti ideologiji konzumacije in integracije, ki jih najprej osvobodi, da si jih nato lahko svobodno podredi; ki jih poskuša vključiti samo zato, da poudari v naravi, ali bolje, z naravo utemeljeno izključenost in torej upravičenost nenehnega prizadevanja za vključevanje; ki promovira različnost, da bi jo relativizirala in s tem dokončno uničila. Relativizem je eden najhujših in najnevarnejših sovražnikov današnjega časa.

Gibanje za pravice hendikepiranih je nastalo iz upora do vseh represivnih oblik nadzora in obvladovanja; medicalizacije, rehabilitacije in poskusov normalizacije, ki so jim bile osebe izpostavljene, da bi bile bolj sprejete v samo »osrčje« družbe. Bile so očitno drugačne že na pogled, nekaj na njih je izstopalo od povprečja oz. od t. i. normalnosti. Hendikep je bil skozi zgodovino zahodnega sveta v različnih obdobjih različno obravnavan, glede na družbeno-ekonomski kontekst, a vedno je njegova obravnava ostajala zgolj in izključno na ravni osebnih lastnosti posameznika, ki je v sebi ali na sebi nosil temeljni problem, s katerim se je bilo treba soočati oz. se z njim ukvarjati. Ne zgolj zato, ker bi bil tako zanimiv ali moteč za družbo, še manj za posameznika, ampak je odpiral nove možnosti in priložnosti za ustvarjanje novih delovnih mest.

Na eni strani je bilo tako treba posameznike, definirane kot neproduktivne, izločiti, izključiti iz »osrčja« družbe,

jih osamiti, izolirati; predvsem zato, da ne bodo moteči elementi za družbo, nekakšni slabi vzori. Na drugi strani pa v kontekstu te segregacije različnih posebnosti in odstopanj začeti z njimi in na njih najrazličnejše procese rehabilitacije, popraviljanja, korigiranja, treninga in ortopedije. Z vidika kapitalistične perspektive pa vse to daje zelo plodne možnosti za nesluten potencial razvoja na eni strani in hkrati izkoriščanja na drugi. Dejansko se je ta potencial naglo potencial in eksponentno rasel skozi celotno kapitalistično ero, v katero smo v celoti potopljani, če to hočemo ali ne. Samoumevno se tudi preprosto kar predvideva, da je kapitalistična ureditev najboljša mogoča do zdaj in da so pravzaprav alternative temu sistemu vse po vrsti klavrnno propadle.

Toda, ali je res tako? Neodvisnost je in se kaže najprej kot stanje duha ter je hkrati tudi odločitev za življenje; zato tu ni prostora za kompromise, stranpoti ali bližnjice. Gre pravzaprav za način mišljenja oz. razmišljanja, najprej o sebi in seveda nujno tudi o drugih, razmišljanje, ki mora biti odločno, avtonomno in jasno. Vendar trdimo, da je mogoče to izkušnjo deprivilegiranosti izkoristiti v boju za enake možnosti in doseganje enakopravnosti. Čeprav se sliši nenavadno in je skoraj paradokсно, so deprivilegirani privilegirani prav kot potencialni nosilci emancipacije in neodvisnosti, saj jih družbena razmerja, v katera so vpeti, in okviri, v katere so ujeti, postavljajo in neposredno napeljujejo, izzivajo in silijo k uporabi ter spreminjanju, sprevrčanju obstoječega stanja.

V tem vsesplošnem malodušju, v

individualnem konformizmu, kjer se zapovedujeta kopičenje in trošenje, uživanje do konca in naprej, izzivalnost, izstopanje in uspešnost, so le redka mesta, kamor se lahko zatečemo ali skrijemo pred vsemi zapovedanimi družbenimi pritiski. Tudi zato je hendikepirano telo idealno in celo privilegirano izhodišče za možnost uvida, raziskovanja in spoznavanja oblastnih odnosov v družbi, saj se ne vklaplja v ideale družbenih imaginarijev in izstopa, deluje moteče, povzroča zadrego, nelagodje, strah in tesnobo. Vse, pred čimer se v sodobni družbi beži, čemur se je treba izogniti in pred čimer se je treba že preventivno zaščititi.

Hendikepirano telo izziva in zahteva soočenje z lastnim hendikepom, zahteva redefinicijo t. i. realnosti in resnice, v katerih se proizvaja in konstituira. Na tem mestu, ali bolje, na teh telesih, je mesto, kjer se politično izraža, odraža in definira. Zato je hendikepirano telo nekako prav privilegirano mesto za proučevanje politik, je mesto, ki daje možnost za upor in emancipacijo. V nasprotju s tem, kar se zdi in predvideva, saj se hendikep in drugačnost prav izključujeta iz politike in političnega.

Gre za to, kako je sploh mogoče v zaprtih sistemih enoumja, ki se lahko manifestira tudi kot ideologija »multikulturalnosti«, kjer je drugačnost celo predpisana in zapovedana, ohraniti Drugačnost in jo kot tako tudi afirmirati ter v njej vztrajati? Ideologija multikulturalnosti seveda deluje prav v nasprotni smeri, v smeri izničenja drugačnosti in drugačnih, v poenotenju drugačnosti, kar je že samo po sebi protislovje. Deluje v izničenju njihovih

posebnosti in partikularnosti, hoče jih združiti in s tem razvrednotiti prav v njihovem drugem in drugačnem bistvu. V multikulturalnosti se brišejo in zamegljujejo razlike, se reducirajo posebnosti. Drugačnost se skuša asimilirati in integrirati v splošnost. Te kategorije pa določajo gospodarja. Logika totalitarizma, humanizma in pastorale je očitna in občutena. Za vse tiste, ki nočemo biti del velikega imperija, občestva in harmonije. Nočemo, da nas predelajo, posrkajo in konzervirajo v celofan za dolgo trajno obstojnost.

Na tem področju torej hendikep razumemo kot socialni status, ki se pripiše vsakomur, ki v nekem trenutku ali v določeni družbi izpade iz obstoječih definicij in sprejetih norm. Hendikepiran posameznik se tako znajde v določenih družbenih razmerjih, ki ga potiskajo in držijo v depriviligiranem položaju. Ravno zato mora ta položaj preseči in ravno zato so lahko oblike preseganja hendikepa povezane s potrebo po preseganju samega kapitalizma.

Ne dovoliti, da bi igrali demokracijo, dokler tisti, ki imajo moč, vladajo

MASTNAK, TOMAŽ (2015):
Liberalizem, fašizem, neoliberalizem. Ljubljana: */cf.

»Fašizem je v politični zgodovini tesno povezan z liberalizmom. To trditev bom poskušal v tej knjižici utemeljiti. Tu na začetku, kot uvodni stavek, pa mora zveneti provokativno. Na razmerje med liberalizmom in fašizmom smo namreč navajeni gledati kot na nasprotje. (...) Videli bomo pa tudi, da to razmerje nikdar ni bilo v načelu izključevalno, da je liberalizem tudi takrat, ko je bil v konfliktu s fašizmom, gledal nanj kot na relativnega – in ne absolutnega – sovražnika. Vedno je bilo kaj hujšega od fašizma.« (Mastnak, 2015: 7)

Tako Tomaž Mastnak začne svojo izjemno analizo odnosa med fašizmom, liberalizmom in neoliberalizmom. Za fašiste in nacistične je povezava, o kateri govori Mastnak, vsaj na intuitivni ravni, razumljiva. Za liberalce pa je zadeva mučna, nesprejemljiva in je skorajda

nemogoče razmišljati o njej. Ker živimo v času, v katerem vladata tiranija mnenja in prepoved mišljenja, je to knjiga, ki zahteva razmislek. Ne samo, da bralka natančno ve, o čem avtor govori, ko uporabi omenjene pojme, ampak besedilo bralke hkrati pelje na počasno in argumentirano miselno pot razumevanja tistega, kar je napovedano že v uvodnih stavkih. Pričujoča recenzija je povabilo k branju knjige – branje pa je nevarno dejanje, ker besedam daje obliko in razsežnost, jih uteleša in razpršuje na vse strani. Znani italijanski novinar Roberto Saviano je ob raziskovanju delovanja narkokartelov, ki ga je, kot sam pravi, prisililo, da pogleda v brezno, je prav branju, pogumnim bralcem namenil posebno hvalo. Sklicujoč se na besedilo iz Janezove Apokalipse je podal navodilo za branje knjig, ki so res vredne branja: »Vzel sem knjižico iz angelovih rok in jo pojedel: v ustih je bila sladka kot med, a v trebuhu je zagrenila. Mislim, da bi to morali početi bralci z besedami. Jih dati v usta, žvečiti in nazadnje pogoltniti, da bi kemija, iz katere so sestavljene, učinkovala v nas in osvetlila neznošno razburkanost noči.«

V opombi k poglavju *Fašizem kot rešitev evropske civilizacije* Mastnak bežno zapiše, kako se je zaprla pot v njegovi pedagoški karieri. V tistem času sem študirala na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo (zdajšnja FDV), kjer smo pri enem od predmetov imeli vaje pri Janezu Kolencu. Kolenc in Mastnak sta v tistem času pripravila zbornik *Delavska opozicija*, ki je leta 1983 izšel pri založbi Krt. Skupina študentov, ki ga je poslušala, je soočena z

nerazumljivo odločitvijo akademskega okolja, da takšnim ljudem onemogoči nadaljnje sodelovanje v pedagoškem procesu, nekaj dodatnih Mastnakovih predavanj prostovoljno obiskovala – v majhnem prostoru, poleg dvigala, v katerem se je zaradi cigaretnega dima komaj kaj videlo. Navdihujoče je bilo poslušati nekoga, ki je govoril o temah, ki jih je uradni pedagoški sistem obravnaval kot eksces, kot obrobno intelektualno delovanje, ki ni vredno »resne« institucionalne obravnave.

V vsem tem času je Mastnak s svojim pisanjem odpiral teme, ki so bile za druge obrobne ali pa niso sledile modnem ciklu znanstvene produkcije. Enako velja tudi za njegove kolumne: kratke in miselno zgoščene novinarske zapise, v katerih lucidno usmerja pogled bralke k tistemu, kar je očem skrito, je pa nujno videti za razumevanje družbenega dogajanja.

Sama se ukvarjam z mediji in njihovo vlogo v demokraciji. Predvsem poskušam odgovoriti na vprašanje, ki je na prvi pogled preprosto: Zakaj imamo prav takšne medije, kot jih imamo? Ter razložiti, zakaj na medije, v nasprotju z večino, ne gledam kot na del rešitve, temveč kot del problema. Za izhodišče svoje analize jemljem zapise Ferdinanda Tönniesa iz knjige *Javno mnenje*, v kateri pravi: »Časnik, posebej velik, je in postaja predvsem kapitalistično podjetje, katerega najneposrednejši cilj je zatorej kovati iz poslovanja dobiček. Posledica je ta, da se morajo v skladu s tem ciljem ravnati tudi pisci in se mu prilagajati – izpovedovati morajo tisto, kar mu pomaga, ter zamolčevati tisto, kar ga ovira; nazor o interesih časnika

usmerja ‚duha‘ njegovih sporočil.«

Tönnies je te besede zapisal leta 1922 in je, kljub hiperprodukciji knjig, ki se ukvarjajo z mediji, še vedno, po skoraj sto letih, najnatančnejša analiza tistega, kar medijska industrija (pa tudi večina akademskega ukvarjanja z mediji) poskuša zamegliti. Postavi stvari na pravo mesto. Namesto popularnega in populističnega analiziranja medijskega delovanja skozi analizo teksta, domnevnega ugodja, ki ga imajo bralke ob kritičnem branju medijskih sporočil, ali pa nenehnega praznega poudarjanja pomembnosti neodvisnega novinarstva, brutalno trčimo ob najbolj banalno dejstvo: mediji nikoli niso bili orodje demokracije, so pa v veliki meri orožje liberalizma. Na retorično vprašanje, ki si ga zastavi Serge Halimi v analizi francoskega novinarstva: Ali je še mogoče biti novinar in izražati z neoliberalizmom kakršnokoli nestrinjanje? Moj odgovor je: »Ne.« Nikoli ni bilo, nikoli ni in nikoli ne bo.

Zmaga Donalda Trumpa na ameriških predsedniških volitvah je bila prava klofuta za tiste »liberalce v limuzinah« (*limousine liberals*), ki jih Thomas Frank neposredno obtožuje za polom demokratske stranke na volitvah: »Krivda demokratov, to in nič drugega. (...) Sedanji vodje demokratske stranke poznajo samo svojo verzijo liberalizma, ki je neposredno povezana z interesi tistih zgornjih desetih odstotkov. Neenakost, z drugimi besedami, je odsev tistega, kar so. Tisto, kar zadeva samo osrčje njihovega lastnega razumevanja,« zapiše Frank v svoji zadnji knjigi *Listen, Liberal: Or, What Ever Happened to the Party of the People*.

»Krivdo« (zanimivo je, kako liberalci, ko jim umanjka razlaga za določene dogodke, hitro preidejo na vero) za Trumpovo zmago so liberalci naprtili odtujeni stranki in predvsem medijem in njihovi nesposobnosti, da prepoznajo nevarnost lastnega nekritičnega spremljanja Trumpovih predvolilnih nastopov. Nič o samem liberalizmu in še manj o popreproščeni enačbi, po kateri je demokratska stranka demokratična in stranka ljudi. Zato je pomembno vedeti, o kakšni demokraciji sploh govorimo, ko uporabljamo ta pojem?

Če pustimo ob strani to, da je bil Trump za večino medijev molzna krava za povečevanje branosti, poslušanosti in klikanosti, je večina liberalnih medijev (tako jih imenujejo fašisti, nacisti in neoliberalci), že zdavnaj tlakovala pot za legalizacijo in legitimacijo fašizma in nacizma. Liberalni mediji so najboljši mehanizem pacifikacije in naturalizacije fašizma in nacizma v podobi domnevno razumevajočega liberalnega pogleda na svet, ki namesto razredov vidi posameznike v vsej različnosti njihovih svobodno prakticirajočih življenjskih stilov. Neskončno uravnoteženje in uravnovešanje sveta je tipična pogruntavščina liberalnih medijev. Vsaka resnica ima svoje nasprotje. Milo Yiannopoulos, kontroverzni urednik *Breitbart News* (izraz *kontroverzni* mediji uporabijo takrat, ko se hočejo izogniti, da stvari poimenujejo s pravim imenom), je ob odpovedi svojega predavanja na Berkleyju v samointervjuju na svoji Facebook strani povedal: »Nisem ne rasist, ne antifeminist, kot me hočejo prikazati. Pa tudi če bi bil, imam pravico svobodno izraziti svoje mnenje.«

V tem duhu lahko razumemo tudi KuKluxKlan, ki je nedavno začel javno novačiti člane, da bi se postavil nasproti gibanju *Black Lives Matter*. To je liberalni pogled na svet: prizanesljiv in rahločuten do drugače mislečih. Omahljivci in neuvrščeni, kot tisti »slabiči sloveči« v Dantejevem peklu, ki na svetu niso bili ne za in ne proti. Nič pa o samem liberalizmu, o njegovih temeljih, njegovih zamolčanih povezavah, njegovi intelektualni vpetosti v fašizem.

Od vseh knjig, medijskih zapisov novinarjev in številnih »analitikov« pa ponuja Mastnakova knjiga najbolj natančno razumevanje ali vsaj nastavke za razumevanje tega, kar se je zgodilo, in predvsem, zakaj se je zgodilo. Res je, da knjiga zahteva potrpežljivo bralko. Treba se je prebiti skozi dela in ideje avtorjev, ki so izginili iz akademskega diskurza, a katerih intelektualna dediščina jasno dokazuje stičišča med liberalizmom, fašizmom in neoliberalizmom. Mastnak opozori tudi na to, da so prav levičarski akademiki rehabilitirali določene avtorje od neprijetne fašistične in nacistične zgodovine. V mislih imam predvsem Carla Schmitta, ki je z nekakšno perverzno akademsko alkimijo očiščen svoje nacistične vsebine, čeprav njegovih pravnih besedil ne moremo in ne smemo brati zunaj konkretnega političnega konteksta. Kot pravi Mastnak proti koncu knjige – kako se lahko zgodi, da danes naletimo na ideje nacističnega kolaboranta na strateških vozliščih levičarske kritike neoliberalizma?

Posebej pomembno je Mastnakovo natančno razčlenjevanje tistega, kar danes brez kakršnegakoli resnega pre-

misleka imenujemo neoliberalizem. Neoliberalizem je postal nekakšna etiketa, ki jo predvsem levo usmerjeni aktivisti uporabljajo za površno označevanje tistega, kar lahko figurira kot dober slogan na protestih. Za razumevanje neoliberalizma pa je potrebnega kaj več kot srčni odpor proti konkretnim ekonomskim praksam. Treba je uporabiti glavo, misliti, ga razumeti, da bi lahko učinkovito nasprotovali. Ali kot pravi Mastnak v sklepnem poglavju, ki je pomembno navodilo in razlaga tega, zakaj je bilo treba narediti dolg pohod skozi zgodovino.

»Kaj nam branje nacističnih političnih teoretikov in njihovega branja moderne politične filozofije pove o naših časih totalnega liberalizma? Samo na sebi nič ali bore malo. Če bomo hoteli kaj razumeti, bomo seveda morali misliti sami. Pri tem pa so nam lahko nacistični politični teoretiki v pomoč. V nečem specifičnem so nam lahko tudi vzor: v tem, da so razmišljali politično. Z njihovo pomočjo lahko razumemo politično konstitucijo nacizma, momente konstituiranja, argumente zanj, skratka: temeljno politično logiko konstitucije nacizma. V tistem konstitutivnem procesu je bil liberalizem element, konstantna referenčna točka ... Vpisan je bil v fašizem in nacizem.« (Mastnak, 2015: 143)

Politično »razlaščenje« in »duhovno« podrejanje ljudstva sta po Mastnaku ključna politična značilnost našega časa. Še več: živimo v času, v katerem tudi na demokracijo ni mogoče več računati. Kaj odgovoriti naivnežem, ki še danes ob popolnem propadu države v Iraku, Libiji, Somaliji, Afganistanu in

Jemnu kot rešitev problema ponujajo »več demokracije«? Kaj pa, če demokracija nikoli ni pomenila tega, kar mislimo (tj. vladavina ljudstva)? Kje je ljudstvo, ki naj bi vladalo? Ali ni Davos prav tisti kraj, kjer neoliberalistični centri ali omrežja moči upodabljajo sami sebe kot politiko in mobilizirajo ljudstvo, da upodablja demokracijo? »Depolitizacija ljudstva ni konec politike, temveč je politični poraz ljudstva. Je zmaga politike brez ljudstva in proti ljudstvu,« pravi Mastnak (2015: 148). Zato je treba premagati gnus nad politiko, zavrniti reprezentacijo, predvsem pa ne dovoliti, da bi igrali demokracijo, dokler tisti, ki imajo moč, vladajo. Dva najboljša novinarja, o katerih boste redko kaj slišali na katerem koli predavanju o novinarstvu, sta bila Upton Sinclair in Pier Paolo Passolini. Sinclair zaradi svoje knjige *Brasscheck* in Passolini zaradi svojih kolumn, v katerih je pokazal na incestno razmerje med liberalizmom in fašizmom. *Cos'è questo golpe? Io so*. Oba pa sta s svojim novinarskim delovanjem pokazala, kako blizu sta si liberalizem in fašizem.

POLITIČNA EKONOMIJA KOMUNICIRANJA

(let. XLIII, št. 259)

Avtorji in avtorice številke so premelevali temeljne dileme in koncepte te prepogosto spregledane veje družboslovnih znanosti. V številki najdete tudi prevode nekaterih temeljnih besedil in intervjuje s tujimi in domačimi strokovnjaki in strokovnjakinjami s področja.

ZELENE POLITIKE / BEGUNCI, DOBRODOŠLI!

(let. XLIII, št. 262)

V okoljski številki pomembno mesto zavzemajo besedila aktivistov različnih okoljskih pobud, objavili pa smo tudi znanstvene prispevke na to temo. Številka je izšla le tri mesece po prihodu prvih skupin beguncev v Slovenijo. Zbrali smo poročila o dogajanju na mejah, ki naj postanejo dokument časa. Blok vsebuje tudi nekaj esejev in znanstvenih besedil.

BALKANSKA MIGRACIJSKA POT: OD UPORA NA MEJAH DO STRIPTIZA HUMANIZMA

(let. XLIV, št. 264)

Številka je poglobljen odziv ČKZ-ja na dogajanje na balkanski migracijski poti. V njej so zbrani znanstveni prispevki, eseji, intervjuji in dokumenti o balkanskem koridorju, pravici do bivanja, Srbiji kot tamponski coni. Predstavljamo tudi begunske zgodbe in fotografski projekt petih beguncev fotografov.

RASIZEM: RAZREZANI SVET

(let. XLIII, št. 260)

Temeljno izhodišče številke je, da rasizem nikakor ni preživet pojav. Ravno nasprotno – njegove pojavnosti, ki so postale bolj kot na raso vezane na veliko širši koncept kulture, so del našega vsakdana. Avtorji in avtorice številke na konceptualni in empirični ravni analizirajo nekatere od njih.

GLASBA V PRIMEŽU MED FENOMENOLOGIJO IN SOCIOLOGIJO

(let. XLIV, št. 263)

Z glasbo nenehno stopamo v stik, njena vseprisotnost pa zahteva družbeno analizo. Zato ni presenetljivo, da so pri raziskovanju tega fenomena čedalje bolj popularni pristopi, ki glasbo analizirajo in konceptualizirajo s fenomenološkega, sociološkega, kulturološkega in antropološkega stališča.

UMETNOST V ČASU NEVROZNANOSTI / ZNANOST V OBLIKOVANJU / GRAFITI

(let. XLIV, št. 265)

Številka je sestavljena iz treh tematskih blokov, vezanih na vizualne umetnosti. Avtorji in avtorice prvih dveh blokov predvsem analizirajo konceptualne in paradigmatične premike, ki jih sprožajo nova znanstvena dognanja in tehnologije. Prispevki iz grafitarskega bloka so vezani na vprašanja grafitarske estetike in političnih razsežnosti stenskih sporočil.

MESTO ŽENSK / ZAMOLČANE ZGODOVINE II

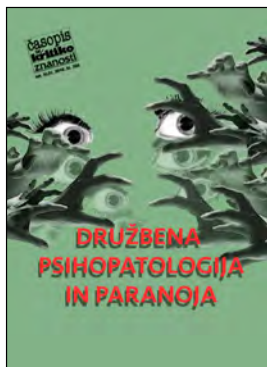
(let. XLIII, št. 261)

Na Mestu žensk se več tisoč obiskovalcem vsako leto predstavi od 40 do 60 umetnic in teoretičark. Prvi tematski blok so ustvarile prav one. Drugi blok je povezan z blokom Zamolčane zgodovine iz ene prejšnjih števil. Avtorice in avtorji obravnavajo manj znane zgodovinske perspektive in osebnosti.

DRUŽBENA PSIHOPATOLOGIJA IN PARANOJA

(let. XLIV, št. 266)

»Razprava o psihopatologiji družbenega bistveno prej kot tista na običajni ravni individualnega trči ob številne meje,« takoj na začetku uvodnika opozori urednik številke o družbenih psihopatologijah in paranoji. In ravno to je osrednji namen številke: tematizacija naslovnih pojavov z družbenega (kulturnega, političnega, medijskega) in ne individualnega (kliničnega) vidika.

ZADNJA ŠTEVILKA

SPREMLJAJTE NAS:

www.ckz.si

FB: www.facebook.com/CKZrevija

TW: www.twitter.com/CKZ_revija

NAROČITE SE NA ČASOPIS ZA KRITIKO ZNANOSTI

PRIDRUŽITE SE NAŠIM ZVESTIM BRALCEM IN SE NAROČITE NA ČASOPIS ZA KRITIKO ZNANOSTI. LETNA NAROČNINA JE 30 EVROV, ZA ŠTUDENTE IN BREZPOSELNE PA 20 EVROV (40 OZ. 60 ODPSTOTKOV PRIHRANKA). NAROČNINA VELJA OD DATUMA PLAČILA, ZA NASLEDNJE ŠTIRI ŠTEVILKE.

Vsak novi naročnik prejme darilo: eno od zadnjih štirih števil (našteti na prejšnji strani) po lastni izbiri.

Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo je uveljavljena družboslovna in humanistična znanstvena revija. Zavezani smo kritični misli in transdisciplinarnosti, osvobajajočim epistemologijam in odpiranju akademskega prostora. Govorimo o tistem, o čemer se ne govori. Brcamo proti toku in izumljamo nove sloge plavanja. Vsako leto štirikrat, že od leta 1973.

Svoje naročilo nam sporočite na elektronski naslov **narocnine@ckz.si**.

Na obvestila se lahko naročite na povezavi **<http://www.ckz.si/narocanje-in-nakup>**.

NAPOVEDUJEMO: SOVRAŽNI GOVOR

(let. XLV, št. 268)

